О. В. Ковалевський
Українські традиції

Перлини української культури –

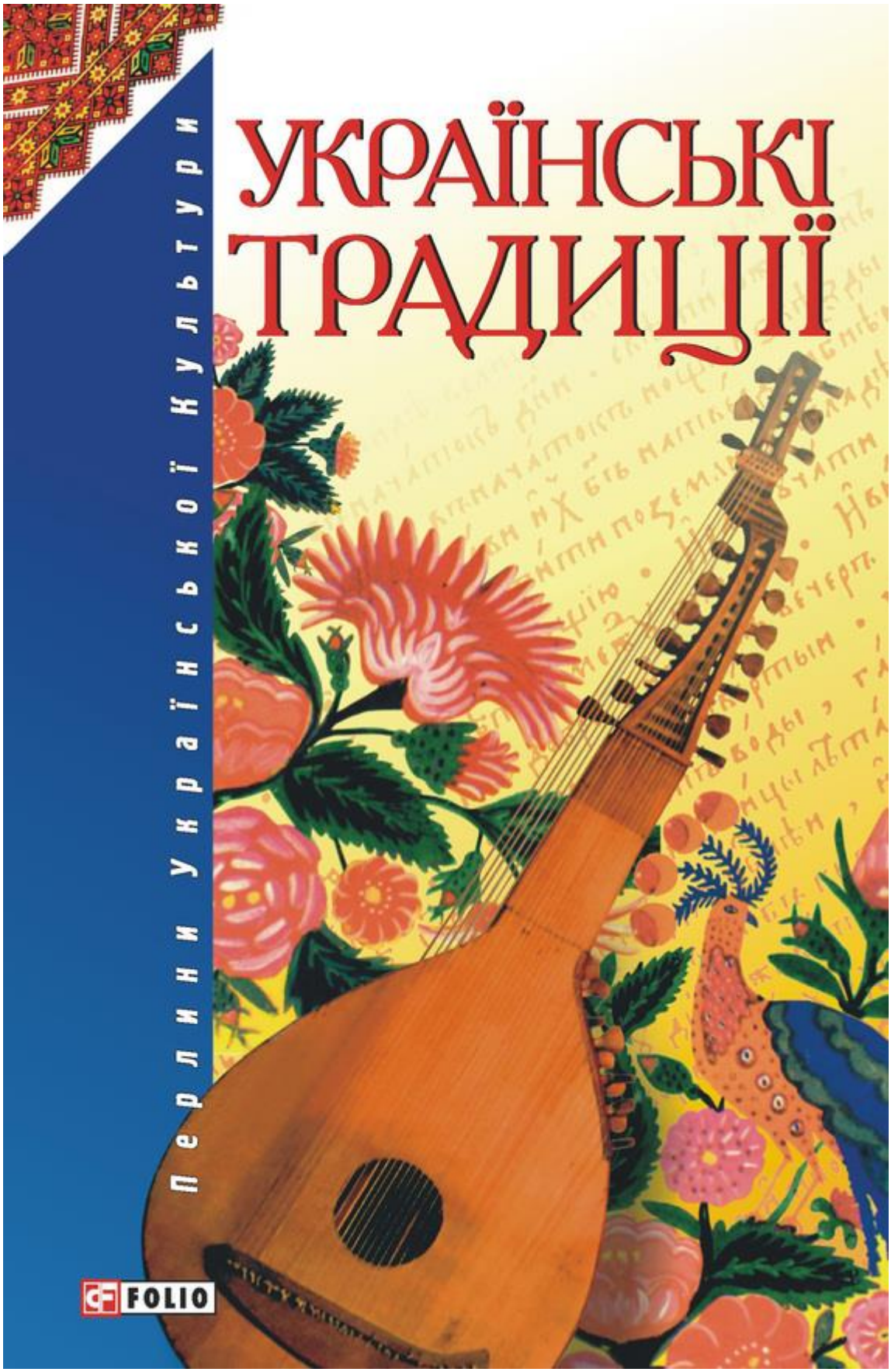

Аннотация

Це видання – унікальна антологія, чудове джерело для всіх, хто хоче відчути, чим жив український народ від давніх-давен до нашого часу. «Влес-книга», Геродотова «Скіфія», Апокрифи та Житія перших руських святих, українські легенди, народні пісні й думи, а також інші цінні пам'ятки, – усі разом, зібрані тут матеріали формують цілісну картину духовної й культурної діяльності українців у різні часи та епохи.

Українські традиції

Рідні, цілющі джерела

Існують численні наукові розвідки, у яких автори глибоко і проникливо досліджують духовну та культурну структуру того типу людини, який уособлює собою українець, ширше – українська нація, котра сягає корінням сивої давнини, часів протослов'янства.

Не в останню чергу цікавими з цього погляду є спостереження іноземних дослідників, які через призматику власного світовідчування показують те найпосутніше, найхарактерніше, що вони бачать в нашій культурі. Ці спостереження мають велику цінність, адже допомагають скласти нам повніше уявлення про нас самих. А якщо читач ще й правдиво запалюється власним бажанням дошукатися істини, якщо прагне злитися з тими духовно-психологічними і культурними енергіями, що творять його національну історію, самосвідомість, суспільні й особистісні ідеали, то він, ясна річ, зможе ґрунтовніше, життє-перспективніше засвоювати історію свого народу, відчувати неспростовну сув'язь з його духовним космосом.

«Скіфія» Геродота із Галікарнасу, «батька історії», як його вже усталено називають, – це погляд на наших предків очима іншої культури, слід визнати – викінченішої й довершенішої, ніж культура скіфів, що в основному жили іще мисливством і рибальством, але поступово опановували й землеробство. І все ж інтонація оповіді Геродота сповнена поваги до Скіфії. Читач побачить у тексті, який відкриває цю книгу, крім тенденції утвердити на скіфських теренах грецьку асимілюючу історичну потугу, ще й неабиякий спротив, що його виявляють скіфи, показуючи себе непримиренними захисниками як «тіла» своєї вітчизни, так і її душі, духу. Скіфи до затятості обстоюють свої духовні і культурні надбання, свої звичаї, які не підводили їх у протистоянні зазіханням із зовнішнього світу, вчили перемагати і бути вільними. Єдино, можливо, брак наполегливості в поширенні на зовнішній світ саме своїх цінностей, відсутність волі до закріплення в писемних пам'ятках, а відтак, і відсутність історично тяглого потужного розвитку й гуманізації власних традицій та ідеалів – з обов'язковістю спричинилося до другорядності культури скіфів на мапі духовно-культурних завоювань на зорі цивілізації, яких сягнула античність, зокрема давньогрецький її ареал, репрезентований у тому числі й історичними вислідами Геродота.

Аналізуючи етнографічний стан докиївського формування українства, чимало хто схиляється до того, що скіфи, а потім і сармати, хоч якими непокірливими вони були, здебільшого розчинилися в зовні мирному, історично малозаявленому на той період слов'янстві. А ті рештки скіфів і сарматів, що не були асимільовані слов'янством, відкочували на Північний Кавказ і далі на південь, аж чи не по сьогодні цементуючи етноси, які не збираються розчинятися в слов'янстві і взагалі ні в кому…

З інших матеріалів, що наводяться в нашому збірнику, особливо із розлогого «Викладу давньослов'янських легенд, або Міфології, укладеної Я. Ф. Головацьким», стає зрозуміло, що прото-українці мали грандіозний всесвіт власної міфології, свою космогонію, величну ієрархію богів, що вивищувалась до єдиного Бога, Бога богів, Уседержителя.

Як і в античних віруваннях, в давньоукраїнській міфології світ не вельми чітко поділяється на позаприродний і природний, видимий. Людина існує в обох цих світах, спілкується з істотами нижчого порядку, ніж вона сама, і водночас із богами, намагаючись здобути їхню прихильність. «Розчиненість» давнього українця в природі є більшою, ніж ми це бачимо у вербальних пам'ятках античності, стосунки з найрізноманітнішими її духами в

українця довірливі, теплі. Тобто те, що говорить відомий український вчений-філософ, історик, філолог, славіст Дмитро Чижевський про «типового українця», яким цей останній сформувався на новітні вже часи, а саме такі риси українця, як «емоціалізм і сентиментальність, чутливість і ліризм», – це все глибоко корениться в прадавній злуці самосвідомості українця із стихіями рідної природи. Вона навіть своїм видимим образом, не кажучи вже про образ незримий, що складається з безлічі різноманітних духів і сили-силенної міфологічних уявлень населяючої її людності, підносила характер українця до високо-поетичної споглядальності, та водночас виробляла в ньому й індивідуалізм, непереборне прагнення свободи, але – не за чужий кошт, бо українець ніколи не зазіхав на інші землі, а лише боронив свою, сердечно близьку йому в найдрібніших природних її проявах, цінував її над власне життя…

«Влес-книга», уривки з якої теж подаються в цій книзі, є гранично промовистим і переконливим з цього погляду твором. Та маємо тут, очевидно, сказати й інше: «Велесова книга», а це ж один такий розлогий історичний, духовно-культурний документ з дуже малого їх числа, що дійшли до нас із глибу віків, засвідчує і незламний ратний дух праукраїнства, його органічну відразу до уярмленого життя, націленість на найголовніше – відсіч завойовникам і поневолювачам, готовність до подвигу в бойовищах, подвигу, що благословляється всім сонмом богів, хоробрих воїтелів під ясними коругвами Ясуні, богів, котрі припроваджують душі загиблих за рідну землю у найсвітліші царства потойбіччя, де поряд з лункими гімнами слави бринить стільки нот найпроникливішого ліризму, котрим насотував свою душу українець ще тут, у земних виднокругах, в безмежно прекрасному і вже тим одним безсмертному для нього предківському краї… Мотив оборони цього краю, збереження його для нащадків, натхненна віра в його невичерпну історично-духовну місію є головним для «Велесової книги» – величної симфонії глибоко самодостатньому українському характерові. Рідко ще які книги в часи подальші, часи поступового розмивання цього характеру, співатимуть йому таку сонцепромінну славу і заздравицю.

Недаремно так багато поглядів звертається нині до «Велесової книги», є навіть чимало гарячих голів, що ладні визначити подальший після неї шлях українства в історії, передовсім шлях християнізований, хибним, але то скорше емоційна реактивність свідомості, відчаєної тим, що стільки віків перебувала Україна в рабстві, а от якби, мовляв, трималася заповітів своїх духовних настановителів-пращурів, то все могло б бути інак. Одначе історія не визнає умовного способу, «якби» для неї не існує, це по-перше, а по-друге – релігія, що не виокремилася ще власне із природи, не може заступити релігії людини вже цивілізованої, що обрала за ідеал гуманістичні цінності, спрямувала духовну боротьбу передовсім у саму себе, у своє єство, аби виплекати його на засадах добра, братолюбності, правдивого духовного спасіння.

Меч, яким осяює себе вищий бог праукраїнців, – річ велична і справляє враження, та чи не більше враження справляє Христос, який миє ноги своїм учням і визнає їх за братів, за рівню, Христос, який бере гріхи світу на себе і розпинається добровільно заради порятунку кожного з нас, Христос, який виводить людину із суперечливої природи і наближає її до Творця, новими історичними ландшафтами доправляючи ціле людство до богопромислительних трансформацій. І дивно було б, якби Україна раптом відпала від цього всезагального поступу, повернулась до язичницьких, давньовіджилих уявлень про світ і про себе в цьому світі.

«Природна» культура, «природна» мораль і духовність не виходять, проте, із орбіти народних українських уявлень і досі. «Типовому українцеві» чужий абстрактний, «платонівсько-арістотелівський» підхід до явищ буття, він схильний усе бачити через світло знань серця як центру духовно-розумової та душевно-тілесної діяльності людини. Українцеві притаманне протилежне раціоналістичному західному – «олександрійсько-біблійне» світовідчування, він відсторонюється від фаталізму, схиляння перед позитивістською філософією (варто пригадати М. Гоголя і П. Юркевича), українець увесь у душевному русі, в тому «психічному неспокої», причини якого Дм. Чижевський відносить саме до глибинного зв'язку національного характеру з природою, до безміру її виднокругів, передовсім степових, не заступлених ані надто високими горами, ані непрохідними лісами, ані непевною стихією моря чи океану. Тут, так би мовити, далеко видно. Тут ніщо не чаїться, як, приміром, за стіною лісу чи за скелями гір, тут дзвони цикад розлягаються аж до крайнеба, а біла хата стоїть під зорями як осереддя привітного і гостинного всесвіту, яким є в ньому і вона сама, ця хата, і є такою

якраз тому, що протягом цілої тисячі років, з часів прийняття християнства Київською Руссю, у божнику на покуті, прикрашені вишитими рушниками, стоять у ній ікони Христа-Спасителя, Божої Матері, Миколи-Угодника. А почасти доповнює їх і цілий шерег інших святих…

Спливали віки. По довгих часах спустошення, що його принесли на Русь монголо-татари, вогнем і мечем намагаючись утвердити тут рабство, яке потім так само нав'язували Україні Литва, Польща, Росія, в тому числі – і може, найбільшою мірою (згадаймо мільйони, що загинули під час голодомору в 1930-ті роки) Росія більшовицька, – на теренах українства запалахкотів бунтівливий, саможертовний, високо-сакральний, справді лицарський вогонь козаччини, що згодом дав світові і Козацьку республіку, і першу демократичну конституцію.

В облозі сил, що сповідували внутрішній, глибоко зачаєний і невикорінний тоталітаризм, імперську зверхність, Україна не виявила здатності до державницької консолідованості, не сприйняла тих духовно-моральних, культурних та історично-трансцендентних цінностей, які їй у черговий раз нав'язувала цивілізація, – і впала в нову безодню порабування, руйнації, знищення. На кістках і ідеалах святого визвольного козацького руху постала нова, не менш тривала, ніж монголо-татарська, Руїна…

Але парадоксальним чином, вочевидь, саме вона спричинилася до непоступливо-амбітної, іноді аж яро-наступальної самоідентифікації нації.

Саме з цієї непокірної гілки українства народилися Сковорода і Шевченко – два титани нашого духу. А скількох світочів дала Україна своєму стражденному народові в особах їхніх наступників – (та й попередників, таких як Петро Могила й Данило Туптало) від Івана Франка, Лесі Українки, Євгена Плужника, Володимира Винниченка до Василя Симоненка і Ліни Костенко…

Бунт Сковороди мав високий «вертикальний» рівень; відомо, що на могилі мандрівного філософа і поета стоїть не хрест, а камінь – втім, із цілком християнським написом: «Світ ловив мене, та не спіймав». І тут є певне віддзеркалення загалом українського світобачення, душевного устрою, які носив у собі Сковорода і не прагнув комусь покласти їх під ноги заради будь-яких вигод чи в нападі релігійного самобичування і самопониження.

Сковорода прагнув «самостійницького», «унезалежненого» набуття Святого Духа, піддаючи таким чином випробі загальнолюдську складову свого «позаматеріального єства» і складову українську. І та, й друга в особі Сковороди цей іспит витримали. Сковорода став правдивим пророком України.

Таким же провідником нації був і Великий Кобзар. Він відобразив у своїй творчості, окрім глибинних християнсько-філософських та національно-буттєвих пластів самосвідомості народу, іще й пронизливе, історично-наскрізне його жадання соціальної справедливості, соціальної гармонії. І Сковорода, і Шевченко, а за ними і вся українська література, виводять на перший план саме «просту людину». «Елітного» світовідчування Україна взагалі, здається, не знала, у ній завжди «випирало» назовні розуміння світу козачо-демократичне, народницьке. Вона завжди стояла і стоїть в обороні своєї внутрішньої духовної структури, свого характеру – немалою мірою це виявляється у давніх і прадавніх звичаях та обрядах, які, нищені-перенищені царями і псарями, дійшли до наших днів, підуть, звісно ж, і далі, в неосяжне майбутнє. В цих звичаях та обрядах – багатюща культура українського народу, цілі зрізи його духовного життя, його тисячолітніх ідеалів. І весілля, і народини, і мерлини, і безліч дрібніших подій, якими сповнюється існування людини на землі, мають в українців урочистий і водночас тепло-домашній вигляд, перегукуються з устремліннями «Дажбожих внуків» до заквітчаних занебесних луків Ясуні. Ці дві надзвичайно потужні духоутворюючі складові – природна і суспільна, набуваючи в історичному плині часу певних видозмін, назагал залишаються й подосі стрижневими, такими, що не підлягають переглядові. Звідси – і національно своєрідне переломлення християнських засад в українстві – все тут дуже привітне, радісне, рідне, близьке, таке ж, як і в спілкуванні українця з природою або й навіть у його щиросердно-довірливому покладанні (інколи аж сліпому) на своїх суспільних проводарів, які мають влаштовувати життя своєї людності належним чином…

Критикуючи подібну наївність, чимало поважних інтерпретаторів української ментальності (такі твори частково теж подаються у нашій книзі) ладні бачити тут значні загрози для України в мінливому сучасному світі. І вони, мабуть, мають рацію. Нове, що постає з

конгломерату різнорідних національних походжень, але переплавлюване на єдність – хай, може, й тимчасову – в тиглі історико-глобалізаційних актуальностей невідворотно відсторонює, заперечує, а то й знищує старе.

Україна з її прадавніми коренями проходить сьогодні шлях неабиякої трансформації. І все ж їй слід, залишаючись відкритою до найновіших вимог часу, про ті корені не забувати. Чимало чого зовні неспростовного і ніби ворожо-неперебутного вона у своїй довгій історії уже пережила. І при тому завжди виносила із таких «переплавок», показувала людству справді золотий зливок своєї душі.

Чого ж вчить нас Україна, її прихований від марно-цікавих поглядів есхатологічний сенс, її доля? Багатотисячолітнє життя духу і культури України вчать нас тому, що не мир, а меч принесено нам, що «той Мені брат, і сестра, і мати», хто сповідує «вчення Моє», а вчення це – соціальна і природна гармонія, відсутність наднаціональної зверхності, служіння істині, в якій той, хто нині, поза істиною знаходячись, хоч і є пониженим, повищеним буде і землю наслідує, і сином Божим наречеться…

Зрештою, якби було інак, то і наша, й інші нації, не закостенілі, не зашкарублі в проживанні всесвітньої історії «назад», у непрохідні хащі «прогресу», давно б відклали убік і свою душу, і свою пісню, і свій псалом, і свою думу, і своє розуміння буття. А в ньому, в цьому розумінні, войовничі постулати «Велесової книги» давно змінилися в українців правдиво християнськими і не облудними, тим більше не неопоганськими, себто лише зовні призодягненими в шати «любові до ближнього», в реальності ж – далекі від того, щоб дійсно прагнути і могти врятувати людину.

В України є своя місія, і вона її виконує – терпеливо і з непідробною любов'ю. З надією. З вірою. Тож нехай таланить їй на її вузькому, тернистому шляху, хай вона ніколи не буде подолана, а разом із своїми спільниками у цьому світі, а їх чимало, – переможе. Бо то буде перемога Добра, перемога Бога в суперечливому, краяному його антиподом і зліплюваному кривавою глиною сьогоднішому і вчорашньому бутті. То буде і наша Ясунь, і наш Едем, і наша Земля Обітованна.

До цього стремить український дух, цього прагне вся українська вічно значима і вічно жива – скрізь, тут і в занебессі, – духовно-культурна спадщина. Припадаймо до неї, навчаймось у неї, шукаймо у ній усе більшого і більшого, того що вона, розгортаючись у днях і століттях, закодовано і приявно несе в собі через матеріальний, видимий, і трансцендентні – світи.

Олексій КОВАЛЕВСЬКИЙ,
поет, лауреат премії ім. В. Сосюри

Частина перша
«Впало з неба на скіфську землю золоте знаряддя…»

«Скіфія» *– одна з дев'яти книг всесвітньо відомої «Історії» Геродота (V ст. до н. е.) – найцінніше джерело з історії, етнографії та географії Північного Причорномор'я, прабатьківщини українців.*

«Влес-книга» *– найдавніша пам'ятка духовності, культури, історії та звичаїв протоукраїнців. Знайдена на глиняних дощечках під час громадянської війни в Україні та на початку 1920-х років вивезена за кордон, вона лише останнім десятиріччям активно й плідно розшифровується, перекладається сучасною українською мовою, вводиться до навчальних програм середньої та вищої школи.*

Геродот
Скіфія

1. Після захоплення Вавилона[1] вирушив Дарій[2] походом на скіфів[3]. Азія процвітала вже тоді багатством і мала численне населення, отже Дарій задумав помститися скіфам за те, що вони раніше напали були на Мідію[4], побили військо, що виступило проти них, і так почали кривдити. Скіфи панували в горішній Азії двадцять вісім літ. Вони в погоні за кімерійцями впали до Азії й поклали край могутності мідійців, бо перед приходом скіфів до Азії вони (мідійці) тут панували. Отже, скіфи пробули в Мідії двадцять вісім літ. Як минув цей час, вони повернулися до свого краю, але тут чекали їх труднощі не менші, ніж у мідійській війні. Вони побачили перед собою велике військо – скіфські жінки в час довгої відсутності чоловіків сходилися з невольниками.

2. Скіфи ж осліплюють усіх (своїх) невольників задля (продуктів із) молока, що служить їм за напій. Вони так чинять: беруть кістяні рурки, подібні до сопілок, укладають кобилам до сорому й дмуть – і як одні дмуть, інші в той час доять. Вони пояснюють цю роботу так, що як жили кобилячі наповняться повітрям, то (більше) обвисає вим'я. Як уже видоять молоко, вливають його до порожніх дерев'яних посудин, укладають сліпих (невольників) довкруг посуду, а вони трясуть ним. Потім те, що (осіло) згори, збирають, бо вважають його за щось краще, а те на споді за гірше. Ось тому скіфи осліплюють усіх полонених, – бо вони не хлібороби, а кочівники.

3. Отож од тих рабів і їхніх (скіфських) жінок виросло нове покоління. Коли воно дізналося про своє походження, вирушило проти скіфів при поверненні їх з Мідії. Перш за все перетяли вони (невільницькі сини) землю, викопавши широкий рів од Таврійських гір[5] до Меотійського озера[6] там, де воно найбільше. Коли скіфи намагалися через нього (рів) перейти, (невільники) почали з ними боротьбу. Коли битва затягалася і скіфи не могли перемогти, то один із них сказав таке: «Що робимо, скіфи? Як боремося з нашими ворогами, то й нас стає дедалі менше і їх буде мало після перемоги. Я думаю (що треба) відкласти списи й луки, а кожен із нас нехай візьме нагай і нумо на них! Бо доки вони бачитимуть, що ми тримаємо зброю, думатимуть собі, що вони з нами рівні і такі ж за походженням; та як побачать, що ми замість зброї тримаємо батоги, зрозуміють, що вони наші раби й кинуть битву».

4. Скіфи послухали й зробили так, як він казав; а раби, перестрашені тим, забули про битву й кинулися втікати. Так скіфи панували й ув Азії й, повернувшися з Мідії, цим способом запанували в своєму краю.

5. Як розповідають скіфи, їхній народ наймолодший з усіх. Це було так. У тій країні, що спершу була безлюдною, вродилася (перша) людина на ймення Таргітай. Вони кажуть, що його родичами були Зевс[7] і дочка Борисфена[8]. На мою думку, це неправда, але (скіфи) так говорять. З такого от роду походить Таргітай. Він мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая й наймолодшого

---

1 Місто в Азії (Месопотамія), столиця колись могутньої держави; сьогодні в руїнах.

2 Цар Персії в рр. 522–485 пер. Хр., найвидатніший будівничий староперської держави.

3 Скіфи не творили єдиного національного організму, а складалися з племен хліборобів і пануючих кочівників. Кочові скіфи були племінно й мовно споріднені з іранськими племенами, отже, й персами, але мали ще й домішки туранського елемента.

4 Мідія в Західному Ірані, над Каспійським морем; жило тут плем'я, споріднене з персами, що скорше від персів було створило могутню іранську державу.

5 Таврія – Крим, названий так від його жителів таврів.

6 Меотійське озеро – Азовське море.

7 Зевс – найголовніший бог у поганській грецькій вірі. Про скіфського Зевса див. розд. 59.

8 Борисфен – Дніпро. Згідно з уявою язичників боги одружувалися, мали дітей і т. ін.

Коляксая. О тій порі впало з неба на скіфську землю золоте знаряддя: плуг, ярмо, сокира й коряк. Побачив це старший і швидко пішов узяти, але як наблизився, золото почало горіти. Він перелякався (й відступив), а тоді надійшов середульший – з ним сталося те саме; їх (обох) відстрашило палаюче золото. Але як приступив наймолодший, воно погасло й він заніс його додому. Коли старші брати довідалися про це, відразу ж оддали владу наймолодшому.

6. Від Ліпоксая походить скіфське плем'я авхати, від середульшого Арпоксая катіари й траспії, а від наймолодшого царя походять ті, що називають себе паралатами. Всі вони називаються околотами від імені (їхнього) царя, а скіфами нарекли їх греки.

7. Так от, за скіфськими переказами, повстали вони (їхній народ). Від тієї події, від першого царя Таргітая до походу Дарія проти них минуло не більше тисячі літ. А те золото царі бережуть найбільше й щорічно приносять йому великі жертви. Скіфи кажуть, що якби хто мав це святе золото в святочний день і заснув би (з ним) під голим небом, не проживе й року і йому дістанеться стільки землі, скільки за день об'їде конем, їхня країна велика. Коляксай поділив її на троє царств і посадив там синів; а те царство, де переховується золото, зробив найбільшим (із усіх). А землі, що (простягаються) на північ (од скіфів), за їхніми словами, годі окинути зором чи перейти, і то – через пір'я, що літає. Кажуть, що там пір'я більше, ніж землі й повітря, і воно застилає зір.

8. Так кажуть про свою землю й про північну скіфи, а надморські греки кажуть таке. Коли Геракл[9] гнав Геріонових волів[10], забрів у скіфську землю, що була тоді ще безлюдна. Геріон жив ген за морем на острові, що його греки називають Ерифія, проти Гедейри, за Стовпами Геракла на Океані[11]. Океан же, як кажуть, починається там, де сходить сонце, й обпливає всю землю, та це неможливо довести. От звідти прибув Геракл до нинішньої Скіфії. Його захопила зима, мороз; він простелив левину шкуру й заснув. А в той час випряжені коні, з божої волі, щезли (доки Геракл спав).

9. Геракл прокинувся й шукав їх, аж усю землю обійшов. Врешті забрів до країни, званої Лісистою[12]. Там у печері він знайшов двоподобну істоту, котра до стегон була ніби дівчиною, а нижче – змією. Він поглянув (на неї) і здивувався, але запитав, чи вона не бачила його коней, що тут блукали. Вона відповіла, що вони в неї, але не віддасть їх йому, доки з нею не переспить. За таку плату Геракл переспав з нею. Та вона зволікала з віддаванням коней, бо хотіла бути з Гераклом якнайдовше; він знову хотів якнайшвидше забрати коней і піти. Врешті вона повернула їх і сказала: «Я зберегла тобі коней, що забрели сюди, а плата від тебе вже є: маю трьох твоїх синів. Як вони вже підростуть, то скажи, чи маю поселити їх тут, бо вся ця земля в моїй владі, чи послати до тебе?» Так вона запитувала його, а він мав так відповісти: «Як вони зустрінуть мужеські літа, то вчини ось як, це буде добре: котрий із них натягне цей лук та одягне цей пояс, того посели в цій країні; хто ж із них цього мого доручення не сповнить, того прожени з краю. Як це зробиш, то й сама будеш задоволена й виконаєш доручення».

10. Він натягнув один лук (бо до того часу Геракл носив два луки) й передав їй лук і пояс, що мав на спинці золотий корячок, і пішов. А вона, як хлопці дійшли вже до мужеського віку, надала їм імена: одному з них Агафірс, другому Гелон[13], а наймолодшому Скіф. Вона

---

9 Геракл – герой, себто людина, яка досягла безсмертя – нарівні з богами.

10 У часи своїх мандрів по світу Геракл зазнав усяких пригод: якось забрав він собі у Геріона, якоїсь потвори, волів. Так оповідає грецька міфологія (релігійні перекази).

11 Океан, на думку греків, це мовби величезна ріка, що обіймала всю землю. Стовпи Геракла – Гібралтар. Гедейра – колонія фінікійців у Півд. Іспанії (Гадес, Гадір).

12 У грецькому тексті – «Гіляйа», що значить «Лісиста». Ліси були тоді при кінці течії Дніпра. Сьогодні лісів там немає.

13 Агафірси жили в нинішньому Семигороді; Гелон – це була назва колонії на півночі. Тут бачимо звичайну спробу пояснити походження народу від одного предка, а так само й назви.

пам'ятала доручення й виконала його: двох синів, Агафірса й Гелона, що не могли виконати завдання, вигнала з краю; зате наймолодший, Скіф, виконав це й зостався в краю. Від цього Скіфа, сина Геракла, походять скіфи, що постійно царюють, а на згадку про ту чарку носять скіфи при поясах коряки й досі. Таке розказують надморські греки.

11. Та є ще й інший переказ. Він найбільше поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним кочові скіфи жили в Азії. На них найшли війною масагети. Під їх натиском скіфи перейшли до країни кімерійців[14], – бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кімерійцям. Як зачули кімерійці, що надходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитися. Їх думки розійшлися надвоє, обидві групи вперто обстоювали свою. Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська ж думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися – ані царі народові, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти в своєму краю й не втікати з народом. Вони пам'ятали, скільки добра зазнали (тут), а якого лиха доведеться зазнати в утечі. Такі думки поділили їх на два табори, – а було їх (ув обох) по однаковій кількості, – боролися між собою й полягли. Кімерійський народ поховав їх коло ріки Тіраса; ще й тепер можна бачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ з краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі.

12. Ще й нині є в Скіфії Кімерійські Мури, Кімерійський Порт, є країна, що має назву Кімерійської та Кімерійський Босфор[15]. Знаємо, що кімерійці втекли від скіфів до Азії й заселили той півострів, де тепер грецьке місто Синопа. Знаємо й те, що скіфи гналися за ними, вскочили до Мідії, але заблукалися, кімерійці під час утечі трималися приморської дороги, а скіфи пішли лівобічним Кавказом, аж зайшли до Мідії, бо потім повернули в глибину краю. Так оповідається в спільному для греків і варварів переказі.

13. Арістей знову, син Каїстробія, проконнезієць[16], що писав твори, пише, що зайшов був до іседонів[17], надихнутий Фебом. За іседонами жили арімаспи, одноокі, за ними грифи, що стерегли золотий скарб[18], а далі над морем гіперборей[19]. Над ними всіма, крім гіперборейв, панували арімаспи, що часто нападали на сусідів. Ось так іседони, прогнані з (їхнього) краю арімаспами, витиснули скіфів, ті – кімерійців, що жили над Південним морем, змусили покинути свою країну. Як бачимо, то й він (Арістей) не погоджується зі скіфами (в оповіді) про їх землю.

14. Я сказав, звідки був Арістей, що про все це написав, а тепер розповім, що я чув про нього в Проконнезі й у Кизику[20]. Кажуть, що Арістей (цілком) не був нижчий походженням за міщан. Він зайшов до ткальні у Проконнезі й там помер. (Тоді) ткач замкнув верстат і пішов сповістити свояків небіжчика. Як уже розійшлася по місту звістка про смерть Арістея, котрийсь кизикієць, що прийшов із міста Артакії, заперечував її. Він стверджував, що зустрів його (Арістея) в дорозі до Кизика й говорив із ним. Ця людина вперто настоювала на своєму. А в той час кревняки небіжчика пішли до ткальні. Вони мали з собою все необхідне для похорону; та як

---

14 Масагети – іранське плем'я. Кімерійці – передскіфське населення південної України. Про них докладніше оповідає Геродот далі.

15 Де були Кімерійські Мури й Кімерійський Порт – не знати; Кімерійський Босфор – Керченська протока.

16 Проконнез – півострів і місто на ньому в Пролонтиді (тепер Мармурове море).

17 Іседони – якийсь східний народ, близько не знаний. Феб – грецький бог сонця.

18 Грифи – звірі з крилами (в грецьких віруваннях).

19 Ближче не знані.

20 Місто поблизу Проконнеза.

прийшли вони до того дому (ткальні), то не застали Арістея ні живого, ні мертвого. Через сім літ Арістей знову з'явився в Проконнезі, написав поему, яку греки називають «Арімаспейською», а потім щез удруге. Таке оповідають мешканці тих міст.

15. Та я довідався, що приключилося італійським метапонтійцям через двісті сорок літ опісля щезнення Арістея, коли зіставив те, що знав із Проконнезу, з відомостями метапонтійців. Метапонтійці кажуть, що їм з'явився Арістей і наказав спорудити жертовник Аполлонові[21], а коло нього поставити образ Арістея з Проконнезу; він казав, що на цілу Італійську землю прийшов Аполлон лише до них, з за ним він, Арістей; тоді, як ішов з богом, мав подобу крука. Він сказав це й зник, а метапонтійці послали до Дельф[22] запитати бога, що означає поява цієї людини. Піфія[23] наказала їм послухатися, бо так буде для них найкраще. Вони послухалися й виконали наказ. Ще й нині бачать коло статуї Аполлона (в Метапонті) образ, що має назву Арістея, а довкруж ростуть лаври. Зображення бога стоїть на ринку. Оце стільки про Арістея.

16. Щодо землі, про яку йшлося, то ніхто не знає, що ж є поза нею. Я не міг нічого ні від кого довідатися про неї такого, якого не бачив би на власні очі; навіть Арістей, як я попереду згадував, не лише в поемі, що він бував далі, ніж в іседонів, а що чував про дальні землі, то як (сам) каже, знає вже з оповідей іседонів. Усе ж таки повідомлю якомога точніше все, що я міг певного винести з усних переказів.

17. Від пристані борисфенітів – вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії – нині найближче живуть калліпіди; вони вже погречені скіфи; за ними інше плем'я, що називається алізони. Вони, калліпіди й інші, далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом[24] на захід від Борисфена.

18. А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста (країна), а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополітами. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап[25]; а на північ треба пливти Борисфеном (вздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги[26], народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

19. На схід од скіфіф-землеробів, як перейти ріку Пантікап, живуть уже скіфи-кочівники. Вони ні сіють, ні орють. У всій країні немає дерев, лише в Лісистій. Ці кочівники займають (на схід) землі на чотирнадцять днів дороги, аж до ріки Герос.[27]

20. За Герросом лежить так звана царська країна. Тамтешні скіфи найхоробріші й найчисленніші; вони вважають інших скіфів своїми рабами. Вони живуть на південь по Таврію, на схід по рів, що його викопали сини сліпих, і по Меотійську затоку, по пристань з назвою

---

21 Аполлон – бог музики, а також сонця; опікувався й ворожбою як всевідаючий бог-сонце.

22 Метапонт – грецьке місто в Південній Італії, в Тарентській затоці. Дельфи – місто в середній Греції, славетне своєю святинею, де жінка-жриця ворожила в ім'я Аполлона. Наймення цієї жінки Піфія.

23 Див. попередню примітку.

24 Гіпаніс – Бог, ріка, що впадає в Чорне море; Борисфен – Дніпро.

25 Пантікап – ріка в Скіфії.

26 Андрофаги – грецькою «людоїди». Ближче не знаний народ.

27 Ближче не знана ріка.

Кримни[28], частина її живе за рікою Танаїсом[29]. На північ од царських скіфів місця меланхленів[30], чужого, нескіфського народу. Вище ж меланхленів (простягаються) болота й пустеля, скільки (лише) знаємо.

21. Як перейти Танаїс, то вже не скіфська земля, а починається край савроматів[31]. Вони розселилися від затоки озера Меотійського[32] у північний бік на п'ятнадцять днів дороги; уся їхня країна не має ні диких, ні свійських дерев. Край за ними займають будини[33]; їхня земля вкрита змішаним лісом. На північ за будинами на сім днів дороги простягається пустеля.

22. За пустелею, якщо взяти трохи на схід, живуть фіссагети[34], своєрідний і численний народ; вони промишляють ловами. Одразу ж за ними, в тому ж краю, інший народ, що зветься їрки[35]. Вони також живуть із ловів, а організовують їх у такий спосіб: вилазить такий (ловець) на дерево – а їх густо в усьому краю, кінь же, вивчений, лежить на череві, щоб був нижчий. Напоготові є й пес. Коли він (ловець) забачить з дерева звіра, то відразу стріляє в нього з лука, сідає на коня й доганяє, а пес біжить слідом. Од них далі на схід інші скіфи, що віддалилися від царських скіфів і прийшли в цю країну.

23. Аж до кордонів цих скіфів була земля рівнинна з досить глибокими родючими ґрунтами; звідси починається ґрунт кам'янистий і нерівний. Якщо перейти великий шмат цієї нерівної землі, то за нею зустрінуться люди на підгір'ї високих гір[36], люди, що, як кажуть, лисі від народження, – і чоловіки, і жінки. Вони плосконосі й мають довгі бороди. Мову мають свою, а одягаються по-скіфськи, живуть із плодів дерев. Дерево, що його споживають як їжу, зветься понтікон[37]; воно завбільшки як фігове дерево. Овочі родить подібні до гороха, з кісткою всередині. Коли вони достигнуть, перетирають їх через платок; з того виціджується юшка, чорна й густа, а називають її асхі. Вони лижуть те і п'ють змішане з молоком, а з гущі місять тісто (неначе) і їдять його. Худоби не мають багато, бо там обмаль пасовиськ. Кожний (мешканець того краю) живе під деревом; узимку накриває дерево білою повстяною ряднино̀ю, а влітку без ряднини. Ніхто з людей їх не кривдить, бо вважають святими. Вони не мають навіть зброї, а залагоджують усі суперечки між собою сусідніх народів. Якщо хтось утече від них, ніхто йому не зробить нічого лихого. Ім'я того народу – аргіппеї.[38]

24. Аж до цих лисих добре знані земля й названі попереду народи, бо туди заходять деякі скіфи й од них легко можна довідатися (про ті краї), та й греки з порту Борисфена й інших

---

28 Ближче не знана місцевість; від неї одержав назву Крим (у давнину Таврія).

29 Дон.

30 Дослівно: «чорноодежники»; спадає на гадку Чернігів і Чернігівщина.

31 Споріднене зі скіфами плем'я. Латинські автори іменують їх сарматами; звідти східноєвропейську низину називають Сарматською низиною.

32 Див. прим. 6.

33 Правдоподібно якесь фінське плем'я; тоді фінни населяли сьогоднішню Московщину.

34 Ближче не знані.

35 Теж не знані ближче; можливо, якесь тюркське плем'я, як це пояснює Маркварт.

36 Якісь гори в Азії – можливо, Алтай.

37 Ближче не знаний овоч.

38 Не можна з'ясувати, що це за народ; можливо, якесь монгольське плем'я.

надморських портів заходять туди. Скіфи ж, коли приходять до тих країв, беруть із собою сімох перекладачів, що перекладають із семи мов.

25. Отже, до їхньої країни добре знана земля, але про ту, що вище за них, – ніхто нічого певного не скаже. Перехід заступають високі гори, і їх неможливо перейти. Лисі розповідають – я в це не вірю, – що в горах живуть люди з цапиними ногами, а за горами – ще інші люди, які по шість місяців сплять. Але я в це не вірю. Напевне відомо, що землі на схід од лисих заселені іседонами. Але про землі на північ од іседонів та лисих нічого не знаємо – лише те, що вони розповідають.

26. Як говорять, іседони мають такі закони. Як у чоловіка вмре батько, свояки приганяють худобу, ріжуть її й розділюють м'ясо звірят і померлого батька господаря пиру. По тому мішають усе разом і роблять пир. Голову випорожнюють, вичищають, позолочують і потім вважають її за святиню і приносять їй щороку велику жертву. Таке робить син (померлому) батькові; це схоже на грецькі генезії[39]. Кажуть, що й вони справедливі люди. В них жінки й чоловіки мають однакове значення.

27. Цих, отже, (ще) знаємо. А вище за них, як розказують іседони, є одноокі люди й грифи, що бережуть золоті скарби. Таке говорять скіфи, а вони перейняли ці оповіді від іседонів. Щойно від скіфів ми довідалися про це й називаємо їх по-скіфськи арімаспами, бо «аріма» по-скіфському значить один, а «спу» – око.

28. Описані землі мають дуже гостру зиму: вісім місяців тривають там нестерпні морози. Як вилити в той (зимовий) час воду, то не зробиться болото, хіба що тільки як запалити вогонь. Море замерзає, Кімерійський Босфор також; скіфи, що мешкають по цей бік рову[40], їздять по льоду навіть возами аж до (краю) синдів[41]. Така там триває зима вісім місяців, але й решту чотири місяці там зимно. Ця зима різниться від усіх зим по інших краях: о дощовій порі скрізь там не впаде нічого гідного слова, а влітку, навпаки, дуже сильні. В інші місяці гримить, та на час (зими) зовсім не буває громовиць, зате влітку буває багато громів. Як зимою загримить, то дивуються, мовби з якогось чуда; (так само) як часом трясеться земля, влітку чи взимку, то й це вважають у Скіфії за велике диво. Коні добре витримують ці зими, зате мули та осли ніяк не можуть витримати; в інших краях навпаки, коні, як зимно, замерзають, осли ж і мули витримують.

29. Думаю, що тому у тамтешньої звироднілої породи волів не ростуть роги. За мою думку промовляє й Гомерове слово в «Одіссеї»[42], що звучить: В Лівії був, де ягнята родяться прямо з рогами[43]. Цілком правильно, що в зимнім підсонні звірятам або зовсім не виростають роги, або ростуть дуже мізерно.

30. Так там діється через морози. Та мені дивно (вже від початку відступаю від теми!), чому в усій Елеї[44] не можуть виводитися мули, хоч там немає ні зимного підсоння, ні іншої виразної причини до того. Самі елейці кажуть, що в них через якесь прокляття не виводяться мули. Як приходить час запліднення кобил, гонять їх до сусідів. У сусіднім краю пускають до них ослів і тримають їх (кобил) там доти, доки не запліднятся, а тоді женуть назад (додому).

---

39 Поминки на честь померлого.

40 Про цей рів див. розд. 3.

41 Синди жили над дол. Кубанню, на Таманськім півострові над берегом Чорного моря.

42 Гомер – найбільший грецький поет, XII ст., автор «Іліади» – епопеї про Троянську війну, й «Одіссеї», що розказує про пригоди грека Одіссея.

43 «Одіссея», пісня IV, вірш 85; переклад Петра Ніщинського. (Про Ніщинського гл. Т. Коструба. Петро Ніщинський, музик і фільольог. «Мета», 1931, ч. 8.)

44 Елея або Еліда – країна в Пелопоннесі.

31. А щодо того пір'я з оповідей скіфів, що наповнює повітря і через яке не можна нічого бачити, ані перейти далі, то про нього так думаю. В тій північній країні все йде сніг, слабше влітку, ніж узимку, як звичайно; хто бачив зблизька сніг, зрозуміє, що кажу: сніг подібний до пір'я. Через ту зиму не можна мешкати далі на північ від тієї землі. Як скіфи та їх сусіди розказують про те пір'я, то, на мою гадку, говорять про сніг. Ось стільки оповідають про ті найдальші краї.

32. Про гіперборейців не оповідають нічого ні скіфи, ні інші, що там мешкають, лише іседони. Та, по-моєму, й вони, власне, нічого не розказують, бо тоді й скіфи розказували б щось про однооких, як і вони. Про гіперборейців говорить Гесіод[45], а також і Гомер ув «Епігонах», якщо справді це він їх написав.

33. Та багато більше про них розказують делосці[46]. Вони оповідають, що гіперборейці жертвують (богам) солому. Цей спосіб жертвування перейняли і скіфи, а від скіфів усі західні сусіди аж до Адріатичного моря; звідти поширився цей звичай на південь. Перші з-поміж греків перейняли його додонці[47]. Звідти (цей звичай) зайшов до Малійської затоки, а згодом аж до Евбеї[48]. Одне місто передавало (його) іншому аж до Каріста; звідти перейшов до Андроса; карістійці занесли його на Тенос, а тенійці на Делос[49]. Так, як кажуть, донісся звичай цієї жертви до Делосу. Гіперборейці послали двох дівчат, що несли жертви; за словами делосців, вони називалися Гіпероха та Лаодіка. Разом з ними гіперборейці послали для безпеки п'ятьох міщан; їх тепер називають перфереї й дуже поважають на Делосі. Та як вислані не повернулися до краю, гіперборейці обурились – бо чи ж не всякий раз мали б вертатися посли? Вони загорнули свої жертви у пшеничну солому, віднесли на границю й дуже просили своїх сусідів, щоб передали (ці жертви) іншому народові. Так поширився той звичай і дійшов аж до Делосу. Я знаю подібний звичай: фракійські й пеонійські жінки[50], як жертвують цариці Артеміді, також користуються для того пшеничною соломою.

34. Знаю, що вони так чинять. На честь померлих на Делосі гіперборейських дівчат делоські дівчата й хлопці обтинають собі волосся. Дівчата перед шлюбом обтинають коси, навивають на веретено й кладуть на могилу, – могила ця в Артемідіоні[51], ліворуч від входу, а на ній росте оливкове дерево; хлопці навивають волосся на молоду галузку і теж кладуть на могилу. Отакої шаноби вони зазнали у делосців.

35. Самі (делосці) розказують, що ще перед Гіперохою й Лаодікою були в них дві гіперборейські дівчини, Арга й Опіс, що прийшли через ті самі краї. Тамтешні приставали на те, щоб принести шлюбну плату Іліфії[52] за легкі пологи; Арга ж і Опіс, як кажуть, прийшли із

---

45 Гесіод – грецький письменник VII ст.

46 Мешканці острова Делос, на Егейському морі. Згідно з грецькою міфологією тут мали народитися Аполлон і його сестра Артеміда, богиня місяця й опікунка звірят.

47 Додона – старовинне місто в Епірі (північна Греція), де була славна святиня Зевса. Тут ворожили із шуму дубового листя.

48 Малійська затока врізається в Грецію зі сходу, від великого острова Евбеї.

49 Каріст – місто на південь від Евбеї; Андрос – острів на Егейському морі, коло Евбеї; Тенос – острів коло Андроса.

50 Фракія – теп. Болгарія; Пеонія – частина Македонії.

51 Святині Артеміди.

52 Богиня народження.

самими богами[53]. Їх і вшанували інакше, ніж тамтешніх. На їх честь збираються жінки, співають гімн і в ньому згадують їхні імена. Той гімн склав лікієць Олен. Від них перейняли (цю врочистість) інші мешканці островів; іонійці[54] також величають Опіс і Аргу, називають їхні імена й на те збираються (разом). До речі, той Олен, що прийшов із Лікії, склав також інші давні гімни, що їх співають на Делосі. Вони (делосці) ще посипають попелом із спалених на жертовнику (звірячих) удів могилу Опіс і Арги. Та могила за Артемідіоном, від нього на схід, поблизу гостинодвірця кеосців.[55]

36. Стільки про гіперборейв. Не згадую тієї казки про Абаріса, що мав бути також гіперборeєм, нібито він обійшов цілу землю зі стрілою без ніякої їжі. Якщо є якісь гіперборей, то мусять бути й гіпернотії[56]. Смішно мені, що вже багато (дослідників) описували карту землі, але ніхто ще не сказав про те нічого мудрого. Пишуть, що Океан пливе довкола цілої землі, а вона сама кругла, як виточена; що Азія така завбільшки, як Європа. Я окреслю коротко величину кожної з них і як котра виглядає.

37. Перси мешкають у країні, що простягається до південного моря, званого Червоним; на північ від них живуть мідяни, за мідянами саспіри, за саспірами колхи: вони сягають Північного моря, що в нього впадає ріка Фасіс[57]. Ці чотири народи мешкають від моря до моря.

38. Тут простягаються на море два півострови; їх зараз описую. Перший півострів починається від Фасіса й простягається на північ у море, вздовж Понту й Геллеспонту аж до троянського Сігея[58]. Той самий півострів з південного боку тягнеться від Міріандінської затоки у Фінікії й сягає морем аж до Тріопійських гір[59]. На тому півострові живе тридцять народів. Це один півострів.

39. Другий починається від Персії й тягнеться до Червоного моря. Він охоплює Персію, за нею Ассирію, за Ассирією Аравію. Він закінчується, – правда, не природно, а штучно, – Аравійською затокою, що до неї повів Дарій канал від Нілу. Аж до Фінікії[60] країна плоска й широка. Від Фінікії (почавши) простягається цей півострів через палестинську Сирію[61] аж до Єгипту й там закінчується. Там живе лише три народи. Ці азіатські землі лежать на захід від Персії.

40. Кордоном країн за Персією, Мідією, Саспейрією та Колхідою, на схід сонця, є звідси Червоне море, а з півночі Каспійське море й ріка Аракс[62], що пливе на схід. Аж до Індії Азія заселена; на схід від неї (Індії) пустеля, й ніхто не скаже, яка вона. Отже, такий вигляд має й така завбільшки Азія.

41. Лівія лежить на другому півострові, бо вона починається вже від Єгипту. В Єгипті цей

---

53 Себто Аполлоном і Артемідою.

54 Лікія – країна в Малій Азії; іонійці – одне з грецьких племен, що заснувало численні колонії в Малій Азії.

55 Мешканців острова Кеос на Іонійському морі.

56 Гіперборей – грецькою люди, що живуть на далекій півночі, гіпернотії – люди з далекого півдня.

57 Тепер ріка Ріон, впадає до Чорного моря.

58 Мала Азія (Анатолія) з півночі.

59 Мала Азія з півдня.

60 Аравійський півострів.

61 Себто Палестину.

62 Нині Арас, впадає до Каспійського моря.

півострів вузький, бо від цього моря[63] до Червоного має сто тисяч оргій, себто тисячу стадій[64]. Від тієї вузини (півострів) сильно розширюється й називається Лівія.

42. Дивуюся тим, хто відмежовує і розділяє Лівію, Азію й Європу; між ними справді є велика різниця. Довжиною дорівнює обом іншим Європа, та щодо ширини, здається мені, вона не може з ними мірятися. Відомо, що Лівію обпливли водою, крім того місця, де вона межує з Азією; це довів перший, як знаємо, Неко, єгипетський цар. Як він скінчив копати канал з Нілу в Аравійську затоку, послав фінікійців на кораблях і наказав їм при повороті переїхати через Гераклові Стовпи, виплисти на Північне море[65] й так повернутися до Єгипту. Отже, фінікійці вибралися й попливли з Червоного моря на Південне. Як надходила пізня осінь, вони осідали, засівали ту землю, в яку частину Лівії запливли, й чекали там аж до жнив. (Тоді) збирали збіжжя й пливли далі. Так робили два роки; на третій перепливли Стовпи Геракла й повернулися до Єгипту. Мені оповідали неймовірне, – та може хто й повірить, – що як обпливали Лівію, то мали сонце по праву руку. Так давно пізнали її.

43. Далі кархедонці[66] говорять, що Сатасп, син Теаслія, з роду Ахеменідів[67], не обплив Лівії, хоч його й були послали на те, але злякався тривалого плавання й пустелі, повернувся, отже, назад і не виконав завдання, що йому доручила мати. Він зґвалтував був дівчину, дочку Зопіра, сина Мегабіза. Коли цар Ксеркс хотів за ту провину його скарати на палі, випросила (в царя) Сатаспова мати, сестра Дарія, з умовою, що вона сама покарає його ще більше, ніж Ксеркс, (а саме) він муситиме обпливти Лівію, аж доки, обпливши її, не прибуде до Аравійської затоки.

Ксеркс погодився (на те). Сатасп поїхав до Єгипту, взяв корабель, моряків і поплив до Стовпів Геракла. Як уже їх переплив і обійшов Лівійський мис під назвою Солоент, поплив на південь. Та як переплив багато моря протягом багатьох місяців і побачив, що воно перед ним ще більше, завернув назад і приплив до Єгипту. Після повернення з тієї дороги розказував цареві Ксерксові, що вони запливли були далеко-далеко до маленьких людей, що носили фінікійський одяг. Вони (карлики) повсякчас, як мореплавці приставали до берега, втікали в гори й лишали (свої) міста; вони (Сатасп і товариші) заходили до тих міст, але нічого злого там не чинили, лише забирали харчі. А що не обпливли цілої Лівії, то, як він говорив, причиною було те, що корабель не міг далі пливти, бо натрапив на мілину. Ксеркс не повірив йому, а що не виконав дорученого завдання, наказав покарати його так, як був раніше присудив – (а саме) вбити на палі. Як почув один євнух Сатаспа, що його пан помер, утік на Самос[68] із великим скарбом. Скарб потрапив по тому в руки одного самосця; я взнав його ім'я, але умисно промовчую.

44. Дарій відкрив багато земель Азії, але хотів іще знати, в якому місці впадає в море Інд. Це друга з-поміж усіх рік, у якій водяться крокодили. Дарій послав людей на кораблях, серед них каріандійця Скілака, щоби дізналися про те правду. Вони випливли з міста Каспатира в Пактії[69] й попливли вздовж рікою на схід сонця аж до моря. Через море пливли по тому на

---

63 Лівія – це Африка. «Це море» – очевидно, Єгипетське море, себто частина Середземного коло дельти Нілу.

64 Оргія – міра простору, сажень, має 6 грецьких стіп, або 1,85 метра; стадія – міра простору. Були стадії олімпійські (192 м) й аттичні (177 м).

65 Середземне море.

66 Себто карфагеняни. Карфаген – це фінікійська колонія в північній Африці, знана пізніше як могутня держава з її війн із Римом.

67 Ахеменіди – це перський царський рід.

68 Острів на Іонійському морі.

69 Каспатир – місто в Індії над рікою Індом.

захід і на тридцятому місяці прибули до того краю, звідки єгипетський цар наказав фінікійцям – про них я говорив вище – обплисти Лівію. Як вони обпливли той край, Дарій підкорив індійців і панував над тим морем. У такий спосіб було відкрито, що та частина Азії, крім східного її краю, така завбільшки, як Лівія.

45. Щодо Європи, то ніхто не пояснив, чи зі сходу або з півночі вона оточена водою. Знаємо лише, що довжиною дорівнює обом (іншим частинам світу). Не можу зрозуміти, з чого те пішло, що, власне, одна земля має потрійну назву від жінок. Також не знаю, чому кордоном вважають єгипетську ріку Ніл і колхідську Фасіс, – інші знову кажуть, що кордоном є ріка Танаїс, Меотійське озеро й кімерійське місто Портмеї; я не міг довідатися імен тих, що поділили ці землі й тому надали їм ці імена. Лівія, як говорять багато греків, дістала назву від дружини Прометея[70]. Лідійці[71] знову присвоюють собі цю назву й твердять, що Азія має назву не від Прометеєвої дружини Азії, а від Азія, сина Котія, онука Манеса; від нього один рід у Сардах називається Асіади. Щодо Європи, то, оскільки ніхто не знає, чи вона омивається морем, так само не знаємо, звідки взяла свою назву, хіба припустимо, що дістала її від тірійської Європи, що раніше не мала назви, як і інші частини світу. Очевидно, що ця назва азіатського походження і що вона не зразу прийшла до тієї землі, яку нині греки називають Європою, але спершу прийшла від фінікійців на Крит, а з Криту до Лікії[72]. Та досить на цьому; дотримуватимемось звичайних назв.

46. Над Гостинним морем[73], куди виступив Дарій, мешкають дуже дикі народи, за винятком самих скіфів. Не вміємо (там) вказати жодного народу, що відзначався б мудрістю, жодної (навіть) такої (окремої) людини. Виняток – це скіфи й Анахарсіс[74]. Скіфи зробили наймудріший винахід з усіх народів, що про них знаємо; інші винаходи не такі цікаві, але цей наймудріший. (Саме) якщо їх хтось зачепить, не втече від них, і вони не дадуться зловити себе, якщо самі не схочуть, щоби хтось їх знайшов. Бо як можна злучитися з людьми, що не мають ні міст, ні мурів, – живуть не землеробством, а з випасу худоби, мешкають на возах, кочують і добре стріляють з коней, а нескорі до бою?

47. Такий їхній винахід; до того ж і край у них відповідний і ріки стають їм у пригоді, їхній край – це добре наводнена трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього небагато менше, ніж у Єгипті є каналів. Ось найвизначніші з них і такі, що доступні для морських кораблів: Істр, що має п'ять гирл, за ним Тірас, Гіпаніс, Борисфен, Пантікап, Гіпакіріс, Герррос, (нарешті) Танаїс[75]. Вони пливуть так.

48. Істр – це найбільша з усіх рік, про які знаємо. Він однакового розміру влітку й узимку. Це перша від заходу ріка, що пливе через Скіфію, а (одночасно) й найбільша, бо до нього впадають інші ріки. З тих рік, що його побільшують, п'ять пливе через Скіфію: одну скіфи називають Пората, а греки Пірет, далі йдуть Тіарант, Арар, Напаріс і Ордесс[76]. Перша з тих рік, велика, пливе на схід і вливає свої води до Істра; друга з названих, Тіарант, менша, пливе більше на захід, Арар же, Напаріс і Ордесс пливуть між ними і (також) впадають до Істра. Це

---

70 Прометей – бог, що приніс людям з неба на землю вогонь і тим спричинився до розвитку людської культури (з грецької міфології).

71 Мешканці Лідії в М. Азії.

72 Сарди – місто в Лідії; Тір – місто в Фінікії; Лікія – країна в Малій Азії.

73 Чорне море.

74 Про Анахарсіса буде мова в розд. 76.

75 Істр – Дунай; Тірас – Дністер; Гіпаніс –Бог; Борисфен – Дніпро; Пантікап, Гіпакіріс, Герррос –неозначені точно лівобережні ріки; Танаїс – Дон.

76 Пората – Прут; Тіарант – Альт; Арар і Наларіс – Яломіта і Серет; Ордесс – Ардиж.

місцеві скіфські ріки, що роблять його (Істр) повноводим; з країни агафірсів[77] пливе ріка Маріс[78] і впадає до Істра.

49. Зі шпилів Гему[79] пливуть на північ три великі ріки і вливаються до нього (Істра, а саме) Атлант, Аврас і Тібісіс; через Фракію і країну фракійських кробізів пливе Афріс, Ноес і Артанес[80]. Вони впадають до Істра. З гір пеонів і Родопи пливе ріка Кіос[81], перетинає посередині Гем і впадає також до нього (Істра). З Іллірії пливе на північ ріка Ангр. Вона перепливає Трібалльську рівнину і впадає до ріки Бронг, а Бронг до Істра; так ті обидві великі ріки впадають до Істра[82]. А з північної країни омбриків пливуть на північ ріка Карпіс і друга – Альпіс і впадають до нього (Істра)[83]. Сам же Істр пливе через цілу Європу. Початок його в країні кельтів, що мешкають найдалі на заході Європи за кінетами[84]. Він перепливає цілу Європу і вливається збоку до Скіфії.

50. Отже, води названих рік і багатьох інших, що вливають свої води до Істра, роблять його найбільшим; щоправда, Ніл, якщо порівняти кількість води в обох, повноводніший, хоч його (Ніл) не поповнює жодна ріка, жоден потік. А що Істр має і влітку і взимку однакову кількість води, то це, на мою думку, ось чому. Взимку він такий, як є, і не робиться більший, бо в тому краю зимою геть не йде дощ, лише курить снігом. Влітку ж розтає та сила снігу, що нападала взимку, й з усіх боків впадає до Істра. Вже сам сніг, отже, як (розталий) вливається до нього, збільшує його, до того ж іще бувають сильні навальні дощі, бо (там) улітку йде дощ. Наскільки більше сонце витягає води влітку, ніж зимою, настільки приплив води до Істра влітку більший, ніж взимку. Якщо порівняти одне з другим, то воно урівноважується, й тому бачимо, що він (Істр) все однаковий.

51. Отже, одна із скіфських рік це Істр. За ним іде Тірас, що пливе з півночі, а випливає з великого озера, що розмежовує країну скіфів і неврів. Над його гирлом мешкають греки, що називаються тірітами.

52. Третя ріка, Гіпаніс, випливає (також) зі Скіфії і пливе з великого озера. Довкруги того озера пасуться дикі коні білої масті. Це озеро цілком правильно називається «матір'ю Гіпаніса»[85], (бо) він із нього випливає. Звідти пливе ріка Гіпаніс протягом п'яти днів шляху[86] ще мілка і солодка, а наступних чотири дні шляху аж до моря дуже гірка, бо до нього впадає гірка річка. Вона настільки гірка, що хоч і мала собою, але її домішок дуже значний в Гіпанісі – великій ріці. Ця річка пливе на межі скіфів-орачів і алазонів. Річка і та околиця, що з неї вона витікає, називається по-скіфськи Ексампей, а грецькою – Святі Дороги. Під кінець свого бігу,

---

77 Агафірси жили в теперішньому Семигороді.

78 Маріс – тепер Теїс.

79 Гори Балкан.

80 Названі тут ріки не означені точно в науці.

81 Ближче не означена ріка.

82 Б р о н г – сучасна Морава; Ангр – Сербська Морава.

83 Омбрики – умбрії в Італії. Карпіс – слабий відгомін Карпат у Геродота, названих тут рікою, так само як Альпіс – Альп.

84 Кельти, або латиною галлійці мешкали в сьогоднішній Франції; кінети – одне з іберійських племен Іспанії.

85 Мова, очевидно, про болота коло джерел Бога.

86 День плавби містить, за даними Геродота, 200 стадій (див. розд. 101);

біля країни алазонів, сходяться Тірас і Гіпаніс, а звідти розходяться й течуть нарізно, лишаючи посередині широкий простір.

53. Четверта ріка – Борисфен, що після Істру є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодовитий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі величезна кількість солі. У ньому водяться великі риби без костей до сушення, що звуться антакеї[87], й багато іншого, гідного подиву.

Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія, знаємо, що тече з півночі; а через які краї пливе у вищій течії – ніхто не скаже; мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів, бо ці скіфи живуть над ним на просторі десятьох днів плавби. Лише цієї ріки, та ще Нілу, не можу вказати джерел, але гадаю, що й ніхто з греків (не зуміє цього). Борисфен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один і той самий лиман. Шмат же краю між обома ріками називається гора Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри; за святилищем над Гіпанісом живуть борисфеніти.[88]

54. Стільки про ці ріки. За ними йде наступна, п'ята ріка, звана Пантікап. Він тече з півночі з озера. (Край) між ним і Борисфеном заселений скіфами-хліборобами. Він пливе через Гілею, перепливає її і впадає до Борисфена.

55. Шоста ріка Гіпакіріс, що витікає з озера, пливе через країну кочових скіфів і впадає (до моря) коло міста Каркінітіди[89], має з правого боку Гілею і місце, зване «Ахіллів біг».

56. Сьома ріка – Геррос. Вона відділилася від Борисфена в тому місці, доки течія його нам відома. Від того місця пливе осібно. Називається, як і той край, Геррос. Тече в напрямку моря і відмежовує країну кочівників від царських скіфів. Впадає до Гіпакіріса.

57. Восьма врешті ріка – Танаїс, що витікає на далекій півночі з великого озера, а впадає до ще більшого, званого Меотида; воно розділяє царських скіфів і савроматів. До Танаїса впадає ще одна ріка, яка називається Сіргіс.

58. Ці названі ріки наводнюють Скіфію. А трава, що росте в Скіфії для худоби, буйніша з усіх трав, котрі знаємо; більше всіх вона спричиняє розлиття жовчі у худоби, в цьому можна переконатися, коли розтинають худобу.

59. Такі багатства їхнього краю. Звичаї ж їхні такі. З богів моляться вони лише таким: найбільше Гестії, далі Зевсу й Геї, – кажуть, що Гея дружина Зевса, потім Аполлону, небесній Афродіті, Гераклу і Аресу. В тих богів вірять усі скіфи; царські ж скіфи приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською Гестія називається Табіті, Зевса, на мою думку, дуже влучно, називають Папей, Землю (Гею) – Апі, Аполлона – Гойтосир, небесну Афродіту – Аргімпаса, а Посейдона – Фагімасад[90]. Їм не мають звичаю ставити зображень, жертовників чи святилищ, крім одного Ареса: йому ставлять.

60. Жертви приносять усі однаково й усе однакові, а жертвують ось як. Жертовному звіряті зв'язують передні ноги. Той, хто приносить жертву, стає позаду, хапає за кінець пута і звалює його (звіра) на землю. Коли тварина впаде, він призиває того бога, що йому жертвує, накидає звіряті на шию петлю, під неї дрючок і душить його. До того не запалює вогню, ні відправляє ніякого обряду, не виливає богам (плину) в жертву; щойно задушивши, облуплює й береться до варіння.

---

87 Рід осетрів.

88 Деметра – богиня засівів.

89 Нині Перекоп.

90 Гестія – богиня домашнього вогнища; Афродіта – богиня любові. Тут Геродот пояснює скіфських богів за допомогою грецьких.

61. А оскільки Скіфія надзвичайно бідна на дерево, то вони так варять м'ясо. Коли вже обдеруть шкуру з жертовного звіра, відділяють м'ясо від кісток і вкидають його в казани свого виготовлення, якщо їх мають під руками. Ці казани дуже подібні на лесбоські посудини, лише набагато більші. До них кидають м'ясо, підкладають під нього вогонь і варять; якщо ж не мають казана, то все м'ясо вкидають до шлунка забитої звірини, додають води і підпалюють під ним кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунку вміщається все м'ясо, обдерте з кісток. Так віл чи яка-небудь інша жертовна тварина варить сам себе. Коли вже звариться м'ясо, той, хто приносить жертву, відриває шмат м'яса й нутрощів і кидає перед себе. Жертвують усяких тварин, а найбільше коней.

62. Так вони приносять жертву іншим богам і таких тварин. Аресові ж жертвують так. У кожній скіфській області будують коло житла старшини святилища Аресу. Стягають на купу в'язанку хмизу, завдовжки близько трьох стадій і завширшки також, заввишки трохи меншу. Згори роблять чотирикутну площу. Три сторони її стрімкі, а четвертий бік доступний. Щороку довозять до тієї купи по сто п'ятдесят возів хмизу, бо вона через дощі осідає. На кожній такій купі застромлюють старий залізний меч[91] – це і є зображення Ареса. Цьому мечеві приносять щороку жертви з худоби й коней, і в більшій кількості, ніж іншим богам. З воєнних бранців, узятих живцем, з кожної сотні жертвують одного, але не тим способом, що й худобу, а іншим. Вони покроплюють їм голови вином і заколюють людей над посудиною. По тому виносять (бочку) на ту купу хмизу й виливають кров на меч. Отже, це виносять нагору, а внизу коло святилища роблять таке. Відрубують кожному забитому праве рам'я з рукою й кидають у повітря. Після закінчення обряду йдуть геть; рука ж лежить там, де впала, а осібно померлий.

63. Такі їх жертви. Свиней вони не мають звичаю жертвувати і взагалі не хочуть їх тримати у своєму краї.

64. А воєнні звичаї в них такі. Коли скіф убиває першого мужа, то п'є (трохи) його крові. Голови вбитих у бою несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь в розподілі здобичі, якщо ж не принесе, то ні. З голови (ворога скіф) здирає шкіру в такий спосіб. Обкроює голову довкруг коло вух і витрушує її, а по тому вишкрібає м'ясо волячим ребром і мне шкіру руками. Вичинивши, вживає ту шкіру як хустку. Він прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хусток, вважається найхоробрішим. Багато хто ще й одяг шиє з тих здертих шкірок; зшивають їх, як баранячі. Багато їх іще здирають з побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правих рук і роблять собі покривала до сагайдаків. А людська шкіра міцна і блискуча; вона найбіліша з усіх шкір. Багато їх (скіфів) обдирають всю шкіру з людей, напинають їх на дерев'яний бовван й возять (із собою) на конях.

65. А з головами – не всіма, лише найбільших ворогів – чинять так. Обрізують усе, що вище брів, і вичищають. Якщо це бідний чоловік, то обтягує волячою шкірою й так користується; якщо ж багатий, то обтягує волячою шкірою, а всередині позолочує й користується як посудиною для пиття. Так чинять і з черепами своїх домашніх, якщо з ними полаються і коли перед судом царя їх переможуть. А як прийдуть до такого гості, він виносить ті голови й розказує, що це, мовляв, були його свояки, що з ними посварився й він їх побив. Це вважається мужнім вчинком.

66. Раз на рік кожний правитель у своїй окрузі готує посуд для змішування вина, і його п'ють (на бенкеті) ті скіфи, що вбили ворога (в бою); хто ж не вбив (жодного) ворога, не п'є того вина й сидить збоку без почесті. Це найбільша ганьба в них. А хто вбив дуже багато ворогів, дістає дві чаші й п'є з обох них разом.

67. У скіфів є багато ворожбитів. Вони ворожать з допомогою в'язанок вербового пруття у такий спосіб. Збирають велику купу вербового пруття, кладуть на землю й (опісля) розбирають. Кожний прутик кладуть окремо й із того ворожать. По тому з примовляннями збирають галузки назад і зв'язують знов у в'язанки одну за одною. Цю ворожбу вони успадкували від предків;

---

91 Короткий меч, званий акінакес.

енареї, гермафродити[92], кажуть, що мистецтво ворожіння їм дароване самою Афродітою. Вони ворожать на липовій корі. Розрізають (з тою метою) кусень кори на три частини, вплітають її між пальці, а по тому розплітають і при тім ворожать.

68. Як у скіфів занедужає цар, то кличуть трьох найкращих ворожбитів і вони ворожать описаним (щойно) способом. Найчастіше вони кажуть, що той і той громадянин поклявся неправдиво царським домашнім вогнищем і вказують того громадянина. А у скіфів є звичай клястися царським домашнім вогнищем, якщо хочуть поклястися найбільшою присягою. Відразу ж беруть того чоловіка, що мав – за вказівками ворожбитів – поклястися фальшиво царським домашнім вогнищем, і приводять його. Ворожбити говорять йому в очі, що з ворожби виходить, ніби то він поклявся царським вогнищем і через те нездужає цар. Він (оскаржений) боронитьсяся, каже й запевняє, що не присягав. Якщо він опирається, цар кличе ще подвійну кількість ворожбитів. Якщо й вони, поглянувши на ворожбу, обвинувачують його (оскарженого) за фальшиву присягу, то йому зразу ж відрубують голову й майно (покараного) ділять поміж себе перші ворожбити. Якщо ж нові ворожбити звільняють обвинуваченого, скликають усе більше й більше ворожбитів. Якщо більша їх частина звільнить даного чоловіка, то перші ворожбити мусять загинути.

69. Їх убивають таким чином. Наповнюють віз хмизом, запрягають у нього волів, зв'язують ворожбитам ноги й руки назад, затикають рота, кладуть на хмиз, підпалюють його, лякають і наганяють волів. Багато волів згоряють разом із ворожбитами, а деякі обпечені втікають, якщо згорить дишло. Так само спалюють ворожбитів і за інші провини і називають їх брехливими віщунами. Якщо ж яких віщунів уб'є цар, то не щадить і їхніх дітей; але вбиває всіх хлопців, а дівчатам нічого злого не робить.

70. Якщо скіфи укладають з кимось союз, з ким то не було б, то чинять так. До великої глиняної посудини вливають вина і змішують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколовши шилом або дряпнувши трохи шкіру ножем. По тому занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і спис. Як це зроблять, промовляють довгу молитву, а по тому п'ють із чаші ті, що укладають союз, і найдостойніші з їх дружини.

71. Похорони царів відбуваються у краю Геррос, до котрого Борисфен ще судноплавний. Коли у скіфів умирає цар, вони там викопують велику чотирикутну яму, а як вона вже готова, беруть трупа. Тіло мерця покривають воском, живіт розпорюють і вичищають, наповнюють товченим шафраном, кадилом, прочитаном і анісовим насінням, а потім знову зшивають. (Мерця) кладуть на віз і везуть до іншого народу (племені). Ті, що до них привезено мерця, роблять так, як царські скіфи. Відрізують шматок свого вуха, стрижуть волосся, роблять кругом надрізи на руці, дряпають чоло і ніс, проколюють ліву руку стрілою. Звідти (знову) беруть тіло царя на віз і везуть далі, до іншого народу, який під їх пануванням. З ними разом ідуть ті, до яких прийшли найперше. Коли вже об'їдуть із мерцем усі краї, спиняються в Герросі, що є останнім із підвладних їм народів і місцем поховання. Після того, як покладуть мерця в яму на підстилку, застромлюють у землю з обох боків тіла списи, прив'язують до їх вершків поперечні жердини і накривають їх очеретом. Обіч нього (мерця) кладуть до ями одну задушену наложницю, виночерпія, кухаря, конюха, слугу, окличника[93], коней і первенців всяких інших домашніх тварин, а також золоті чаші; срібла ж і міді не мають у вжитку. Коли це зроблять, насипають наперегони високу могилу, щоб була якнайбільша.

72. Коли ж мине рік, то роблять таке. Із решти слуг покійного царя вибирають найстаранніших, – а вони родовиті скіфи, бо в них служать (цареві) ті, яким цар накаже, а купованих слуг у них немає, – і з-поміж них убивають п'ятдесятьох. (Убивають також) п'ятдесят найкращих коней, їх потрошать, наповнюють черева половою і зшивають. Тоді чіпляють половину обруча впоперек до двох кілків, а другу половину також до двох інших кілків і в такий спосіб прикріплюють багато інших. Потім протикають вздовж цілого коня аж до карку грубим кілком і кладуть тих коней на обручі. Передні обручі підтримують передні лопатки

---

92 Гермафродити – в ориг. «андрогіной», у перекл. Франка – «мужожони».

93 Окличник розносив накази й оголошував їх.

коней, задні ж обіймають животи коло задніх вудил, а обидві пари ніг висять у повітрі. Вуздечки й вудила надягають (також) на (тих) коней, протягають наперед і прив'язують до кілків. Тих п'ятдесят задушених молодих (слуг) беруть кожного саджають на коня в такий спосіб. Пробивають кожного гострим колом наскрізь аж по шию, а ту частину (кола), що стирчить зісподу, застромлюють у діру того кола, що пробитий крізь коня. Як наставлять довкруги могили таких вершників, ідуть геть.

73. Так ховають царів. А як умре якийсь інший скіф, то найближчі родичі кладуть його на віз і обвозять по приятелях. Кожний із них (приятелів) приймає їх і частує тих, що йдуть із небіжчиком, та й небіжчикові дає того, що й іншим. Так возять звичайних (скіфів) сорок днів, а потім ховають. Як уже поховають (покійника), то очищуються скіфи таким чином. Вони намазують і миють голову, а з тілом роблять так. Забивають (у землю) три кілки так, щоби були один до одного нахилені. На них натягають повстяне покривало, сильно стягають його, а в начиння, що стоїть між кілками під покривалом, кидають розпечене на вогні каміння.

74. У них ростуть коноплі, подібні у всьому до льону, тільки більші і грубіші: щодо цього коноплі перевершують льон. Вони ростуть сіяні й дикі. З них роблять фракійці одяг, у всьому подібний до лляного; якщо хтось близько не був би обізнаний з тим одягом, не розпізнав би, чи лляний він, чи конопляний; хто не бачив (ніколи) конопель, подумає, що це лляний одяг.

75. Скіфи беруть насіння з тих конопель, залазять під покривало й кидають насіння на розпечений камінь. Воно курить й видає стільки пари, що більше не дасть ніяка грецька парна, а скіфи волають від радості в парі. Це в них замість миття, бо у воді зовсім не миються, їхні жінки розтирають на шорсткому камені кипарисове, кедрове і кадильне дерево, поливають водою, а як перетруть, намащують тією гущею тіло й лице. Від того мають гарний запах. На другий день змивають мазь і стають чисті й лискучі.

76. До чужих звичаїв мають (скіфи) велику відразу. Вони навіть між собою не переймають нічого, а вже тим більше від греків. Це показала пригода з Анахарсісом, а потім із Скілом. Анахарсіс звидів багато країн і показав себе мудрою людиною. Коли він повертався до Скіфії й плив через Геллеспонт, пристав до Кизика. Там саме застав святочну відправу на честь Матері Богів[94]. Анахарсіс дав обітницю Матері, що як цілий і здоровий вернеться до свого краю, запровадить таку саму нічну відправу (на її честь), яку бачив у кизикійців. Як, отже, лише повернувся до Скіфії, приїхав у так звану Лісисту (Гілею). Вона біля Ахіллового бігу і вся заросла різними деревами. Отже, як Анахарсіс лише вступив до Лісистої, зараз влаштував свято (на честь) богині, а сам узяв барабан і начіпляв на себе образків. Але хтось із скіфів побачив, як він це робив, і доніс цареві Савлію. Цар сам прибув на місце і як побачив, що Анахарсіс таке робить, стрілив і вбив його. Та й нині як хто запитає про Анахарсіса, то скіфи скажуть, що не знають його, бо він покинув свій край, поїхав до Греції й набрався чужих звичаїв. Як я чув від Тімна, опікуна Аріапіфа, він (Анахарсіс) був дядьком по батькові скіфського царя Іданфірса, а сином Гнура, сина Ліка, сина Спаргапіфа. Якщо Анахарсіс, отже, з такого роду, то вбив його рідний брат; бо Іданфірс був сином Савлія, а Савлій убив Анахарсіса.

77. Та я чув іще й іншу оповідь від пелопоннесців. Вони розказують, що Анахарсіса вислав цар скіфів, щоби набрався грецької мудрості. Як він повернувся додому, сказав до того, що його вислав, що всі греки мудрі в різних галузях, крім лакедемонійців[95], та зате лише вони одні вміють мудро говорити й відповідати. Але це так лише видумали собі греки, бо той чоловік, як я вже попередньо сказав, загинув. Це все терпів він через чужі звичаї й через те, що спілкувався з греками.

78. По довгих роках сталося таке саме зі Скілом, сином Аріапіфа. У Аріапіфа, скіфського царя, народився серед інших дітей Скіл. Мав його (Аріапіф) від жінки істріянки[96], не від

---

94 Мати Богів, або Кібела, була шанована в Малій Азії.

95 Лакедемонійці – спартани.

96 Істріянка – з Істрії.

місцевої. Мати навчила його (Скіла) грецької мови і грецького письма. За якийсь час Спаргапіф, цар агафірсів, підступно вбив Аріапіфа і Скіл перейняв володіння і дружину батька на ім'я Опія. Опія була скіф'янка; вона мала від Аріапіфа сина Оріка. Скіл панував над скіфами, але не вподобав собі скіфського способу життя: він змалку був більше схильний до грецьких звичаїв, бо так його виховано. Він робив так. Як привів скіфське військо до міста борисфенітів, – а самі борисфеніти кажуть, що вони мілетійці[97], – отже, як лише прибував туди Скіл, лишав військо перед містом, а сам ішов до міста й замикав брами. Там скидав скіфський одяг і вбирався в грецький. У ньому ходив на зібрання без (скіфської) дружини й без нікого (зі скіфів). Браму стерегли, щоб ніхто зі скіфів не бачив його в тому одязі. Він жив тоді цілком по-грецьки й приносив жертви богам за грецькими обрядами. Поживши так місяць або й більше, вбирався знов у скіфський одяг й вертався додому. Так він робив часто, навіть побудував собі дім у Борисфені й узяв собі звідти дружину.

79. Та його таки мало спостигнути нещастя. Воно сталося при такій нагоді. Він хотів посвятитися Діонісові – Вакхові[98]. Коли вже мало відбутися посвячення, сталося велике диво. Він мав у місті борисфенітів гарний, великий дім, я щойно про нього згадував. Довкруг нього стояли вирізані з білого каменю сфінкси й грифи[99]. В цей дім бог ударив стрілою[100], й він згорів дотла, але Скіл, незважаючи на це, докінчив посвячення без найменшої затримки. А скіфи насміхалися з греків за поклоніння Вакхові. Вони кажуть, що не годиться вишукувати собі такого бога, що наказує людям шаліти. Коли ж Скіл був уже посвячений Вакхові, подав хтось вість (про це) такими словами: «Ви висміюєте нас, скіфи, що служимо Вакхові і що бог нас доводить до шалу. А ось тепер бог опанував і вашого царя; він посвятив себе Вакхові й через нього тепер шаліє. Як мені не вірите, то ходіть зі мною, я вам покажу». З ним і пішли скіфські старшини, а тоді борисфеніт завів їх потайки на вежу й там умістив. Скіл надійшов у той час із юрбою, і скіфи побачили його в шалі. Вони стали обурюватися й зараз-таки пішли й розказали цілому військові те, що бачили.

80. Коли ж Скіл по тому вернувся до краю, скіфи вибрали царем його брата Октамасада, сина доньки Терея, і збунтувалися проти Скіла. Він довідався про те, що вчинили проти нього, та про причину того й утік до Фракії. Та коли про це довідався Октамасад, вирушив походом на Фракію. Як став над Істром, вирушили проти нього фракійці. Вони вже мали вдарити, як Сіталк[101] вислав послів до Октамасада й вони переказали: «Чого нам битися між собою? Адже ж ти син моєї сестри й маєш у себе мого брата. Видай мені його, а я дам тобі твого брата Скіла; до бою ж не допускаймо ні ти, ні я». Таке передав Сіталк; в Октамасада ж був брат Сіталка, що втік від нього. Октамасад пристав на те й видав Сіталкові свого дядька по матері, а сам дістав брата Скіла. Як Сіталк дістав брата, то відійшов, а Октамасад наказав на місці відрубати Скілові голову. Так міцно скіфи тримаються своїх звичаїв, а хто приймає чужі, то його так карають.

81. Про кількість скіфів я не міг точно дізнатися, але чув різні свідчення про їх число: одні кажуть, що скіфів дуже багато, а інші, що власне скіфів дуже мало. Але це я бачив на власні очі. Є між Борисфеном і Гіпанісом край, що зветься Ексампей, – той самий, який я щойно згадував, як говорив про тамтешнє джерело гіркої води, що впадає до Гіпаніса й робить його воду неможливою до пиття. (Отже) в тому краю є мідяний казан, ушестеро більший від того, що

---

97 Мілетійці – мешканці (або колонія з) Мілету в Малій Азії.

98 Вакх – бог вина й весняного врожаю.

99 Сфінкси – леви з людськими обличчями; грифи – звірі з крилами; все це витвір уяви східних народів, який від них прийняли греки.

100 Себто громом; бог – Зевс.

101 Тодішній фракійський цар.

стоїть при вході в Понт[102], пожертвуваний Павсанієм, сином Клеомброта. Як хто не бачив його, то так опишу. Той казан, що є у Скіфії, легко вмістить у собі шістсот амфор[103], стіни ж того скіфського казана грубі на шість пальців. Місцеві люди казали, що він вилитий з вістрів стріл. (Це було так). Їхній цар, на ймення Аріант, хотів знати кількість скіфів і наказав, щоби кожен скіф приніс вістря стріли, хто ж не принесе, згине (за кару). Вони й позносили величезну кількість вістрів, і цар задумав зробити з того пам'ятку: з тих стріл зробив казан і поставив його в краю Ексампеї. Таке я чув про кількість скіфів.

82. Незвичайного нічого в їх краю немає, крім хіба численних величезних рік. А що ще гідне подиву, крім рік і розміру рівнини (степу), розкажу. Жителі показують слід стопи Геракла в скелі, подібний до відбитку стопи людини, довжиною на дві стопи, коло ріки Тіраса. Таке оце все; тепер повернусь до своєї оповіді, що я почав спочатку.

83. Коли Дарій готувався до походу проти скіфів і посилав посланців з наказами до одних, щоб готували піше військо, до других, щоб ладнали кораблі, до інших знову, щоб будували міст через Фракійський Босфор[104], Артабан, син Гістаспа, брат Дарія, відраджував проти походу на скіфів і вказував на неприступність скіфів; та як не міг його (Дарія) переконати, дав спокій. Дарій же, приготувавшись, вирушив з військом із Суз.

84. Там просив Дарія Еобаз, перс, що мав трьох синів, і всі мали йти з військом, щоби йому одного лишив. Він (Дарій) сказав, що як приятелеві й до того скромному в проханні лишить йому всіх трьох синів удома. Еобаз дуже зрадів, бо сподівався, що його сини не підуть із походом; але той (Дарій) наказав тим, що стояли коло нього, вбити всіх синів Еобаза. Вони повбивали їх і лишили на місці.

85. Тим часом Дарій вирушив із Суз і прибув до Калхедонії над Босфором, там, де був побудований міст. Там сів на корабель і поплив до так званих Кіанеїв, де давніше, як кажуть греки, плавали[105]. Він сів у святилищі й дивився на Понт, а на нього варт було дивитися, бо воно найдивніше з усіх морів. Уздовж має воно одинадцять тисяч сто стадій, а вшир, у найширшому місці, три тисячі чотириста стадій. Устя того моря має ширини чотири стадії, а довжина устя, що називається Босфор, – на ньому збудовано міст, – сто двадцять стадій; Босфор же тягнеться аж до Пропонтиди[106]. Пропонтида, що має вширш п'ятсот стадій, а вздовж тисячу чотириста, вливається в Геллеспонт[107], що має вширш сім стадій, а вздовж чотириста. Сам Геллеспонт вливається в гирло моря, званого Егейським.

86. Все це виміряно в такий спосіб: взагалі корабель робить у довгий день сімдесят тисяч оргій, а вночі шістдесят тисяч. Від устя до Фазіса – сюди Понт найдовший – треба плисти дев'ять днів і вісім ночей; це становить сто десять тисяч сто оргій, а з тих оргій виходить одинадцять тисяч сто стадій. До Феміскіри[108] ж, що над рікою Фермодонтом, від Сінду – тут Понт найширший – треба плисти три дні і дві ночі; це становить тридцять тисяч тридцять оргій, а три тисячі триста стадій. Так я виміряв Понт, Босфор і Геллеспонт, такі вони завбільшки. Коло Понту є ще озеро, не дуже менше від нього самого, що впадає до нього (Понту); воно

---

102 Чорне море.

103 Амфора – ваза, посудина для вина.

104 Нині Босфор.

105 Кіанеї – два скелястих острови на Босфорі біля Візантії, звані також Симплегади.

106 Мармурове море.

107 Дарданелли.

108 Феміскіра – місто в Малій Азії над Чорним морем; Фермодонт – ріка в Каппадокії (Мала Азія), впадає до Чорного моря; Сінд – країна в Малій Азії, на схід від Босфору.

зветься Меотида[109] й Матір'ю Понту.

87. Як Дарій надивився на Понт, поплив назад до мосту, що його збудував Мандрокл із Самоса. Він надивився на Босфор і наказав поставити два стовпи з білого каменю й написати на одному ассирійською, а на другому грецькою всі народи, що їх вів за собою, – а провадив усіх тих, що над ними панує. З них нараховано, без залоги кораблів, сімсот тисяч із кіннотою; крім того, було ще шістсот кораблів. Пізніше покористувалися тими стовпами візантійці[110]: вони принесли їх до міста й дали їх на побудову вівтаря Артеміді Орфосії, крім одного каменю; він лишився повний ассирійських написів у святилищі Діоніса у Візантії. А та околиця над Босфором, де Дарій будував міст, була, як виходить на моє припущення, між Візантією і святилищем, що над устям.

88. Дарій був дуже вдоволений мостом і обдарував головного його будівничого, Мандрокла із Самоса, усякими дарами. На частину тих дарів виготовив Мандрокл різьбу, що представляла цілий міст на Босфорі, царя Дарія, що сидів на престолі, і його військо в переході через Босфор по мосту. Цю різьбу він умістив у святилищі Гери[111] й додав ще такий напис:

> Рибний Босфор окував Мандрокл і святощ поставив Гері
> на спомин цього мосту, що тут збудував;
> Гарний вінець в нагороду дістав, а самосцям приспорив
> Слави, бо волю сповнив царську, Дарія царя.

Такий пам'ятник лишив будівничий мосту.

89. А Дарій обдарував Мандрокла й перейшов до Європи. Іонійцям наказав він плисти Понтом аж до ріки Істра; як допливуть до Істра, мають там вибудувати міст і зачекати на нього. Флот вели іонійці, еолійці та геллеспонтійці[112]. Коли вже флот переплив Кіанеї й прибув до Істра, заплив по ріці на два дні дороги від моря; там збудували міст на вузині Істра, де він починає ділитися на рукави (устя). А Дарій, як переправився мостом через Босфор, рушив Фракією і аж дійшов до джерела ріки Теара; (тут) затримався табором і став на три дні.

90. Ті, що мешкають над Теаром, кажуть про нього, що це найкраща з усіх рік завдяки своїм лікувальним властивостям; вона лікує коросту на людях і конях. А має вона тридцять вісім джерел, що витікають із одної скелі, одні з них зимні, другі теплі. Дорога до них так само далека від міста Герея коло Перінфа, як і від Аполлонії, що над Евксінським Понтом, (а саме) обидві довгі на два дні мандрівки. Ріка Теар вливається до ріки Контадесда, Контадесд до Агріани, Агріана – до Гебра, а Гебр до моря коло міста Енос.[113]

91. Отже, до тієї річки прийшов Дарій і розіклав табір. Йому подобалася річка; він звелів поставити стовп і на ньому зробити напис такого змісту: «Джерела ріки Теара дають найкращу й найгарнішу з усіх рік воду; до них і прийшов найкращий і найгарніший з-поміж усіх людей Дарій, син Гістаспа, цар усього світу, як ішов походом на скіфів». Таке він там написав.

92. Звідти рушив Дарій і прибув до іншої ріки, що називається Артеск; вона пливе через країну одрисів[114]. Як прибув до цієї ріки, зробив таке. Призначив місце для війська й по тому наказав, щоби кожен вояк приніс один камінь і поставив на означене місце. Як військо це

---

109 Азовське море.

110 Візантія – Константинополь, Царгород, Стамбул.

111 Гера – богиня неба, сестра й дружина Зевса у грецьких віруваннях.

112 Еолійці – грецьке плем'я.

113 Гебр – Маріца; Агріана – Ергана; інші не вдається ближче означити. Енос – місто над устям Маріци.

114 Одриси – фракійське плем'я.

зробило, полишив ту величезну купу каміння й рушив далі.

93. Не дійшовши ще до Істра, зайняв країну гетів-невмираків[115]. Ті ж фракійці, що живуть у Сальмідессі, як і ті, що трохи вище Аполлонії й Месамбрії, звані скірміадами й ніпсеями, піддалися Дарієві без бою[116]. Гети ж через нерозумність чинили опір, отже, їх було побито. Вони найхоробріші, найсправедливіші між фракійцями.

94. А невмираки вони ось чому. Вони думають, що не вмирають, а після скону йдуть до бога Салмоксіса; дехто з них називає його Гебелейзісом. Кожні п'ять років вибирають вони одного з-поміж себе жеребом і посилають як посла до Салмоксіса і кажуть (переказують) йому, чого вони за кожним разом потребують. А посилають так: одні з них шикуються й тримають три списи, другі ж беруть посла до Салмоксіса за руки й ноги, підносять угору й кидають на списи. Як він проколений умре, то думають, що бог ласкавий; якщо ж не вмре, то звинувачують того посла, кажуть, що він лиха людина. Після оскарження цього посилають іншого, а свої справи (до бога) доручають іще живому (послові). Ті фракійці стріляють проти грому і блискавки вгору, до неба, і погрожують богові (грому), – бо вони не визнають іншого бога, крім їхнього.[117]

95. Наскільки ж я довідався від греків, що живуть над Геллеспонтом і Понтом, Салмоксіс був людиною й служив на Самосі в Піфагора, сина Мнесарха. Там він став вільним, заробив багато грошей і поїхав звідти додому. А фракійці мали злі й дикі звичаї. Салмоксіс же пізнав іонійський спосіб життя й куди лагідніші від фракійських звичаї, – бо він спілкувався з греками та з їхнім найвизначнішим мудрецем Піфагором[118]. Він побудував собі домівку й у ній пригощав найвизначніших (фракійських) громадян. Нагодувавши, повчав їх, що ні він, ні його співбесідники довіку не помруть, а перейдуть до такого місця, де чекає на них усяке добро. У тому часі, як він це говорив і робив, збудував собі підземну домівку. Як та домівка була готова, зник він з-поміж фракійців, зійшов у підземелля й жив там три роки. Вони тужили за ним і вболівали за небіжчиком; але на четвертий рік він з'явився між фракійцями, й так вони повірили в те, що їм говорив Салмоксіс. Таке діло, як кажуть, він зробив.

96. Та я в те (все), ні в підземну домівку, не те щоб не вірив зовсім, але не надто вірю; думаю все ж таки, що Салмоксіс жив задовго до Піфагора. Але чи взагалі була така людина Салмоксіс, чи то лише місцевий бог гетів, годі про це. Досить, що ті, які у це вірять, переможені персами пішли разом з іншим військом.

97. Дарій, а з ним разом піше військо, прибули до Істра. Як переправилися через ріку, звелів (Дарій) іонійцям зірвати міст і наказав іти за ним сушею, а так само й залозі кораблів. Іонійці вже мали зірвати міст і виконати Даріїв наказ, як Кой, син Ерксандра, вождь мітіленців[119], сказав до Дарія, – спитавши наперед, чи цареві буде приємно, щоби хтось висловив свою гадку: «Хочеш іти, царю, походом на таку країну, де, мабуть, ні шматка землі не обробляють, ні міст не мають. Дозволь, отже, щоби цей міст стояв так, як стоїть, а признач для нього варту з тих, що його будували. Якщо у нас все буде гаразд і знайдемо скіфів, будемо мати готову зворотну дорогу; якщо ж не зможемо їх знайти, також буде можливість повернутися. Я не боюся того, що ми, може, програємо їм у боротьбі, а більше того, що не зможемо їх знайти й у блуканні можемо всі загинути. Може, хто сказав би, що я це тому говорю, щоби лишитися; ні, я лише раджу тобі, що на мій погляд найкраще, а сам іду з тобою і ніяк не лишуся». Дуже сподобалася ця гадка Дарієві, й він відповів так: «Мій лесбійський друже, як я здоровий

---

115 Гети – фракійське плем'я.

116 Аполлонія, Месамбрія, Сальмідесс – містау Фракії (нині Болгарії) над берегом Чорного моря.

117 Себто Салмоксіса.

118 Піфагор із Самоса – один із найбільших грецьких філософів (народ, близько 580 пер. Хр., жив 90 років).

119 Мітілена – острів коло західного берега Малої Азії.

повернуся додому, прийди до мене, щоби я тебе за добру раду нагородив добрими справами».

98. Так він сказав, зав'язав шістдесят вузлів на ремені, покликав на розмову іонійських тиранів[120] і мовив: «Мужі іонійці, мою попередню думку щодо мосту хочу облишити, а ви візьміть ремінь і зробіть ось так. Як лише побачите, що я рушаю проти скіфів, від тієї хвилини розв'язуйте кожного дня один вузол. Якщо я за цей час не повернуся, а мине стільки днів, що й вузлів, пливіть додому. Але до того часу стережіть міст, бо я постановив інакше; стережіть же його й бороніть дуже уважно. Як це виконаєте, дуже мені догодите». Так сказав Дарій і рушив у похід.

99. Перед Скіфією до моря лежить Фракія. В цій землі є затока, а за нею простягається вже Скіфія[121]; до неї тече Істр, звернений устям на схід. Тепер подам опис побережжя Скіфії, (починаючи) від Істра, для визначення його довжини. Від Істра починається Стара Скіфія; вона тягнеться на південь аж до міста, званого Каркінітідою. Дальшу частину краю, гористу, все (ще) вздовж Понту, заселив народ таврів аж до так званого Скелястого півострова[122]. Скіфія у двох місцях межує з морем, на півночі й на сході, так, як Аттика; подібно до того й таври мешкають у Скіфії, якби от у Аттиці інший народ, а не афіняни, займав півострів Суній, що найдалі виступає в море, тобто від Форіка до Анафліста[123]. Та це я кажу для того, щоби (лише) порівняти мале з великим. Така то Таврія. Хто ж не об'їхав тієї частини Аттики, тому наведу інше порівняння. Таври живуть у цій частині Скіфії так, неначе в Іапигії інший народ, а не іапиги, займав гори, починаючи від гавані Брентесія аж до Таранта[124]. Кажу про ці дві країни, а є ще багато подібних до Таврії.

100. А вище Таврії знову скіфи, що мешкають далі на схід над морем, а на захід від Кімерійського Босфору й озера Меотиди аж до ріки Танаїса, що впадає до затоки того озера. Від Істра ж догори, в середині краю, межує Скіфія спершу з агафірсами, далі з неврами, андрофагами, врешті з меланхленами.[125]

101. Скіфія має вигляд чотирикутника, що у двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий самий завдовжки, як і той, що простягається у глибину краю. Бо від Істра до Борисфена десять днів дороги, а від Борисфена до озера Меотиди ще десять; туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Так, отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки ж стадій. Такий завбільшки той край.[126]

102. Скіфи зрозуміли, що не зможуть у бою власними силами вистояти проти Дарієвого війська, й послали послів до сусідів. Їх вожді зібралися на раду, бо йшло велике військо. На зборі були вожді таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів і савроматів.

103. Таври мають такі звичаї. Мореплавців з розбитих кораблів і тих греків, що їм удасться захопити у морі, жертвують Діві (богині) в такий спосіб. Спочатку вони розбивають приреченим ціпком голову. Потім, за словами одних, тіло скидають зі скелі в море, – бо на скелі

---

120 Тирани – володарі, що не з вибору народу, а власною силою захопили владу.

121 Очевидно, та затока, де було старовинне місто Томі, трохи на південь від устя Дунаю.

122 Крим.

123 Аттика – частина Греції зі столицею Афіни; Форік та Анафліст – два пункти, що лежать на одній широті на південній околиці Аттики; Суній – найдалі на південь витягнута частина Аттики.

124 Все це місцевості в південній Італії.

125 Агафірси жили в теперішньому Семигороді, алдрофаги й меланхлени – в північній Україні, в лісовій смузі.

126 Очевидно, уявлення Скіфії як чотирикутника не є правильним; вона насправді не була чотирикутником.

стоїть жертівник, – а голову прибивають до палі; інші так само розповідають щодо голови, але кажуть, що тіла не скидають зі скелі, лише ховають у землі. А та богиня, що їй жертвують, це, за словами самих таврів, Іфігенія, дочка Агамемнона[127]. З ворогами ж, як попадуть у їх руки, чинять так: кожний відтинає голову й несе додому. Там набиває її на палю і ставить високо над дахом, найчастіше коло димаря. Вони кажуть, що ті голови стирчать там і пильнують дім. Живуть вони з грабунку і війни.

104. Агафірси – це найніжніші люди. Вони носять особливо багато золотих прикрас. Із жінками живуть усі спільно, через те вони всі собі браття й рідні і немає в них ні заздрощів, ні ненависті. В усіх інших звичаях вони подібні до фракійців.

105. Неври мають скіфські звичаї. За одне покоління перед походом Дарія мусили вони покинути край через змії. Саме земля вивела із себе багато змій; вони ще й напали з півночі, з пустелі, так що неври мусили покинути свій край і перейти до країни будинів. Виглядає так, що ті люди чарівники. Скіфи й греки, що живуть у Скіфії, кажуть, що кожен невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а по тому знову прибирає давню подобу. Мене в тому не переконали, але вони й далі говорять уперто своє й присягаються, що це (таки) правда.[128]

106. Андрофаги мають найдикіші звичаї з усіх; вони не знають правди й закону в них немає ніякого. Вони кочують. Одяг носять скіфський, а мову мають свою особливу. Вони одні з цих (народів) їдять людей.

107. А меланхлени всі носять чорний одяг й від того дістали назву. Звичаї мають скіфські.

108. Будини – це великий і численний народ. Вони мають ясно-сині очі і ясне волосся. У їх країні є дерев'яне місто, що називається Гелон. Воно оточене дерев'яним муром, високим і цілком із дерева, а довгим із кожного боку на тридцять стадій. Будинки і святилища в них також із дерева. Там є святилища грецьких богів, прикрашені на грецький спосіб статуйками богів, жертівниками й храмовими спорудами з дерева. Вони справляють кожні три роки свято Діоніса і впадають у вакханальний шал. А гелони справіку були греки, але виселилися з надморських міст і поселилися в краю будинів. Розмовляють то скіфською, то грецькою.

109. Але будини й гелони говорять різними мовами й мають різні звичаї. Будини – тубільці (корінні жителі), провадять кочове життя й одні лише з-поміж цих народів живляться сосновими шишками; гелони ж – хлібороби, живляться хлібом, мають городи і ні зовні, ні кольором (волосся) не схожі на будинів. Греки називають і будинів гелонами, але неправильно. Уся їх (будинів) країна вкрита різними деревами. В найбільшім лісі є велике озеро, а довкруги нього болота й очерет. У тих лісах ловлять видру, бобрів та інших звірів з чотирикутними мордочками; їхніми шкірками обшивають свої кожухи, а яйця вживають для лікування матки.

110. Про савроматів розповідають таке. Коли греки боролися з амазонками[129], – амазонок скіфи називають еорпата, що грецькою означає мужевбивці, бо «еор» (скіфською) означає муж, а «пата» – вбивати, тоді, як оповідає переказ, греки після перемоги в бою під Фермодонтом, повертаючись звідти, забрали на три кораблі живцем узятих амазонок. Але на морі вони (амазонки) напали на мужів і побили їх. А оскільки вони зовсім не знали кораблів і не вміли поводитись з кермом, вітрилами, не вміли веслувати, тож після вбивства мужів понесли їх хвиля й вітер і загнали до Меотійського озера, до Кремнів. Кремни ж – у країні вільних скіфів. Там висадились амазонки з кораблів і рушили до обжитого краю. Вони найперш зловили коней і так на конях уже спустошували землю скіфів.

111. Скіфи не могли зрозуміти цього явища. Вони не знали їхньої (амазонок) мови, не знали їхнього одягу, ні народу, отже, дивувалися, звідки такі взялися, й гадали, що це мужі в першій молодості. Почали, отже, з ними воювати. Та як у бою захопили скіфи кілька трупів, побачили, що це жінки. Вони порадилися, отже, й вирішили не вбивати їх ніяким способом, а

---

127 Геродот (чи його інформатори) переплутали тут грецький переказ про Іфігенію з місцевим поклонінням богині таврів.

128 Неври – це предки слов'ян; до Геродота дійшов відгомін слов'янських вірувань у вовкулаків.

129 Амазонки – це в уяві греків войовничі жінки, що жили в Малій Азії.

вислати від себе до них молодих хлопців, стільки, скільки й тих. (Вислані) мали стати табором близько (біля амазонок) і робити те ж саме, що й вони; а якби вони схотіли переслідувати скіфів, то не битися, лише втікати. Коли ж перестануть (переслідувати), то наблизитися знову до них і стати табором. Таке постановили скіфи, бо хотіли з ними мати дітей.

112. Послані молодці виконали наказ. Амазонки зрозуміли, що вони прийшли без підступних намірів, і лишили їх у спокої; але ті підсувалися табором чимраз ближче. А ні молодці, ні амазонки не мали нічого більше, лише зброю й коней, але жили, як і ті, з ловів і грабунку.

113. Під полудень зробили амазонки таке. Вони розійшлися по одній або по двоє, щоби заспокоїти природні потреби. Коли це побачили скіфи, зробили те саме. Один із них напав на відокремлену амазонку, та вона зовсім не боронилася, а дозволила себе спіймати. Вони не могли поговорити, бо не розуміли одне одного, але вона показала рукою, щоби він прийшов на другий день на те саме місце і привів другого (з собою); вона подала знак, що їх має бути два, а вона також приведе другу. Молодець відійшов і розказав про те іншим. На другий день прийшов на те саме місце і привів другого; тут знайшов іще й другу амазонку, що чекала на них. Про це довідалися інші молодці й підкорили решту амазонок.

114. Відтак вони об'єднали свої табори й жили вже разом. Кожний мав ту за жінку, що з нею вперше зійшовся. Але мужі не могли навчитися мови жінок; зате жінки навчилися мови мужів. Як вони вже розумілися, сказали мужі до амазонок: «Ми маємо родичів і маєтки. Більше так не житимем, але ходім до (нашого) народу й там будемо жити; за жінок не візьмемо нікого, лише вас». На те вони (жінки) відповіли: «Ми не змогли б жити з вашими жінками, бо ми й вони не маємо однакових звичаїв. Ми вміємо стріляти з луків, кидати списи і їздити на конях, а не навчилися жіночих робіт. Зате ваші жінки не вміють нічого з того, що ми казали, але сидять на возах, роблять жіночу роботу, не їздять на лови ні куди-інде. Отже, ми з ними не можемо жити разом. Та якщо хочете нас мати за жінок і бути справедливими людьми, то йдіть до батьків, візьміть належну вам частину майна й по тому приходьте, а будете жити разом з нами».

115. Молодці послухали це й так зробили. Як вони вже забрали ту частку майна, що їм належала, й прийшли назад до амазонок, сказали до них жінки: «Страшно нам жити в тому місці, бо ми відібрали вас у батьків, а до того ще й нищили цю країну. Якщо ж хочете нас мати за жінок, то робіть разом з нами таке. Давайте вийдемо з цього краю, перейдемо Танаїс і там осядемо».

116. І цього послухали молодці. Вони перейшли Танаїс і пішли за три дні дороги на схід сонця від Танаїса і три дні дороги на північ від озера Меотиди. А як прийшли до цього краю, де нині живуть, поселилися тут. З тих пір і дотепер жінки савроматів дотримуються старих звичаїв: їздять кінно на лови з чоловіками і без чоловіків, їздять на війну й носять одяг такий самий, як чоловіки.

117. Савромати говорять скіфською мовою, але говорять нею здавна неправильно, бо амазонки негаразд її навчилися. Подружні звичаї в них такі. Не виходить заміж жодна дівчина, доки не вб'є ворога. Деякі з них і постаріють, а не вийдуть заміж, бо не могли сповнити звичаю.

118. На збір, отже, царів тих описаних народів прийшли скіфські посли й подали їм звістку, що перс підкорив усіх на другій частині світу[130], а тепер побудував міст на перешийку Босфора й перейшов на цей материк[131]. Він перейшов, переміг фракійців і збудував міст на Істрі, бо хоче це все взяти під свою владу. «Тож ви ніяк не тримайтеся збоку й не кажіть, щоб ми згинули. Ми, ведені спільною думкою, опираймося нападові. Не зробите цього? То будемо побиті й покинемо край або підкоримося (йому). Бо що ж іншого маємо робити, як ви не схочете нам допомогти? Та й вам від цього не буде краще, бо перс прийде так само на вас, як прийшов на нас, і не вдовольниться тим, що нас переміг; він не лишить і вас. На це вказує ось що. Якщо він ішов би лише на нас, щоби помститися за попереднє поневолення, то лишив би всіх інших в спокої й ішов би на наш край. Тоді всім було б ясно, що він іде на скіфів, а не на

130 В Азії.

131 До Європи.

кого іншого. Та він, як тільки перейшов на цей суходіл, відразу підкорив усіх тих, що йому були по дорозі. Він має під собою (не лише) всіх інших фракійців, але й наших сусідів гетів».

119. Як це сповістили скіфи, то царі, що прийшли від тих народів, завели раду. Але їх думки розійшлися, а саме гелон, будин і савромат були спільної думки й обіцяли скіфам допомогу, та агафірс, невр, андрофаг, (вожді) меланхленів і таврів відповіли скіфам так: «Коли б ви перші не образили персів і не почали війни, якби ви просили того тоді, чого просите тепер, ваше прохання виглядало б цілком справедливим, ми були б вас послухали і з вами (спільно) виступили. Але ж ви напали були на їхній край без нас і запанували над персами так довго, доки бог вам дозволив; тож і вони, як їх той же бог збудив, відплатять вам. А ми тих людей тоді не кривдили й тепер не думаємо перші робити їм кривди, хіба він напав би на нашу країну й почав нас кривдити, – тоді й ми спробуємо відплатити. Але доки того не станеться, будемо сидіти вдома, бо гадаємо, що перси йдуть не проти нас, а проти тих, що винні в їх образі».

120. Як скіфи дістали таку відповідь, порішили не зводити бою на відкритому полі, бо союзники не хочуть іти з ними разом, а сходити з дороги (персам), а як будуть наступати все далі, мають засипати всі криниці й джерела, що до них переходитимуть, нищити траву на землі й поділитися на дві частини. До першої, що на її чолі став як цар Скопасіс, прилучилися савромати. На випадок, як перс (Дарій) повернув би за ними, мали вони йти вздовж озера Меотиди до ріки Танаїс; якщо ж він відступав би, гнатися за ним. Це була одна частина (мешканців) царства, спрямована на ту дорогу, що я казав. Інші дві частини царства, велика, що її провадив Іданфірс, і третя, під проводом Таксакіса, злучилися докупи. До них мали прилучитися ще гелони й будини. Вони також мали втікати від персів на віддаль денного переходу й робити так, як наказано. Вони мали наперед заманити (персів) просто до країни тих, що не обіцяли допомогу, щоби й вони воювали; а якщо не хотіли б добровільно битися з персами, то щоби мусили боротися. Після того вони мають повернутися назад до свого краю й нападати, як визнають це за потрібне.

121. Так вирішили скіфи й рушили проти Дарієвого війська, вислявши вперед найкращих кіннотників. Усі ж вози, що в них за звичаєм сиділи діти й жінки, й усю худобу, крім потрібної на поживу, – все це лишили й вислали з возами, наказавши їхати все на північ.

122. Отже, по тому рушили. Тим часом скіфська сторожа зустріла персів, що були на віддалі трьох днів дороги від Істра. Як вони їх знайшли, випередили їх на відстань одного дня дороги і нищили по дорозі все, що росло на землі. Як же перси побачили, що з'являється скіфська кіннота, почали їм (скіфам) наступати на п'яти, – а ті постійно втікали. Далі, – бо вони йшли за одною лише частиною війська, – перси гонили їх на схід до Танаїса. (Так) ті перейшли ріку Танаїс. Перси й собі переправилися й гонили далі, аж доки не перейшли до країни савроматів і (далі) не прибули до землі будинів.

123. За той час, як перси йшли через край скіфів і савроматів, не мали чого нищити, бо країна вже була спустошена. Та як прибули до краю будинів, застали там дерев'яне місто, що його будини залишили, й підпалили. Як це зробили, наступали (далі) на п'яти (скіфам), аж доки не перейшли (цілої) тієї країни й не прийшли в пустелю. В тій пустелі ніхто не мешкає, а лежить вона трохи вище країни будинів; простягається на сім днів дороги. За пустелею живуть фіссагети; з їх країни випливають чотири великі ріки, течуть через край меотів і впадають до озера, званого Меотида. Назви їх (рік) такі: Лік, Оар, Танаїс і Сиргіс.[132]

124. Коли Дарій прийшов у пустелю, зупинився і заснував табір над рікою Ооаром. Після того збудував на рівній віддалі від себе – близько шістдесят стадій – вісім міст; залишки цих укріплень збереглися до наших часів. Поки він був тим зайнятий, переслідувані скіфи перейшли повище землю й повернулися до Скіфії. Коли вони вже геть зникли, що їх ніде не бачили, полишив Дарій ті наполовину збудовані замки, а сам повернув на захід, бо думав, що це все (тут живуть) скіфи й вони втекли (на захід).

125. Він гнав чимскоріше за військом і, як прийшов до Скіфії, наштовхнувся на обидва загони скіфів. Він зустрів їх і став переслідувати, а вони постійно трималися на відстані одного

---

[132] Оар – Волга; Танаїс – Дон; Лік – Кальміюс, Сиргіс – впадає в Танаїс, отже, може бути Донець (пор. розд. 57).

дня дороги. Дарій не покинув переслідувати, а скіфи, згідно зі своїм планом, прибули до країни меланхленів. Ті дуже перелякалися, що (до їх країни) вторглися скіфи й перси. Тоді скіфи перейшли до країни андрофагів, а як настрахали й цих, перейшли у Неврію. І тут налякавши, скіфи втекли до країни агафірсів. Як агафірси побачили, що сусіди втікають від скіфів настрахані, то доки ще скіфи увійшли до їх країни, послали гінця із звісткою, щоб не переходили їх кордону, бо якщо спробували б, то вони (агафірси) воюватимуть з ними. Це переказали агафірси і зміцнили свої кордони, маючи на думці спинити пришельців. А меланхлени, андрофаги й неври не починали бою, коли (до їх країв) вторглися перси і скіфи, й забули про погрози; вони втікали перестрашені на північ, у пустелю. Тим часом скіфи не увійшли до країни агафірсів, бо ті заборонили, але з Неврії заманили персів до своїх земель.

126. Коли вже довго так тривало і не було тому краю, послав Дарій кіннотника до скіфського царя Іданфірса, щоби йому переказав таке: «Дивний чоловіче, чому ти постійно втікаєш, хоч маєш змогу вибрати щось із двох (можливостей)? А саме, якщо думаєш, що можеш протистояти моїй силі, то спинися, покинь блуканину й проведи бій; коли ж гадаєш, що ти слабший, то кинь тікати, принеси в дар (мені як) своєму панові землю й воду і розпочни переговори».

127. На те цар скіфів, Іданфірс, сказав таке: «Мої справи такі, персе. Я ще ніякої людини (досі) не злякався і не втік перед нею давніше, отже, й тепер від тебе не тікаю; я нічого іншого не роблю тепер, лише те, що я звик робити в мирний час. А що я не воюю з тобою, то й це тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоби боятися за них і чимскоріше починати з вами бій. Та як уже так конечно треба його починати, то ми маємо батьківські могили; ось відшукайте їх і спробуйте знищити, і тоді побачите, чи будемо воювати з вами за могили, чи ні. А до того, якщо не будемо мати достатньої причини, не будемо з вами воювати. Це про битву. А своїми панами я визнаю лише Зевса, мого предка, й Гестію, царицю скіфів. Тобі ж замість дару – землі й води – пошлю такий дар, як тобі належиться послати; а за те, що ти назвав себе моїм паном, будеш іще відповідати». Така була відповідь скіфів і (від них) пішов посланець, щоби це сповістити Дарієві.

128. А скіфські царі, як почули слово «підданство», дуже розгнівалися. Вони послали ту частину війська, що складалася також із савроматів, – над нею був вождем Скопасіс, – до тих іонійців, що стерегли моста, з наказом увійти з ними в переговори. А ті, що лишилися, думали, що не треба давати персам довше блукати, а нападати на них, коли ті виходять здобувати їжу. І справді, як (скіфи) думали, що Дарієве військо в пошуках їжі, виконали свій план. Скіфська кіннота все проганяла (перську) кінноту; перська кіннота, утікаючи, падала на піхоту, бо піхота допомагала; але скіфи, побивши кінноту, верталися, бо боялися пішого війська. Такі напади робили скіфи й уночі.

129. Та дивно казати: персам допомагав, а скіфам, що на них нападали, шкодив – рик ослів і вигляд мулів. Бо Скіфія, як я вже вище зазначив[133], не має ні ослів, ні мулів, а немає в усій Скіфській землі їх через холод. Осли налякали скіфських коней риком. Бо кілька разів, серед нападу на персів, як (скіфські) коні почули рик ослів, лякалися й утікали в переполосі; наставляли вуха догори, бо раніше ніколи не чули ні такого голосу, не бачили таких тварин. Така дрібничка впливала на війну.

130. А як скіфи побачили, що перси неспокійні, зробили так, щоби вони ще довше затрималися в Скіфії й потерпали через недостачу всього: (а саме) лишали їм трохи своєї худоби з пастухами, (самі ж) переходили в дальшу частину краю. Перси надходили, брали худобу й були горді зі свого діла.

131. Так діялося часто, а тим часом на Дарія найшла в тій блуканині біда. Про це довідалися царі скіфів і послали до Дарія посла, що ніс йому в дар птицю, мишу, жабу і п'ять стріл. Перси питали того, що приніс, про значення тих дарів; та він сказав, що не має іншого наказу, лише віддати це і швидше вертатися. Він сказав персам, що як вони мудрі, то нехай самі розгадають, що означають ті дари.

132. Це почули перси й стали радитися. Дарієва думка була така, що скіфи віддали йому

---

133 Див. розд. 29.

самих себе, землю й воду. Він пояснював це тим, що миша живе в землі й їсть ту саму поживу, що й людина, жаба живе у воді, а птах найбільше подібний до коня; стріли ж означають, що вони передають (персам) свою (воєнну) силу. Такої думки був Дарій. Протилежна цій думці була Гобрієва, одного з тих сімох, що побили магів[134]. Він так пояснив значення дарів: «Якщо ви, перси, не станете птахами й не полетите в небо, або не станете мишами й не сховаєтеся під землю, або жабами й не скочите в болота, то не повернете назад, а загинете від цих стріл».

133. Так перси витлумачили значення дарів. Тим часом одна частина скіфів, що була призначена перед тим пильнувати біля озера Меотиди, рушила до Істра, щоби умовитися з іонійцями, (отже) прийшла на міст і сказала так: «Мужі іонійські, ми прийшли принести вам свободу, як схочете нас послухати. Ми довідалися, що Дарій наказав вам пильнувати міст лише шістдесят днів, а як він впродовж того часу не прийде (назад), то ви не винні ні в чому ні перед ним (Дарієм), ні перед нами. Перечекайте ж тут ті дні й ідіть звідси». Іонійці пообіцяли це зробити, й вони (скіфи) повернулися скоро назад.

134. Решта скіфів, після того як Дарій дістав дари, вишикувались в лави, піхота й кіннота, щоби битися з персами. Коли вже скіфи готові були до битви, вскочив між них заєць; вони побачили його й кинулися всі за ним. Коли між скіфами почалося таке замішання й крик, запитав Дарій, чого ж такий крик між ворогами, а дізнавшися, що вони женуться за зайцем, сказав до своїх звичайних співрозмовників: «Ті люди нас цілком зневажають. Тепер бачу, що Гобрій правильно говорив про скіфські дари. А що і я тепер так само думаю, що треба нам добре порадитися (що робити), щоби ми мали на майбутнє забезпечений відступ». На це сказав Гобрій: «Царю, я вже дізнався з розповідей, як тяжко боротися з тими людьми; нині ж, як прийшов (сюди), то ще більше утвердився в тому, спостерігаючи, що вони граються з нами. Гадаю, що тільки-но настане ніч, треба запалити вогні, як це ми, втім, завжди звикли робити, залишити усіх слабих вояків, пов'язати ослів і відійти, поки ще або скіфи встигнуть дійти до Істра й знищити міст, або іонійці не постановлять чогось такого, що може нас погубити». Так радив Гобрій.

135. Як настала ніч, Дарій вчинив так, як він (Гобрій) радив: слабих людей і тих, втрата яких йому найменше важила, а також усіх ослів велів пов'язати й лишити на рівнині. А лишив він ослів і слабих вояків для того, щоби осли ревли, а людей полишив через слабість, зрозуміло, з тою метою, що як він із добірним військом ударить на скіфів, ці мають боронити табір. Так сказав Дарій тим, кого полишав, запалив вогні і якнайшвидше поспішив до Істра. Осли, як лишилися самі, без купи, підняли далеко ще сильніший крик. Скіфи почули ослів і були переконані, що перси на тому ж місці.

136. Та як настав день і ті, що їх лишили, зрозуміли, що їх Дарій зрадив, простягли руки до скіфів й розказали їм про те все. Вони, почувши це, скоро зібралися, й обидві частини скіфів, а також савромати, будини й гелони погнали просто до Істра за персами. Але оскільки перси мали багато піхоти й не знали дороги, бо не було (в Скіфії) битих шляхів, а скіфська кіннота знала дорогу навпростець, то вони розминулися; скіфи куди скоріше прибули до мосту, ніж перси. Вони довідалися, що перси ще не прибули, і сказали до тих іонійців, що були при кораблях, таке: «Мужі іонійські, ті дні з вашого числа вже минули, й ви зле чините, що ще чекаєте. Раніше ви чекали зі страху; тепер же знищіть міст, якнайскоріше йдіть звідси, радійте й будьте вдячні богам і скіфам. А з вашим колишнім паном ми зробимо так, що вже не піде походом ні на кого».

137. З цього приводу іонійці стали радити раду. Мільтіад афінієць[135], що був тираном у Херсонесі на Геллеспонті, порадив послухати скіфів і звільнити Іонію[136]. Та Гістієй з Мілета думав протилежне. Він говорив, що завдяки Дарієві кожний із них є тираном міста, а якщо

---

134 Маги – перські та мідійські жерці.

135 Пізніше славний переможець персів у грецько-перських війнах.

136 Так називалося узбережжя Малої Азії, де було багато іонійських колоній.

впаде могутність Дарія, то ні він не пануватиме в Мілеті, ні ніхто (з тиранів) ніде, бо ж кожне місто воліє демократичного устрою, а не тиранії. Коли, отже, Гістієй висловив цю думку, відразу ж усі пристали на це, хоч спочатку держалися поради Мільтіада.

138. А за царя подавали голос і стояли за нього (оці): тирани Геллеспонту Дафніє із Абідоса, Гіппокл з Лампсаку, Герофант із Парія, Метродор з Проконнеса, Арістагор із Кизика й Арістон із Візантії; ці з Геллеспонту. А з Іонії: Стратіс із Хіоса, Еак із Самоса, Лаодам з Фокеї й Гістієй з Мілета, той, що висловив протилежну Мільтіадові думку. З еолійців був лише один визначний – Арістагор з Кіми.

139. Отже, вони прийняли думку Гістієя й постановили до того (про що вони говорили зі скіфами) додати ще такі діла й слова: міст знищити з боку скіфів, і притому тільки на відстані польоту стріли, щоби виглядало, ніби вони щось роблять, хоч не робили нічого, і щоби скіфи не пробували силою перейти Істр через міст. Під час того, як нищитимуть цю частину мосту, що з боку скіфів, мають сказати, що вони роблять усе те, чого бажається скіфам. Таке додали вони ще до свого плану. Тоді Гістієй сказав від усіх: «Мужі скіфські, ви добре радите і якраз упору. А що ви вказуєте нам добру дорогу, то й ми вам зробимо по вашій волі. Ось, як самі бачите, і нищимо міст, і вкладемо в це весь запал, бо хочемо бути вільні. Поки ми це нищимо, ви маєте час вишукати тих (персів), а коли знайдете, помститеся як слід за нас і за вас».

140. Скіфи вдруге повірили іонійцям, що вони говорять правду, й рушили шукати персів, та не попали на їх дорогу. Цьому винні були самі скіфи, бо понищили пасовиська й позасипали воду. Якщо цього не зробили б, можна було б, при бажанні, легко розшукати персів; а так тепер постраждали (самі) через те, що їм було видалося найкращим. Скіфи рушили в ту частину краю, де була паша для коней і вода, й там шукали ворогів. Гадали, що й вони (перси) будуть сюди тікати. Та перси йшли тією доріжкою, що її перше втоптали, трималися її й з трудом перейшли. (Над Істр) прийшли вночі й натрапили на знищений міст. На них напав страх, що іонійці покинули їх.

141. Дарій мав із собою одного єгиптянина, голос якого був найсильніший між людьми. Того чоловіка Дарій поставив на березі Істра й велів кликати Гістієя з Мілета. Цей так і зробив. Гістієй перший почув заклик, зібрав усі кораблі, щоби перевезти військо, й наново добудував міст.

142. Так утікли перси, а скіфи шукали їх і розминулися з ними вдруге. І так думали вони, що іонійці, як вільні, то найгірші й найбоязкіші з усіх людей; якщо ж дивитися на іонійців як на рабів, казали вони, то дуже вже, як невільники, віддані вони своїм панам і найменше здатні до втечі. Це закидали скіфи іонійцям.

Влес-книга

І частина

Дощечка 9

У той час був Богумир, муж слави, і мав три дочки і два сини. Тії бо повели скуфів до степів і там живучи у травах. Почті навчалися і Бояні, богам послушні, і розумом бистрі і так ото.

А тут мати їх, що звалася Славуні, про їх дбаючи потреби, і каже якось до Богумира: «Чи то цими днями я маю дочок своїх оддати і внуків побачити?»

– Так, – каже, і воза запрягає і іде кудись собі. І приїздить до дуба, стоячого в полі, і стає на ніч біля вогнища свого. І бачить увечері мужі три на конях до нього прямуючі.

Сказали тії: «Здоров будь, а й що шукаєш?»

Оповів їм Богумир туги свої, а вони ж ответили, що суть самі у поході, щоб мати жінок.

Повернувся Богумир на степи свої і привів три мужі дочкам. Звідси три роди вийшли і славні стали. З того бо походять древляни, кривичі і поляни, бо перва дочка Богумира імено мала Древа, а друга Скріва і третя Полева. Синове ж Богумира мали свої імена Сіва і молодший Рус. Звідти і походять сіверяни і руси. Три бо мужі були три вісники: ранку, полудня і вечора.

Утворились роди тії на Семи Ріках, де проживали ми за морем у Краї Зеленім і де скотину розводили давніш нашого ісходу до Карпатських гір.

То були тамті літа перед тисяча триста до Єрманріха. У ті часи була боротьба велика на берегах моря Годського, і там праотці накидали кургала із каменю білого, під яким погребли боляри і вояки свої у січі впавші.

Прийшли із Краю Зеленого до моря Годського, а там наткнулися на Годь, яка нам путь загородила, і так билися за землі ті і за життя наше.

До того були отці наші на берегах моря по Рай-ріці і з великими труднощами по ній переправили свої люди і скотину на цей берег, ідучи до Дону, а там годів побачивши, пішли до полудня і Годське море побачили, і годів, намірених проти нас виступити, побачили і так змушені битися і за життя і живитва свої, бож єгуни були по стопах отців і налізали на них, людей б'ючи і скотину забираючи.

І так рід славний ішов до землі, де сонце вночі спить і де трави многі і луки тучні, і ріки риби повні, і де ніхто не умре.

Годь бо була ще на Зеленім Краї, а мало упереді отців ідуща.

Рай-ріка єсть велика і одділяє нас од інші люди, а тече до море Фасисте. Тут бо муж роду Беляра іде по ту там сторону Рая-ріки, а упереді гості синські ідучі до Фрянжець, яко єгуни суть, на острови свої, а пожадають гості, щоб ограбувати його.

Було то за півсотні літ до Олдореха, а ще перед ним був рід Белярів сильним.

Єгунські гості одяглися за мужів Беляра і казали, ніби дадуть йому серебро за ті два коні золоті *(текст зруйнований, але з дальшого видно, що Беляр зрозумів підступ і)* пішов деінде і уникнув загрози єгунської, а також мимо обійшов годів, які суть також зуриві на прядиво і на нишпори, а князь їх не єсть почесний, а двічі дань бере.

Отож бо гості ті куничарські повернулися до Синська, а бодай не прийшли вже ніколи.

1А. Це собіособство наше причиною було, яке своїми словами обрахованими діє. І тому кажу воістину добре родам нашим, щоб не брехали одним, а правду казали другим. О первій незгоді нашій повідаємо, а про князя знатного імені, той бо Кіська такий. Отой веде родичів у степах зі скотиною своєю на південь і там, де сонце сяє, перебував. І прийшов до нього отець Орь і так до нього каже: «Обидва ми маємо дітки, і мужі, і жони, і старших; маємо боронити од ворогів. І так кажу, аби племена ваші дали вівці свої і скотину до нас і будемо племено єдине. От боги поможуть нам і зазнаємо долі аж поки віки віків». Околище гудіти почало, бо ті кажуть – погано з'єднаним, також і інше говорили. І от отець Орь одвів стада свої і люди від них і повів подальші і каже: «Тут збудуємо город». А то голинь була, яка є голий степ і тільки. І Кіська пішов проч і себто повів людь свою деінде, щоб не змішалася з людьми Отця Оря, а ці тієї старше. І так зробивши, на землях тих і осіли. І так Кіська одійшов з людьми і утворив землю іншу і там сиділи вони. І так почали одмежовуватись оті обоє. І так рядили, будучи чужі одні другим. Всякі пожитки і сили мали, не перечили одні другим. І був Кіська той славний, і люди Отця Оря славні, бож слава боротьби текла ними, і поле знало їх, як стріли і мечі знають себе.

1Б. Та ось прийшли Ізви до краю його і почали скотину захвачувати. І ось Кіська пішов на них. Перший раз одігнав, і другий раз було одігнав їх. Самі ж люди, бувши п'яні, покормища тії їли багато і поснули. І люди полягли од мечів. І ось говорить отець Орь: «Як мертві вщерть напилися, так і тії повпиваються радощами своїми і їжа придержить їх». Себто обурилось серце Ореве і закликав родичів піддержати Кіська і людей його. І ті коні посідлали всі і кинулися на Єзів (Ізви) і били по них так, що розторощені були і втомлені відійшли до себе. Маючи силу докупи, а не інакше, не можуть одоліти нас тії. Бо ті степи не віддамо обидва, бож ми є русичі і собі славу маємо визнану ворогами, які зазіхають на нас, а бачучи життя наше, спокусу мають до братень наших, сріблом прикрашених, і із гончарських горшків споживані просини з бараниною. Життя наше в степах є до кінця нашого. А нужденні поки світа не мають нам розказувати про інше життя. Се бо слова наші істові суть, а їхні лузні, бо лузь говорять і її мають.

2А. Переказано є од старих часів, що маємо успільнитись з іншими і, створити силу велику, відродити маємо Рускень нашу на голині, і три сотні городів і сел огниць дубових димітимуть там, і Перунь наш і земля. Бо ось птиця Матрсва співає про дні тії і жде вона на часи з іншими, які повертатимуть кола Сварожідо нас, і часи тії завше ідуть до нас. Говорить Матрсва, що як будемо боронити землю нашу ліпше Вендів, які пішли на западь сонця і там перед ворогами землю орють і хибну віру мають, удержимося на ній. Боровинь бореться, бо

єсть сильний, а людь та віру йме на слова тих. А ми не є оглуплені, обезумлені і вірити не маємо, доки побачимо: ще Венди вертатимуться до земель наших у степи древні і глядітимуть іще почорнілі, як бідні, од ходу від П'ятиріччя і Кільбова праворуч, одщеплені од нас. І та все птиця говорить, як огонь жару поносячи до нас, і головою порушує, та то є гребінь її. А богів купальте і Даждя шануйте, бож оті землі будуть розвержені і коні поглинені, як ізів'януть синове. Тії коні тримаються богами. То боги у степу цьому пашу дають осадьбам їх. Се маємо слухати, а не за часи Антів. І тії Ангарі одрізували мечем багато разів, поруйнували доми твої, бож домів чужді не будують іншим.

2Б. Оце ж бо Орь отець був попереду, а Кій провідничив за Русі, і Шеко проводив племена свої, а Хорев хорви свої. А і землю бо погородили на те, он які то ми внучата богові. Відійшли Хорев і Шех од інших і осілись біля Карпатських гір і там бувши, інші городи творили, інших мали соплеменців, інші багатства мали великі, бо вороги не лізли до нас і те текло до Кієградо і до Голуні. Отак розселилися, огні свої палючи до Сварога і жертви творячи благодарчі богам і таке інше. І ось Кий умер по тридцяти літах владицтва нами, а по сьому був Лебедян, що прозивався Славер, і той жив двадцять літ, а потім був Верен з Великограду також двадцять, а потім Сережень десять. І багато одержали вони перемог над ворогами і тьму лиха перенесли з ними. А це прийшло на них і на нас: то Годи приїхали до степів наших, зло творячи. І ось долю мали праотці наші боротися за життя. Се ж бо стали славні, бо славимо богів. І ось ми по богах внуки Свара нашого і Дажба і також терпіли зло, а тому що силу маємо велику, то й боронимося велико. Од напасливих Годів більше од шістсот літ, а тут Глмри нас піддержали і так мали звитяжство над ворогами. Се ж бо тії десятирично маючі ті велике будуть бороти легко. Хоробрі Оси на них нападати почали. Сирія виробляла іншим зброю іншу, бо ж мечі хряженські міняла нам за барани й вівці і так ото стеру творила у Сварозі самім.

3А. Ось б'є крилами Матрсва птиця, бо ж бусурмани йдуть на них, і ті розійшлися, щілину даючи, і такії проходячи не налізли на них. І потекла туга велика по краю нашім, бо доми степові попалені взивають до Сварога, також Жаль плачеться за нас, і кличе Матрсва до Вишнього, який дає лісові огонь до огниць наших. І той прибув з поміччю, і ось отці кинулись на ворогів, і ось Гематьрех відступив, а Годи усілися на Калицю Малу і пішли до берегів морських. І так землі одержали до Дону, і по той бік Дону ріки є Калка Велика, що є межею між нами і першими племенами. І там Годи билися чотириста літ зі своїми ворогами, і тому зайняли ми землю нашу і орали добрі землі єланські, а торгували, міняючи скот, шкури і товщі на срібні і золоті кола і питва поживні в шкурах. І життя наше в тій порі було багате і мирне. І ось Годи налізли на нас іще раз, і була боротьба десять літ, і ось удержали землю нашу. Отак маємо боронитися від ворогів, як ідуть з трьох кінців світу, звідки свята ідуть до нас. І ті свята – перше Колядь, і друге Ярь і Красна гора, і Овсяна Велика і Мала. І йдуть ті свята так, як муже іде з города до сел огнищанських і якими землями Ірій ходить од нас до інших і від інших до нас.

3Б. Тримайтесь, браття наші, плем'я за плем'я, рід за рід і бийтеся за себе на землі нашій, яка належить нам і ніколи іншим, се ж бо ми є русичі, славці богів наших. Співи наші і танці, ігрища і видовища на славу їх. Се ж бо сідаємо на землю і беремо пучку землі до рани своєї і товчем до неї, аби по смерті міг стати перед Марморею і щоб сказала: «Не маю винити того, який є повен землі і не можу його відділити од неї. І боги будучі там доречуть від себе: «Сси русич і пребудеш ним, бо взяв єси землі до рани своєї і приніс її до Нав'я».

У ті часи покою князі вибирались многі на вічах, осібно від князя. І всякі, які того покняження зазнали, звичайні прості мужі і так стоячі землю орали і себто князями були названі дбати про людей, а хліб, і їжу, і всякі пожитки од людей своїх сьогодні мають. Інші князі полюддя беруть і на синів владу передають, од Отця до Сина і аж до правнука.

4А. Ось іде зі силами многими Дажбо; на поміч людям своїм, і так страхів майте, бо колись, як і тепер, за нас опікується той, що рядить, як хоче. І ось ждемо по всі дні на те, як маємо… *(кілька слів не можна прочитати).* Се ж бо Воронзенць було місто, в якому усілися Годи, а Руси били їх. І те градо було мале, а також попри те спалене, і прах і попел його вітрами рознесено на всі боки. І місто те оставлено, бо ж земля тая руська є і тому не зрічетеся її і не забудете її, там бо кров отців наших лилася, і так це ми по праву домагаємось за той Ворензенць. Його слава тече по Русі і тую Сварог чує; тую голосити на сім сил маєте, на кінці одержите його, о руси гойні! Бо це ж і оренги і рути мають давати на князів зі своїх гарячих

сліз, на те його маємо держати. Ще руту осібну хай мають: їжу і питво за часи свої до смерти і служать нам. Се ж бо многії зложили кості свої оболоні. Як за часів Мезенмира, так і Антів мали ми учту і славу і співали богам. І так славою вирощені, ніколи не просящі, лише славу говоримо, себто молинь творячи, омиваємо тіла наші і говоримо славу також.

4Б. П'ємо суру питву на славу ту п'ятикратно денно, огнищ запалюємо з дубів і також снопа втягаємо і речемо хвалу за них. Єсьми Дажбові внуки і не сміємо нехаяти слави нашої і завітів. Се ж бо Анти були по Русколані, а в давнину були ми Руси і перебудемо ними… *(текст зіпсутий).* Се Волинь була попереду і била ворогів, бо хоробра єсть. Та Волинь найпершим родом єсь. І ось підпорядкувавшися вони і Анти Мезенмирові, одержали перемогу над Годами і розтрощили їх надвоє. І ось по них прийшли Єгуни, крові славних жадаючи, і та борба сурова була. І ось Годь зібралася з Єгунами і з ними на отців наших напали і були розбиті і знищені. А по них прийшли Обри на князя і забили його. І тоді Синє море одійшло від Русі.

Боги Русі не беруть жертви людські ані животини, єдине плоди, овочі, квіти і зерна, молодо і суру питну, на травах настояну, і мед, ніколи живу птицю ані рибу. І це варяги єланські богам дають жертву іншу і страшну чоловічну. А ми того не маємо діяти, бо єсьми Дажбові внуки і не маємо крячати *(рачкувати)* за інших стопами чужими… *(текст зіпсутий).*

5А. Се жертва наша є мед, суря, на дев'ятисилі і щавлі удяна і на сонці ставлена три дні, потім крізь вовну ціджена, і та буде наша жертва богам правим, які суть наші праотці, бо ми походимо від Дажба і стали славні, бо славимо богів наших, ніколи не просимо ані молимо про блага свої. Се ж бо боги кажуть нам: «Ходіть до Русі, а ніколи до ворогів…» *(текст зіпсутий).*

Матерсва слова наспівує нам співати звитяжство над ворогами і тому віримо, бо ж слово є од птиці вишньої, од Сварога по рощі *(гаю)* летить до нас… *(текст зіпсутий).*

Се ж бо князів наших вибираємо, хай будуть про нас піклуватися, хай як прийде ворог до кордонів наших, кордонів переходити не буде, бо одвернуть його, і так само про той сніп (піклуватися), знаючи, що ми молимо славу і ніколи не просимо, і ніколи не потрібуємо животини хибної *(свиней),* бо ж бачили отці наші Оря, як до облаки *(хмари)* ходив, схопленим бувши, і схоплений силою до Перунькового ковальства *(кузні),* і бачив там Орь, як Перунько кував мечі на вороги і куючи казав йому: «Це стріли і мечі маємо на вої тії і не смієте боятися їх, бо знищу їх до поду і кмота їх буде змішана з землею, подібно, як земля на багнах. Звірями будуть вони, як поросята умазані гноєм, і смороди свої понесуть у сліди свої і тому говорено буде про них – смердячі поросята і свині».

Се сказавши, Перунько кував мечі і Ореві то говорив, і теє Орь повідав Отцям нашим. І така була наша борба за життя і перемоги многії віки назад, а сьогодні віримо, то не було тако.

5Б. Ішов од Тиверців і до Синього Моря і Сурожі, до вас, і кажу вам, як сам знаю о тім, за старе врем'я нашого спільництва з Антами і теж було замного крові лито, а потім Руса була, яка руду проливала, а таки вижили до кінця. І буде ото земля наша славних племен і родів, бо ж славимо богів, ніколи не просимо, лише славимо силу їх і також величаємо пращура нашого Сварога, який був, є і пребуде вождем нашим од віку до кінця.

6А. І ось був князь Славень із братом йому Сківом. І ось боротьба велась велика на востоці. І цей і той кажуть: ідемо до землі Ілмерської. І так пішли. А Бостар Сина свого оставив старому отцеві Іломерові, а сам пішов на північ і там свій город Славень отвердив, а брат його Скіф коло моря був. І ось Бостар мав сина свого Венда, а по ньому б ото був внучок, який владцем був степів полуденних і корів многих. А там Єси, і з того була боротьба велика за сіяте і зорате по обидві сторони од Даню до гір Руських і до хопів Карпатських. А там заспокоїлось, бо утворив кола, а буде орати за ними, а також ворогам опір чинити. Звідси поражав їх і одстрашав од себе. І ось родам про це говорив, а віче скликав єдине, творячи землю нашу. І так стояла земля тая п'ятсот літ. А потім одкрилась між русичами усобиця, а ворогуючися вони силу стратили, маючи оті соубої і розлади свої. А також прийшли вороги на отців наших на полудні. І ось боролися з Київської землі за побережжя морські і степи. І ось ослабли ті на півночі й порадилися з Фраками, щоб теж ішли з поміччю на ворогів. І ось Скуфія з'єдналася і помірялася з ворогами на силу і потовкла їх. А це були Єгуни, по праву до руських степів, а тим разом одстрашені були. То маємо за знак, як маємо і нині робити, а це – б'ючи маєте

6Б. одвертати, себто степові хорпи хранити маємо, як отці наші і праотці, які хорпища ті мали на своїм степу і ось трави свої і збіжжя охороняти уміли, бо ж кров свою проливали. А це

ж бо Колунь нашу оставили ворогам, а та Голунь колом була, на ту ворогам тяжче, ніж на просту стати. Отож городи наші колом ставити маємо, як отці наші, які за старців боролися, за землю на всіх отроків, а до поду падали, а любили її і там умерти мали, а на спотикання не йшли, бо ж куди підемо тої днини, коли не матимемо ніде притулку? І се кажу, ото як отці наші, а це – борімося, а коли би й поражені були, то Перунець прийде до нас, а той поведе нас. І ось скільки є праху на землі, то стільки ото є воїв Сварожих, тою споможені будете раттю ідучою од облаки до землі і ось дідо наш Дажбо очолює їх. А коли ж бо тії не оборонили наших отців? А і ми не осамітнені, а то б досі не могли бути. І ось кажемо молитву богам нашим, аби вони нам споспішили допомогу і дали звитяжство на вороги.

Могучі іще єсьми і тим, що земля наша утолочена є спатними ногами ворожими, отож дивлячись на теє, будемо коло колів своїх, а кинемось на них, а порубаємо акиною до дерсті їх, а не вірмо їм на рани ворожі аж не вб'ємо їх, які на нас налазять.

7А. Отак говорив до воїв Кісек, до людей своїх у часи нападу на них, а вони розгнівались на ворогів і кинулись на них і потовкли їх. Це маємо знак тої могучности, а не можемо виявити її: то були слабосні, а це маємо силу! Єсьми многі, а вороги не суть такі многі, як ми єсьми, русичі, а ворогів не стільки, як нас.

А де впала кров наша, там є земля наша, і це вороги знають і це на нас стараються *(готуються),* і ці старання їхні марні будуть, як вони були і в старі часи отців наших.

Скажу іще слова тії на запам'ятання, аби ні єдине з тих слів не затратили, а сказали братам нашим, що також сила божа буде на вас і тою переможете ворогів ваших до кінця, які хотять землі вашої. Також накидайте йому до уст повно, хай полоще їх до дерсті своєї, а не говорить дурних слів своїх. Будете Синами своїх богів, а сила їхня перебуватиме на вас до кінця.

Не маємо ані животів наших наситити хлібом, бо попалений на огні. А корови, наша скотина, терплять тугу так само, як і ми. І ось акини наші харалужні одержимо з полудня незабаром, а будемо сильні, вищі ворогів наших. *(Зворотна сторінка дощечки не була переписана).*

8А. *(Немає початку, бо це, мабуть, продовження 7Б дощечки).*

себто дивіться всюди, щоб мали птицю тую на чолі вашім, а та поведе вас до перемоги, се ж бо єсьми сини її, і там нею трималися і тут красується перед нами, а летить світами до нас. І така була в інший час, коли русичі ішли з вендами і ті хотіли занести богів своїх до моря і там угніздилися. І ось городи і церкви, і були там многі зодчі, бо ж вони багаті, і церкви украшені золотом і сріблом, і многі отих дерев'яних богів почитали, піддаючись спокусі. І ті вели інших також на те подивитись, і заводились за те і перечили їм.

І там, не маючи родичів наших упокоєних у гробах, ходили до тих і торгували на торжищах за багатства ті. І там же усілися отроки, одурити давшися. І та земля повідала ще мерзості боротьби і злеє споживала. Отож ми одійшли до гір Карпатських, до Кия, і там була також ворожнеча від інших народів, бо ми співали, що єсьми руси, про славні дні їх, а маємо співи тії од отців наших про красне життя у степах і про славу отців. Се ж бо воєводо Бобрець, що вивів русів до Голині, по смерті одержав чин Перуній хороброго Гординства. Того не забуваймо завжди, а як єсьми сини отців наших, маймо любов до пам'яті їх, і кажемо про них, що були вони силою нашою, а сила та іде до нас од їх, що їх левінимо і левіну одержуємо.

8Б. Кажемо єсьми од їх, які дбають за нас. Тож не маємо мольбищ *(церков),* а рядимо ото при студнях і криницях *(колодязях і джерелах),* де вода жива тече, і там воля є і вовки хижі не чатують на тебе. А ось Олдоріха часи згадуємо і тих, що звалися жервець *(жрець?),* який не бере радою, підступний єсть і слова не додержує, і красунь наших бере нагло і хапає їх. Вони піднімали між нами роздори за Годів. І те пережили. А було по Годях і тії віки правилися ми од родів і князів. І ось князь був Барвлень, який обори єланські у береги морські опер. Ідемо на займанщину тую і там розводимо скот. І скуфи займались випасанням скоту, у степах себто були вони. А потім Грецькі колонії осілися знову і городили городи і злобилися на нас. У тім часі відходимо далі до півночі і там були ми двісті літ і там ми знаходимось од часів тих до нині. А й сьогодні маємо іншого князя, Барвленя правнука од діда свого, і той каже іти до полудня на Грецьколню. Грець бо між єланським плем'ям самітна, а торги і торги має з нами за скотину нашу і хоче брати її задарма. І то маємо страшити їх до моря і гонити до свого краю, бо ж то руська земля єсть і руська кров за ту землю лилася до поду, і вона, п'ючи кров нашу, на нас

надію мусить мати. І ту боронімо по всі дні, яку тримаємо.

ІІ частина

1. Даремно забуваємо добрі наші старі часи та ідемо куди невідомо. А так ось ми поглянемо назад, а скажемо, що ми стидаємось Нави правої знати і навколо тирла відати і доуміти. Се бо Дажбо створив нам ове *(оте)* і це, яке єсть світ зорі, нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбо землю нашу, аби тая удержана була. Так оце душі пращурів суть, і ті світять зорями нам од Іру… но.

Греки налізли на Русь і творять злее во ім'я богів. Ми ж єсьми незнаючі мужі, куди піти і що творити. Праве бо єсь невідомо уложене Дажбом, а поніяк боротьба ж ця тече явно і та *(боротьба)* соутворює життя наше і та коли одійде, смерть єсть. Яв єсть текуща, а творена в Праві. Нав'є бо єсть по тій: до тої єсть Нава і по тій єсть Нава, а в Праві єсть Яв.

Поучімося старому, а дошукаємося душі в нім бо єсть, бо навколо нас… творить богам силу. Се побачимо в собі, то бо дано дар богів і на потребу їм, бо се напраснити *(марнувати)*... то душі пращурів наших од Іру дивляться на нас, а потім жаль плакатися і верещати нам, бо ми нехтуємо Праве, Наве і Яве… Нехтуємо, бо з того глузуємо, і тому… не є ми достойні бути Дажбові внуки.

Отож молімось богам, щоб мали ми чисті душі і тіла наші і щоб мали ми життя з праотцями нашими, в богах зливаючись в єдину правду. Так оце бо єсьми Дажбові внуки.

Дивись, Русе, к розуму, бо ж розумові Розум великий, божеський єсть един з нами і тому твориме й голосіте з богами воєдине… Бренне *(тлінне)* бо єсь наше життя і ми також, де комонезям нашим… робити, живучи в землях з тіла барана ситі, од ворогів тікаюча… сверед зь.

2А. Муж прав, виступаючий з промомовою, не є той, що рекомо ходить правим бути, а є той, що слова його і звершення до себе совпадають… Тому сказано єсь о старім, аби ми творили будучи лепськими, як діди наші. Граю ту саму, а буду також за часи вельмиславні і босі, і русів потятих було рукою ворожою, і злочини творені… і князь той немощен бувши послав синів своїх до бою, а і ті ворягам підлягаючі і віча нехтуючі, що те, мовляв, віче мені уважить! Тому були роз'єднані і під данину взяті.

А чи так, скажімо, сьогодні? Князі суть наші, а тому бо не єсте ви до полудня ходячі, щоб зайняти землю… нам бо і діткам нашим. А там Греки налізли на неї, ніби гусениця на ній. А була січа велика і многії місяці… Стократи починали руси і стократи розбиті були од полуночі до полудня… Так скотину вели праотцове наші і були отцем Орієм до края руська ведені, бо ж були прибиті й перетерпіли багато, і ниючі рани й холодні несли, як одходили сюди. І так оселилися огнищанами на землі руській.

Те бо утворилося за дві теми до наших часів, а по тих двох темах ворязі прийшли… і землю одбирали од хозяїв до руки своєї. Тим бо підданими робимо.

Був народ іще скільмерський сто куренів по двіста. Народ наш яко прийшов пізніше до руської землі і селився серед ільмерців і тії бо суть братчики наші, нам подібні суть, мало чим різнились, бо нас хранили од злих. Віча мали на те. Рішено… овіщати як єсть. Коли чого не рішено, не має бути. Вибирали князів од полюддя до полюддя і так жили, що ми їм поміч давали і так були… Зела бо знали і творити сосуди печені в огнищах, а були гончарі добрі, землю орати а ті скот розводити, бо розуміли… Такі отці наші суть. Прийшов рід злий на них і наліз, а тому

2Б. були понужені одскочити до лісів. Там живемо, ловці і рибані, аби спромоглися од страхів уклонитися. Також був мед якийсь у тому, і почали городи ставити, отнища повсюди розкладати.

По другій темі був холод великий, і потяглися ми до полудня, там бо суть місця злачні. А там оті ромейці скоти наші брали, де за ціну про те угодилися, як бути, кому слова держати. І потяглися ми до полудневого зеленотрав'я, і мали ми скотини багато…

3А. Молимо Влеса, Отця нашого, хай потягне в небі ко многості суражів і хай зійде на нас сурі віщати, золоті кола повертаючи. То бо сонце наше, що світить на доми наші і перед його лицем блідне лице огнищ домашніх. Сему богу огнику з мургли речемо показатися і востати з небес і взятися аж до мудрого світа…ні речемо йому ім'я огнебоже і йдемо трудитися, як і всяк

день, моління утворивши, м'ясо їмо і ідемо до полів наших трудитися, як боги веліли всякому мужу, що чинен єсь трудитися на хліб свій. Дажбові внуки єсте любимичі божеські і божі скорорала ви. Отож десницедержащим воспоємо славу суражю і також мислимо до вечора, і п'ятикрато славимо богів удень. П'ємо бо сурицю в знак благості і общності з богами, якії бо суть у сварозі і тако піють за щастя нь… Воспоємо славу суражю і той комоньзлат суражій, що скаче в небесі… Додому йдемо потрудившися, там огонь утворимо і їмо покорм наш. Речемо, які то єсть ласкощі божеські до нас і одійдемо к сну, день бо прийде і темнява розтане. Також даємо десяту Отцям нашим а соту на власве… *(пропуск)* і так пребудемо славні, бо ж славимо богів наших, а молимося з тілами, омитими водою чистою…

3Б. Інший бо кровний єсь, а тая кров наша про те мовить, як вибирали князів старші наші і так правилися п'ятнадцять віків крізь віча… і збиратися на них і судити всяку отнонську подль… главноще… і так правилися наші отці… всякий має слово рещати… і те то благо… утратили од хозярів… по віці Трояню який… уперше насадив це зі синами своїми і внуками противорічне всім… бо руси не мали ради владі, що противна вічу… хозари бо ішли на ню, а ті не мали воїв… та то розторговиця була п'ятсот літ, не скінчилася скоро, і стало нам тягла хозарського… бо поки русичі сперечалися, вороги на них налізли многі… вну котрий не був самотен з друзями многими і був утщ…

4А. почесно жив у труді… а то був у степу болярин Скотень… Тії бо не підлеглі до хозяр були іронці… од Іроні помочі просить а тії… камоньства досилають і були… хозари о тім речен… інші бояри остались під хозарами… а деякі доліз… до града Ківо… там осілися… Ті… ж русичі, які не воліли під хозарами, ішли до Скотеня… Так Русь тирлувалася коло Іронщі, нехаючи вікове наше, одерень не беручі і так оставили русам життя руське… Хозяри брали до Ра оту свою дерень і дітки, і жони, велика біда була… а… творячі зл… ото було Годь грабуючи налізла на Русь…

а… коло Скотеня… тії розмістилися і пращури наші вирушили на них тоді комоньства іронські утрочі і розбили Годь. Розтрощені були годьці і втікли з поля… то бо кров борша лилася, червона земля була… перунами розтрощила Русь землю Годську, а мечами знищила всякого і землю їх вимісила і до своєї приточила… А тут бо хозари зайняли нас, віча стратили і налазили на нас. І тут бо руси кинулися до бою, як леви, і сказали: «Пропадемо, якщо Перун до нас не дба». І то їм поміг. І Годь була поражена і хозари. Перші так, що усі праху… бувши перші розтрощені, і Русь зітхнула до них і сказала: «А що, ще будете?» Хозяри бо утікли до Волги од Дону і Донця… там сором мали, а то розбіглися вої їхні, покидавши на землю мечі свої і тікаючи куди очі. Того разу Годь змістилася і одійшла до полуночі і там із гмизами пішла далі. Русь бо устрімилася до сеї землі взятої до руської крові в руки свої підуторчі і сказала: «Прийшла бо милостинища божеська, хвалимо Дажьба нашого і Перуна… що були з нами». І так перше заспівали славу богам на землі, яку вони звали Руськолунь та і земля, а тому потрудилися багато, абисьте утворитися землі нашій… і хозярі були до землі потяті і наколікі… Лдзі Руськолунь бояте утѣрдін… годі.

4Б. Многі ямщики ішли з ними також потруждаючись од тих, а були ті волені зуровені о пращурі п… а Влесо бо научив тії землю орати і зерно сіяти. Так бо шукали тії пращурі огнищанами стати і бути землетрудичами, речемо бо як говориться в нашій землі, а не як греки, жадящіся з руського народу обростити… пулгарщі починять… і… інші нуже свої скорощиша свої у полях злачних. А знаряддя ті мали од своїх староотців од роду до роду, так ото правились. За десять віків забули отеє своє і так роди жили окремими племенами, ті…езиват, ті поляни…о… свередзі і деревляни. Тож бо суть усі русичі од Русь-колуні, маючи те поділення яко сумне єсь, а з того прийде на Русь усобиця, а в другім тисячеліттю підпала розділу, а бувши самотні стали одерень чужім робити… Так найперше Годі, якато кріпше удержувана, а по-друге, хозяринам, як тії об'явилися каганом… а то нерадінням нашим… ко… а то нерадінням нашим… ва…т… по-перше…істою гостями на Русі… спочатку були велерічиві, а потім стали злі ті, а русичі утлущити стали… як стати, куди підемо од них, де життя вільне знайдемо, єсьми дуже сіри, а рука божеська од нас одвернулася, бо на двадцять тисяч літах не змогли соутворитися до Русі, а там прийшли воряги і беруть т…ѣста вони синове великі. Русь бо твориться од полуночі за те, що не маємо можності в лісах ілмерських утворити, а там єсь де Київ, якому дана часть мала… там бо усілися воряги, які суть хижаки…

Повісті світоярі… хай побачимо, зрячі того, ту боляра Гордину нашого, який поразив годь зі Скотцем… а була та славна подія од приходу славенського люду на Русь десята ста третього літа *(903)*... бо нагло і грабуючи налізли на нас… Тоді свято робили єдине то князі… які зібрали бо русичів… На Руськолуні… а то є вужча Руськолунь… а бо руси… і перемістившіся ішли на Годь од Воронженця… б'ючи там десять тем добірних боянів комонних або піших… і так ото кинулися на них… Січа була зла і коротка і тії узуржилися. До вечора було по… Годі…

4В. Русь бо устрімилася на землю тую. Десь о тім часі прийшли до Київу воряги з гостями і били хозярів. Хозярці і кажуть до Скотеня… ан… помочі просять. Одмовив тої Скотень, а каже ж бо, поможете самі собі оті, що Руськолунь маєте, а що діяти, коли ото ворожа сила іде до землі Воронженця? Бо Воронженць був древній, за многії віки уставен і окремлен од нападу навколо… Та воряжина іде до Воронженця, займає його, і так оце усілася Русь огороджена од западу сонця. А йшли інші до сурі на полуднє, Сурожоград утвердили коло умор'я, яке греки мають, там укріпили град Суражь-Білояр… Криворг був у той час князь руський, а білого голуба пускає, куди той летить, там тяти. Летить на греки – Криворг нападає на них і розтрощує їх. Тут бо греки, як лиси хвостом вертячі, дають Криворгу золоте руно і комонці срібні, а ті Криворг содержує на Сурожі. Ті ж греки, що були на колунях, Кривогр догодився, абисьте Русь відтворена там. І також греки, наславши на неї боянів у залізах, побили її. Велика вержена єсь кров руська до пауди, а нічого з того було русичам. Ілірмощі казали, що єсте глупці, а ось ми прийдемо до вас помогти… а… Почтемося на пам'ять їх, які свою землю руську удобили, а єсве наші старотцове, які бо стратили сили Русі на тих запасищах з ворогами нашими, а кров'ю їх оудобили землю нашу, сущі бо богуни, які з Перуном роблять на кувадлах мечі свої на враги їх… Ми вже їм помолімося нам у помочі стати.

4Г. Сурожі бо святою бути над нами т…а… ідемо там, де бачимо землі горяні…о…а лукоморія, а й то все як день до богів дивимось, які єсть світ, що його звемо Перун, Дажбо, Хора, Яр і інші імена с… яко співаємо славу богам а живемо милостю божескою, доки життя се гонзімо. Сурожа б'є ворогів наших, які суть на темі зміями повзучими і грозящі суть нам болями, маомарою і кінцем життя. Всячеськім явити богу сильному і бити тему мечем молніїм, і та іздохне. Суря світить на неї, і до неї і бачимо всечисто її… а найперше слава сурі устлу діду є той, що не злая зящі…

Із тої темі з'явилося зле племено Дасуво, і те зле племено на пращурі наші натекло й налізло, і є многії угощені і уморені. А той Орій старотець рече: «Ідемо до землі тої, де у ній є наші братичі, убивають тобото старотців, убивають тобото корови і часто з верші скотину нашу крадуть, а дітей б'ють». І тобото старотець сказав, а ходімо до іншої землі, яка тече медом і молоком, а єсь та земля та…іоещаху. Всі синове три од Орію були ті: Кий, Пащек і Горовато, звідки три славні племени вийшли, бо ж синове були хоробрії водчі дружинам. І так ото сівши на комонія, вирушили д…і, а за ними їдуть дружини молодечі, скоти, корови, повози, бищі…н…е… а овцѣща ті, дітки старотцями стережені, щоб марою не зблудили. Так ішли до полудня до моря, мечами поражаючи ворогів, ішли до гір великих, до низин трав'янистих, де були ті злаками многими, там оселились. Се Кій, що був строячим Ківу, та то була стол руський… *(текст зруйнований)* …кр вѣстіоі щатої і оход… ом… н *(?)* тії нехтували злом, а йшли, куди Орій казав… кревні єсьва… а кров наша просто рече, що єсьми русичі, не слухайте ворогів, які кажуть, що не есте доблія, от Отця Орія ідемо, а т… *(текст зруйнований)*.

5А. У подробицях зачати нам о тих подіях скажемо так десь літ до Діра за тисяча п'ятсот ішли предки наші до гір Карпатських і там осілися і жили кладно. Тобо роди собі правилися од отців родів, а старшим родом Щеко, одоріян той бувши. Паркун бо нам благоволив, бо тим тримаємось, і так оце бувши жили п'ятсот літ, а там одійшли до сходу сонця і прийшли до Непри. Та бо ріка єсь до моря текла, а до полуночі оселились на ній, а це іменоване Непрі Прип'яте, якобо вутце сен… *(ряд літер знищено)*... там осівшися п'ятсот літ і вічами правилися і так богами хранимі од многих так званих язенців. Ілмерів було багато там осідичів огнищан. А потім скотину розводили в степах, і там богами хранимі могли, як кажуть, віддихнути і придбати много золота і багато жили.

5Б. Цій ж то язенці повернулися до полудня і самоне-хаяли *(залишили)* нас і також пішли на ведення скоту і говадів своїх. І віщої тут птиці зграї многі злiталися до них, а ті то галища й вороння од їжі літали, а було їжі багато в степах, бо ті племена костобці налізали, а з того

одкривались рани многії і кров лилася. Тут раптом голови сікли ворогам своїм, а тії суть воронам їжа. І також вітри свистіли в степах і бори гуділи до полуночі, непокоячи нас. Була тут січа велика, язенців і костобців вибивати зі злих утечиць *(убіжиш?)* і злодіїв говяд наших. І так була боротьба тая двісті літ, і наші родичі відійшовші до лісів перебувані суть. А там осіли за сто літ годи Єрменреха і злобилися на нас. І тут була боротьба велика, і Годь була потиснена і відкинута до Донця і Дону, а Єрменрех пив вина любибратерські з воєводами нашими, і так оце утворилося було життя нове.

ОСКОЛОК ч. 2:
Єсьми русичі, ніякі варяги.

ОСКОЛОК ч. 3
Оставляємо на сонці молоко наше у травах заноші утовчемо до нього щавлю і тнитрав'я, як сказано про старотці, і даймо цьому суритися, яримо тричі во славу богам п'ятикратденно… і табото наша стара пошана богам ближня єсь… та буде зв'язком між нами.

ОСКОЛОК ч. 4
Ані Мара ні Морока не сміємо славити… тібо от Дівот суть наше нещастя… наше дідо єсьбе Сварзі.

6А. За Орія то ще відступили наші отці з борусами од Рай-ріки до Непревя, а потім роди тії правилися родичами і вічами. Всякий рід наіменував своїх родичів, які суть правлячі, з них ідуть догори також, а там єсь князі воєводці, вутці люди, щоб битися з усіма ворогами во славу Перуню, а цим Дажбова допомога навертається на нас. Так була земля та руська до русів, а борусичі то од борів *(лісів)*. Валка *(війна)* непрестанна була всякчас, і многі убоялися, бо ворогами нещадними нищені скущені до кінця. І так було за Годі. Тут бо Єрменрех іде до нас і напав на нас, і так потолочені ми були ними. Настало од Годі між два огнища, тліюче і палаюче. І тут була велика біда. І жнива наші попалені, ніщо не лишилося на них, лише дими і попелища. Тут бо прилітає до нас птиця божеська і каже відійти до півночі і натятися на них, коли ті йтимуть до сел наших і патебеште *(?)*. І так зробили. Відійшли до полуночі і накинулись на них і, розпоровши їх, озвитяжили на них і так пішли до них стали станами по ріці Ромідоно і ось кинулися і билися. Много тут борзо вчених було простиглавити *(дурити)* нас, а так оце ми простиглавимо їх.

А то тьма *(дуже багато)* було у простиглавнях. Великі сніги, холод і голод мучив наші люди, що оставили трце *(?) і* лишилися без усього вони.

Тим разом вовки настрадалися, бо незалеглесте маючі тут творили… *(кінець одколотий)*.

6Б. Себто по сто двадцять літах боротьби Годь натиснута ззаду Єгунами іде до полуночі між Рай-рікою і Дівун і там ото… адне. Єрманрех і Гуларех вивели її на нові землі, бо Єгуни з берендами і говядою всею наїхали на ті краї. Там було много коней і говяди, трави злачні і вода жива. Тут бо Гуларех привів нові сили свої і одразив Єгунів, очолив многих і йде на нас. Тутбо родичі зібралися на конях і на них. Гарячі січі були там тридцять день і руси пустили годів до земель своїх, отобто їм бути з нами. Тяжкі времени настали. Налізли на нас ромове… н… ае…р… ополудні, а Годь ополуночі і полудня. Табото валка… *(цілий рядок знищений)* тато боріа біаш… амо веліце трав і ніцже угодних богам і людям. Себото не мали іншого прибіжища, як оте. Обирали князів од вутців. Тії були од Овсяни до Овсяни *(а може, од осени до осени),* яким платили день од полюддя. А страхаючись водини стади свої, обробляли землю. Житва наша так була сто… *(кілька)*... десят літ, творяща боротьбу всякоденно єгуни… годи, а ніщо беренди ті бо мали князя Саху, а той премудра… гладах од русів і був наш друг… *(зіпсуто кінець)*.

6В. Чи це наяву примерещилось? Стали городи городити, Хорсун і інші воздвигнули. Руськолунь, роздерта смутами, стала творитися наполудні, бо руси напівночі много притерпіли. Тобто поріднені не хотіли, аби руські роди соєднати Русколуні. Протеж два роди… (б)оронили Суренжу і звали Суренжа Руса, бо руси Прабор'я також були там… прабори, і довга вражда між родами роздирала ті бо русини… *(зіпсуто)*.

Цїї то парці *(перси)* наші відносини медвені помічають, таку бо з тогостеру *(вигоду)*

мають: рішають уділяти залізнину, а брати комоні *(коні),* які ж то приходять од богів до нас. Така була Руськолунь сильна і тверда, то бо то од Перуня, удержуючого нас. Кілька кратно витягала мечі і одражала ворогів од рощей своїх, збирала вояків за Орія родів сильних, якії ж на Сурі билися старій. На тій ж часи не мали ми єдности тої і стали, як воша *(віск)* безо Влеса. Той бо казав нам, як маємо ходити прямо, а ніколи ж криво, а того не слухалися. То бо то парці забирали валкуючихся русів. Набасуру підчиняли. Не стереглися бо тії од ворогів і напали на них од Морру. Звідти йшли, клонячи голови свої під вразькі бичі. Ті то сильні верхівці напали з трьох боків, а ті то ходили з говядами *(скотиною)* до заходу сонця і там себе стратили, наші ж люди пішли під Набусара. А потім той пішов на суру Єгіпетську. Довгими були ті літа одереним триватися, а так прийшли дні і руси втікли од Набусара, парці бо

6Г. не гналися за ними… І так приходять до країв наших, а там чують пісні наші до Інтру і Вола. На це були ми леве… *(зіпсуто більше одного слова)…* були з богами, а до своїх богів не нукати наших отців. Єдине маємо і те носити маємо, а ніколи ми… *(зіпсуто півтора рядка)* коли бо одерень *(дань)* терпіли, а князем був тут Навсур, який бо їх під себе забрав, а ті своїх юнів давали до війська, а тягло до чурси і чресел. По щоках терпіти мали, а то й били києм, то терпіли. Не могли ми так, а не мігши і скажемо їм, що не маємо до серця нашого, як той день, коли буде валка *(війна)* трясева і землевертеня з ворогами цими. Аби лиш до Сварога, там комоні і воли мечуться і верещать. Заберемо свої стади і вержемося до полуночі, а спасемо душі наші, і так богами хранимі будемо, аніж спочено стратимо синів своїх, дочок, також жінок. І будемо просте своє уживати, і не будемо зметені, коли йдемо на чолі раті і обираємо судьбу свою. Ходимо псяпотомками, а горді ж ми бути можемо, а не бережемо єства. То бо Магура співа пісні свої до січі, а тая птиця од Нітра іде, бо Нітро був і пребуде до віку, Нітра сам, який дає Перуню всю зброю, абисьте той да вержешет ю, да прийде Яровень і ще долучить. Ліпше маємо загинути, а ніколи бути одеренцями і жерти богам їхнім.

6Д. То бо жреці оті, де ото шануватися каже, а тут украде од нього. Не маєм їх нині, бо ж не мають бороди наші бояни *(вояки, козаки).* Такі ми є до кінця і відколи ми.

А то боляр Гордина, який бив годів, Трієдорій, у тисяча третьому од Карпатського ісходу. А той яко Трієдорій іде без страху на них. І боляр Сегеня, що убив Сина Єрменреха і одтручив Гулареха до Вороненця. Там була встала Русь Боруська і Руськолунь. Так іще маємо стидатися од вогорів наших слів? Події ті маємо знати, а не можемо вірити досить глибоко всякому слову, сказаному до нас. А то зоря світить до нас, і утро іде до нас. І так маємо вісника, що скаче у Сварозі, і речемо хвалу і славу богам.

Та бо Суренж огречена є і не буде досі руська, і там боги грецькі. Степи, наше благо, достанемо од них твердістю і кріпостю, аби ворогам ми показали, як насправді і Гуларех відійшов на нові землі.

6Е. Часи суть вельми порочисті, бо тижнями така ясна і сушна була на нас зурива. Так жатва се не уроде, а через те ідемо на землю іншу і там удержуємося. Потолочена була Русь од греків і римлян і одійшла по берегах морських до суренжі, і там утворила Суренж, край бо то єсть сурен *(сонячний).* Далі того бо Киев утворився. Недобсий *(недоступний),* а дуже притящий *(притягаючий, гарний)* був він. Тут уперше воряги прийшли до Русі. Асколд силою погромив князя нашого і потолочив його. Асколд, а пізніше Дір усадилися на нім яко непрошені князі, і ті то княжити почали над ними, до того бувші вояки. І сам Костиря, хранящий огнебога дому того, одвернув лик свій од них, бо були вони князі од греків хрещені. Асколд є темний вояк, а так сьогодні од греків освічений, що ніяких русів нема, а є варвари. А з того можемо сміятися, бо ж були Кіморії також отці наші, а ті то Римом потрясали, а греків розметали, як поросят устрашених.

6Є. Той вутці приділяв кожному на потребу, і тут була інша суть і інша творга *(твір),* а той Асколд пожре богам чужим, а не нашим. Такі були отцове наші і не станемо ми були інші. А греки хотять нас охрестити, аби ми забули богів наших, а так обернулись до них, як одерень бути. Постережемося того, як пастирі, що стережуть у скуфіях, своїх і не дають вовкам хісничити *(хижачити)* за ягнятами, якії бо суть діти сонця, тому трава зелена є знак божеський. Маємо тую брати до глеків, усуряти її на сонма *(?)* наші, щоб пити з богами у Сварозі блакитнім і Отця нашого Дажбо жертву творячи, а та бо на Ірії так уже свячена єсть у той же час.

7А. Слава богам нашим, маємо справжню віру, яка не потребує чоловіческих жертв. А те діється у Варяжині, де вожді жерли її, іменуючи Перуна Перкуном і тому жерли. Ми ж маємо польові жертви давати і од трудів наших – просо, молоко, – тут ці тобо покропимо о Коляді ягнячім і о Русаліях, в день Ярів, також і Красна Гора. Ту бо то діємо на спомин гори Карпатської. У той час іменувалися роди наші карпени, яке придбали ми бувши в лісах: тим іменем звалось дерево, а на полі бувши, ми звемось поляни і так усяко, як от є греки, що кажуть на нас, що ми чоловікожерці, а то брехлива річ єсть, бо ж не є такими насправді. А мають інші звичку таку: хто хоче вразити іншого, говорить злеє, а тим глупень бореться. Отак і інше говориться. І також здавна правимося родами, і старотцове всякого роду йдуть судити родичів біля Перуневих дерев. І також мають той день ігрища перед очима старших, і силу юну показують юнаші, бігаючі прудко, співаючі і танцюючі. У той то день огіщани ідуть на мислеву, приносять дичину старотцям, які ділять тую на прочі люди, і волсви жертву ділять, богів хвалячи і славу говорять про часи годів і про появу варягів. Вибирали князів, вутців *(старшин),* а тії юнашів водили до січі зурої. То бо римляни поглядали і замишляли злеє на нас, і прийшли з возами своїми і залізною бронею і напали на нас, а тому боронились ми довго од них і одтручали

7Б. ми їх од землі нашої, а римляни побачили, як держимось ми за життя наше, і полишили нас. Натотеж греки хотіли одеренити нас у Хорсуні, і боролись ми зуро проти рабства нашого, і була боротьба і пря велика тридцять літ, і ті знеохотились на нас. Потім бо греки йшли на торжища наші і казали нам омінювати корови наші на масть і срібло, то бо потребуще на жінок і дітей. Так ось ми міняємося скоро до нині. Іноді підсліджують греки, шукаючи, щоб ослабити нас, а то шукаючи одерень взяти, а тому не ослабимося і не дамо землі нашої, як землі Трояна ми не дали римлянам, а хай не стане обідно Дажбовим внукам, які во арузях ворогів пильнують. І так сьогодні не посоромимо також отців наших, себо у море загнали до берега Годь тую і одержали на ній побідную пісню хвали, і Матиря співає про них, красна птиця, яка несе пращурам нашим огонь до домів їх. І також ягнята доглядаємо для того, щоб було на нас піддержувати силу, і маємо ворогів розбити і гоньбу псину їм завдати. То гляди, народе мій, як забезпечуєшся до народів. А того не ошибетеся: ранами твоїми. І не кидайтеся до поради, аби ми ворогами поганяли, а біди позбавимося і життя інакше матимем, аби ми були ста городами і не одлеглими *(не віддаленими між собою).* І тяжча поразка буде на нас, а ми потім тисяч п'ятсот дітьми змінимось. Многі бої і війни мали ми і також ми живі, дякуючи жертві юнашів і воєводців.

7В. Тодішнє не було інакше, і сьогодні прибуває досить нам. Можемо одбиватися од ворогів, і щодня так одбиваємось. І хапаємось за се й за те, а найперше звемо до стягів вояків наших, які не є ще збабнені, а горді. Приходимо воїсті *(войовничі)* на стогна *(площі)* свої і кажемо, що інакше не буде то, а маємо йти на греків, які стали більше говорити відкрито. І Інтра іде за нами, як ішов за Отцями нашими на римлян до Троянової землі.

А сутьнемо буде, коли б варяги вели наші вої на Тоякр? Самі ми можемо водити. Тисяча літ билися од Риму і Годі, а сурі анти, які були з нами, уже не упоминаємо, бо Годь з'єдналася з Єгунами на нас, і галарейці *(галарехівці)* кинулися од полуночі, а єгуни од полудня, і тут плакала Руськолань боруська, усі ж бо єгуни підтримали Годь. Тут Русь було роздвигла свої сили і, єгунів поразивши, утворила Край Антів і Скуфь Києву, а сьогодні засікли серце наше. Ось корови од ранку до вечора ходять і ронять сльози осудові нашому життю. Ті ось німі у час той, а також знали, що час прийде, коли по засіччях ми ходитимемо на ворогів, чи то будуть греки, чи то єгунщани, їх би то хомутати і сторожити, аби не стояли нам вороги, яко мерзость перед очима нашими. Галарех бо заплатив за те, а маємо принудити Хорсунь заплатити за сльози дочок наших уточені і синів, одеренню взятих. Плата бо та не срібна ані золота, а тільки осікши голови їх, на щепоту строщимо.

7Г. І так будемо орди оті, що бреше псиця грецькая. Лис хитрощами одверне нас од трави нашої, і то маємо ясне те, як іще сонце шкодить тобі. Наша мета уцещешетися, а не забратися.

Тут бо за тисяча триста літ од Ісходу Карпатського Асколд злий прийшов на нас. Прощайся, народе мій, з Ладом і творячи люби *(любощі)* – іди до стягів наших і захищай тоті од ворогів на Русі.

Могутен Сварог наш, ані боги інші, а поза Сварогом не маєм нічого, крім смерти, а та то

не страшна єсть, коли ж ми ще освідомлені: себо Сварог зове нас і йдемо до нього, тобото ідемо, як Матиреслава співає пісню ратню. А маємо стати прислухатись до неї, аби свої трави і скуфи наші грекам не давали, а тії нам камені, аби гризти їх, тобото зуби маючи тверді і гострі. Ті то нам кажуть, що ми є зверженці *(ізверги)* і рикаємо вночі страх на людей, які суть греки. Попитають нас народи, що ми є, а ми відповімо, що єсьми люди Неумиці краю, а правлять нами греки і варяги. То й що оповімо дітям нашим, які нам будуть казати плюванням в очі і право матимуть. Себо дружини соберемо до стягів наших і скажемо всякий *(кожний):* не маємо їжі при собі, будемо на полі брати, а іноді одберемо од греків – їмо, а не одберемо – ані їмо, бо Матиреслава співа над нами, а маємо стяги наші дати вітрам тріпати, а комоньства степами скакати та порох здіймати воєнний за нами і ворогам дати дихнути його.

Той то день перва січа єсь од нас і маємо двісті убитих за Русь. Вічна слава їм! І йдуть до нас люди, а не маємо болярів, щоб прийшли до нас

7Д. та справимо тризну славну по ворогах.

І налетимо соколами на Хорсунь та беремо їжу, і добра, і скотину, але не полонимо греків, ті бо то нас знають яко злих, а самі добрі на Русь, і тьма не буде з нами отих, які чуже беручи кажуть, що добро дають. А не будемо, як вони, один бо єсь вождь наш Ясунь і тому пошануємося на труд наш і побідимо ворогів до єдиного. Як соколове нападемо на них і вержемося до борні сильної, тобо Матиреслава співає у сверзі про подвиги ратні, а одійшовши од Сва, кинемось на ворогів і дамо знати їм руські мечі січнею ясною. Не казать, що не маємо казати, що не маємо спішити, бо спереду свої, а борзо ідемо, а хто борзо іде, борзо має славу, а хто потиху йде, то ворони на нього крячуть і кури сідають. Ми не худоба, ми ж бо є русичі станом. А того й інших научайте, аби ви знали, що право є з нами, а наві не боїмося, бо навь не має сили проти нас. Тому бо маємо молити богів про поміч в трудах ратних наших і змагатися. Тобото Матиресва б'є крилами о трудах ратніх і славі воям, які іспили води живої од Перунця в січі укрутній. А тая перниця летить до нас і тая ріг дає повний води життя вічного Гордині нашому, який меча вражого дістав і голову старечу втратив. Так смерті не маємо од Сва, тільки бо життя вічне, і вожді братні про братів трудяться.

7Е. а умре і до луків Сварогових іде, а там Перунця каже: «Той бо ніхто інший, тільки рус гордий; ані грек, ані варяг, тільки славен роду славного, і той іде по співах Матиревих і Матиресванчих до лук твоїх, Свароже великий». І каже йому Сварог: «Іди, сину мій, до теї краси вічної і там узриш твоїх діда, і бабу, і тітку в радощах і веселіях тебе зрячих. Плакали дуже до дня сього, а ти до їх прибув – возрадувалися о житті твоїм вічнім до кінця кінець» *(ів).* І вокраситься там невимовно, бо мої Ясуня мають іншу мету, ніж греки, і мають славу іншу. І також пригляньмося до Ірію нашого, а побачимо квіти красні, і дерева, і луки, і маємо в'яну в'янити од піль тих, житву трудити і яшень полоти, і пшоно просове збирати до закуть сварожих, то бо од богощенства іншого, бо земне було прахове, і болісне, і страдне. І хай будуть мирні дні його вічні, а ми станемо намість його і боронитемось зуре, а буде падемо зі славою, там ідемо, як і він. То бо Матиресва б'є крилами о боки свої з обох сторін, які вогненим сяють світом до нас і всяке перо інше: красне, червоне, синє, блакитне, жовте і срібне, золоте і біле, і ті бо світять, як сонце саруме, а навколо іде пасунь, таб то світить вісьмома красками, які завітом од богів стали наші. А Перунь, її видячи, гримить у сверзі ясній, та бо то наші істоти, а ці мають свої сили дати, щоб побачили ми також і одсікли старе життя наше од нового, як воно єсть січене в рубанім дереві в домі огнищан простім.

Матиреслава б'є крилами опали *(дрова),* а йдімо до стягів нашеньких, а ті бо стяги Ясуня.

7Є. Там Перунь іде, голову золоту трясе, молитви посіває до сверзі синьої, а та твердіє од них. А Матиреслава співає о трудах своїх ратніх, а маємо стати послухати, а хоче брані зуривої за Русь нашу і прасвятотців наших. Матиреслава сяє до облаків, як сонце, і віщує нам побіди, а загибелі не боїмося, бо то є життя вічне, а тому маємо дибати свідомі, що земне проть *(тлінь),* що ніщо ми є на землі, як зги *(порошинки)* і то згинемо во тьмі, як не були існуючі ніколи на ній. Так слава наша потече до Матире-слави і пребуде в ній до кінця кінців земських, і інших житва то будуть свої. З чого тоді боятися смерти, як ми є потомки Дажба, нас родившого крізь кровну замунь, і то будемо кровенці *(родичі, кревні),* і скуфи, онтиби, руси, борусень і сурожці. Так ось ми стали деді *(батьки)* русів, а павші ідемо до себе, до сверзі Сварога синьої.

За старого часу рибоїди осталися, не хотіли йти до землі нашої, а казали, що маються

добре, і так вигинули всі, а недоплоджувались з нами і вимерли, як неплодьва, ніщо од них не лишилось. А не відомо загально о тих, костобці суть вони. Вони ждали помочі од сверзі *(неба),* самі ж не стали трудитися, і також тут інше сталося: лірами поглинуті стали. Тут бо скажемо всяке єсть право, що ніде не осталося од обох тих: і так ліри стали поглинуті нами, і не маємо тоді ніяких. Також дулеби стали нами повернуті на борусь. Мало зісталось лірів, інакше званих ілмерці, а ті себо сидять біля озера, тут венди відійшли далі, а ілмерці осталися там, і так осталось мало і говорять всі поляші *(по-польськи).*

А було б'є то крилами Матиреслава і співає пісень до січі, а та птиця сонцем не єсть, а тая єсть од нього така стала бути

7Ж. і тую розуміти маємо: хай збирається рід руський до десятків, а десятки до сотень, і хай тії нападуть на ворогів, а піймуть – голови їх одтручать і там злих полишать, хай звірі хижаки їх ївши поздихають.

Течуть ріки великі на Русі, і многі води їх журчать, співають стародавнє. Про тії боляри, якії не боялися, до піль годських ішли і літа многії боролися о вольність руську. Ті то славні нічого не берегли, ані життя свого, – тако ріки о них берегинять. І б'є крилами Матиреслава, і мовить тая птиця о гординях борусенських, які од римлян упали коло Дунаю біля Трояня валу, а тії простою тризною лягли. І вітри буйні гасають над ними, плачуть восени, а взимі студеній гурлихають по них. І голублять дівоньки і ті це говорять, як погибли тії у славі, а не оставили землі своєї ворогам.

Ніби ж ми, синове, також потомки і не лишимо ми також землі нашої варягам ні грекам.

Тут зоря красна іде до нас, як жона благая, і молока дає нам у силу нашу і кріпость двужилу. Та бо зариня, сонце вістяща, і також прислухаймося вісниці комонській, скачущій до заходу сонця, аби управлений був його човен золотий до ночі, а буде віз волами смирними тягнутись по степу синьому, там бо ляже сонце спати вночі. Та тож коли б лише день приходити став до вечора, а другий скакун явиться перед вечором і також скаже сонцю, що вже бо віз і воли єсть там і ждуть його на молочній стежці, що зоря пролила, позвана матір'ю, аби поспішала.

73. Так скажемо ми, що маємо краснії вінки віри нашої і не маємо чужих добіратися.

Тут князь наш каже, що маємо іти до ясуні болярської, аби ми то охороняли од ворогів побільше рано, а пізній час буде закінчувати пізнє, і щоб мали ми сили наші по стопах матері сонцевій строєні, а крилами на оба поля розгорнуті, а тіло в осередку, а голова ясуні *(війська)* на раменах його воєводців славних, які не лишать у січі голови своєї ясуні, а убережуть її від такого дня, коли бо бажаючи до заходу сонця з воями своїми Харват забрав свої вої. Тоді інша частина схотіла залишитись з русами і так з неодділеної землі і з ними утворили Руськолань. Кий бо осівся в Києві і тому ми підлеглі і з ним досі Русь строїмо. І так будь нам інша сила – не йдемо до неї, а з Руссю, бо тая єсть мати наша, і так ми є діти її і будемо до кінця з нею.

І так стали між русами сварки й усобиці, і жалі стали між ними, і почали плакати і вирікати: не йдімо за ними, бо там буде погибель наша, а допремося до тої пори, коли не лишиться од нас ніщо. Згадаймо про те, як за Отця Орія один рід славний, а потім три сини його розділилися на трійцю, І так стало в Руськолані. А більше коли ці поділяться надвоє, як ото на борусях, які є росторжені на дві, і тоді маємо скоро десять. А пощо городи городити і огорожі робити, коли ж бо маємо такого болярина Оглендю, а той болярин Огленда каже, що маємо ділитися до безкінця? Та ж бо Русь єдина може бути, а не десять. А то роди і родичі діляться і послабнуть, а тим разом ворог налізе на нас, маємо боронитися поруч, а не знатимете, якого Отця маєте.

Коли бо маете десять корів, що згинули од ворога, мала втрата єсть, а перебуватимеш в роді до кінця, твої десять мають утворити тисячу.

Колись той Огленда корови водив по степах, а тим разом говорить слова многії про родичів своїх і почитується сам од себе вище пращурів і Оряотця. Все це шкоди створює. Не будемо їм наслідувати, цим ото слідам, своїм іншим ідемо.

По Галарехові відійшла Годь до полуночі і там щезла, а береди прийшли до нас і кажуть нам, що великі утиски мають од ягів, які постали на слід єгунів. І так Болояр їм каже пождати. І пішов до них, а йшов з п'ятдесятьма тисячами до них нежданo і бив ягів, яких бо розтрощив на всі сторони, як волів жене їх і бере корови їх, і дочок, юнаків бо, а старших побив наскрізь. Ми,

русичі, маємо гордитися походом нашим і держачися один одного битися до смерті правої.

А то ще згадаємо Дорія перського, який на нас напав і побив нас за наше розділяння. А то ось варяги Єрек і Аск усілися на кряки наші і мерзять нам докраю *(до кроміти)*.

Єсьми потомки роду славного, який прийшов до Ільма ріки *(чи, може, до ілмарців)* і оселився до Годі і тут буде тисяча літ. Посунули на нас колтове *(кельти?)* з залізами своїми, а попробувавши нас, повернулися до заходу сонця, бо єсть тверда рука, держача нас, а того довела до знесилення і страх йому нагнала на чрясла його, одтручила од землі нашої. А іломерці на те дивилися, не боронилися цілком і загинули. Чого ми не спроможні, те утворять інші. І як ілми не хотіли заліза брати до рук своїх ані боронитися од ворогів, такі роди ізсохнути мають, аби їх інші наслідили.

Грім громихає в сверзі синій і маємо летіти на ворогів, як ластівки швидкі, єдині і гримаві, і та бистрота єсь меча нового, руського. А мету маємо сьогодні іншу, аби той степ скифіній був за нами, а всякі бродящі в нім пощезли, а тільки наші корови там ходитимуть і наші родичі житимуть, бо колтове вчорашні суть сьогодні варяги і греки, а тії, хто не домислився до того, суть їхні будучі отроки-одеренці. Боронись, земле руська, і борони сама себе, а щоб інші не були на твоїх крячах, а тобто ворогам не далася охомитана і до воза прив'язана аби тягла той, куди хотять чужії влади, а нібито ти хочеш іти сама.

Жаль великий тому, який недорозумів слів тих, а грім йому небесний аби повергся долу, хто не встане за владу нашу! Єдині єсь Хорс і Перунь, Яро, Купалва, Лад і Дажбо. А коли ж Купалва прийде у вінку, який возляже на голові його, зотканий з віток зелених і квітів і плодів, того часу маєм бути далеко по Непрі і до Русі скакати, о смерті нашій не мислячи, і життя наше на полі єсь красне.

Б'є крилами Матиреслава і каже нам іти до січі. А не маємо іти – і нам ні до пиру, ні до їжі: брашна туки *(?)* смачні не будуть. Маємо спати на сирій землі, а їсти траву зелену, доки не буде Русь вольна і сильна!

У той час, коли Годь ішла на нас од полуночі, Єрменрех у союзі з єгунами, і також ми подужали їх. А ми ж мали два вороги на двох кінцях землі нашої, і той Болорев перед трудами великими і усумнився. Ото тут Матиреслава прилітає і каже йому, щоб сміло напали на єгунів спершу і розтрощили їх, а потім повернулися на Годь. І ті так зробили. Розбили єгунів і повернулися на Годь. Там бо повергли Сина Єрманреха а замертво…? *(Отця його – див. дощ. 27)*.

10. Богумиру бо боги дають благи земнії, а тому ми не маємо се… *(бояти)*… що нам буде ін*(акше)*… А старших в роді обираємо яко комонезів, які од часів старих суть наші вуце *(водчі, старшини)*. Наіменуємо раз все… ті бо є князями довгий час і тих то греки не зведуть, а стоїть до кінця, як належить мужу тому, що од народження має давати до потемків його, аби тії правили нами… А по Богумиру був Орій з синами своїми. А коли єгуни велику боротьбу затіяли за утворення великої землі своєї, і так пішли ми вон *(геть)* звідти до Русі.

Нині є інший час, і маємо братися за гужжя і тягнути вперед, а не буде говорено, що ми оставили землю нашу, а зайняли інших, але хай скажуть, що ми боремося дуже за себе. Тобо, русичі, не оставте греків на землі вашій, а борітеся за неї…

У ті часи Ра-ріка була границею між нами і іншими землями, а сьогодні возжадобилися вороги наші на нас і маємо боротися за внуків наших, щоб удержати степи наші і не дати землі іншим… Так бо маємо інакше творити, а не випалювати дуби на поля свої, ані сіяти по тих і жати жниво на попелищах, бо ж маємо степи трав'яні і скотину розводимо, оберігаючи її од ворогів…

11А. Се бо молячись, перше Триглаву поклонятися маємо і тому велику славу співаємо. Хвалимо і Сварга, діда божого, бо ж той єсь роду божеського начальником і всякого роду джерело вічне, яке тече вліті од крині своєї і взимі ніколи не замерзає, і його воду живлячу п'ючи, живимося, доки не перестанемо, як усі до нього відійдемо до лук гойних райських. І богу Перуневі, громовержцю і богу війни і боротьби, що звемо життьових явищ неперестаючий кола обертати і який нас веде стежкою правою до бою і до тризни великої по всіх павших, які ж ідуть у життя вічне по полку Перуню. І богу Світовиду славу речемо, сей бо став бог прави і яви, і тому співаємо піснями, яко свят єсь і через нього бачимо світ видимий і яві бути, і той нас од нави уберігає, і тому хвалу співаємо, співаючи, танцюємо йому і взиваємо богу нашому, бо ж

той землю, сонце наше і звізди держить і світ кріпить. Творимо славу Світовидові всяку, слава богу нашому. То бо шкрябаємо серце наше і це маємо одріктися од злих діянь наших, а добрі чинити. Себто отроків поучаємо обійнятися і розказуємо все сотворене, се бо відати розум розширюється і очищається, бо те розуміємо. Себо тайна велика єсть, бо ж Сварог – Перун єсть і Світовид. Тії два єсть удержувані у Сварозі і обидва білобог і чорнобог борються, їх Сварог держить, аби цьому світу не бути поверженому.

По тих двох Хорс, Влес, Стрибе держаться. Поза ними Вишень, Леле, Літич.

11Б. Радогощ, Колендо і Кришень, а цих два удержують, Сивий Яр і Дажбо. Себо інші суть: Білояр, Ладо, Купало, Сінич, Житнець, Вінич, Зернич, Овсянич, Просич, Студець, Ледич і Лютець, а потім Птичець, Звіринець, Мілич, Доздець, Плодець, Ягодець, Пчолич, Ростич, Ключець, Озерець, Вітрич, Соломич, Грибич, Лович, Бесідець, Сніжич, Странець, Свідич, Радич, Світич, Крович, Красич, Травич, Стеблич, а за цими суть: Родич, Маслянець, Живич, Відич, Листвич, Квітич, Водич, Звіздич, Громич, Сімич, Липець, Рибич, Березич, Зеленець, Горич, Страдич, Спасич, Листвевріц, Мислич, Гостич, Ратігч, Странич, Чурець, Родич. А тут ось Огнебог сам і Регел вівці ярі швидко родять і чисто. А то суть Триглаву спільні і ці всі од нього ідуть. І тут ось «одростки, одділені від брата їхнього і входячі в нього». То бо єсь красен ірій, а там Ра-ріка тече, яка одділяє свергу од яви, а Числобог числить дні наші і каже богові числа свої, бути дневі Сварожому, а чи бути ночі, і про всякого те. Ті бо це єсть явські і цій єсть во дні божеськім, а в ночі ніякий не єсть, тільки бог Дід, Дуб, Сніп наш.

Слава богу Перуну огнекудрому, який стріли кидає на ворогів і вірно вперед веде по стежці, тому що єсть той воїнам честь і суд, і яко златорун, милостив, всеправеден єсть.

12. Iar… Коли сонце засяє, співаємо хвалу богам і огнищу Перуню, що є званий Потятич на вороги, і речемо велику славу Отцям нашим, дідам, які суть у сверзі. Промовим отак тричі і йдемо до стад наших, ведемо їх на трави. Коли бо вести їх на інший степ, ідемо їсти, по дорозі хвалу богам возносячи, славу співаємо, і так до полудня. І речемо славу велику Хорсу златорунному, коловертящому, і суряну п'ємо і так аж до вечора. А по вечері, коли вже огнища зложені запалимо і славу вечірню співаємо Дажбу нашому, що званий єсь прадід наш, єцимосі *(омимаємося?),* щоб чистими бути, і мовлена *(молитви)* творячи, ідемо до сни, а там великі необ'ясени *(?).*

13. Се бо розумом звіривши, хоробрістю укріпившись і тії пішли до сонця восходящего, обидва боки ріки оглянули і там осілися, як і Матерсва-Слава каже, і та обома своїми крилами освідомлює їх також. Взявши землю тую і боронили її од Дасуні і агунів, так само готям обернули стріли свої і мечі одточені…

15А…полишивши, пішли до Ілмер озера і там утворили город нов *(Новгород?)* і там перебуваємо. І тут Сварга першого пращура молимо, серед джерел криніх *(криничних)* його припрошуємо, а то дубокрень *(?),* хліб наш, Сварог, який творить світ, Бог єсть світу і Бог прави, яви, нави. Себо маємо їх в єстві, і ці єства наші переборюють сили темряви і до добра ведуть, як праотців водили, які, поробивши восьмиведи жериві *(?),* на конях білих вийшли із Краю Семиріччя біля гори Ірської і в Загір'ї прожили вік, а потім його залишивши, пішли на дві ріки, розбили їх кіньми своїми і пішли до землі Срської, а там стали, пождали і пішли горами великими, і снігами, і льодами і вийшли в степи, а там стади свої і скуфи. Була це перша прави одречена *(даровизна, нагорода)* Отцям нашим. Права є держаща проти нави боротьбу велику і сили дає одбивати ворогів. Небож… ішли в боротьбі тій до гір Карпатських, а там рядилися очолені п ятьма князями, і городи, і села огнищанські, і ворогів воювали, і потиснені були… (*і пішли до)…*

15Б. Кия. Це було до заходу сонця, а звідти йшли до сонця *(на схід)* до Непра ріки. Побачили там Києм утверджений город, який населяли славні роди інші. Там оце оселилися, огнища творили дубу і снопу, який єсть Сварог, пращур наш.

А це одного разу наліз на нас ворог новий, осезці які корови щурпили *(захвачували, крали).* І ось рать свою устрімив Кий на них. А побачивши вражі вої тих перунських воїв, що кинулися на них і розтрощують силу їх і до ноги розтрощать, показали зади їхні.

Ось племено єнезьва налізло інше на нас, і січа була велика, і розбито було до посліднього.

А наші вої, дивлячись на те, казали: «А боги наші поб'ють ворогів наших».

Мимо того, Вишень гряде на марицях до нас і каже: «Діти, городіть город ваш і укріпіть його, а б… *(о боротьба)* буде зура і кріпка. А то Сварог мене послав до вас, се б… себто знімайте до сил небесних очі ваші, а також казав про вас… *(щоб)* береглися».

Пояснення деяких слів

Почта – уміння читати, а також книжка така, граматика, буквар.
Боянь – Книга пісень, молитов, складена Бояном, «псалтир».
Зуриві на прядиво і нишпори – здібні й охочі на обман і підступ.
Гості – купці.
Єгуни – гуни.
Куничарські – хитрі як куниця або лис.
Ірій – вирій (рай).
Боровинь – може походити від боровик, лісовик.
Ізви – можуть бути «Язиги», або «Єзви» – напівдикі монгольські племена.
Фраки – старинні мешканці теперішньої Румунії.

Частина друга
«Ой вже весна воскресла…»

«Виклади давньослов'янських легенд» Якова Головацького, *який входив до знаменитої «Руської Трійці» (разом з ним – Маркіян Шашкевич, Іван Вигилевич), становлять собою багатий та цікавий фактичний матеріал слов'янської міфології. Оригінально інтерпретуючи цей матеріал, автор уводить читача в безмежний космос слов'янської теогонії, дає ключ до розуміння багатьох питань вітчизняної культури та етногенезу.*

У передмові до книги ***«Дохристиянські вірування українського народу» митрополит Іларіон*** *зазначав, що писав її як вступний курс до історії Української церкви.*

«Я пильнував, – підкреслює автор, – не про більшу повноту цього курсу, а головно про цілість самої системи дохристиянських вірувань та про ідеологію цих вірувань: подати закінчену систему вірувань, бо така система була, мала свою ідеологію, і вона й тепер сильно впливає на нашу Віру Христову, правильніше – живе поруч із Нею як в українця, так і в усього слов'янського народу».

У нашому збірнику подаються характерні уривки з цієї своєрідної, багато в чому унікальної книги.

Я. Ф. Головацький
Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія про стародавніх слов'янських ідолів і богів

Порівнюючи різні свідчення і перекази про язичницькі богослужіння у стародавніх слов'ян, помічаємо, що попри місцеві особливості, основи легенд були у всіх слов'ян однаковими. Через те легенди руських слов'ян повинні вивчатися не інакше, як у зв'язку з іншими слов'янськими племенами, подібно до того, як для пояснення стародавнього германського богослужіння міфографи беруть всі племена німецькі, не виключаючи і північних скандинавів та ісландців.

Слов'янські легенди, за нечисленними і скупими відомостями, записаними чужоземними письменниками, і уривчастими переказами про язичницьку обрядовість, захована в народі, не могли скластися в систему, як міфологія грецька чи римська; проте добрий матеріал[137],

[137] Найважливіші твори з цього питання такі: див.: Касторского Начерт. Слав. Мифол. 1841. – Н. Костомарова

зібраний вченими, за яким головні догмати слов'янських легенд про могутність богів у природі, про їхній вплив на людину і світ, про душу людини, її безсмертя і життя після смерті можна досить ясно визначити поняття про найвищого Бога.

Поняття про найвищого Бога

За свідченням літописів Прокопія Кесарійського (De Bell). Goth 111. 14 Гельмольда (Chron. Slav. 1.84) і біографа Оттона (Act. Sanct. Jul 433), стародавні слов'яни вірили в єдиного бога, називаючи його верховним, небесним богом, богом богів. У Нестора також бачимо, що слов'яни руські мали поняття про найвищу істоту, що звалась переважно богом чи богом Вседержителем, і відрізняли його від бога Перуна та інших другорядних богів[138]. Слов'яни вшановували в ньому батька природи і владику світу, воля якого править долею світу, сила якого утримує все; його вважали владикою неба, джерелом божественної сили і називали Великим богом, Старим богом чи Прабогом.

Інші боги, за віруваннями слов'ян, були істотами, що походили від верховного бога, його витворами, що залежали від нього, посередниками між ним і світом, сильними його міццю, і не всі однаково, а, як каже Гельмольд, чим ближчою ріднею доводились всемогутньому богові богів, тим були сильніші.[139]

Світлопоклоніння

Найближчою до бога сутністю є світло. Слов'яни вірили, що єство світла з'явилося на землі і втілилося у роді людському. Про це в Іпатіївському літописі читаємо: «Нѣкогда царствовалъ на землѣ Соварогъ (высочайше существо, отецъ свѣта), научилъ человека искусству ковати и брачнымъ связямъ; потомъ царствовалъ сынъ его Дажь-богъ, еже нарицается солнце».

Отже, істотна частина язичництва слов'янського відноситься до світлопоклоніння; це підтверджується багатьма свідченнями літописів та народними переказами, котрі показують, що обожнюване сонце чи світлоносна сила у моральному або фізичному розумінні шанувалась у різні часи і в різних сторонах Слов'янщини під особливими назвами.

Сварожич-Радогост[140]

У полабських слов'ян стояв (за словами Дітмара) у місті Редегасті храм з дерев'яними зображеннями богів, найвищим з яких був Сварожич, тобто син Сварога, шанований на Русі під іменем Дажбога, Хорса чи Сонця.

За свідченням Адама Бременського та Гельмольда, у храмі міста Ретра був ідол Радогоста, до котрого приходили ворожити і приносити жертви. Сам ідол був золотий; а ложе було пурпурове. На голові у нього сидів орел з розпростертими крилами, а на грудях була чорна

Слав. Мифологія Кіевъ 1847. – Срезневского Изслѣд. О языческ. богослуж. др. Слав. 1848. – Гануша Die Wissenschaftd. Slav. Mythus Wien 1842. – Сементовского Замѣч. о празд. у Малороссиянъ. 1843. – Снѣгирева Русск. простор, праздн. 1839. – Сахарова Сказанія русск. нар. 1841. – Крім того твори Шафарика, Коллара, Вука Стефановича, Мацѣевського, Голембовського та ін.

138 У договорі Ігоря клянуться русини: «И елико ихъ есть не хрещено, да не ймуть помощи ни отъ Бога, ни отъ Перуна… Да будетъ клятъ отъ Бога и отъ Перуна». Див.: Полн. Собр. Лѣт 1. 1846, стор. 20 і 23.

139 Про родинні зв'язки богів (феогонія) читаємо у Словнику Вацерада, що слов'яни вважали Діванну дочкою Перуна і Літниці, Радогоста – онуком Корта. Страчця – сином Ситиврата (слов. Сатурна), у «Слові про Ігорів похід» Стрибог представлений дідом вітрів, Велес – дідом співця Бояна, Дажбог – дідом Володимира; у Іпатіївському Літописі Дажбог названий сином Сварога.

140 Радогост – рос. Радегаст.

бичача голова, зображена на щиті, котрого тримав Радогост правою рукою; а в лівій мав він сокиру з двома лезами.

Святовит-Дажбог

Такого ж бога шанували слов'яни на острові Руяні (Rügen[141]) під іменем Свантовита чи Святовита[142]. Саксон Граматик детально це описує: «На крейдяній скелі північно-східного руянського мису стояло укріплене місто чи замок Аркона. На міській площі стояла дерев'яна вишукано оздоблена будівля, в якій знаходився ідол Святовита. Храм розділений був на дві частини; посеред будівлі знаходилось відділення на чотирьох стовпах; стінами слугували йому висячі покрови, стеля виблискувала червоною фарбою. Саме тут стояв велетенський бовван Святовита з чотирма головами, чотирма шиями, з двох сторін представлені були дві спини і двоє грудей; борода у нього була старанно прибрана, волосся підстрижене. В одній руці ідол тримав ріг з вином, який щороку в призначений день жрець наповнював вином, і по цьому вгадував благоденство майбутнього року. Ліву руку він тримав зігнутою подібно до лука. Ідол мав одяг до колін. Ноги його стояли на голій землі, а підошви входили в землю. Біля ідола знаходились його речі: сідло, вуздечка і величезний меч, піхви і руків'я якого сяяли сріблом і прекрасною роботою.

Святовиту відправляли богослужіння у певні дні і ворожили на майбутнє. Він був богом плодів земних і богом війни, кожний чоловік і кожна жінка повинні були жертвувати йому монету; йому належала третина воєнної здобичі; для охорони його було призначено триста кінних воїнів та триста піших стрільців, що билися в ім'я боже як його військо. Вся Слов'янщина мала повагу до руянського Святовита, навіть чужоземні царі посилали туди свої подарунки. Крім дорогоцінних скарбів, при тому храмі знаходився білий кінь, що належав божеству; тільки жрець міг його годувати і сідати на нього. Слов'яни думали, що на цьому коні їздить сам Святовит і б'ється зі своїми ворогами. Юнь той слугував для пророцтв перед початком якої-небудь справи. При храмі зберігались також священні знамена і орли, використовувались на війні (Saxo Gramm Hist Dan. LXIV p. 288.X).

Гельмольд стверджує, між іншим, що під Святовитом слов'яни розуміли сонце і приписували сонцю першість над іншими богами. Святовиту поклонялись також слов'яни в Іллірії[143] та Чехах. Чехи не припиняли поклоніння Святовиту до тих пір, поки князь В'ячеслав не поставив церкву Святого Віта[144] (S. Vitus), назва якої звучала подібно до назви ідола.

Доказом того, що обожнюваний на Русі Дажбог чи Хорс абсолютно схожий зі Святовитом західних слов'ян, служить нещодавно відкритий нижче селища Личківці на Тернопільщині в руслі річки Збруч бовван, що був перевезений графом Потоцьким до Кракова і подарований тамтешньому університетові. Сей бовван зроблений на зразок божка, що колись знаходився, за свідченням Гельмольда і Саксона Грамматика, в Арконі на острові Рюген, витесаний із одного шматка пісковика, заввишки 4 лікті, а завширшки 15 цалів і зображає ідола з чотирма обличчями, на які одягнуто одного капелюха; з одного боку тримає в руках ріг, з другого щось схоже на кільце (обручку), на інших двох боках руки притиснуті до самих грудей, до пояса повішено меча, а нижче видно зображення коня з попругою. З усіх чотирьох боків біля ніг Святовита знаходиться зображення жінки. Біля самого підніжжя помітно зображення чоловіків.

---

141 Рюген – острів у пд. – зх. частині Балтійського моря, у складі Німеччини.

142 Святовитъ походить від слова святый і вить; слово вить означає гідність природи людської взагалі; звідти витязь, витяжество, витія, віщати, віщій пер. нім. Witz, whzig.

143 Іллірія – історична область у пн. – зх. частині Балканського п-ова. В давнину була заселена іллірійцями. З I ст. н. е. – римська провінція Іллірік. З поч. 5 ст. зазнавала навали вестготів, у кінці 5 ст. була завойована остготами. З 6 ст. Іллірію почали заселяти слов'яни, які згодом на її території утворили ряд держав.

144 Собор св. Віта у Празькому Граді, 1344 р.

(Див.: Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской держави въ Вѣдни 1851, стор. 423.). В науковій статті, в 44. 106–111, вміщеній в тому часописі, її автор пан А. Петрушевич досить задовільно пояснив: «что открытый словенскій истукань въ руслѣ рѣки Збруча, есть истуканомъ русского Хорса или Дажьбога, божества солнца, а не Святовита, покланяемого только западными Славянами и совсѣмъ не извѣстнаго подъ тѣмъ именемъ, какъ бога солнца, восточнымъ русскимъ Славянамъ». (Вѣстн. 1851, стор. 439).

Отже, обожнене сонце чи Дажбог, що зветься Сварожичем, Радогостом чи Святовитом, був шанований скрізь по Слов'янщині. Він був богом морального світла, мудрості, найвищого всевідання, суспільного порядку і громадянськості; до нього звертались перед початком всякої громадської справи і питали передбачень. Він, як і бог сонця, надавав родючості і був винуватцем її (Дажбог); до нього молились, прохаючи достатку, плодів земних. До того ж він був покровителем гостинності, промисловості та торгівлі (Радогост, бо купці звалися гості). Нарешті, він був втіленим символом світла, що боровся зі злом. Юнь Святовита і Радогоста вказує на войовниче його значення як істоти світла в боротьбі з темрявою. Отже, Святовит, сонце, їздив на своєму білому, як день, коні воювати із злими духами серед ночі, царство якої уособлювало супротивне начало, що руйнувалося променями світила; меч і знамена означають ту безперервну битву.

Яровит, Руєвит, Поревит, Поренут

Чотири міфічні істоти Яровит, Руєвит, Поревит та Поренут, що згадуються у полабських та прибалтійських слов'ян, були нічим іншим, як обожненим втіленням сонця, що з'являється у різні пори року. Яровит від слова ярь, тобто весна, означав ярість, мужність, а разом з тим і весну, молодість, свіжість і уособлював сонячну силу, що виявляється навесні; Руєвит чи Ругієвит, від слова руйний, тобто гарячий, вогняний, червоний – знаменував сонце влітку.

Він зображався більшим людського зросту, з сімома головами, сімома мечами, а восьмий тримав у руці. Сім голів та сім мечів означали божество у повній силі.

Поревит, що зображається беззбройним, уособлює зимове сонце, що втратило свою пекельну силу. Він, на противагу Яровиту та Руєвиту, що означали бога війни, був богом миру.

Поренут зображався з чотирма головами, а п'яту тримав на грудях. Він втілював поворот сонця на літо, або народжуване сонце. Чотири голови є атрибутом сонця (пор. Святовит), а п'ята на грудях зображала народження нового сонця, оскільки слов'яни (як і багато інших народів) вірили в щорічне народження його.

Перун

Є велика ймовірність, що Перун, шанований стародавніми русинами, найголовніша божественна істота після бога Вседержителя, означав також світлоносне начало. Назва його, що українською та іншими слов'янськими мовами означає грім (пор. грецьк. вогонь; зенд. пеирамунъ, світла, небесна оселя) і вирази: Перун вбив, Перунова стріла та ін. вказують на те, що він володів громом і блискавкою, був громовиком, але, крім того, він, здається, означав видозміну світла. У литовській міфології він названий Перкунасом. Перун був (подібно до Святовита) богом війни і миру; русини клали до його підніжжя зброю і клялися при укладенні угод богом Перуном – Володимир Великий поставив Перуну бовван у Києві, а Добриня (дядько і воєвода його) – у Новгороді. Вогонь був священною ознакою богослужінь Перунові. За словами Гвагнинія (Krön. W. rsieztwa Moskiew. pols. przekt. X.VII. 485), горів у Новгороді перед ідолом Перуна незгасимий вогонь з дубового дерева. Те ж саме божество під іменем Єсень чи Ясень шанувалось поляками як таке, шо дарує плоди земні (Sarnickip. 1028). Атрибутом його у Шлезьку була гора Собот (тобто сонце, що сходить). В пісні карпаторуській згадується: Грім-Собота, гора висока[145] чи Громова Собота, таким чином, гора Собот є гора Сонця чи

[145] Див.: Хрестом. Церковно-словен. и древно-руск. въ пользу учен. высш. Гимн. сост. Яковъ Головацкій, въ Відни 1854, стор. 347.

Грому-Перуна. Соботкою називається обряд купальського свята, під час якого палять на горах ватри з дерев[146]. Подібне Перуну божество шанувалося слов'янами у Любеку (Lübeck) під іменем Проне чи Прове, а в Адріатичних слов'ян під назвою Берона, що стверджують написи, знайдені в Аквілеї (Jovi Sancto Beroni tona bono deo Beroni).

Триглав

У Щеціні (Stettin) був ідол, іменований Триглавом, якого життєписець св. Отгона Бамберзького назвав найвеличнішим божеством слов'ян. Другий життєписець зазначає, що Триглав зображався з трьома головами, котрі означали три царства: небо, землю і пекло. Очі й вуста його були запнуті шитою золотом габою, щоб він не міг бачити і гудити людські хиби. Храм його був дуже ошатний. Там зберігалися золотий та срібний посуд, буйволячі роги для пиття і для труб, велика кількість зброї та різних припасів; щецінці віддавали туди десяту частину воєнної здобичі. На честь Триглава відбувалися свята із священними іграми, танцями та бенкетами. Триглаву поклонялися і в інших місцях Слов'янщини, тому до цього часу називається гора в Країні Терглоу (тобто Триглав). (Die Wissenschaft, slav. Myth. 100). Слов'янські міфографи бачать в ньому схожість з індійським Тримурті, так що він як цар неба (повітряний) подібний до Брами, як цар землі (земний) – до Вишни, а як цар пекла (водяний) – до Шіви, істоти руйнівної. У Триглаві можна визнати світлоносну троїсту силу, що рівнозначна трьом порам року: весні, літові та зимі, які відповідають трьом заняттям землеробів: сіянню, збиранню та приготуванню плодів землі. Перекази народні про Трояна також вказують на троїсте, трилике божество.

Білобог

Слов'яни визнавали також добре начало під іменем Білобога, протилежне злому, шо звався Чорнобог (Script. rer, germ. p. 513). При святах та урочистостях обносили вони чашу з благословіннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло від злого (Чорнобога). Гельмольд говорить, що добрий бог це Святовит, отже, Білобог і Святовит було одне і те ж божество. Про вшанування Білобога і Чорнобога свідчать місцеві назви: Білобога, Чорнобоги, і в нас є село Білобожниця. У написах на стародавніх каменях, знайдених біля Аквілеї: Behno Apollino, Belino divi відкриваємо тільки буквальний переклад слов'янського слова Білобог.

Ладо і Жива

146 Наш Густинський літопис пише про те: «Сему Купалу, бѣсу, еще и донинѣ по нѣкоихъ странахъ безумнии память совершаютъ, наченше Юнія 23. дня, въ навечеріє Рождества Іоанна Предитечи, даже до жатвы и далѣй, сицевымъ образом (въ Арх. списку прибавлено: соботки на якую память): съ вечера собираются простая чадь, обоего полу, соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія, или коренія, и препоясавшеся быпіемъ возгнѣтаютъ огнь, индъ же поставляють зеленую вѣтвь, и емшеся за руцѣ около обращаются окрестъ оного огня, поюще своя пѣсни, преплетающе Купаломъ; потомъ черезъ оный огонь прескакуютъ, оному бѣсу жертву себе приносяще». (Полн. Собр. Русск. лѣт. II, стр. 257.) На нашій Русі зберігся обряд палення вогню, що зветься соботка, ще тільки в горах Саноцького та Ясільського округів та на протилежних горах Угрів, де до цих пір напередодні різдва святого Іоанна вночі збираються селяни, особливо молодь обох статей, ставлять Віху із смерекового дерева на високій горі і закладають із сушняку вогнище, підпалюють великий вогонь і, взявшись за руки, підперезані чорнобилем, танцюють, співаючи:

Горішняни, долішняни,
Сходітеся на Собітку,
Спечеме си чорну китку, і т. д.

Потім скачуть через вогонь і переганяють через нього худобу. В інших сторонах Галичини не обходять того звичаю, тільки тоді ж надвечір обтикує кожна господиня стріху хати та інших будівель лопухом (Lappa vulgaris) та чорнобилем (Artemisia vulgaris), яким наостанку і підперізуються в той день, щоб (як кажуть) крижі не боліли.

Лад чи Ладо добре відома назва багатьом літописцям і навіть до цього часу згадується в піснях народних, і однозначний з ним Жив чи Живий також шанувалися у стародавніх слов'ян. В народних піснях, особливо обрядових, наших гаївках і весільних часто повторюють ім'я: Ладо! Ладо! – Польські письменники (Кромер, Гвагнин, Більський) і Густинський руський літопис[147] пишуть, що Ладо чи Ладон означає бога всіляких насолод і благополуччя; для того приносили йому жертви ті, які одружувалися; від нього залежало родинне щастя; до нього звертались при народженні дитини. Із народних пісень можна довідатись також, що Лад був богом весни і кохання. Слово Лад означає згоду (гармонію, красу, любов, бо лад і лада означає чоловіка і жінку (див. «Слово о полку Ігоревім»), ладний – прекрасний, ладність – краса. Ладканя – на Карпатській Русі називаються весільні пісні, ладкати – означає співати весільні пісні. Та оскільки Лад був божеством кохання і згоди, і разом з тим божеством весни, то, отже, він був божеством гармонії всесвіту, любові всесвітньої, символом дійового, оживляючого весняного сонця. Свято йому справляли під час найбільшого розквіту природи (за оповіддю Стрийковського, від 23 травня до 24 червня).

Однозначне з Ладом було божество Жив чи Живий, яке Длугош (Hist. Pol.) називає божеством життя. За відомостями других, був він бог благополуччя, верховний правитель всесвіту і божество краси та весни.

Богині

Крім божеств чоловічих, слов'яни поклонялись і божествам жіночим. Про богинь слов'янських знаходимо свідчення у різних письменників: Прокопій згадує про німф, обожнюваних слов'янами; арабські письменники пишуть також про богинь слов'янських, а Масуді говорить, що навпроти головного ідола, що знаходився в одному із слов'янських храмів, стояв другий, що зображав діву; Ібн-Фоцлан згадує про дружин і дочок руського бога, Дітмар говорить про зображення богинь; Гельмольд та інші говорять про богиню Живу; Вацерад[148] – про Діванну, Літницю, Живу, Лютицю, Морану, Хлипу; Длугош – про Дідилію, Діванну, Маряну і т. п. Отже, слов'янська міфологія мала божества жіночої статі для вшанування, з яких переглянемо смисл і значення найголовніших.

Лада-Жива

З божествами чоловічими Ладом чи Живом вшановували слов'яни і відповідну йому жіночу істоту під назвою Лади чи Живи (у Гельмольда – Сиви). Вацерад позначає її словом Церера. Кажуть, що вона зображалась з колосом і квітами. За іншим джерелом зображалась з немовлям на голові і виноградною ягодою чи яблуком. В наших колядках та щедрівках часто згадується про діву з дитятком, про пшеничний колос, про виноград та про червоне чи винне яблучко. Поклоніння Ладі чи Живі розповсюджене було у слов'ян та інших народів. У пруссів називалась вона Жиза, у скандинавів – Фригія (Фрея)[149] вандальська, тобто запозичена від слов'ян, у литовців іменувалася Лада Золотою Панею, відомою у південних русинів під іменем Золотої Баби, яку ще зображають як жінку з немовлям. У Длугоша та Стрийковського вона називається Дідилією. Лада чи Жива символізувала природу, життєве начало, була матір'ю сонця в його втіленні, богинею кохання, гармонії, шлюбу, розваг, краси і всілякого

147 У цьому літописі читаємо: «Четвертий Ладо, богъ пекельный; сего вѣърили быти богомъ женитвы, веселія, утѣшенія и всякого благополучія, якоже Еллины Бахуса; сему жертвы приношаху хотещіі женитися, дабы его помощію бракъ добрый и любовный быль. Сего Ладона, бѣса, по никакихъ странахъ и до ныне на крестинахъ и на брацѣхъ величають, поюще своя нѣкія пѣсни, и руками о руку или о столь плещуще, Ладо, Ладо преплетающе пѣсни своя, многажды поминають». Полн. Собр. Русск. Лѣт., II, стр. 257.

148 Mater Werborum изд. В. Ганки въ Празі 1833.

149 До цього часу в Галицькій Русі Фреєю, Фрейкою, Фрейдою (Вацлав з Ожська 197) називається зла жінка.

благополуччя; мати – живителька світу, подателька благ. Немовля на голові означало втілений світ, а яблуко в руці відтворювало ту ж ідею, що і яйце Латони (у римській міфології) чи яйце – початок всіх речей, яке вшановувалось індійцями. Та символічна жіноча істота є майже у всіх міфологіях і під різними назвами: Лада – це те саме, що у індійців Бгавані, первісна, жіноча сила, що сприймає зародок творіння; у єгиптян – це Ізіда; у фрігійців, а пізніше у римлян мати Цібела (Creutz Symbolik u. Mythol. d. alten Volker IV. 44). Вона була, здається, і тим, що нині називається мати-земля, божество, яке вшановували германські народи під іменем Герти, однозначної з mater tellus у римлян.

Лель-Леля-Вода

Як Латона у грецькій міфології була матір'ю чоловічої і жіночої істот, Аполлона та Діани, так і Лада – слов'янська мати Леля та Лелі. Леліс – литовською мовою означає світлий, леліти – українською мовою означає блищати, сяяти, і в народних піснях це слово вживається, як приспів: Лелю – Ладо. Ті близнята – те двотіло – виражали природу первісну, коли вона ще не виявилась в протилежностях, і природу остаточну, результат дієвості світового життя. Та двостатева істота уявлялася в образах окремих істот, чоловічої та жіночої. Чоловіча є втілене світло – Святовит; жіноча – вода. У всіх міфологіях вода становить собою пасивну первісну матерію жіночої істоти, з якої за допомогою плодотворного доторку істоти чоловічої виникли всі речі. У Індії та істота зветься Сакті, сама по собі бездушна і холодна, яка тільки сприймає від чоловічої істоти – вогню Шіви, і творить життя. За зендськими уявленнями Церване-Акерене створив словом своїм (Гоновер) первісну матерію, пра-Ормузда, в якому поєднувались начала світла і води, і творіння проходило спочатку через розділення, а потім через взаємність протилежностей. У Семітських народів вода уявлялась жіночим пасивним основним елементом творення. У Єгипті вода вважалася пасивно-жіночою істотою і символізувалась у вигляді Ізіди, пробудженої вогнесвітлом до родючості. У Греції, на початку всіх речей був океан, за вченням Орфея, вода почала творити тоді, коли була розбуджена шлюбом з божеством, у вигляді змія, що звалось Гераклес: воно означало світлоносну силу. За скандинавськими уявленнями, творення виникало з протилежностей світла чи вогню і води чи холоду.

Космогонія

Слов'янська космогонія не залишила нам послідовного вчення, однак є сліди цього поняття; у карпатських русинів є переказ, що цар-вогонь разом з царицею-водою створили світ. Подібні перекази є і в інших слов'ян. Створення світу описано також у галицько-руській колядці:

«Ой коли було з начало світа,
тоді не було неба, ні землі;
Але лиш було синє море».

Потім описується, як злетіли два голуби – символи двостатевої творчої сили – кохання і починають творити, здобувати із безодні даної стихії[150]. Пасивне положення води в природі стало для людини приводом бачити в ній жіночу істоту. Без животворної сили світла непорушна вода наповнює простір у вигляді снігу, льоду, мертвої маси; але коли світло і тепло пробуджують її, вона розтоплюється і під впливом світла народжує і живить світ. І на цій внутрішній основі слов'яни-світлопоклонники вшановували воду. Істота та мала різні назви. Сюди відносяться імена Моряни чи Морени, якими називали опудало, що його на свято Купали кидали на воду і яке означало шлюб світла з водою. Мокош, божество, згадуване Нестором, на

150 Див.: Христомат. церковно-славян. и древне-русская сост. Яковь Головацкій, въ Відни 1854, стор. 343, Slovansky Narodopis sestavil P. J. Szafarzik v Praze 1842. str. 157.

думку Коллара, також означало водяну жіночу істоту. У Вацерада божество моря називається Хлипа.

Діванна

Найважливішим із імен жіночо-водяної істоти у слов'ян була Дівонія, Діванна та Дана. Корінь цих слів схований у найменуваннях слов'янських рік: Дон, Дніпро, Дністер (Дана – прис, Дана – стрис), Двіна, Дунай. І в народних піснях не без причини приспівують: Дана, дана! Як вода, початок речей, вічно прекрасна, вічно свіжа, вона була дівою і разом з тим дружиною сонця. Так описує її Длугош. В деяких сторонах Слов'янщини звалася вона Дівою, звідки Дівинград (нім. Магдебург), де стояв її храм. Вона була тотожна грецькій Діані чи Артеміді. Грецький міф про Діану був також у слов'ян, котрі показували в Діванні діву і дружину, оскільки греки розуміли під Діаною не тільки діву Артеміду, але й Артеміду-матір, що привела у світ любов. Первісна Ефеська Діана чи Артеміда зображала воду як творче начало і вшановувалась як діва і разом з тим всесвітня мати (Creutz Symb. II. 117). Богиня та була запозичена греками із Скіфії, разом з Аполлоном та Латоною (Ладою) з країни гіпербореїв.

Загальне поняття про божество

З цього перегляду міфологічних істот слов'янських видно, що слов'яни визнавали єдиного бога Вседержителя, творця і батька творення, котрий своєю премудрою всетворчою любов'ю – Ладою – створив первісне буття. Те буття містить в собі протилежності чоловічої та жіночої природи: перша виразилась світлом, духом, друга – матерією, водяною рідиною: через гармонійне поєднання тих істот утворилось невидиме і видиме. Світ-Дух, що зіходить від бога, є образом найвищої істоти – а оскільки та істота виявляє свою творчість, свою мудрість у керуванні світом, сприйняту від бога, в розмаїтості явищ світу духовного і фізичного, то й поклоніння йому мали різні вияви.

Однак, незважаючи на відмінність в зображеннях, зв'язаних з назвами, слов'янська міфологія ще не впала в багатобожжя (політеїзм), хоча слов'яни і обожнювали видимі сили природи чи власне вшановували божество у явищах природи. Кожна назва божества не поєднувалась виключно з якоюсь однією його якістю, так щоб не стосувалась другої; навпаки кожна повністю виражала все, що божеству приписувалось. Всі ті, так звані боги, значили одне і те ж, до кожного зверталися з молитвою про щастя; у кожного шукали відповіді небесної мудрості; перед кожним чинились ворожіння і приносились жертви; кожний був покровителем родючості, громадського і сімейного щастя та війни.

Чорнобог. Див

На противагу істоті світлій, животворній, добрій була похмура, смертоносна, зла істота, яка, за переказом Гельмольда, звалась Чорнобогом, звідки і походить назва – Чорт.

У слов'ян була зла істота, що звалася Див, Диво: У «Слові о полку Ігоревім» говориться: «Дивъ кличетъ верху древа», цим виражається віщування про небезпеку, а в іншому місці звістка про напад половців і лихо, що прийшло на південну Русь, виражено так: «дивъ вержеся на землю». Рівна йому була зла істота: біс і Пек-Осина. Ніде, між іншим, не сказано, чи це була істота початком зла, чи падший янгол; але не бачачи ніяких слідів двобожжя (дуалізму) у слов'янських поняттях, можна стверджувати, що слов'яни визнавали єдине верховне джерело життя, а слов'янський чорт був таким же спокушеним янголом, як скандинавський Локі. На боввані, знайденому Колларом у Бамбергу (з написом рунічними літерами Чарни буть), зображений він у вигляді лева чи пса. Народний переказ подає його у вигляді змія. Той змій народною фантазією видається темним, але таким, що випромінює іскри; очевидно, у слов'ян було поняття про два вогні: один був животворним, нерозлучним із світлом, другий – руйнівний, породжений пітьмою.

Боротьба доброго начала зі злим

З тим винуватцем зла бореться начало світла, істини і добра, і в такій боротьбі виявляється життя у природі фізичній та моральній. У природі фізичній боротьба виражається протилежністю життя і смерті істот, і протилежністю пір року: літа та зими. Природа росте, цвіте і запліднюється, це царство Святовита; природа мерзне, гине: то влада супротивного начала. Світло і тепло подаються в боротьбі з тьмою і холодом. Те ж саме і у світі моральному: добро у людському світі бореться зі злом. Божество духовного світла, істини і блага, з'являючись між родом людським, набирає людської подоби, повчає смертних істин, бореться з ворогом, що не допускає людину до блаженства, перемагається і нарешті повстає і торжествує. Таке начало складає душу майже всіх вірувань людських. Та ідея виявилась у втіленнях Вішну, і в Озірісі, і в Діонісії, і в Атісі, і в Созіаші, і в Бальдурі, і в язичницькому слов'янському божестві з різними назвами, але з одним значенням. Гельмольд говорить, що Радогост був героєм, мандрував землею і загинув у бою, а потім став божеством. Певно, слов'яни вірили в його воскресіння чи перехід у вище життя як істоти божественної та людської водночас, бо Святовит, за їхніми уявленнями, їздив на своєму коні і бився з ворогами. До тих же уявлень про тимчасову перемогу пітьми над світлом і подальше його торжество відноситься забобон про з'їдання сонця; стародавні русини думали, що змій з'їдає сонце, а потім воно знову воскресає і перемагає ворога, так тлумачив народ, за словами руських літописів, затемнення сонця.

Та ідея втілення, страждання і торжества божественної істоти на землі була чудесним передчуттям пришестя Сина Божого, сонця правди, світла істини, і служить найвеличнішим історичним підтвердженням істини Святого Письма. То була ідея, закладена Творцем у рід людський: яку б релігію людина не створила собі, вона неодмінно мала виявити в ній те начало, з яким сама з'явилася на світ: відірвати від неї думку про олюднення божества було б так само важко, як і знищити віру у свою душу. У всіх міфологіях, як би не були вони перекручені людським мудруванням та фантазією, ховаються істини, що зійшли з небес у сиву давнину дитинства людства. Хоча євреї зберегли їх у найчистішому вигляді, проте і інші народи не зовсім їх втратили, бо всі, за премудрим визначенням Провидіння, повинні стати учасниками спасіння. Христос помер за всіх, і тому був сподіванням всіх народів.

Вірування у духів

Весь всесвіт оживотворений вогнесвітом, духом краси, гармонії та розуму, сином прекрасної любові Лади, великим Ладом.

Білим добрим богом, святим витязем, другом людини, поєднаним плідною любов'ю з прекрасною Діванною, є ареною боротьби його з похмурим Чорнобогом. Все на землі оживлене духами, які допомагають добру чи злу. Слов'яни наділяли духами як моральні якості людини, так і фізичні предмети: одні духи були добрими, інші – порочними. У слов'ян вони мали назви богів вітряних (в царині небесній), лісових, польових, земляних (земних) і водяних (в царині підземній, у пеклі) і т. п.

Повітряні духи

Сонце, місяць, зірки і всі небесні явища зображались персоніфікованими. Місяць був чоловіком зірки, його супутниці; у весільних руських піснях примушують доброго місяця прикликати любу свою зірку (зорю) зійти разом, освітити поле і море, звеселити звірів у лісі та гостей у дорозі. У сузір'ї Ведмедиці народ бачить коней, очевидно, Святовита. Чорна Собачка (у гуцулів сучка) – уособлення Чорнобога; щоночі він хоче перегризти упряж (виє), щоб зруйнувати весь організм (лад) творіння, але не встигає, бо перед світанком побіжить пити до криниці, а тим часом упряж зростається. У сузір'ї Оріона землероби бачать плуг, символ громадянськості, який за давніми уявленнями упав з неба. Дуга є блискучим коромислом, котрим цариця небесна – раніше Жива-Лада, черпає зі святої всесвітньої криниці животворну воду і зрошує поля. Грім походить від громовика – Перуна. Град сукають на повітрі богині і

сіють велетенським решетом на землю. Повітря слов'яни уособлювали під іменем духа[151], що віє від божества Стрибога і Похвіста. Лихий вітер називався вихор і походив від Чорнобога; він міг осліпити і роздути людину. Вогненні метеори також були злими явищами і називались зміями і смоками. Падаючі зірки вважались душами-херувимами людей, і падіння означало смерть.

Водяні істоти

Вода була заселена істотами, що слугували доброму чи злому началу; хоча вода була свята, але зла істота насилала на неї своїх слуг для отруєння людського щастя. До істот, що заселяли воду, належали перш за все русалки. Ся назва походить від кельтського слова рус – (тобто вода), від кореня якого руське слово русло, що означає середину річки. Русалка означає жительку русла води. То є ті самі німфи, про яких згадує Прокопій. Живучи постійно у воді, на свято Лади навесні, коли вся природа святкувала воскресіння і повернення Святовита – сонця, вони виходили з води і танцювали на лугах, у лісах, на нивах. Нинішні повір'я зображають їх істотами свавільними, жартівливими, вони колишуться на деревах, чешуть волосся при світлі місяця; іноді вчиняють напад на людей і залоскочують їх до смерті[152]. Русалки – це істоти легкі, майже безтілесні, ні добрі, ані злі. Вони були, очевидно, супутницями Дівони і тому зображаються як істоти земноводні, бо народні перекази поміщають їх у полях і лісах під іменем мавок чи мявок. За віруваннями гуцулів, мавки справляють танці свої на горі Ігреці.

До таких же істот належать морські панни. До злих водяних істот зараховувались топельці чи топельники і ухехоли чи сирени у чехів, у руських водяники і болотняники (дідьки), котрі перекидають човни, заманюють людей на погибель, руйнують греблі, ламають млини. Болото, очерет уявляється житлом злих істот, а чиста вода – добрих. Звідси походить прислів'я: «Як дідько в очерет влізе, то в яку схоче дудку грає».

До сухопутних фантастичних істот належали віли, про яких у сербів зосталися повір'я. Віла зображалась прекрасною, але разом з тим і войовничою дівою. Вони часто чинять людям зло, вмилостивлюються кривавими жертвами, укладають з героями побратимство і допомагають їм на війні. У чехів такі діви називаються полудницями.

Вшанування дерев

До лісових богів належать Святибор, Лісовик (Щезник) у руських і велетні вирвидуби. Ліси були у слов'янських язичників предметами особливого поклоніння, бо всі світлопоклонники вшановували рослини як вияв щорічної діяльності світлоносного начала. Релігія зендська мала вчення про священне дерево життя, що звалося Гом. Те дерево відіграє там важливу роль при сотворенні світу, воно виділяє (живущу – цілющу у слов'ян) воду. Щось подібне було і у слов'ян, бо у пісні, де описується чудесне сотворения світу, говориться, що перш ніж створені були земля і небо, стояли два Дуби (за іншим переказом – зелений явір) посеред первісної негустої маси. Таке дерево у скандинавів називається Ягдразіл, чи всесвітнє дерево: туди сходились боги на раду про створення світу. Про поклоніння слов'ян деревам маємо багато суто історичних свідчень. Прокопій каже, що слов'яни мали священні гаї і поклонялись старим деревам. У Щеціні ріс великий гіллястий дуб над джерелом, той дуб вважався житлом божества. Священні гаї замінювали храми. З краледвірського рукопису дізнаємося, що у чехів були заповідні гаї (луги). Ібн-Фоцлан передає звістку про поклоніння русинів деревам. Костянтин Порфирородний говорить, що руси приносили жертви під деревами. У житії князя Костянтина говориться, що руські язичники поклонялись дуплистим деревам, обвісивши їх убрусами. В Уставі князя Володимира забороняється молитися біля гаїв.

---

151 «Ветеръ божій духъ». Див.: Галицкій Приповѣдки и загадки собраный Гр. Илькевичемъ. У Вѣдни 1841, стр. 17.

152 Див.: Пѣсни Малороссійскія изд. Мих. Максимовичемъ Моск. 1827, кн. IV. 4.

Судячи із залишків слов'янської міфології у піснях та казках, бачимо рослинну природу скрізь оживленою і символізованою: дерева і зело часто говорять і межи собою, і з птахами, і з людьми і мають символічне застосування до людини.

Символічне значення дерев, птахів, звірів

Слов'яни вважали, що священними деревами є дуби, особливо старі; ясен, здається, був присвячений Перуну. Клен та липа символізували подружжя; клен мав у собі таємничу благодатну силу, кленовий листок мав магічну цілющу якість. Під липами здійснювались жертвопринесення. Ліщина також була священним деревом. Береза символізувала чисту матір-природу.

Птахи мають у слов'ян також символічне значення. Казкові поняття переважно поєднані із зозулею, голубами, ластівками та воронами.

Зозуля зображається провісницею майбутнього, з таємничим смислом. За переказом Прокоша, в ту птаху перетворюється Живий. Голуб у всіх слов'ян є символом кохання, і тому-то в одній карпаторуській пісні приписується створення світу двом голубам, тобто чоловічій та жіночій першоістоті.

Ластівка у стародавніх слов'ян брала участь у долі людини. Так, у Любушиному суді ластівка подає знак сестрі Кленовичів про сварку її братів. Ворони були священними птахами. Ніхто не смів лякати їх у лісі. Сова, здається, була символом смерті та пітьми; коли душа вилітала з тіла, то всі птахи перелякались, тільки сови не злякались. Окрім цих птахів, слов'яни багатьом іншим приписували пророчий дар. Птаховіщування було розповсюджене у всіх слов'ян.

Із четвероногих священними у слов'ян були віл та кінь. Зображення бичачої голови на щиті Радогоста відноситься до світлопоклонницької ідеї персів та єгиптян; бик був символом плодючості, він означав у єгиптян живильну силу сонця. Як вшановували слов'яни коня, видно із описів богослужінь Святовита та Радогоста, ворожіння за допомогою коня залишилось до цього часу[153]. Священними комахами вважалися бджоли. Мед у слов'ян вважався священним, як і в грецьких язичників. Його приносили у жертву богам і вживали на тризнах. Сонечко (Lucanus curvus) вже своєю назвою нагадає приналежність якомусь божеству.

Земні духи

Землю слов'яни населяли істотами добрими та злими. До добрих належав Дідушко (Дід, Дідух), який з'являється у місцях, де сховані скарби.

Скритки у чехів – пігмеї – здається, були істотами ні добрими ні злими; так на Русі вірять в Перстука, Котигорошка (чоловічок з нігтик, борода з ліктик). У нас називають ведмедика (Gryllotalpa vulgaris) Земледухом. Зіня чи земне щеня, за народними віруваннями, має цілющу силу.

Ворожка, яка Зіню чавила, самим дотиком зцілювала жолни. Були і підземні злі духи – у чехів і поляків Стриги звалися, Домовики (Дідухи, Дідьки), без сумніву, і у слов'ян означали пенатів, покровителів дому і домашніх пожитків.

---

153 У збірнику пісень М. Максимовича (Москва, 1827) читаємо:

Як ворон до тебе
У віконце закряче:
З-за моря прискаче
Козаченько твій.

Як явор зелену голівоньку склонить,
Зозуля кукукне, діброва застогне,
І кінь під тобою спіткнеться, зітхне!
Тоді вже не буде на світі мене.

До числа злих фантастичних істот належали Кощій-Ядун чи Кощій Безсмертний (пор. «Слово о полку Ігоревім»), що уявлявся у вигляді кістяка (скелета), і триклята баба Яга (Язя), протилежна золотій бабі Ладі, чи морова жінка (Чума, Джума), у сербів Куга. Взагалі можна сказати, що слов'янська демонологія досить багата різними переказами. У народі казок тих незліченна кількість.

Метаморфози

Із символічним вшануванням предметів фізичного світу тісно пов'язане було у слов'ян вірування у перевтілення, у піснях слов'янських дуже багато історій про перетворення (метаморфози); мабуть, стародавні слов'яни вірили, що душа покійника і навіть жива людина з тілом може перейти у дерево, чи птаха, чи якусь іншу істоту.

Ось декілька метаморфоз з пісень і переказів народних:

1. Дівчина не слухала застережень брата, ступила на річкову кладку, втопилася і перетворилася в березу, очі її – в тернові ягоди, а коса – в траву.

2. Зла мати переслідувала сина суворим поводженням із ним, син поїхав і перекинувся зеленим явором, а кінь його – білим каменем. Мати вийшла у поле і стала під явором, який озвався до неї, і вона перетворилася в пил.

3. Юнак покохав дівчину і втік із нею, але ніяк не міг з'єднатися шлюбом, сам він обернувся терном, а дівчина – калиною.

4. Дівчина довго чекала свого нареченого, виходила на високу могилу і плакала доти, доки не стала тополею.

5. Чоловік поїхав на війну, залишивши дружину під опікою своєї матері. Свекруха поводилася з нею так суворо, що невістка від туги обернулася горобиною. Чоловік, повернувшись, побачив невідому горобину, став її рубати, а на дереві виступила кров, і горобина сказала, що вона – перевтілена його дружина.

6. Брат убив брата; з тіла вбитого виросла очеретина, і як її зривали, то вона грала пісню, що викривала вбивство. Гуцули переказують, що два брати убили сестру, наказавши їй стерегти посіяне просо, яке рив дикий вепр, і закопали її під дубом. На її могилі виросла бузина (інші кажуть – верба), з неї поробили хлопці сопілки, а сопілки ніби грали слова:

Ой мало, мало
Два братці були
Та й сестру вбили
За того вепра,
Що просо рив, рив,
Брат мене вбив,
Під дубом зарив.

7. Юнак довго був на чужині, одружився і дізнався, що дружина його – рідна сестра. Обоє обернулися квіткою, що зветься на Україні брат із сестрою, Viola tricolor; синій колір означає брата, а жовтий – сестру.

Про зозулю розповідається кілька метаморфоз. Наприклад, у сербів сестра перекидається зозулею, бо плакала за мертвим братом. У поляків княжна, яку видавали взапереч її волі заміж, теж стала зозулею. У нашім народі жінка, віддана у далекий край заміж, перекинулась сивою зозуленькою і прилетіла до матері.

Безсмертя душі

Слов'яни визнавали у людині особливу сутність, звану душею. За краледворським рукописом, вбита душа виходила з горла[154], літаючи, пускалася по деревах, тоді Морена

[154] У такому розумінні співець Ігоря сказав вельми поетично: «единъ же (Изяславъ) изрони жемчюжину душу

супроводжувала її у чорну ніч. Так зображався кінець людини. Від Нестора та арабських письменників ми знаємо, що слов'яни спалювали[155] своїх померлих, а попіл ставили в посудинах на стовпах вздовж доріг і творили тризну, чи поминки на честь померлих.

Свята на честь померлих, які співпадають навесні з святкуваннями оновлення природи, молитви по померлих, показують, що у слов'ян побутували уявлення про потойбічне життя. Від Нестора і Льва Диякона ми дізнаємось, що за слов'янським уявленням порушник присяги був рабом в майбутньому. У давні часи під час поминок лляли вино на могилу і ставили страву – з тою думкою, що все те дістанеться покійникові. І досі між людьми на похороні є чимало обрядів, що нагадують язичництво. Наприклад, виставляння меду чи молока при тілі покійника, посипання маком хати, з якої винесли вмерлого; грушка чи ігрушка – тобто, коли хлопці при покійнику забавляються казками, загадками, пильнуючи його протягом ночі.

Таким чином, смерть не означала кінця існування людини зовсім. Слов'яни, однак, не мали певного місця для душ померлих. Покійники, за народними уявленнями, не приходять із пекла і тьми, а вилазять, як упирі і упириці, з труни і з'являються невідь звідки. Одні чинять людям зло, інші бродять без будь-якої мети світом і не знаходять собі притулку. Із усіх таких повір'їв, яких є безліч, видно, що навряд чи було певне місце для мертвих, але була віра у життя після смерті. Душі по смерті переходили в дерева, у птахів і відгукувалися на поклик людини, чи прибирали попереднього вигляду. То не був досконалий мітемпсихоз, а тільки недостатність уявлення про рай і пекло після смерті; однак було вірування про нове життя, про повернення і оновлення.

Ворожіння і віщування

Слов'янській релігії був чужий фаталізм. Про це нам повідомляє ще Прокопій, кажучи, що слов'яни про долю зовсім не мають гадки. Ворожіння при храмах не значать також віри у долю, але означають те, що людина відчуває недостатність свого розуму і бажає дізнатись від божества, чи буде гаразд і в лад те, що вона розпочинає.

Віра у ворожіння була так поширена між слов'янами, що й до цих пір у руських селах знахар чи ворожбит користується такою ж силою і значенням, як оракул. Віщування у храмах завжди супроводжувались ворожіннями. Ворожили не тільки жерці (віщуни), а й жриці (віщунки).

Слов'яни мали глибоку повагу до долі і вважали її оповіщенням найвищої волі. Разом з цим поєднувалась віра в могутність слова. Людське слово мало в собі щось чародійне, таїло таємничу силу, визнати яку – було високою мудрістю. Слово могло дати людині щастя і безповоротно занапастити її, слово могло відганяти хвороби, зупиняти дії злих духів, керувати фізичними явищами, творити дива. Пам'яткою того вірування залишились замовляння, через які простий люд думає збагатитись, запобігти небезпекам і хворобам. Віщуни, знахарі чи ворожбити ще й досі, на думку забобонного народу, відвертають певними словами градові хмари; ворожки, знахарки, відьми нібито відвертають хвороби і всіляке лихо від одних і насилають його на інших. Таке вірування розвинуло у слов'ян любов до поезії і витворило безмір пісень. Слов'янин бачив у пісні не тільки приємне, а й піднесено-дивовижне, поет носив ім'я віщого, тобто такого, що відає заповітними істинами, у Бояна були віщі персти, які він на живі струни накладав, вони ж самі князям славу рокотали («Слово о полку Ігоревім»); сама поезія називалась віщба. Звідси у слов'ян повага до законів батьків, що виражається в багатьох афоризмах і приказках, де висловлена житейська мудрість.[156]

изъ храбра тела чрезъ златое ожиреліе».

155 В самій Галичині знайдено три стародавніх кладовища, де викопано глиняні посудини з попелом спалених покійників чи попільниці; саме поблизу Судової Вишні і біля сіл Виспа і Рукомиша. Шкода тільки, що досі ніхто із учених не дослідив місцевості і не здобув хоча б один зразок для Музею Народного дому.

156 Див.: Славянская Мифологія. Сочиненіє Н. Костомарова. Кіев. 1847.

Про язичницьке слов'янське богослужіння

Святилища богослужінь

Вище було відзначено, що богослужіння язичницьких слов'ян за всіма головними ознаками було подібне, хоча обряди в окремих випадках різнилися між собою. Слов'яни відрізняли у сонмі богів земних від богів небесних і поклонялися одним і другим в особливих святилищах. Богам земним поклонялися скрізь, де за народними віруваннями ті боги мешкали чи виказували свою божественну силу, небесних же богів вшановували в особливих храмах перед ідолами, що зображали божество.

Жертовники богослужіння стояли переважно просто неба понад річками, на пагорбах, під покровом священних дубів та гаїв, однак слов'яни, переважно західні, будували також храми, присвячені різним богам.

Місця поклоніння воді та вогню

Воду слов'яни вважали стихією, з якої постав світ, бо, за уявленнями слов'янської космогонії, земля випливла з моря чи вийнята з моря. Води, ріки, моря населені були різноманітними міфічними істотами. З віруванням у божественність води поєднувалось уявлення про те, що на березі води – як у присутності божества – мали здійснюватись богослужебні обряди. З цього випливає, що святилищами служіння водяним божествам були особливі місця над берегами священних озер, річок, ручаїв і джерел, куди люди збиралися для виконання своїх священних обрядів. Про те свідчать також стародавні письменники. Отож, у Прокопія (III, 14) читаємо: «що славяне обожають рѣки, нимфъ и нѣкоторыхъ другихъ духовъ, приносять имъ жертвы и по жертвахъ гадають о будущемь». Лев Диякон (IX. 8) пише про русинів язичницьких: «Воины Святослава погружали въ струи Дуная младенцевъ и пѣтухов по совершеніи погребения воиновъ, павших въ битвѣ».

Не згадуючи інших чужоземних письменників, згадаємо ще Нестора, котрий каже, що русини язичницькі «кладяземъ и езерамъ жертву приношаху», про що і Новгородський літопис згадує. В Уставі Володимира про суди згадуються ті, що моляться біля води, а у правилах Митрополита Іоанна читаємо про «еже жруть бѣсомъ и болотомъ и колодяземъ»; також і про шлюби, що здійснюються у простого люду купанням, нарешті і Кирило вочевидь навчає: «не нарицайте собѣ бога… ни въ рѣкахъ, ни въ студенцахъ» та ін.

Пошана до деяких криниць і озер до цього часу не знищена; досі ще люди називають деякі криниці святими, населяють ріки, озера і колодязі морянами, водянами, русалками, потопельниками та ін., ще нині здійснюють вони на берегах річок різні обряди, особливо на Івана (Купала), рано-вранці купаються в ріках, вмиваються непочатою водою, а ввечері приносять ідола, квіти та ін., причому, співають обрядові пісні.

Із усього цього видно, що слов'яни у язичницькі часи поклонялися водним божествам, прикликали їх у своїх клятвах на підтвердження даного слова, шлюбної обітниці тощо, очищалися водою як стихією священною, вмивалися над водою, приносили водним божествам у жертву вінки із квітів, їжу, гроші, півнів, навіть живих людей і вірили у пророчу силу водних божеств.

Подібним до води був також вогонь як первісна стихія, як божество для поклоніння. В цьому переконуємось із слова Христолюбця, який пише про те: «И огневи молятся, зовуть його Сварожичемь». Служіння вогню здійснювалось у найважливіші річні свята, якими були Коляда і Купало, в цей час палили вогнища, співали, танцювали біля вогню і стрибали через вогонь для очищення.

Святилища гірські та лісові

Верхів'я гір, скелі і камені вважалися помешканням божества, і тому вшановувались як священні місця богослужінь, на них знаходились кам'яні жертовники, сліди яких до цього часу

в багатьох краях знаходимо. Ліси, гаї, дерева також вважалися житлом богів. В лісах, дібровах, заповітних гаях чи біля окремих дерев, особливо старих, поклонялись божеству. Так, Костянтин Багрянородний говорить (De administrando imperio 9) про богослужіння руських язичників: «Приходя на островъ св. Георгія, русины совершали жертвоприношенія подь великимъ дубомъ». В Уставі Володимира про церковні суди говориться про тих: «кто молится въ рощеньи»; а у Іпатіївському літописі згадується про службу біля куща.

Подібна служба була і в інших слов'ян. Вона здійснювалась під окремим деревом (дубом, липою, ліщиною), чи в діброві, чи в заповітному гаю, який звичайно називався раєм[157], де дерева святилища були відділені огорожею, за яку нікому, окрім жерців, не дозволено було переступати. Здійснення служби доручалось жерцям і складалось з молінь, принесення жертв та ворожінь.

Городища

Городища належали також до святилищ, призначених для жертвопринесень та язичницьких обрядів, вони були переходом від простих жертовників до храмів. Як язичницькі пам'ятники вони заслуговують особливої уваги. Городищем (городиськом) звався давній валовий насип, вигнутий правильною дугою чи під кутом на ціле коло чи півкола. Іноді обведений він довкола чи з одного боку не ровом, а іншим подібним насипом, чи навіть багатьма насипами. В середині городища мають впоперек від 10 до 80 шагів, висота валу буває від 3 до 20 шагів. Багато таких городищ мають один чи два входи і покладені на скаті гори над водою, чи при злитті двох потоків, а на думку відомого старожитника Зоріана Ходаковського[158], повинні мати поблизу урочища з назвами богів чи речей, які мають відношення до язичницької служби.

Такі городища розкинуті по багатьох слов'янських країнах, особливо біля північного підніжжя Карпат, у нас в Галичині і всій землі руській, хоч і не на кожній милі, як те припускав Ходаковський.

Розкопуючи городища, знайдено багато попелу, вугілля, недотлілих головешок, кісток і рогів тварин, черепків розбитих глиняних горщиків, а також ножі, стріли, прикраси до одягу з бронзи, срібла, золота та ін. і навіть кам'яні основи вогнища чи жертовника. Все це доводить, що городища були місцями здійснення язичницьких обрядів жертвопринесень чи спалення мертвих, котрі також мали характер жертвопринесень; взагалі городища мали богослужебне значення, хоча не можна визначити, яким саме служінням вони були присвячені і які саме обряди в них здійснювались.

Відомості про язичницькі храми

У слов'ян були також для богослужінь створені храми, капища чи контини, в яких стояли ідоли, перед ними приносились жертви. Храми були присвячені найвищим небесним божествам. Про храми Святовита, Радогоста та ін. божеств, які обожнювались у Ретрі, Арконі та Щеціні, вище вже згадувалось, тут наводимо свідоцтва про північних чи руських слов'ян.

---

157 Про той рай згадують наші весільні пісні; весільне деревце називається райське деревенько. Див.: Русалка Днестр, стор., 54.

Благослови, Боже,
І ти, Божа Мати,
Деревце убрати:
Райське деревенько
Перед раєм стояло,
Та в рай ся похиляло,
Та сильненько зацвіло.

158 O Siawianszczyznie przed chrzescianstwem. Krakow. 1835.

Найдавніша звістка про язичницькі слов'янські храми належить арабському письменникові Масуді. У його Золотих Луках читаємо про них такі рядки: «Були у землі Слов'янській священні будівлі. Одна з них знаходилась на горі, одній з найвищих, як кажуть філософи. Та будівля славна своєю архітектурою, камінням різних порід і кольорів, отворами зверху будов, зробленими в них для постережень точок сходу сонця; коштовним камінням, що в ній зберігається; знаками, на ній зображеними, що показують майбутні діла, події, напророковані тим коштовним камінням перш ніж вони трапились; звуками, що лунають вгорі будівлі; і, нарешті, тим, що трапляється з людьми, коли вони чують ці звуки. Друга будівля була побудована одним з царів на Чорній горі, оточеній чудотворними водами різного кольору і смаку, цілюща сила яких скрізь відома.

Та є у них великий ідол, що зображає Сатурна (?) у вигляді старця.

Ще одна з будівель знаходиться на горі, оточеній морською затокою; вона побудована з мармуру і земного смарагду. Посеред будівлі знаходиться великий купол, під яким стоїть ідол, а навпроти нього інший, що зображає діву. Побудову того храму приписували мудрецю, що колись давно жив між ними». Про храми руських слов'ян згадують лиш коротко літописи, митрополит Іларіон та Київський патерик. Найдокладніші відомості про руські язичницькі храми наводить Скандинавська повість (Сага) про Олава Тригвесона: «Олавъ, – сказано там, – ѣздилъ всегда къ храму съ княземъ Владиміромъ, но никогда не входилъ в него, а стоял предъ дверьми, когда Владиміръ приносилъ богамъ жертвы». Ці свідоцтва доводять переконливо, що у слов'ян існували особливі храми для богослужінь.

Будова і положення храмів

Всередині храм розділявся на дві частини, тобто передню частину і власне святилище, котре інколи розташовувалося посередині храму. Святилище відділялось від передньої частини храму чотирма стовпами і розкішними завісами, спущеними до землі. (Saxo Gram. 837. 838). Головний ідол займав у святилищі перше місце, посередині, а навколо нього розміщені були інші ідоли і священні речі. Передня частина храму була, очевидно, просторішою. Стіни – прикрашені різьбленими зображеннями священних предметів, рогами звірів, багряними тканинами та ін. Різьба була як по внутрішній, так і по зовнішній стороні стін, іноді опукла і розфарбована. Зображення представляли богів і богинь, людей, птахів, звірів, комах, які, поза всяким сумнівом, мали відношення до релігійних міфів. Поверх стін та стовпів зовнішньої частини храму піднімалась покрівля, яка також бувала розфарбованою і, таким чином, зовні храм був барвистим.

Храми будувались переважно з дерева, оскільки слов'яни, живучи переважно в місцях лісистих, аніж багатих каменем, звикли більше до дерев'яних, ніж кам'яних споруд. Однак є докази, що були у слов'ян також чудові храми, зроблені з великих каменів.

Храми були обернені головними входами на захід, так, що святилище було на схід від входу. Схід вважався слов'янами (подібно до інших народів) стороною, до якої повинна звертатись людина, посилаючи молитву до Бога. Як правило, храм був оточений подвір'ям, яке було огороджене так само, як і храм, прикрашене було різними розфарбованими зображеннями. Після відправи служби богам за звичаєм починався бенкет, який не міг завжди і для всіх відбуватися просто неба, тому при храмах малися окремі прибудови.

Про храми і огорожі святилищ варто ще згадати, що вони були священним непорушним притулком для кожного, хто вручав себе під захист божества.

Ідоли

Є згадки, що слов'яни поклонялись ідолам і поза храмами. Сам Нестор, нічого не згадуючи про храми, говорить про пагорби, на яких стояли ідоли. Він пише про Володимира (ст. 23, 24): «И начаже княжити Володиміръ въ Кіевѣ единъ, и постави, кумиры по холму внѣ двора теремного Перуна деревяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, и Хърса Даждь-бога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь… И пришедъ Добриня Новугороду постави кумира надъ рѣкою Волховомъ. Вообще сказавши, было у славян идолов множество, що поля и городы были

полны ними».[159]

Ідоли були різні завбільшки – і малі, й великі. Більшість з них були вирізані з дерева, були вони розфарбовані чи посріблені та позолочені; інші були з чистого металу, міді, срібла, золота і дорогих каменів і зроблені були так майстерно, що вражали освічених сучасників. Деякі з ідолів мали фантастичний образ, були представлені з двома, трьома і більше головами чи кількома обличчями, але, здається, всі мали людський тип.

Слов'янські ідоли були в одязі, частково вирізаному з дерева чи литому з металу, частково пошитому з тканини, і майже завжди були озброєні. Зброя та інші подібні речі були розташовані довкола них. Ідоли переважно були стоячими. Ідол не вважався простим зображенням бога, але був оселею його духа. То є головні характерні риси слов'янських ідолів.

Жерці слов'янські

У переказах візантійців та арабів не знаходимо нічого про слов'янських жерців; правда і те, що обряди богослужінь здійснювались іноді без допомоги жерців, але з того не випливає, як декотрі думають, буцімто у слов'ян зовсім не було жерців. Більше того, ми впевнені, що у слов'ян були також жерці (чаклуни, знахарі) як особи утаємничені у таїну релігії та її обрядів. Якщо жерці і не утворювали окремої касти, то все ж були, видається, окремим станом, відмінним від інших, що вирізнявся білим одягом, довгим волоссям, заплетеним у косу, та ін. Жерці належали, особливо у балтійських слов'ян, до найвищого стану суспільства, брали участь у зборах дворянства, засідали разом з князями у судах, володіли умами, мали великі статки. Сила жерців підтверджувалась їхньою значимістю у справах релігійних: вони дбали про збереження святощів і маєтності, освячених іменем божества, про використання дарів, що приносились божествам на прикрашання святилищ; вони були хранителями вірувань, тлумачами релігійних понять і поширювачами їх між людьми; вони були головними посередниками між божеством і людиною, вони возносили молитву богові, виконували жертвоприношення і ворожіння. Тільки жерці мали право входити у внутрішню частину святилища і очищати його, вони дбали про священних коней, тільки вони могли випасати їх і сідати на них. Жерці берегли зображення божеств і символів і всі багатства храмів. Вони були виконавцями обрядів богослужінь, підносили молитву божеству і приносили жертви, хоча і не завжди, але в багатьох найважливіших випадках, бо вже сама назва жерця вказує – той, що приносить жертви.

Із усього цього видно, якою різноманітною була значимість жерців, якими різноманітними були їхні посади і розряди. Окрім них, були у слов'ян також жриці, жінки, які прирекли себе на життя цнотливе, чи дівчата, що присвятили себе богові, чи старі жінки (чаклунки, знахарки, ворожки), що віджили своє подружнє життя. Такими були діви, вогнеслужительки, чи діви із жрецьким значенням при здійсненні суду за звичаєм Любуші[160], як гадають деякі письменники.

Молитви і возношенія

Сповнені віри в могутність своїх богів, через страх перед їхнім гнівом і надію на їхню прихильність, слов'яни намагались виразити перед ними своє благоговіння і покірність, відвернути від себе обурення, заслужити їхнього милосердя та допомоги. Тому вони під час богослужінь сходились і, звертаючись до бога, виражали своє благоговіння тим, що падали ниць і били чолом. У місцях, освячених (за віруваннями людей) присутністю божественного духа, як перед лицем самого бога, не можна було сідати і у святилищах навіть треба було затримувати дихання.

---

159 Penates guibus agri et oppida redundabant, – говорив Гельмольд. I. 53.

160 Двѣ вѣгласінъ, выученъ вѣщбамъ витязовымъ; у едней су(ть) дѣски правдодатне, у второй мечъ кривды караючій», – говориться в Суді Любуші.

Про схиляння колін перед ідолами слов'янами балтійськими дізнаємось з багатьох свідчень. Саме слово «поклонятись» означає у старослов'янській та інших мовах «богошанувати». У краледворському чеському рукописі вираз: «вклонятись богу» і «бити чолом перед богом», у руському і польському: «поклін, поклоніння» означають богошанування.

Слов'яни звертались до своїх богів з молитвою уславлення, прохання і вдячності.

Від молитов уславлення залишились нам уривки в піснях народних, особливо обрядових. Наприклад, в колядках, щедрівках, русальних та весільних піснях. До них приєднувались прохання. Жертви, що приносились під час прохань, очевидно, завжди супроводжувались молитвами, як і ворожіння. У молитвах вдячності слов'янин виказував свою вдячність богам за їх благодіяння і поміч в усіх його приватних і громадських справах. Молитви частково виражались у співах. Пісні були невід'ємною ознакою богослужебних обрядів язичницьких слов'ян. Про них говорить Христолюбець у своєму слові: «Не подобаетъ крестьянам игоръ бѣсовскихъ играти, иже есть плясьба, гудьба, песни бѣсовскія и жертвы идольскія». Ті храмові пісні-молитви супроводжувались звуками інструментів, як це було при богослужебних піснях поза храмами. У всякому разі, співи були неодмінною ознакою язичницької релігії слов'ян. Співець Ігоря називає свого попередника Бояна онуком Велеса.

Молитви супроводжувались принесенням жертв. Тут слід відрізнити прості підношення від власне жертв. Підношеннями були запашні куріння, пахучі квіти, трави, вінки, страви, зброя тощо. Слов'яни знали символ вознесення мислі до божества через запашні куріння і здійснювали його двома способами: чи просто розпалювали вогонь, чи спалювали куріння. Про перший спосіб підношень свідчить звичай розпалювати вогонь, що зберігся до цього часу у багатьох слов'ян, котрі не зовсім забули стародавні язичницькі обряди. Судячи з того звичаю, урочисте піднесення полум'я здійснювалось переважно двічі на рік: на свято Коляди чи Новоріччя та на свято Купала. Палення дідуха після Різдва і вогні, що розпалюються на св. Іоанна Предтечу (Купала), є, здається, залишком таких язичницьких жертвопринесень. Перед ідолом Перуна (за запевненням літописців) постійно горів вогонь «ему же яко богу жертву приношаху и огнь неугасающій зъ дубоваго древія непрестанно паляху»[161]. Піднесення полум'я поєднувалось у слов'ян-язичників з обожнюванням вогню.

Про піднесення страв маємо свідчень значно більше. У Масуді читаємо про принесення одному з ідолів проса. Костянтин Багрянородний, розповідаючи про походи русинів, пише, що вони прибували на острів св. Георгія і біля великого дуба приносили у жертву живих птахів, робили також стрілами коло і клали туди хліб, м'ясо та інше, що було у них. Детально описаний подібний обряд Ібн-Фоцланом, який він бачив побіля пристані Ітіль[162] (Азов), що здійснювали руські купці: «Ступивши на пристань, кожний іде на берег з хлібом, м'ясом, цибулею, молоком і хмільним напоєм до високого дерев'яного боввана, падає перед ним на землю і каже: «Боже! Я приїхав здалеку і привіз із собою стільки – і невільниць, стільки шкірок соболиних…» – і, перелічивши так свій товар, додає: «ось тобі дарунок мій». Потім кладе перед ідолом все ним принесене і каже: «От, якби ти послав мені купця, у якого було б багато золотих і срібних грошей, який би купив у мене все, що я хочу, і якби я продав усе так, як хочу». Сказавши це, він іде. Якщо ж торгівля його йде погано і довго затримує його, тоді він вдруге, і втретє приходить з дарами. І якщо все ж не досягає того, що бажає, то приносить дар кожному з маленьких ідолів, що оточували великого, і молить їх про заступництво, приказуючи: «То дружини, сини і дочки нашого господа». Він підходить до кожного ідола і просить їх про заступництво і смиренно вклоняється їм.

Часто трапляється, що після того він торгує легко і добре і продає всі привезені товари.

Тоді каже він: «Господь почув моє бажання, тепер мій обов'язок віддячити йому», він вбиває кількох биків та овець, віддає частину м'яса бідним. Те, що залишилося, приносить до

---

161 Густинський літопис. Стор. 207.

162 Ітіль – знаходиться на узбережжі Каспійського моря, столиця Хазарського каганату у 8–10 ст. (за 15 км вище сучасної Астрахані). У 965 р. Ітіль був зруйнований київським кн. Святославом Ігоревичем. Головацький помилково відносить Ітіль на берег Азовського моря.

великого боввана і до тих менших, що стоять побіля нього, і вішає голови овець і биків на дерево, вбите в землю, що знаходиться за малими бовванами. Вночі приходять пси і все з'їдають, а той, що клав, вигукує: «Господь прихильний до мене, він прийняв мій дар». Про такі підношення у стародавніх русинів розповідають і власні перекази. Так, у Новгородському літописі Підіблянин, відкинувши жердиною пливучого Перуна, казав йому: «Ты, рече, Перушище, досыти еси пилъ и ялъ, а нынѣ плови уже проче». У слові Христолюбця говориться: «И тако покладывяють имъ требы и корова имъ ломятъ моленое то брашно даютъ и ядятъ… ставять лише кумиромъ трапезы котѣйния (див. вище пісню, що співають на соботку) и законѣнаго обьеда. Иже нарицается беззаньная трапеза, мьнимая роду и рожаницамъ».[163]

Інші свідчення, що належать іншим слов'янам, пропускаємо, бо й ці дають достатнє уявлення про значення підношень.

Жертви коління і жертви спалювання

Що ж до власне жертв, то вони були взагалі двох видів: жертви коління і жертви спалювання.

Про жертви коління (заклання) згадує уже Прокопій, говорячи, що слов'яни поклонялись богу блискавконосцю, приносили йому в жертву биків, що вони, будучи хворими чи бачачи близьку смерть у бою, обіцяли богу принести жертву за врятоване життя і, уникнувши небезпеки, приносили обіцяне в жертву, думаючи, що тією жертвою рятували собі життя. Костянтин Багрянородний, Масуді та Ібн-Фоцлан також говорять про жертвоприношення у слов'ян.

Про жертви коління у русинів ясно говорить Нестор: «Жряху бѣсомъ, оскверняху землю теребами своими и осквернися кровьми земля Руская и холмъ-отъ» (Несторъ 34). Згадує про них і Митрополит Іларіон у слові своєму, відзначаючи, що освятившись вченням Христовим, «уже не жрѣтвенныя крове вкушающе погибаемъ».

Між тим і народний переказ зберіг пісню обрядову, де йдеться про принесення у жертву козла.[164]

Жертви коління приносились щороку на честь божества під час свят, йому призначених, і окрім того, в інших випадках, коли треба було вмилостивити богів, як, між іншим, і при обряді поховання. Іноді вони творились урочисто жерцями, іноді тими, хто бажав принести жертву. У жертву звичайно приносились домашні тварини і птиця. Наприклад, бики, вівці, кози, кури, іноді коні та собаки. Під час принесення жертви здійснювались ворожіння, і жрець для того, щоб надихнутися пророчою силою, пив кров жертви. Після принесення жертви частину її роздавали жебракам, а інше залишалось перед ідолами; іноді принесене в жертву використовувалось як їжа на бенкеті, що відбувався по тому.

Жертви заклання мали взагалі подвійний характер: і характер освячення, і характер дару,

---

163 Востоковъ Спис. рук. Рус. Муз. М., стор. 229.

164
Ось початок цієї пісні.
За рікою, за бистрою –
Стоять ліси дрімучі;
А в тих лісах вогні горять,
Вогні горять великі;
Навкруг вогнів ослони стоять,
Ослони стоять дубові;
На тих ослонах добрі молодці,
Добрі молодці, красні дівиці,
Співають пісні, колядочки:
Посередині старий сидить,
Він гострить свій булатний ніж,
Біля нього козел стоїть,
Хочуть козла зарізати… і т. д.

приношенія, залишення себе для богів у надії бути винагородженим ними чимось більшим. Жертви спалення мали тільки цей другий відтінок.

Про те, що вони були досить звичними у слов'ян північно-західних та східних, свідчать залишки, які знаходять у городищах та інших місцях, де вони здійснювались, великої кількості попелу, вугілля, недотлілих кісток тварин і т. п. Опис жертви спалення є також у пісні краледворського рукопису, з якого можна зробити висновок, що і при тих жертвах, як і при жертвах заклання, приносились свійські тварини, що ті жертвоприношення були загальнонародними і що здійснювались вони з розмахом, блискуче, але не жерцями, а князями.

Є свідчення, що у слов'ян був звичай приносити в жертву людей, але ці жертви були дуже рідко і використовувались у надзвичайних випадках. Між іншим, в жертву приносили таких людей, котрих можна було (на думку язичників) не шкодувати. Наприклад, полонених чи християн. Людськими жертвами слов'яни прагнули пом'якшити гнів богів і прикрашали ними релігійні урочистості після війни чи битви. Смерть однієї людини чи багатьох на полі бою чи від хвороби завжди, за релігією слов'янською, викликала смерть іншої людини чи багатьох. Джерело одного і другого звичаю одне і те ж. Слов'янин боявся майбутнього після смерті – так само боявся своїх гріхів, як і насильницької смерті: і те, й друге готувало йому посмертні муки, але з боязню поєднувалась у нього надія на прихильність богів, на можливість умилостивити їх очищенням, і те очищення їхня віра знаходила в погибелі тварин або інших людей.

Поховальний обряд спалення супроводжувався також вбиванням не тільки тварин, а й людей, і якщо не когось іншого, то, зрештою, жінки, дружини чи наложниці. Для гинучого була надія, що він тією жертвою відкриває собі дорогу до раю; така ж надія була і для рідних покійника, які вірили, що тими жертвами очищається душа його від гріхів. Все те було для слов'ян жертвою очищення.

Ворожіння і пророцтва

Ворожіння були такою ж необхідною ознакою богослужінь, як самі молитви і жертвопринесення.

Обряди ворожінь засновувались на віруванні, що божество і без волі людини розкриває їй майбутнє. Ворожачи на майбутнє, слов'янин-язичник питав божество, по-перше, про те, що буде, а чого не буде, що йому робити, а що не робити; по-друге, про те, що саме має бути і що він має робити. Відповідь на перше питання була короткою: так чи ні, і відгадувалась з різних нескладних знаків; відповідь на друге питання відгадувалась із знаків значно складніших, і чим коротшою, невизначенішою була, тим більше залежала в своєму поясненні від волі того, хто пояснював.

Зрозуміло, що ворожіння першого різновиду використовувалось частіше. Воно було ворожінням по жеребу, що досить часто використовувався слов'янами. Крім ворожінь по жеребу, було, очевидно, і багато інших, судячи з того, що в забобонах народних залишилось досить багато способів ворожінь, і хоч не всі вони залишились від язичницьких часів, все ж багато з них не могли мати іншого джерела.

Були також у слов'ян ворожіння, в яких волю божества хотіли вивідати не за якимось жеребом, одним з двох протилежних, але в позитивній відповіді, одній з багатьох можливих.

Про існування такого обряду ворожіння, як віщування, згадує Масуді. Також Нестор розповідає, що волохи напророкували смерть Олегу: «Призва Олегъ волхвы своя и рече имъ: скажите ми, что смерть моя. Ониже рѣша, смерть твоя отъ любимаго твоего коня»[165], і т. п. Декілька подібних пророкувань записано літописцями і в пізніші часи. У Стоглаві читаємо: «волхвы и по звѣздамъ і по планитамъ глядять». Повір'я про те, що зозуля пророкує, скільки кому жити років, мало в часи язичницькі чисто релігійний зміст.

Читаючи свідчення, що розглядають питання, в яких випадках використовувались ворожіння, слід зазначити, що ворожіння у розумінні язичників слов'ян складали надзвичайно важливу частину богослужінь і мали вплив на життя приватне і суспільне; ворожіння

---

165 Див.: Новгор. Лѣт. М., 1781.

вирішували все найважливіше для окремої людини і для цілого народу, навіть призначення обрядів богослужінь. Храми і божества, яким в них поклонялись, шанувались тим більше, чим більше було в народі віри в пророцтва, які в них здійснювались. Про вибір нареченої за допомогою жереба читаємо і в «Слові о полку Ігоревім»: «на седьмомъ вѣцѣ Трояни врѣже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу».

Розуміння важливості ворожіння і ворожбитів залишилось і донині. Жереб мав релігійне значення. Ворожінням вирішували справи суспільні, походи і битви сухопутні і морські. Ворожіння за допомогою жереба і пояснення віщувань замінювали в багатьох випадках рішення розуму, серця та закону, бо слов'янин бажав віддати те вищій волі, що було вищим, ніж воля людська.[166]

Свята та ігри язичницькі

У стародавніх слов'ян були різні обряди, різні релігійні свята, що здійснювались в певний час, повторювались в певні дні, на одному і тому ж місці.

Слов'яни розподіляли свої свята згідно з трьома видами діяльності світла, що виражалась порами року, який ділився на три частини.

Першим було свято Весни, торжество на честь Лада, воскресіння чи повернення сонця, літній сонцеворот.

Свято Весни починалось досить рано – тільки-но починав танути сніг, відправлялося богослужіння і приносився в жертву козел. Зелена віха, тобто висока гілка, зв'язана на зразок мітли, яку у нас на Покутті удень св. Георгія (на Юра) вранці кожний господар встромляє в острог біля воріт свого обійстя, є ніби оголошенням весняного свята. Пам'ятником подібних стародавніх звичаїв у слов'ян залишились пісні, в яких згадується про таке жертвоприношення і звичай водити козла, крім того, хоровод хлопців і дівчат співає пісні, згадуючи ім'я Лада і Леля, тобто світлого. З цим поєднувався символічний обряд потоплення зими і закликання чи прикликування весни, від чого залишились вигуки у піснях, що звуться веснянками і гаївками (галілками, гагулками).

«Ой вже Весна воскресла,
Ой що ж нам принесла» та ін.

чи

«Благослови, мати,
Ой, мати Лада, мати,
Весну закликати» та ін.

чи

«Ой Дід, Дід, та й Ладо!
Та повідай, козле, правду:
Що ж вам маю повідати,
Коли нічого не чувати?» та ін.

Свято весни мало чотири значення: релігійне, землеробське, родинне і поминальне.

По-перше, то було торжество приходу весни. Воно починалося прикликуваннями матері сонця, великої Лади. Після того співали урочисті гімни на честь сонця; хоровод звертався до місяця і зірок; співали пісні на честь води; молились про родючість і посилання дощу, зверталися до лісів, прохаючи їх розвитися, закликали птахів розвеселити співом розцвітаючі

166 Див.: Изслѣдованія о языческомъ богослуженіи древнихъ Славянъ И. Срезневскаго. Спб., 1848.

діброви. Потім відбували символічні ігри; деякі з них символізували весну, інші означали спогади міфологічних подій.

Друге значення цього свята було землеробське; землеробські роботи зображались в ньому символічними образами. Доказом того є ігри; наприклад, сіяння проса, і хороводні пісні при гаївках, де зображається оранка, сіяння маку, льону, ячменю, пшениці та ін. і різні сільські роботи. Все те, відтворюючись у священнодійстві, ніби освячувало польові роботи селян.

Третє значення було родинне. Любов світлоносного чоловічого і водного жіночого божеств, тобто Святовита і Діванни, слугувала прообразом поєднання статей на землі. Тому у хороводі, складеному для богослужіння, хлопці та дівчата мали поєднуватись шлюбом для прославлення верховної любові наприкінці свята, а до того часу у своїх іграх і піснях висловлювали взаємну любов, залицяння тощо.

Четверте значення свята було поминальне. Те ж свято називається нині радуниця, чи проводи і могилки. Після веселих ігор ходили слов'яни на могилки чи до тих пам'ятників, де стояли на стовпах посудини з попелом померлих, приносили туди їжу та напої, робили возліянія на честь покійників, а жінки у піснях-плачах згадували чесноти померлих. Потім справлялась тризна[167] чи страва, урочистий бенкет, на якому їли і пили, звані і незвані на честь покійників. А тоді починалась боротьба і ристанія, подібно до стародавніх греків. Ті богатирські ігри вважалися необхідними для померлих. Ми маємо опис такої язичницької тризни у Нестора, де говориться, що після бенкету над могилою Ігоря княгиня Ольга запросила древлян на поєдинок з киянами.

Після весняного свята розпочиналися польові роботи, що супроводжувалися піснями та веселощами. Все це мало вигляд богослужіння Ладові. Вечорами збиралися хлопці та дівчата у коло поблизу води біля гаїв чи левад. То були «грища між селами», на яких, за словами Нестора, «умыкаху у воды дівиця».

Коли землероби обсіювались і наставало більше вільного часу, коли проміння сонця припікало відчутніше і розвиток органічного життя йшов швидше, слов'яни справляли свято на честь Лада, що звалось Семик, слово те співпадає з сімома тисячами днів царствування Дажбога і семи мечами Руєвита. Свято те звалось на Русі Ярилом, а у словаків Турицями та Літницями. І це слово мало у слов'ян чотири значення. Ідея його – це поклоніння світлоносній істоті в час найбільшої її діяльності, богу Руєвиту. Дівчата та хлопці у вінках, з гіллям збиралися у коло на березі річки на узвишші, у гаю. Зрубане дерево, прикрашене стрічками (мабуть, раніше символічними знаками) служить неодмінною умовою того свята у русинів. Як правило, те дерево – береза, і здається, воно символізувало матір Ладу – природу.

У римлян ставили також дерево, на честь Афродіти (Маї), що звалося arbor majalis, пор. *нім.* Maibaum; так само у індійців зображалась Бгавана, всезагальна мати, в образі лотоса. Релігійно-землеробське значення літнього свята видно із звичаю ходити полями з образами, повитими квітами, співаючи відповідні тій порі (русальні) пісні, які нині набули зовсім християнського значення.

У сімейному відношенні літницькі пісні виражають передчуття швидкого шлюбу. В час літнього свята приносились жертви русалкам – до цього часу існує у Карпатській Русі назва русальна неділя, русальні святки, русалії.

Нарешті, на завершення тривалого свята Лада відправлялось велике торжество Купала. Жодне із народних свят після прийняття християнства не залишилось у слов'ян з його відверто язичницькими рисами, як купальне свято, хоча духовенство намагалось знищити його. Про нього згадується у Стоглаві, «Синопсисі» Гізеля і Густинському літописі.

У «Стоглаві» (у XVI віці) скаржаться, «что противъ праздника Рождества Іоанна Предтечи противъ ночи і въ весь день до ночи мужи и жены и дѣти въ домѣхъ и по улицѣ и, ходя по водамъ, глумы творятъ со всякими играми и всякими скоморошествы и пѣсни сатанинскими, ночью въ рощѣ, омываются водою и пожаръ запаливъ, перескакаху по древнему нѣкоему обычаю». (Руск. прост, празд.).

---

[167] Тризна – значило бій, поєдинок, тризнище – місце бою, тризник – подвижник, тризнити, тризувати – битися, гратися. В давнину тризною звалося свято, поєднане з військовими потіхами.

Інокентій Гізель пише у своему «Синопсисі», «что въ Малороссіи въ навечеріи Рождества св. Іоанна Крестителя собравшеся къ вечеру юноши мужеска, женска и дѣвическа пола соплетаютъ себѣ вѣнцы отъ зелія нѣкоего и возлагаютъ на главу и опоясуются или еще же на томъ бѣсовскомъ игралищѣ кладуть огонь и окрестъ его емшеся за руцѣ нечестиво ходятъ и скачутъ и пѣсни поютъ, сквернаго Купала часто повторяюще и чрезъ огонь прескакующе».

У західних слов'ян те свято називається Соботкою, у русинів Карпатських (лемків і країнян) Собіткою.

Окрім слов'ян, це свято було відоме багатьом народам. Наприклад, у німців (johaimisteuer), у литовців, у фіннів, монголів, навіть у стародавніх греків та римлян існувало свято, під час якого палили вогнище і перескакували через вогонь. Сам Овідій говорить (Fastes VIII), що він тричі перескакував через вогонь і його кропили водою з лаврової гілки. Таким чином, святкування слов'янського Купала було загальним святом усього язичницького світу.

Цей обряд здійснюється нині у південній Русі таким чином. Перш за все молодь іде купатися, потім дівчата одягають вінки з чорноклена з духмяним зіллям, підперізуються чорнобилем (Artemisia vulgaris) і перед заходом сонця збираються на пагорбі неодмінно над річкою. Там ставлять два зображення: одне опудало схоже на людину, друге – на дерево, прибране у жіночі шати, стрічки та вінки. Цим деревом звичайно є чорноклен (Acer campestre), потім розкидають купи соломи, запалюють і, ставши колом, співають пісні, тримаючи зображення. У парі парубок із дівчиною скачуть через вогонь, потім, коли всі перескачуть, кидають на воду зображення, з яких чоловіче називається Купалом, а жіноче – Мореною. Потім скидають із себе вінки на воду та співають пісні. Купало і Морена означають Лада, Святовита, світлоносне начало і жіноче водне начало чи Діванну. Тепер вони називаються у народі цар-вогонь і цариця-водиця.

Значення того свята було символічне поєднання шлюбом Сонця з Водою, від якого утворились життя та любов у творенні.

Третє свято у слов'ян було взимку, в той час, коли сонце мало найменшу силу і повертало знову на весну, коли зима бореться з літом (тобто зимовий сонцеворот). Свято те має основу у загальнолюдському міфологічному розумінні народження світла.

У Персії святкували в кінці грудня – Мигрган і називали його святом народження непереможного сонця. У Єгипті подібно до цього жерці святкували народження Озіріса. У римлян також святкували Січневі Календи, що звались Natales Solis invicti. Те свято належало також і до поклоніння Митрі, що звався непереможним сонцем. У слов'ян було в той час свято, що зветься тепер Колядою.

У слов'ян відправлялось воно у відношенні релігійному на честь сонця, що народжувалось. Звідси робимо висновок: рік слов'яни починали із зимового повороту сонця (сонцевороту). Святовит, уражений на деякий час Чорнобогом, встає і починає оживляти природу. А оскільки сонце здійснює діяльність свою постійно, і спочатку являється воно малим, то звідси постало уявлення у всіх язичницьких народів про народження та дитинство світлоносного начала у річному його бутті, звідси походить зображення жінки (уособленої природи) з немовлям. Мабуть, то було також свято, бо в деяких обрядових піснях про це говориться за язичницькими уявленнями. В той час здійснювались ігри та різні ворожіння й приносились жертви.

У відношенні родинному свято мало те значення, здається, що тоді складався хоровод на весну і освячувався релігійними обрядами. Своє значення мало свято і стосовно землеробства. Звичай щедрувати і частково колядувати і віншувати на новий рік був переважно землеробським. Співаки – Колядники і щедрівники – під вікном прославляють багатство і щастя господаря і бажають йому такого ж добра і на наступний рік. Звичай посипання зерна на новий рік мав, здається, значення освячення зерен, що готувались для посіву.

Такими були (річні) свята стародавніх слов'ян, що відповідали річному колу сонця, з чого видно, що основою того кола було поклоніння сонцю.

Висновки

Із цього короткого огляду стародавніх слов'янських легенд видно, що головні риси й

ознаки язичницького богослужіння у всіх слов'ян були однаковими. Слов'янські міфи і язичницькі обряди випливли із одного джерела стародавніх переказів Сходу, колиски роду людського. Через це уявлення про божество і служби йому за прадавніми слов'янськими віруваннями мають близьку спорідненість з казковими переказами інших народів індо-європейського коліна. За недостатніми писемними пам'ятниками нині неможливо в повному обсязі уявити слов'янські легенди і обряди. Дослідження письмових джерел вже, можна сказати, вичерпане, нових відкриттів від тих мертвих свідків годі сподіватися. Залишається нам ще для дослідження живий народ. У його суспільному та родинному побуті, у народних піснях, повістях, в його забобонах, переказах, повір'ях криються, іноді в оболонці нового часу, подробиці далекої старовини. Ми уклали цей огляд з наміром подати співвітчизникам дороговказ для дослідження нашого народного побуту, який у вікових переказах губиться аж у далекій старожитності і зв'язаний з первісним розвитком роду людського. Сповідуючи цю думку, шануватимемо наші народні пісні та перекази належним чином – пізнавши своє рідне, полюбимо і оцінимо його.

Митрополит Іларіон
Дохристиянські вірування українського народу

1. Наші початкові вірування

Досліджуючи сьогочасні позахристиянські вірування українського народу, ми бачимо, що вони дуже широкі й вироблені в певну систему. Проте які б широкі не були ці вірування, ми відразу помічаємо, що це тільки порозрізнювані уривки з вірувань первісних, а їх давньої повної системи встановити тепер нема вже можливосте. Історичний джерельний матеріял, який маємо, невеликий, а головно – неповний, і він часто не дає змоги говорити про чисто українські вірування, – він свідчить взагалі про первісну слов'янську віру, без застосування її до одного якогось народу.

Слов'янський народ у своїх віруваннях багато одержав іще з доби індоєвропейської, коли він жив більш-менш спільним життям зо всіма іншими народами, а про це виразно свідчить те, що в народніх віруваннях індоєвропейських народів іще й тепер чимало спільного. Ще більше спільного в первісній вірі народів слов'янських, і тому виділити з нього чисто українські вірування часто нема змоги. І взагалі треба підкреслити, що досліджувати стародавні вірування, розвій чисто духового життя, тепер, по тисячі минулих роках, дуже трудно, в порівнянні, скажемо, з дослідом стародавнього релігійного культу (обрядів), що дається нам значно легше.

Первісна людина широкими очима дивилася на все своє довкілля[168], на все те, що її оточувало, від чого залежало все її життя, і що було сильнішим від неї. Кругом у природі були живі духи, що панували над певними своїми ділянками. А природу первісна людина знала досконало, – ліси, поля, річки, звірів, птахів, дерева, зілля і т. ін.

І легко поставали думки, як зробити так, щоб це сильніше не було на шкоду мені, як жити з ним у повній згоді. Це все, сильніше за людину, згодом стало мститися, як сила вища, як божество, з яким треба було скласти відповідні лояльні стосунки. Це й був уже зародок первісної релігії. Слово Релігія, *religio* – зв'язок, звичайно, з божеством, від лат. *religere* – зв'язувати; Віра – це вже система вірувань, система зв'язків людей з божеством.

---

168 Проф. А. Введенскій: Религіозное сознаніе язычества. Том І: Естественныя религіи. М. 1902 рік. – Булашев Г. О.: Украинскій народ в своих легендах и религіозных воззрѣніях й вѣрованіях. Вип. І. Космогоническія украинскія народныя воззрѣнія и вѣрованія. Київ, 1909 рік. – Васильєв М. К. и Н. Ф. Сумцов: Антропоморфическія представленій в вѣрованіях украинскаго народа. «Этн. обозр». Кн. 15, 1892 р. (див. і 1890 р. кн. 4). – Фаддей К. Рыльскій: К изученію украинскаго народнаго мировоззрѣнія», «К. Стар». 1888 р., кн. 11 і 1890 р. кн. 9–11, 1890 р. кн. 18–V. – П. И.: Народныя представленія и вѣрованія, относящіяся к внѣшнему міру. «Харьковскій Сборник», вип. 2, 1888 р. – Е. Барсов: Очерки народнаго мировоззрѣнія и быта, «Древняя и новая Россія» т. 3 ч. 11, 1876 рік. – І. С. Нечуй-Левицький: Світогляд українського народу, Львів, 1876 рік. – М. Грушевський: Початки громадянства, Відень, 1923 рік, 328 ст. – М. О. Косвен: Очерки истории первобытной культури, вид. 2, М. 1957 р. 238 ст.

Очевидно, ми мали дохристиянську релігію, як мали її й інші народи. І зовсім правильно проф. О. Потебня твердив: «Занадто рано поховали в нас слов'янську мітологію: порівняння імен грецьких з санскритськими показує, що вже перед розділом греків і індусів була розвинена релігія. Було б дивно, коли б слов'яни її не мали. Замовчування в наших літописців та інших або поверхові згадування народніх вірувань пояснюються зневажливим відношенням монахів до цих вірувань. З відсутности даних не можна робити тільки негативні висновки. Адже, коли б не заховалось «Слово о полку Ігореві», можливо, що хтось би вивів з того, ніби в слов'ян не було народньої поезії».[169]

Початкові вірування були найтісніше зв'язані з життям, – з природою свого довкілля, бо це вимагалося своїм господарським побутом, – це були вірування натуралістичні, на природі побудовані. Людина хотіла бути зо своєю природою в найкращих стосунках, бо ясно бачила, що в усьому залежить від неї, і тому початкова релігія заснована була на боротьбі з своїм довкіллям за своє існування, власне на певному ставленні до цього довкілля, – до сонця, води, землі, дерев і т. ін., а особливо до звірини. Первісна віра була віра практична, домова, господарська, необхідна людині на кожному кроці, бо була міцно пов'язана з її працею. Це була релігія реального життя, пізніш хліборобська, як частина життя людини, коли її віра й життя були нерозірвально пов'язані сотнями ниток.

Давня віра була вірою анімістичною (лат. animus – душа, живе), цебто людина вірила, що все кругом неї живе: почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, як усяка жива істота, а тому до природи первісна людина ставилась, як до істоти живої. Культ природи стояв в основі первісного релігійного світогляду, а релігія була одухотворенням усього довкілля.

По цьому людина стала все своє довкільне уосіблювати, очоловічувати, віра ставала антропоморфічною (гр. antropos – людина). Оці три елементи: анімітизм – оживлення, анімізм – одухотворення й антропоморфізм – очоловічення, – становлять основу давнішнього дохристиянського вірування, це бачимо в усьому житті і в усіх віруваннях давньої людини, бо все: сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірини, каміння, дерева, вітер, зілля й т. ін., – усе це живе, має свою душу, чоловіковидне.

Анімістичний світогляд був основою всіх давніх вірувань, глибоко просяк навіть розвій нашої мови, в якій позостався аж до сьогодні. Ми говоримо: сонце сходить, заходить, сідає, ударив грім, буря виє, вітер свище, несе його, небесне світило, і сотні інших, – усе це вирази анімістичного світогляду, хоч ми тепер не віримо в їхній реальний зміст, а сприймаємо тільки як свій словарний фразеологічний трафарет.

Звичайно, для первісної людини ці вирази були зв'язані з його віруваннями, більше того – постали з них[170]. Анімізм і антропоморфізм – це основні риси дохристиянського вірування: усе кругом живе, як і люди, усе народжується й помирає. Риси ці пережили довгі століття, і живі в нас іще й тепер у наших піснях, казках, загадках, приказках, у мові тощо. У народніх творах небесні світила, дерева, рослини, квіти, річки, звірі, каміння, вітри і т. ін., – усе було живе й очоловічене, і дохристиянській людині це не була проста метафора, як це сприймаємо тепер, – це була для неї релігійна правда.

Для прикладу згадаймо наше «Слово о полку Ігоревім», пам'ятку 1187-го року, з якого бачимо, що світогляд його автора був чисто анімістичний, – уся природа в «Слові» жива, горю людини тут співчувають і квітки, і дерева, і птахи, і людина тут говорить з природою, як з живою істотою, пор. плач-голосіння Ярославни.

Ось трохи виписок із «Слова»: «Стязі глаголять… Солнце ему тьмою путь заступило, ночь, стогнучи ему грозою, птиць убудила. Свист звірин воста близь»… Коли русичі були побиті, то «туга ізійшла по Русской Землі. Ничить трава жалощами, а древо з тугою к землі приклонилось».

Так само, коли року 1093-го втопився в річці Стугні юнак князь Ростислав, а мати

---

169 «Сборн. Харьк. Ист. – Фил. Общ.», т. ГѴ, ст. 44. – М. Грушевський: Історія укр. літер. І. 325.

170 Пор. *Будилович:* Первобытные славяне в их языкѣ, бытѣ, понятіях, 1878 р.

голосила по синові, то «униша (засмутилися) цвіти жалобою, і дерево ся з Тугою к землі приклонилося»… «Донець рече: Княже Ігорю… Ігор рече: О Донче!»… «Дон тя, княже, кличеть і зоветь князі на побіду». «Кричать теліги вполуночі, мов, – лебеді розпуджені». Ігореві, коли він утікав з полону, «дятли тектом путь к ріці кажуть». Як бачимо, природа жива і в повному контакті з людиною.

Найрізніші уосіблення й одухотворення широко відомі в нашій (та й світовій) поетичній мові, – тут уся природа жива, і в цілому світі ще й тепер це вважається найвищим поетичним стилем. Звідки це постало? Безумовно, це йде з дохристиянських часів, чого доказом служить «Слово» 1187-го року, написане таким власне стилем. І цікаво, що всім такий стиль подобається, і всі його добре розуміють і відчувають серцем, як сон літньої ночі…

Дохристиянська наша релігія – це звичайна релігія кожного первісного народу. Таку природну господарську релігію ми бачимо не тільки в себе, але і в інших народів усього світу, бо однакові умовини життя викликують і однакові вірування. Під словом «вірування» я розумію їх усіх разом, цілий комплекс їх, а не тільки самі вірування про богів (стисла релігія).

Старі вірування були істотні для людини, охоплювали все її життя, і такими позосталися й далі, і при Християнстві, загубивши тільки старих богів, та й то не всіх. Зводити дохристиянські вірування до самого тільки фольклору, календаря, медицини, до самої етнографії, як це в нас часто робили й роблять, ніяк не можна, бо реальні факти говорять про зовсім інше: дохристиянські вірування були й позосталися як істотні вірування. Старі вірування, крім цього, часто перетворювалися в найрізніші повір'я, міти та в легенди, але все в такі, в яких ці вірування виходять занадто видними. Взагалі, маємо багато різних стародавніх оповідань, які просто вияснюють довколишний світ і всі природні явища.

Звичайно, стародавня поганська віра не мала якоїсь послідовної глибокої системи, не мала якихсь своїх непохитних догматів, а тому з бігом часу легко змінювалася, як змінювалася й географічно, по різних місцевостях. Але головне в ній трималося незмінно: природа жива, нею керують різні боги, що шкодять або допомагають людині, але шкідливих богів можна вмилостивити.

Ця давня дохристиянська віра звичайно зветься поганством. Слово «поганий» латинське (paganus), спочатку визначало тільки мешканець паґа – pagus, села, «селянин». Бо Християнство ширилося найперше по великих містах, а села, паґи, позоставалися при своїй старій вірі, тому скоро слово «селянин – paganus» стало одночасно визначати й неохрещеного, цебто нехристиянина, а ще пізніше – кепський, недобрий. Слово «поганин», «поганий» часто вживається вже в наших найперших писаних пам'ятках XI віку, і завжди визначає нехристиянина, нехриста, якої б віри він не був. У «Слові о полку Ігоревім» 1187-го року поганами звуться тільки половці, плем'я нехрещене, і слово це стосується до них з погордою. Значення «поганий» як нехристиянин постало дуже рано, десь іще за імператора римського Констанція (337–361), і вжите вже в акті 368 року[171]. Кожен не грек чи не римлянин, що говорив іншою мовою, звався варваром; наше старе язичник; а що варвари звичайно були не охрещені, тому скоро «язичник» стало визначати нехристиянина. Значно пізніше постало в нас іще слово «невіра», – хто не вірує в правдивого Бога, нехристиянин зокрема, бусурман (татарин) чи бузувір.

В Іпатієвому Літопису «поганська Русь» – це Русь неохрещена.

Давня віра в слов'ян не встигла розвинутися в закінчену повну систему, бо прийшло Християнство й спинило цей розвій, хоч відразу й не вбило його. Ось тому ми звичайно бачимо в усьому тільки більші чи менші уривки стародавніх вірувань, а не розвинену релігійну систему.

Давні Літописи показують нам, що слов'янські племена, наші предки, не були однаковими щодо своєї культури, а це значить, мали деякі різниці і в своїх віруваннях. Звичайно, головне в вірі всіх слов'ян, – анімітизм, анімізм та антропоморфізм, – було спільне й однакове, але речі другорядні, а також обряди, могли бути й трохи відмінними, чому й божества їх часом різнилися й мали інше ім'я. Народні вірування все розвивалися в міру розвитку народньої

171 Д. *Робертсон:* Исторія Христіанской Церкви. Переклад Д. Лопухина, Спб., 1890 р., т. I, ст. 221.

культури, у міру розвитку суспільних та господарських форм життя, але головна основа віри, – природопоклонство, позоставалася, як підвалина, як догмат її.

Як свідчить наш Початковий Літопис, різні племена наших предків жили трохи відмінним життям. Поляни були «кроткі й тихі», мали установлений шлюб, забороняли братися з кровною ріднею (ексогамія). Навпаки, деревляни «живяху звірьским образом, живущи скотьски, і убиваху друг друга, ядуще все нечисто, і браченья в них не биша, но умикаху у води дівица» (за Іпат. Літоп.). Так само було і в радимичів, сіверян, в'ятичів, а жінок вони мали й по кільки. Поляни були вже землероби, а інші жили ще вловами, бортництвом (бджільництвом), звіроловством, риболовством і т. ін. Тому й релігійні вірування різних слов'янських племен не були цілком однакові, – у полян, скажемо, вони були значно більше розвинені й чеснотні, як у народів лісових.

Перше віра була в конкретні предмети, – це конкретний антропоморфізм, а пізніш розвинулася й віра в саму ідею цих предметів, в їх духа. Звичайно, поділити дохристиянські вірування нашого народу на якісь точні часові доби майже неможливо, бо підставового для цього матеріялу не маємо.

Але все вказує, що об'єктом релігійного пошанування в нас, як і в слов'ян взагалі, було все сильніше від людини в довкільній природі, все, від чого людина залежала в своєму щоденному житті, а найперше в житті господарському: небесні світила, цебто сонце, місяць і зорі, природні стихії: вогонь, вода, земля, повітря, а також світи рослинний, звіринний, мінеральний і ін.

Наш Початковий Літопис часто подає про поганське життя наших предків. Напр.: Князь Володимир запровадив у Києві ідолів, «і оскверняху Землю требами, і осквернися требами Земля Русская» (Іпат. Літоп.). В І Новгородському Літописові, в оповіданні про Кия, Щека й Хорива, про полян подається: «Бяху же погане, жруще (приносячи жертви) озером, і кладезем, і рощенієм (рослинам), якоже прочии погани». Те саме подає і Лаврентіїв Літопис під 986 роком: «По дьяволю наученю ови решением, кладязем і рікам жряху».

Наші давні пам'ятки нерідко вказують, чому саме поклонялися слов'янські племена взагалі, або й ми. Так, письменник другої половини XII-го віку Єпископ Кирило Турівський (t по 1182 р.) у своїй проповіді на Фомину неділю радіє, що його вірні по прийнятті Християнства не будуть уже звати богами «стихіа, ні солнце, ні огнь, ні источници, ні древеса», – це перерахування того, чому за його часу ще поклонялись. В апокрифічному творі «Хожденіє Богородици по мукам» XII віку читаємо, що в пеклі на першому місці мучаться безбожники, що не вірували в правдивого Бога, а те, що нам Бог «на роботу сотворив, то они все боги прозваша: солнце і місяць, землю і воду, звірі і гади». Давнє Слово Св. Кирила «О злых духах», список XV віку, подає: «Не нарицайте себі бога на землі, ні в ріках, ні в студенцах (криницях), ні в птицах, ні на воздусі, ні в солнці, ні в луні (місяці), ні в камені».

Цікаво, що навіть у XVI віці, року 1534-го Архиепископ Новгородський Макарій пише до царя Івана Грозного, що його паства «обичая держахуся от древних прародителей. Суть же скверниє молбища їх ліс, і каменіє, і ріки, і блата, істочники, і гори, і холми, сонце, і місяц, і звізди, і озера, і просто ріщи – всей тварі поклоняхуся, яко Богу, і чтяху, і жертву приношаху кровную бісом: воли, овци, і всяк скот, птиц»[172]. Не наше життя він описує, але певне трохи близьке й нам.

Аналіз сучасних простонародних вірувань показує, що багато з того, що було в давнину, позосталося й тепер, при Християнстві, тільки підчищене ним. Ці давні вірування були для людини її філософською системою, і давали їй можливість розуміти довкільний світ, бо ці вірування відповідали на всі запити його духа.

На саму істоту поганства вже в давнину було два головних погляди. За одним поглядом божки – це біси, і це диявол нахиляє людей до поганства. А коли божки – то біси, то невільно навіть імен їх згадувати, бо так навчало Святе Письмо: «Не згадуйте ймення їхніх богів» (Іс. Нав. 23. 7), «Я їхніх імен не носитиму в устах своїх» (Пс. 15. 4). Ось через це наші книжники спочатку вперто замовчували імена наших дохристиянських божків, і взагалі нічого докладніше про них не писали. «Слова» (проповіді) не раз твердять, що про поганство «срам» і

---

172 Полное собраніе русских лѣтописей, том V, ст. 31.

говорити[173]. Акад. А Шахматов твердить, що в нашому найдавнішому Літопису спочатку не було імен давніх божків, – їх названо пізніше[174], коли з ними розпочалася вже сильніша боротьба.

Другий погляд на поганство зовсім інший. Божки – це тільки ідоли, це ніщо (пор. 1 Кор. 10. 19), а саме поганство люди виявляють у тому, що вірять у природу, в саму твар (твориво), а не в Творця, і служать цій тварі (пор. Рим. 1. 21–32). І так навчали й Отці Церкви. Правда, обидва ці головні погляди на поганство взяті з Святого Письма. При цьому другому погляді можна вже було називати божків по іменах.

А що робити з ідолами та взагалі з поганством, наші давні книжники добре знали, бо Книга Повторення Закону виразно навчала про це: «Жертівники їхні порозбивайте, а їхні стовпи поламайте, святі дерева їхні постинайте, а бовванів їхніх попаліте в вогні» (7. 5, 12. 2–3). Так, власне, й робили в нас зараз по прийнятті Християнства.

У «Слові о полку Ігоревім» 1187-го року проведений ще один погляд на наших давніх божків: це не біси, не ідоли, але наші предки, люди – їхні онуки: «Погибашеть жизнь Дажьбожа внука», «Встала Обида в силах Дажьбожа внука», «Бояне, Велесов внуче». Це для нас дуже важливе: давні боги не біси, і злилися вже з нами, як наші предки. Взагалі, в «Слові» ані єдиним слівцем не ображено наших стародавніх вірувань, хоч автор його був християнин.

2. Небесні світила

Первісна людина рано зрозуміла, що сонце було головним двигуном і джерелом усього життя на землі, – воно давало тепло й світло, а без сонця на землю приходить ніч та зима, а з ними й смерть. Людина й природа всім своїм життям залежать від сонця, – без нього нема на землі життя. Ось чому в усіх народів сонце з найдавнішого часу обожується, пізніше перетворюється в окремого бога.[175]

Так само обожувалося сонце і в нас, про що свідчать наші стародавні пам'ятки. Єпископ XII в. Кирило Турівський, радіючи, у своєму Слові про поширення Християнства, додає: «Уже бо не нарекуться богом стихіа, ні солнце, ні огнь». Як саме звалося в нас божество сонця, встановити трудно, бо по різних місцях воно звалося не однаково. В Іпатієвому Літопису під 1114 р. читаємо: «Солнце царь, сын Сварогов, эже єсть Дажьбог», а інші пам'ятки богом сонця звуть Сварога. Але окремого, міцно усталеного бога з сонця в нас, проте, не створено, бо взагалі був перерваний розвій слов'янської мітології.

В «Слові о полку Ігореві» 1187-го року княгиня Ярославна зве сонце «Господином», власне Господом. Воно може й дошкульно нашкодити людині своїм сильним вогненним промінням; так, Ярославна промовляє до нього, як до бога: «Чему, Господине, простре горячю лучю (проміння) на лади вої, в полі безводні жаждею їм лучі (луці, луки) сопряже, тугою їм тули затче?»

В українській народній поезії звичайно вживається ще й тепер: сонце святе, чисте, сонце Боже, сонце праведне. В одній пісні співається: «І к сонечку промовляє: поможи, Боже, чоловіку!» (Метлинський), – так ніби сонце зветься богом. У Чубинського: «Сонечко ясне, ти святе, ти прекрасне». Сонце – це око Боже, або вид Божий. Щоб удався коровай, співають, щоб він був як Бог милий,

як день білий,
як яснее сонечко!

---

173 *Е. Аничков,* ст. 107.

174 Разысканія, ст. 139, 555, 561.

175 *И. Срезневскій:* Об обожествленіи солнца.

У коляді за столом сидять три товариші: ясний місячник, світлеє сонечко, сам Бог Небесний. Отже, сонце все ставиться поруч із Богом.

Здавна всі шанують сонце. Нечуй-Левицький подає: Жінка каже: «Не свічу волосом проти праведного сонця». Так і в Церкві жінки стоять з покритою головою, – не світять волосом перед Богом.

Є відомості, що в давнину сонцю приносили й жертви, напр. кур.

На ніч сонце йде спочивати й кладеться в море, звідки встає вранці викупане й свіже, – така думка спершу постала, звичайно, в якогось приморського народу, а звідти поширилася й по інших народах. В гірських околицях вірили, що сонце кладеться на ніч за гори.

Злі сили, демони, нападають на сонце і закривають, а то частинно й пощають його. Про таке власне вірування згадує вже Іпатіїв Літопис під 1065 роком: «Солнце премінися, не бисть світло, но аки місяць бисть, его же невігласи глаголють: снідаєму сущю»; те саме й під 1115 роком. Ось тому з найдавнішого часу затьма вважалася вісником недоброго, ознакою незабарних нещасть, як це бачимо в «Слові» 1187-го року. В Іпатієвому Літопису під 1185-м роком описано, що коли князь Ігор побачив 1-го травня затьму сонця, то запитався своїх бояр та дружини: «Что єсть знаменіє се?» І рекоша мужі: «Княже, се єсть не на добро знаменіє се». Те саме подане і в Літопису Лаврентієвому, з додатком: «Страшно бі видіти человіком знаменье Божье». Про напад злих сил на сонце свідчить і тепер наша приказка: «Зима літо з'їдає, хоч перед ним утікає».

Знамення чи явища (дива) на небі – дивували ввесь народ, тому літописці так часто говорять про них. Ось іще приклади з Іпатієвого Літопису. «Знаменья бивають – каже літописець (1102 р.) – ово же на добро, ово же на зло». «В се же літо (1091) бисть знаменье в сонці: погибе, мало ся его оста… В се же літо земля стукну, мнозі слишаша… В се же літо волхв явися у Ростові і погибе».

Року 1161 було явище (диво) на місяці: «сему же рекоша старші людие: се благо єсть сіяково (таке) знамение, се преобразуєть княжу смерть, – єже і бисть»… «Бисть знаменье в солнці, проявляше Святополчю смерть». Багато описано в Літопису різних знаменій, – і все не на добро.

Часто буває й затьма сонця чи місяця, – так само не на добро. Під 1105 р. подається, що «явися звізда з хвостом». Затьма місяця завжди звіщає нещастя, твердить Талмуд. Така затьма все вказує долю Ізраїля.

Збірник XVIII ст. подає, що «Бог воздвизає звізду камизу (комету) на воздусі» тоді, коли «царство має перемінитися на запущення, або явиться рать злопогубная, або буде щось люте».

Сонце в народа святе, праведне, і так його звуть і старші наші письменники, напр. Т. Шевченко, П. Куліш і ін. Великий князь Володимир Мономах (t 1054) у своїй «Науці дітям» навчає: «Щоб не застало вас сонце в постелі. Віддавши ранішню Похвалу Богові, а потім сходячому сонцеві, й побачивши сонце, прославте Бога з радістю!»

Як показує листування Кирила з Нифонтом другої половини XII віку, у нас померлих ховали до заходу сонця, – щоб померлий і в останнє бачив сонце.

Так само й зорі святі та праведні. Зорі – це віконця до Неба («Лісова пісня»). П. Куліш у «Чорній Раді» 1857 р. подає: «Зорі – то людськії душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на Небі Анголи… Як же часом покотиться по Небу й погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу». Він же пише: «На Небесах сияють вічно Божі мислі – зорі».

«Зорі – то Янголи дивляться. У кожного є свій Янгол: то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж, як зірочка покотиться, то душа переставиться», – так подає Панас Мирний в «Хіба ревуть воли…»

П. Куліш у «Чорній Раді» подає, чого на місяці видно плями: «То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменував на місяці той гріх своєю рукою: Дивіться, каже, люди добрі: так як сей Каїн до віку вічного нестиме на плечах братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку, до Суду, тяжкий гріх свій». Про це подає й Т. Шевченко в «Назарі Стодолі»: на місяці брат брата на вилах держить.

Гулак-Артемовський пише:

Пішов татусь в той край гожий,
Де місяць і сонце
З світлиць Божих на світ Божий
Дивляться в віконце.

«Під тихими вербами» Б. Грінченка 1907 року: «Зіньку, чи правда, що на місяці брат брата на вилах держить?»

І взагалі, в народніх обрядах скрізь бачимо остатки солярного (соняшного) світогляду, і стародавні вірування в небесні світила. В наших казках нерідко виступають ці космічні сили: сонце, місяць, зорі, а також: мороз, град, вітер і ін.

Усі небесні світила, – це одна родина: сонце – жінка, місяць – чоловік, молодий, а зорі – то дітки, як то співається в наших колядках.

У стародавній Молитві на Хрещення читаємо (Требник): «Ти простерл єси Небо яко кожу, Ти утвердил єси землю на водах». Небо не одне, а багато їх, напр. Іоаникій Галятовський твердить, що є 11 Неб («Ключ Розуміння»).

Місяць скрізь шанувався, бо ж це нічне Боже око. І навіть і тепер, хто побачить його вперше (новика), той конче мусить перехреститися, щоб щастило ввесь місяць. А хто побачить новика з лівої руки, та ще з порожніми кишенями, тому не поведеться, і треба вміючи відплюватися. Гори й долини, які бачимо на місяці, з найдавнішого часу породили багато різних легенд, з них у нас найчастіша: це побилися два брати, й один тримає другого на вилах (Чубинський), або – це Каїн Авеля забив.

Денниця чи порання зоря та зоря вечорова, – це сонцеві сестри красуні. А зорі – це сонцеві та місяцеві діти, або пізніше – Божі очі. Кожна людина має на Небі свою зірку, і коли вона народжується, Бог її запалює, а коли вмирає, з Неба котиться й зірка її. Молошний шлях – це чумацький шлях, дорога на Крим і далі на Єрусалим.

В давнину були різні курси космографії, науки про світ, що залюбки читалися в середні віки, – вони й сіяли всякі легендарні знання про небесні світила. Так само й ворожбитська книга Громник подавала різні гадання й по сонцю, напр.: «Якщо в листопаді померкне (затьмариться) сонце, будуть біди і багато повстань, і містами руїна».

Усі наші давні свята мали соняшний характер, – були так чи йнакше пов'язані з сонцем, чому й врочисто святкувалися. В ніч на Івана Купайла, в інших місцях на Великдень, сонце, сходячи, грає: то опускається за обрій, то знову підіймається, «жениться й танцює», кажуть в народі.

В святковому ритуалі було багато соняшних емблем. Можливо, що цим є й т. зв. «калата», яку хапають хлопці й дівчата на Андрея. Білий кінь завжди був емблемою сонця, що біжить по Небу, чому шанування його позостається й до сьогодні. Яйце – джерело зародження, як і сонце, чому воно з глибокої давнини стало емблемою сонця й шанувалося. Великоднє червоне яйце (крашанка) набуло особливо великої пошани, – ним «котилися» й гуляли «навбитки», проти чого сильно виступала Церква ще в XVII-му віці. При гаданнях і заговорах часто вживаються яйця, як речі ритуальні: ним викочують хворобу, пристріт чи вроки (наврочене).

Коли сонце заходило, його проводжали сумом і страхом, чи воно ж напевно ще вийде; захід став недобрим місцем, місцем вічної темряви й адом. Навпаки, місце, звідки вранці виходило сонце, схід – це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло. Це Рай, це Ірій. Тут, на Сході, живуть і померлі, рахмани чи брамани. Хто молиться богам, має молитися на Схід, а особливо вранці, бо ранішнє сонце, добре викупане й виспане, завжди милостиве.

Схід – сторона землі, де сонце сходить, цебто, де починається життя. Бог-сонце був у глибокій пошані, – на Схід усі народи молились. Пошану Сходу ще з глибокої давнини прийняла Християнська Церква. Святий Отець і Учитель Церкви Василій Великий (329–378), доводячи необхідність Передання, коли про що не свідчить Св. Писання, уже писав про Схід: «У Молитві треба звертатися на Схід, – яке Писання навчило нас про це?»[176] Ось тому Схід

[176] *М. Помазанскій:* Православное Догматическое Богословів, 1963 рік, ст. 9.

сильно поважається в Церкві віддавна.

Треба дбати, щоб сходяче сонце не застало нас сплячими. Князь Володимир Мономах († 1125 р.) навчає своїх дітей: «Солнцю восходящю, і узрівше солнце, і прославити Бога с радостью, і рече: Просвіти очі мої, Христе Боже, і дал мі еси світ Твой красний»[177]. Звичайно, тут уже старе з новим.

Арабський письменник X віку Масуді описує якогось поганського храма, і каже, що в ньому в стелі була дірка, щоб бачити перші проміння сходячого сонця. Різні заговори, заклинання й молитви звичайно проказували, звернені обличчям на Схід. І тепер Храми в нас будуть Вівтарем неодмінно на Схід, і моляться так само на Схід, але вже з іншим поясненням: до Єрусалиму, до Христа. Коли моляться на дворі й є сонце, то звертаються до нього, бо воно святе. Як сонце сходить, гуцули й тепер радісно вітають його: здіймають шапку, звертаються на Схід і низько вклоняються.

Хреститися на схід сонця міцно увійшло в вірування багатьох народів. Напр.: «Перехрестився на схід сонця» (І. Багряний: «Тигролови»). «Ізольда обернула обличчя на схід і помолилась Богу» («Тристан і Ізольда», переклад М. Рильського). «Чинячи Намаз (Молитву), татари обличчям повертаються на схід» (Н. Рибак: «Переяславська Рада»).

Старовірський Збірник XVIII ст. (з моєї бібліотеки) подає: «Аще ли чернець на востокь помочится – (йому кара) поклоновъ 300 і 6, дней і нощей». Це подається як Правило 7-ме Анкирського Собора 314–315 років, але в офіційному Збірникові цього Правила нема.

В весільному ритуалі сонце й тепер грає помітну ролю, бо й сам цей обряд тісно зв'язаний з соняшним культом. У весільних піснях часто звертаються до сонця, місяця й зірок, а фігурками сонця й місяця, «шишками», оздоблюють коровай. Молода, запрошуючи гостей на весілля, йде «посолонь», в напрямі сонця (пор. обходження Церкви також «посолонь», по сонцю, як було в давнину). Можливо, що й персні в весільному обряді зв'язані з сонцем, – синонім тепла та плодовитости, а не фалічности, як дехто вияснює (Вовк: «Студії»). Так само в весільному ритуалі шанується й місяця: місяць і вечорова зоря – це символ молодого та молодої.

Комети завжди віщують нещастя, і люди боялися їх з найдавнішого часу, про що в Літописах маємо багато записів. Так, Іпатіїв Літопис під 1265 р. розповідає: «Явися звізда на востоці хвостатая, образом страшним, іспущающе от себе лучі великі. От видіння же сея звізди страх обья вся чоловіки і ужасть. Хитреці же, смотрівше, тако рекоша: Мятежь велик будетъ в земли. Но Бог спасе Своєю Волею, і не бисть ничтоже».

Так само й криваві зорі – лиховісна ознака, як про це свідчить «Слово о полку Ігореві». В Іпатієвому Літопису під 1102 р. читаємо: «Бисть пламеньє на Небеси, місяця генваря 29, – аки пожарная зоря, і бисть тако світ всю нощь, аки от луни полни світящеся».

По небесних світилах часто гадали, і взагалі вони реагують на події на землі; пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Другого дня вельми рано кривавії зорі світ повідають».

Сонце – святе й праведне, тому не можна дразнити його злими подіями. І нечиста сила діє звичайно вночі, коли нема сонця. Сонце не терпить крови і карає вбивця, коли він проллє кров на його виду. Взагалі сонце не повинно бачити крови: «Людська крівця не водиця, розливати не годиться», – каже приповідка.

У нас є багато стародавніх легендарних оповідань, що невинно пролита кров, та ще за сонця, кличе собі в свідки що-будь, те, що було під час убивства, і забиті виявляють про злочин цими речами. Напр. часті оповідання про чудесну дудку з калини, що виросла на могилі забитого й видає вбивця; це світовий мотив. Рудченко наводить казку, де за свідка стає перекотиполе, і Квітка-Основ'яненко обробив це в новелу «Перекотиполе». Часом невинно вбиті дають знати при допомозі своїх речей, позоставлених удома: вони міняються, або покриваються кров'ю.

Із усіх чотирьох сторін землі найбільше шанується Схід, – сторона, де сонце сходить, сторона, куди всі моляться.

Про небесні світила в українській фразеології позосталося багато антропоморфічного, а це

---

177 Полное собраніе русских Літописей, т. I, ст. 102.

вказує на наші стародавні вірування, напр.: сонце сходить, народився місяць, дивляться зорі й т. ін.

3. Вогонь

Сонце – то тепло й світло, а його проміння вогненні, цебто вогонь походить від сонця. Силу вогню люди пізнали дуже рано, і рано його обожили, зробивши другим сином Сварога. Вогонь, вірили, був виявом соняшного бога на землі, послом Неба на землю. У деяких народів вогонь став окремим, ясно означеним богом, але в нас він таким не став, хоч стародавні пам'ятки часом звуть його Сварожичем, цебто сином бога Неба Сварога.

Різні старші повір'я, а то й пам'ятки, ясно вказують, що і в нас вогонь обожувався й його шанували, як бога. Арабський письменник X віку Ібн-Даста оповідає, що слов'яни були вогнепоклонниками, бо поклонялися вогню. Кирило Турівський в XII віці, як я вище подав, пише, що з прийняттям Християнства вірні не будуть уже звати вогонь богом. В «Слові Христолюбця» XI віку читаємо про наших предків, що вони «і вогневі моляться, зовуще его Сварожичем, моляться вогневі под овином» (клунею).[178]

Домове вогнище, «очаг», береже щастя дому і всіх його членів, чому воно сильно шанувалося (пор. пенатів у римлян). В кінці земля згорить у вогні, і тоді буде кінець світові.

Не вільно плювати на вогонь, бо він Святий, а то на язиці висипле «вогник». У гуцулів іще й тепер говориться: «Огонь Святий мститься, як го не шінуїм». Вогонь Святий, Божий, праведний, тому в давнину ним робився різний Суд Божий, що перейшло й до християнських часів, і було поширене за середніх віків, бо вірили, що невинний не згорить на вогні. Звичайно підозрілу людину кидали в вогонь, вірячи, що вогонь невинного не спалить. Це був «Суд Божий». Таке уживання вогню відоме й тепер у весільному ритуалі: на Волині, коли молода йде до Церкви на Вінчання, вона переходить через вогонь; і вогонь спалить дівчину, якщо вона вже втратила дівоцтво й обманює молодого (Вовк: «Студії»). Звідси й наша приповідка: на злодію шапка горить.

При вогні не прийнято говорити непристойного, бо вогонь Святий. Не прийнято вимітати піч нечистим віником. Запалюючи вогонь у печі, господиня хрестить його й ставить горщик води, – жертва вогню. Як засвітять лямпу – хрестяться всі.

Блискавка – це небесний вогонь, що його посилає бог чи то на кару людям, чи на відігнання злих сил, тому не можна гасити пожару від неї, хіба тільки… молоком. Вогонь своєю силою рівняється з блискавкою: як ця проганяє злих духів, так проганяє їх і домашнє вогнище, очаг. Взагалі, вогонь Святий, – зужиті освячені речі тепер кидаються або в воду, або в вогонь; напр. шкаралущу від великодніх крашанок можна палити в вогні або кидати в річку. Так робили в давнину й зо старими церковними книгами й речами, Церковним Посудом.

Грім, посланець Неба й вогню, має цілющу силу, тому як весною вперше гримить, треба спиною обпертися об дерево чи об що інше, і спина не болітиме до нового грому в наступному році. Ібн-Фадлам свідчить, що слов'яни удар грому вважали за Суд Божий.

Коли Християнство заступило поганство, почитания вогню, проте, позосталося аж до нашого часу. Ще й сьогодні простолюддя хреститься при запалюванні ввечері лямпи чи взагалі світла, а грамотні ще й проказують: «Слава Тобі, показавшому нам Світ!» Вогонь має й благодійну силу, – Йорданською свічкою підсмалюють волосся дітям, щоб були розумні, щасливі й не страхітливі. Взагалі, первісне пошанування вогню перейшло й на церковні свічки, напр. страсна або громнична (Стрітенська) свічка боронить від грому й подає здоров'я.

Вогонь частий ще й тепер у ритуальних наших обрядах і має в них велику очищальну силу, чому через нього скакали в Купайлову ніч. Вогні Великого Четверга та Великодньої ночі – це очищення землі від нечисти. В Святу ніч під Великдень у нас часто кладуть великі вогні кругом Церкви, чим займаються головно парубки й нестарі чоловіки, – це очищення Громади від злого.

В весільному ритуалі вогонь і тепер частий, як очищальна сила. Коли молоду привозять до

---

178 *Ф. Буслаев:* Историческая христоматія, ст. 519, 522, Москва, 1861 рік.

молодого, то її й увесь її поїзд переводять через вогонь, щоб очистити всіх, що приходять до іншого роду. Обох молодих на дорозі переводять через вогонь, а без цього молода ще не жінка, бо «не обсмалена». По першій шлюбній ночі відбувається обряд «смалити молоду»: жінки за селом кладуть вогонь і скачуть через нього з молодою (Вовк: «Студії»).

Особливо велику силу має живий вогонь, цебто добутий через тертя дерева об дерево.

Вогонь був і символом плодючосте, чому на весіллі вживаються свічки.

Відомі в нас і Прометеївські легенди, цебто оповідання, як уперше постав вогонь на землі. В одному стародавньому апокрифі читаємо: «Како огнь зачася? – Архангел Михаїл зазже огнь от зіница Господня, і снесе на землю»[179]. Так Прометея народня фантазія переробила в Архангела Михаїла.

А народня легенда розповідає таке. Одного разу «розклав чорт велике багаття. Побачивши це, Бог послав до нього Архангела Гавриїла, щоб він добув вогню. Заговорюючи чорта, Гавриїл всадив у вогонь кінця своєї залізної палиці. Коли палиця розжеврілась, Архангел відійшов, але чорт зрозумів, у чому річ, і кинувся його здоганяти, і вже був мало не здогнав. Тоді Бог сказав Гавриїлові: «Кинь палицю». Архангел кинув, палиця вдарилася об камінь, і з нього посипалися іскри. Так перейшов вогонь до каменю, і люди навчилися здобувати його звідти, вдаряючи об камінь залізом» (Вовк: «Студії»).

Протилежно вогню в народньому віруванні є й Мороз, – це старезний дід, що все морозить своїм подихом. Він дуже лютий на тих, хто не кличе його на кутю в Святий Вечір, у вечір під Різдво, і виморожує їм збіжжя на полі. Щоб того не сталося, на кутю (різдвяний вечір) завжди кличуть: «Діду Морозе, діду Морозе, – йди до нас куті їсти!»

4. Земля

Земля – наша мати, вона родить нам усе, що потрібне для життя, тому й шанування й обожування її (напр., греків Гея) пішло з дуже давнього часу. Але в слов'ян земля окремою персоніфікованою богинею не стала, хоч і надзвичайно поважалася.

Невільно без потреби бити києм по землі, бо їй болить, і це гріх. На Духів день земля іменинниця, і не можна тоді нічого на ній робити, напр. кия стромляти в землю, бо їй болить. В нашому Іпатієвому Літописові під 986 р. читаємо: «Аще ли земля єсть мати, почто плюєте на матерь свою?» Вираз «мати сира земля» широко скрізь відомий. Уже Іван Золотоустий IV в. зве землю матір'ю.

Землі треба конче давати спокій, і встановлено, що від Введення до Благовіщення – Свято землі: в ці дні Бог її благословляє, і вона будиться зо свого зимового сну, і будиться все, що в землі: жаби, гади й ін. По Благовіщенні вільно вже поратись біля землі. «Держімося землі, бо земля держить нас», – це стародавня наша приповідка, відколи людина осіла на землі.

Земля здавна має в нас епітети шани: Божа, праведна, Свята. Наші єретики, т. зв. стригольники (стрижії), в XIV віці навчали, щоб люди каялися Святій землі, а не Священикові. Земля буває найвірнішим свідком, тому в Україні ще й тепер при найвищій клятві, на доказ правди, їдять землю або цілують її: земля Свята, і не подарує тому, хто не дотримає слова. Тому й примовка часта: «Хоч ти землю їж, не повірю!»

В разі кривди земля може розступитися й поглинути злого чи грішника, як поглинула вона Корея, Дафана й Авірона (Числа, 16. 31–33). Ще й тепер у нас звичайне прокляття: «Бодай тебе земля поглинула!» Великого грішника по смерті Свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а бувши похований – не згниє. Звідси пішло й прокляття: «Бодай тебе Свята земля не прийняла!»

Земля, за народнім віруванням, покоїться на водах океану. Це стародавнє вірування ще юдейське, – в Псалтирі читаємо (24. 2):

«Заклав Бог землю на морях,
І на річках її встановив».

---

179 Памятники отреченной литературы, т. II, ст. 145.

Пор. з молитвою на Хрещення в Требнику: «Ти простерл єси Небо яко кожу, Ти утвердил єси землю на водах».

Уся наша космогонія прийшла до нас головно від греків, і вся переповнена легендами. «Шостоднів» Василія Великого (t 379 р.), коментар на шість день творення світу, повен легенд та чуд. Так само і візантійський письменник VI віку, родом з Олександрії, чернець Косма Індикоплевст у своїй «Християнській Топографії» писав, що світ чотирокутний і плоский, подібний до кімнати, в якій звід – Небеса. Землю зо всіх сторін оточує океан, а по тому боці жили наші Праотці до потопу. Сонце – це розтоплений круг, що постав з небуття четвертого дня світотвору, і він освічує світ удень, а місяць уночі. Заходячи, сонце ховається на заході за грушковату гору.[180]

Отож, за народніми віруваннями, земля покоїться на водах океану, на трьох китах; коли ці кити рухаються, буває землетрус. В стародавній пам'ятці: «Бесіда трьох Святителів» читаємо, що земля плаває по великому морю, а тримається на 3 китах великих і на ЗО малих; ці останні закривають ЗО морських віконець, а кругом моря стоять залізні стовпи.[181]

В оповіданні Мефодія Патарського про Ноя всесвітній потоп пояснюється так: «Повелі Бог в морі ЗО китом от'іти от міст своїх, і поіде вода в си оконци (морські) на землю[182]. В «Повість града Ієрусалима» читаємо: «А рибам мать – кит риба великая. Как та риба кит взиграється і поідет во глубину морскую, тогда будет світу преставленіє».[183]

Цікаво, що відгомін цього маємо і в Требнику, в «Молитві о храмині»: «Ти єси поставивий Небо, яко камару (комору, кімнату), трясий поднебесную от основаній, столпи же єя неподвижні».

Взагалі народ наш мав свою космогонію, просту й ясну, яка на все давала йому задовольняючу відповідь. Коли Бог захотів створити землю, то злетів з Сатанаїлом над море й послав його принести піску зо дна найглибшого океану. Той приніс, але накрав і собі повного рота піску. І де Бог сівнув піском, там виростала рівна земля. Стала вона рости і в роті Сатанаїла. І каже Бог: «Плюй, Сатанаїле!» І став Сатанаїл плювати й харкати, і де він плюнув, там поставали гори, а де харкнув – скелі[184]. Така сама легенда є й у болгарів, і не виключено, що вона поширилася від маніхеїв-богомилів.

Про це саме є й стародавня лемківська космогонічна колядка:

Коли не било знащада світа,
Тогда не било Неба, ні землі,
Ано лем било синєє море,
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
То спустімося на дно моря,
Та дістанемо дрібного піску, –
Дрібний пісочок посіємо ми,

---

180 Про Косму Індикоплевства див.: Karl Krumbacher: Geschichte der Bysantiniechen Literatur; 1897 р., вид. 2-е, ст. 412–414.

181 Памятники отреченной литературы, т. II, ст. 436.

182 Там само, ст. 443.

183 *А. Афанасьев:* Поэтическія воззрѣнія славян на природу, т. II, ст. 164.

184 *А. Афанасьев,* ст. 459–460. Пор. оповідання М. Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Та нам ся стане чорна землиця.
Та дістанемо золотий камінь, –
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам ся стане ясне Небонько,
Ясне Небонько, світле соненько,
Світле соненько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звіздочки.[185]

На горах та холмах любили міститися боги, – тут їм приносили жертви, і ставили їхні боввани (ідоли), як то робив князь Володимир у Києві. В одному Слові Єпископ Кирило Турівський, письменник другої половини XII віку, розповідає, що зцілений Христом говорить євреям: «Чи ли на високия холми хощете м'я повести, іде же ви своя діти бісом закаласте?»

Людина бачила, що камінь мав велику силу, вагу й твердість, і тому він здавна став фетишем, предметом поклоніння. Звідси поставали камінні баби, в чудодійну силу яких вірили. На горах бували камінні вибоїни, а в них збиралася вода, дощова чи джерельна, і ця вода вважалася особливо цілющою. Земля багата (пор. приказку: «Будь багатий, як земля»), і не тільки тим, що родиться на ній, але й тим, що в ній в глибині переховується.

Але земельні скарби пильно охоронюються зміями та всякою нечистою силою, тому приступ до них дається не кожному, а тільки відунам. Правда, в ніч під Купайла цвіте папороть, і хто дістане його цвіт, тому він розкриває земельні скарби. Закопані в землі скарби легче даються відшукати і в час від Великодня до Вшестя (Вознесения) – іншого часу їх не відшукати.

Свята земля, Святе й усе те, що вона родить. Всяка їжа в Україні сильно поважається й зветься Даром Божим, а як Дар Божий, мусить шануватися.

Найбільша клятва, як подано вище, – це клятва землею: при клятві землю цілують або їдять її. Пор. у Куліша: «Аж землі сирої ззів, що матір спалить». У Нечуя-Левицького «Я готова заприсягтись і землі ззісти». О. Кобилянська подає: «Крові невинного земля до себе ніколи не приймає».

В повісті «Під тихими вербами» 1901 р. Борис Грінченко оповідає: «Можна так ізробити: застукати його десь самого, і бити, аж поки заприсягнеться й землі з'їсть, що поступиться тією десятиною. Тоді вже гаразд буде: раз, боятиметься, щоб знову не бито, а друге: як заприсягнеться землі з'їсти, то такої присяги ніхто не зламає». «Заприсягнеться перед Іконою і святою землею!» «Тю на вас, дядьку! Чи нам землю їсти, чи що, присягаючись?» (щоб ви повірили).

У повісті «Під тихими вербами» 1901 р. Борис Грінченко так описує землю за народніми звичаями:

«Земля жива, – вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде… А як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона – наша мати, вона – свята! Її цілувати треба, кланяючись… А в нас що роблять? – Не то дитина дурна, а й здоровий лобуряка сяде та й давай кийком гатити по ній»…

«Або, колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От вона й родила і на вгороді, і на полі. А тепер іде молодиця – прости Господи – як та росомаха: у самому очіпку, ще й начоси повипускає, а замість плахти – задріпана спідниця. Ну, хіба ж це шана землі? Ну, вона, Свята, й гнівається…

Є багато оповідань про всякі дорогоцінні каміння, а деякі з них і чудодійні. Напр. славний проповідник XVII в. Іоаникій Ґалятовський у своєму «Ключі Розуміння» 1659 р. л. 495 подає: «Ґаґаток (цебто янтар чи бурштин) боронить от ужа, бо его уж боїться, і утікає от него».

---

[185] З корпусу В. Гнатюка, ст. 112, див. – М. Грушевський: Історія української літератури, т. I, ст. 208, 1923 р. Про створення світу взагалі див. – Erben: Baje slovanskoä stvofeni sveta «Casopis M. Kr. Cesk.» 1866 r.

Земля Свята, і не терпить пролиття крови, особливо невинної (Пс, 105. 38), що буде пімщено (Буття, 9. 6). Пролиту на землю кров треба зараз же засипати землею (Лев., 17. 13, Втор., 12. 16, 24), щоб не побачило її сонце.

За народніми повір'ями землетруси віщують нещастя. Так, Іпатіїв Літопис під 1295-им роком розповідає: «Потрясеся земля по всей области Києвьской і по Києву: Церкви каменния і деревяния колебахуся, і всі людиє, видяще, от страха не можаху стояти: овиі падаху ниции, інші же трепетаху. І молвяхуть друг ко другу: Сиі знамення не на добро бивають, но на падение многим, і на кровопролитьє, і на мятежь мног в Руской Землі. Єже і сбисться».

5. Вода

Первісна людина рано запримітила, що вода приносить їй і природі велике добро, бо оживлює землю й робить її плодючою. Ось тому здавна вода була обожувана, як сонцева сестра. Вода має велику силу (пор. приказку: «Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!»), яку виявляє особливо весною, в пору розтавання снігів, коли вона все рве на своєму шляху, а в давнину води взагалі було більше, як тепер.

Як окрема стихія, плодюча й родюча, вода була скрізь обожувана, як море, озеро, річка, копанка, джерело, криничка, колодязь і т. ін., – у нас це звалося й «дунаєм», бо «дунай» – вода взагалі, пор. перське dhuni, don – річка.

У «Слові о полку Ігоревім» слово дунай – це річка взагалі, вода: «На дунаї Ярославнин голос слишиться», «Дівиці поють на дунаї».[186]

Вода була вже з початку світу. В одній космогонічній колядці розповідається:

Що ж нам було з світа початку?
Не було нічого, – одна водонька.[187]

А в заклятті говориться: «Водичко, найстарша царичко»[188]. Якраз посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться «пуп (центр) землі», і з нього випливають усі річки та моря, і вертаються туди ж.

Ось тому вода сильно шанується, вона Свята, і в неї в жодному разі не можна плювати чи спорожнюватись. Старші люди завжди п'ють воду з непокритою головою, а перед питтям перехрестяться.

В народньому світогляді вода одухотворюється, і ми кажемо: Дощ іде (а не падає), що знаходимо вже в «Слові о полку Ігоревім» 1187 року: «Іти дождю стрілами». Тут же описується, що річки каламутно течуть, співчуваючи горю русичів.

Земна вода поєднана з небесною, тому, умилостивляючи земну, будемо мати й небесну, цебто дощ, а звідси – пошана воді: спасає від посухи, звідси й Молебні над криницями чи річками в час посухи.

Як свідчать пам'ятки, у слов'ян широко відоме було водопоклонство, і вони вклонялися й приносили жертви річкам, озерам, болотам, колодязям, потокам, джерелам і т. ін. В «Слові о полку Ігоревім» річки Дін, Дінець, Дніпро, Стугна уосібнені, як живі істоти. Вода очищує людину від гріхів, тому євреї, за приписами Старого Заповіту, моляться над річкою в новолуння, щоб скинути в воду свої гріхи й потопити в ній навіки.

Візантійський історик X віку Лев Диякон розповідає, що воїни нашого князя Святослава (t 972 р.), поховавши забитих, кидали в Дунай, як жертву воді, півнів і немовлят. Початковий Літопис (I. 263) навіть про полян розповідає: «Бяху же тогда поганії, жруще (приносячи жертву)

---

186 Про воду взагалі див. у Литвинової про культ криниці, «Кіев. Стар.», 1884 р., кн. 4.

187 *М. Грушевсъкий:* Історія української літератури, т. I, ст. 272.

188 Там само, ст. 110.

єзером, і кладезем, і рощенієм (рослинам), яко же і прочії поганії». Церковний Устав кн. Володимира згадує про тих, що моляться біля води. Митрополит Київський Іоан II (1077–1089) осуджує тих, що «жруть (приносять жертву) бісом, і болотом, і колодязем»[189]. Давня вставка до Бесіди Григорія Богослова «про біду міста» в пам'ятці XI віку: «Ов требу сотвори на студенці, дожда іски от него, забив, яко Бог з Небесе дождь дає́ть, ов ріку богиню нарицає́ть»[190]. Навіть за пізнішого часу, в XVII віці, відомий повстанець Степан Разин († 1671 р.), приніс жертву воді, кинувши в Волгу свою полюбовницю, перську полонену княжну.[191]

Деякі дослідники в тому факті, що в цілющі кринички кидають гроші, вбачають відгомін давнішніх жертов воді.[192]

Жива вода – це вода джерельна, що такою часто зветься і в Старому Заповіті; вона була особливо цілюща, і сильно шанувалася в усіх індоєвропейських народів. Хто нап'ється правдивої живої води, той набуває собі великої сили, а коли був недужий, зцілювався. Таку воду пили, купалися в ній, або окроплювалися нею. Ці ж вірування були поширені й серед нашого народу.

Вода буває жива й мертва, цілюща й безсила, – додає сил або, навпаки, відбирає їх. Це часте в казках, де герої набувають собі надлюдської сили, окропившися живущою чи цілющою водою. Коли мертвого окропити цією водою, він оживає. Але добути такої води завжди трудно, бо її ревно стереже лютий змій.

«Коли в море впустити християнської крови з мизинного пальця, воно заспокоїться» (Куліш). Купання на очищення відоме по всьому світові (пор. купання жінок у Кордові в р. Гвадалквівірі на заході сонця по «Ангелюсі», див. Меріме: «Кармен»).

У народньому світогляді вода високо Свята. Борис Грінченко в «Під тихими вербами» 1901 року подає:

«Водо-водичко Святенька! Скажи мені, чи гарно тобі жити в моїй хаті попідземній? Озвись!… Мовчить, не озивається!… Мабуть, я грішна, що до мене вода не говорить…»

Вода особливо цілюща, коли вона «не почата», чиста, або з місця, де сходяться три річки. Так само вода з трьох або семи криниць надто сильна, і вживається в наших ритуальних обрядах.

До нашого часу збереглося й дохристиянське «освячення» води. Береться вода звідти, де сходяться три річки, і цю воду проливають через полум'я в підставлену миску. Так «освячується» вода звечора під Введення, і вона має велику цілющу силу на хвороби та вроки.

Вода з Святої річки Йордану завжди цілюща. Ще паломник Данило (чернігівець) десь у 1106–1108 роках писав: «Не наскучить пити воду Йорданську Святу, і здорова вода та, хто її п'є, не болить від неї, ні пакости череву»[193]. Ця Йорданська вода в пляшечках широко ходила по Україні. За її прикладом і наша посвячена Йорданська вода свята й цілюща, і нею окроплюють хати, худобу, обійстя, город, пасіку й т. ін.

Роса на здоров'я. Вона завжди цілюща, особливо на Юр'я. В нашому Требнику в Молитві на Благословення церковних свічок читаємо: «Росу Благодаті ізливий», цебто роса пов'язується з Благодаттю Божою. Плодючість роси передається в нашій приповідці: Діти, – то божа роса, а також: Дай, боже, з роси й з води.

Хмари вважаються джерелом плодючої сили, тому так само були рано обожені. Походять

---

189 Русскія достопримечательности, т. I, ст. 94.

190 Видання Будиловича, 1875 р., ст. 243.

191 Про це свідчить подорожній І. Стрюйс чи Страус (t 1694 року), що подорожував по Московії й написав своє «Путешествіє», перекладене на російську мову, див. «Рус. Архив» 1880 р., т. I.

192 *Вовк:* Студії, 1927 р., ст. 172. Гроші кидають у воду по всій Європі, також і в Канаді.

193 *М. Грушевський:* Історія укр. літ. 1923 р. т., I, ст. 145.

вони з Неба, це збірник небесних вод, воздушний океан. Воду з річок подає до Неба великий смок, веселка чи райдуга (в Рай дуга): вода йде в хмари, а звідти падає дощем. У хмарах часто живуть і злі істоти, що намагаються закривати сонце, щоб не світило. Але Перун проганяє їх своїми стрілами. Часом хмари символізують вороже військо, напр. у «Слові о полку Ігоревім»: Чорні хмари йдуть з моря.

У Біблії Бог часто являється в Хмарах, і часом слово «Хмари» вказує, що в них є Бог.

Дощ у давній мітології пояснюється, як наслідок єднання Неба з землею, а тому й тепер дощ у день шлюбу – добра ознака, що подружжя буде щасливе й плодюче. Це повір'я розповсюджене й по Європі[194]. Злі особи, особливо відьми, можуть легко зробити, щоб дощ не йшов. Град насилають так само злі істоти. Різні обливання водою, – це й виклик дощу, як закляття.

Набував собі шанування й всякий інший плин. Слина походить з нутра людини, дуже плодюча й має чародійну силу, ставши взагалі символом родючого й очищального дощу, або закляттям. Як дощ прочищує Небо, так слина (плювання) очищує від усього злого, чому ворожбити при своїх заговорах широко користуються нею, як ритуальною. Плювати треба три рази, коли хтось хоче відрочитися, охоронитися від впливу злого духа. Замість плювати можна три рази стукнути пальцем об щось дерев'яне, – зла сила тоді не пошкодить. Коли зла людина хоче наврочити або пристріти, то проти цього треба вміючи поплювати ліворуч, і чари не візьмуть.

Мужеське сім'я було символом плодючости, тому почиталося, а навіть пилося[195]. В Початковому Літопису під 986 роком розповідається про болгар-магометан: «Сі бо омивають оходи своя, поливавшеся водою, і в рот вливають і по браді мажються. Також і жени їх творять ту же скверну і іно пуще, – от совокупления мужьска і женьска вкушають». Вода, якою омито дітородного члена, має чудодійну силу; пор. в Питаннях Кирика XII віку: «А се єсть у жен: аще не возлюбять їх мужі, то омивають тіло своє водою, і ту воду дають мужем».[196]

В воді повно небезпеки від нечистої сили, тому без потреби не можна лізти до неї; це було причиною, чому старші люди взагалі купалися неохоче. В воді живе водяний, а то й водяниця, і їм треба годити, щоб не робили шкоди. Пізніш болота заселилися чортами. Вода має своїх власних богинь у великому числі – русалок. Мельник, що живе біля води, мусить уміти поводитися з усією водяною силою й догоджати їй, інакше вона буде йому сильно шкодити. Пізніш млин взагалі був заселений нечистою силою, а мельник став ворожбитом. Кожен зо страхом проходить уночі біля млина.

Вода Свята, чиста, і має велику, цілющу силу. Усе Святе чи освячене палять або кидають у воду, коли воно застаріється або непотрібне, напр. шкаралущу від великодніх крашанок. Стаючи цілющою, вода сильно допомагає людині в хворобах, має магічну силу, і це вірування йде з найдавніших часів. Коли хто помре, на вікні ставиться шклянка води, щоб душа могла омитися й чистою прийти до Бога. Як Свята, вода часто вживалася при Суді Божому. Божий Суд водою був різний; відьом, скажемо, кидали в воду: коли вона справді відьма, то втоне, а коли невинна, не потоне.

Ще й досі в нас широко знані стародавні приказки: «Правда в воді не тоне й на огні не горить», «Я виведу тебе на чисту воду», – залишки ще з часів, коли були Суди божі (і Божі) водою.

Очищальну й цілющу силу, як і вода, здавна мають і сльози, – в них найсильніше очищуються провини людини. Плакати за свої провини – це дуже стара загальнолюдська звичка.

Вода Свята, плодюча й цілюща. Заговори над водою, як і Молитва, дуже помічні. Ще й

---

194 Про дощ та хмари див. Лавровскій: Изслідованіе о мифических вірованіях у славян в облака и дождь. «Уч. Зап. 2 отд. Спб. Ак. Наук», 1863 р., т. VII.

195 *А. Афанасьев:* Поэтическія воззрѣнія славян на природу, т. I. ст. 447.

196 Там само, ст. 447.

тепер, коли в селі близько пожар, то перед хату виноситься застелений стіл, а на нього ставиться Свята вода, – вода помічна проти вогню.

Вода – символ розмноження й парування, і таким уживається в наших ритуальних обрядах. Шлюби в слов'ян часто бралися над водою. І взагалі парування відбувалося при воді; тут молоді познавалися, як то бачимо ще в Біблії (Буття, 29. 10–11). Умичку молодої в нас робили при воді. Кладка через річку ще й тепер щасливе місце для пізнавання молодих; пор. приповідку: «Стою на кладці, а мила на гадці». Пор. оповідання О. Кобилянської «Через кладку». Умитися молодим обом разом, – це символ побратися. Ось тому на святі Йордану парубки й дівки вмивають одне одного, бо йорданська вода звідна, й як умиються, то й поберуться. Позосталося це й у ритуалі весілля: по коморі молоді йдуть на річку вмиватися, і вмивають одне одного; або відбувається ритуальне вмивання при криниці. Коли молода входить до нового двору, її кроплять водою.

Вода мала магічну силу особливо під час загальних Свят, коли вона надто очищальна, плодюча й цілюща. Обряди купання, обливання, збирання роси й т. ін. дуже старі й різноманітні. Взагалі вода омиває людину від зла. Особливо в великій шані була вода самородних джерел («жива вода»), самородних криничок і потоків.

Християнство спочатку сильно боролося з цим шануванням води, але не змогло його перемогти, і вкінці прийняло й освятило його, і в нас тепер ставлять каплички над криничками, джерельцями, потоками й т. ін., і, власне, тут часто появляються чудотворні Ікони. Хресні ходи до таких капличок особливо популярні в нас в Україні.

На Святах сонця шанувалася й вода, і це перейшло й до Християнства. На Святі народження сонця (пізніше Різдво) вода мала цілющу силу, і охочі в ній купалися, що робиться на Водохреща (на Йордані) й тепер. Богоявленська вода взагалі дуже цілюща, – нею окроплюють усі домові будинки і всю домову худобу, бо ця вода береже від злих сил. Цю воду зберігають звичайно круглий рік, аж до нової.

В Требнику Митрополита Петра Могили 1646-го року, в Чині Великого Освячення води на Богоявления (6 січня) Священик вичитує велику й дуже стару освящальну Молитву Св. Софронія, Патріярха Єрусалимського (t 641 або 644 р.), (подаю витяги в українському перекладі): «Сьогодні Благодать Пресвятого Духа в Виді Голубиному на води зійшла, сьогодні Хмари пускають з Небес дощ Правди для людства, сьогодні Йорданські води перетворюються на цілющі. Господнім Пришестям сьогодні все створене напоюється таємними струмками, сьогодні людські гріхи Йорданськими водами омиваються, сьогодні вода, що за Мойсея була людям гірка, перетворюється в солодку Господнім Пришестям».

На закінченні, тричі дмухнувши на воду, Священик просить Господа: «Вчини Йорданську воду джерелом нетління, Даром Освячення, відпустом гріхів, зціленням недугів, на демонів згубною, для супротивних сил неприступною, ангельської сили наповненою. Щоб усі, що черпають її й причащаються, мали її на очищення душ і тілес, на зцілення пристрастей, на Освячення домів, і на всяку користь вибраною». Як бачимо, в цій стародавній грецькій Богоявленській Молитві подано всі стародавні народні вірування про воду.

В ніч на Йордана, або в ніч під Новий рік, вода по всіх річках рівно опівночі перетворюється в вино; пор. у вищеподаній Молитві: «Сьогодні гірка вода перетворюється в солодку». На Юрія дуже цілюща роса, чому люди росяться нею і виганяють на неї й свою худобу, а пастуха обливають водою.

Обливання водою на Свята здавна відоме; у нас це «обливаний понеділок», – на Світлому тижні молодь обливає один одного, особливо дівчат, коли вертаються з Церкви; правда, цей звичай, «обливаний понеділок», позостався ще тільки в Західній Україні. Про це обливання свідчать у XVII віці докладно: Густинський Літопис, Боплан в «Опису України» 1650 р., Архимандрит Києво-Печерської Лаври Інокентій Гізель у своєму творі «Синопсис» (коротка історія) 1674 р. й інші. В деяких місцевостях обливають тих, хто проспав Великодню Утреню.

Проти цього обливання московський цар Петро І видав був 17 квітня 1721 року наказа, забороняв його Духовний Регламент, але це нічого не помогло, – обливання таки позосталося й до сьогодні, більше в Україні Західній, а в Східній мало знане. У деяких місцях особливо намагаються облити Священика.

На Купайла так само купаються, а вогонь кладуть так, щоб, перескочивши через нього,

попасти просто в воду, бо вона на Купайла сильно цілюща.

Вода має також і віщу силу, і по ній і на ній гадають, особливо на Святах. Дівчата дивляться в воду й можуть побачити свого судженого. Ввечері на Купайла пускали вінки на воду, й куди вінок попливе, в ту сторону дівчина вийде заміж; коли ж не попливе – заміж не піде; а коли вінок потоне, дівчина того року помре.

Християнство взяло воду під велику свою опіку, – бо шанування її було ще до нього, – навіть воду домову з колодязя. В Требнику маємо аж три Чини відносно колодязя: 1. Чин Благословення новаго кладязя, 2. Чин о копанії кладязя й 3. Молитва над кладязем новим, в яких проситься Господа: «Отжени (від води колодязя) всякую сопротивную дітель (дію), і дійство діаволє, і всім приемлющим і піющим от нея, і миющимся єю даждь бути во здравіє, і измінениє всякія страсти і недуга, і во ісціленіє всякія болізні».

Вода в Старому Заповіті мала велику ролю, і такою перейшла й до Завіту Нового, і Богоявленська вода вживається для Освячення всього оскверненого, бо нечиста сила сильно боїться власне освяченої води; пор. приповідки: Боїться, як чорт свяченої води, Не боїться чорт кадила, але кропила, й т. ін.

З глибокої давнини по Церквах вновомісяччя, на початку нового місяця, служився Чин Малого Освячення води. У православних греків цей Чин позостався й досі, а в нас його нема.[197]

6. Повітря

Остання стихія, повітря, викликало увагу первісної людини тільки своїм відступленням від звичайного свого стану. Вітер звертав на себе завжди велику увагу, особливо людей приморських, впливав на життя людини, чому й постало в нас навіть окреме божество, – Стрибог, бог вітру…

Про вітер склалося багато різних повір'їв. Напр., хто сильно свище, той викликує великий вітер. Хто ж свище тихо й лагідно, той викликує тихий вітерець. Тому при віянні збіжжя звичайно тихенько присвистують, щоб вітер не пустував, а віяв лагідно.

Символом вітру при заклинаннях завжди служить дмухання, – як вітер розгонить хмари, так дмухання, звичайно поєднане з плюванням, розгонить злі сили або взагалі хоронить від різних злих духів. А вихор, на думку простого народу, це чортове весілля: «чорт з відьмою береться». Коли несеться вихор, кинь перехрещеною сокирою чи ножем, і вихор ущухне, а сокира чи ніж будуть окривавлені. Під час бурі й грози запалюють страсні або йорданські, а в Західній Україні ще й громничні (стрітенські) свічки, що відганяють страх від людини, а комини затикають, щоб до хати не вскочила нечиста сила, коли за нею женеться Перун, або Св. Ілля.

Марко Вовчок подає: «Була одного разу велика буря, – Гапка запалювала перед Божником свічечки, старий читав Молитви голосно».

Коли в горах бушує гірська метелиця, то це несеться дияволова мати.

Повітря завжди наповнене густо духами, серед яких багато є й злих, що отруюють його на шкоду людям та худобі. Так само багато є в повітрі духів, що можуть стримати дощ, або навпаки, давати його забагато. І люди здавна молилися й приносили жертви різним божкам повітря, щоб не псули його. Віра в повітряних богів – загальноіндоєвропейська, повстала в глибоку давнину.

За давнім віруванням, що ввійшло і в давні книжки, вітри – це чотири істоті, що дмуть з чотирьох боків світу (світ – чотирикутний). Звідси й часте наше прислів'я: «Йди собі на чотири вітри!» Старі малюнки малювали світ чотирикутним, і з чотирьох його боків намальовані чоловіки, що сильно дмуть; звідси й переконання, що вітрів чотири. Звідси й повне очоловічення вітру, яке звичайне в наших піснях і яке знаходимо ще в «Слові о полку Ігоревім» 1187-го року, де Ярославна звертається до Вітра-Вітрила, як до живої істоти. Було в нас і Свято вітру, що святкувалося 15-го липня, на день Св. Кирика, коли не вільно робити біля сіна, бо

197 «Новая Скрижаль», вид. 17, Спб., 1908 р., ст. 414–415.

вітер усе рознесе.

Церква з глибокої давнини взяла повітря під свої ревні моління, і молиться «о благорастворенії воздухов» за кожною своєю Службою. Апостол Павел у своєму Посланні до Єфесеян (2. 2) згадує «князя, що панує в повітрі», цебто диявола, а звідси це переконання ввійшло й до церковних Піснопінь; напр. у «Каноні молебному на ісход душі» (пісня 4) згадується диявол, як «воздушний князь». В Молитвах Требника часто згадується повітря, напр.: «Сія сімена, іже воздухом і дождем воспитати благоволив єси», «Да воздуха мирность подадеши» (Чин обхожденія полей), «Ізбави от воздуха смертного» (Молитва во єже благословити стадо) і т. інші.

Ось чому до Требника ввійшли й окремі Чини: 1. Молебноє пініє, піваємоє во врем'я бездождія, 2. Молебноє пініє, співаємоє во врем'я безведрія, єгда дождь многий безгодно ідеть, і 3. Молебноє пініє во врем'я губительного повітрія і смертоносния зарази. Від стану повітря залежить погода, а від погоди залежало життя первісної людини, тому його вірування густо населили духами з повітря.

7. Рослинний світ

Деревопоклонство

Декотрі з дерев, особливо великого розміру, сильно поважалися ще з глибокої давнини, і то в багатьох індоєвропейських народів. Такі дерева, як дуб, бук, липа й подібні, вважилися незвичайними, бо їх любили боги й жили на них. Почитания дуба загальновідоме. Персоніфікація дерев у казках, піснях, поговірках дуже поширена; пор. випадки в піснях-баладах, коли дерева говорять людською мовою, якщо їх хотять рубати.[198]

Костянтин Порфіророджений свідчить, що руси молилися й жертви приносили («жерли») під великим дубом. Початковий Літопис подає, що поляни приносили жертви «рощеніем», цебто рослинами; те саме твердить Єпископ Кирило Турівський XII віку, а також і Літопис Густинський. Вказівками на стародавнє шанування дерева в нас позосталися й такі обрядові речі, як весільне вільце, купальське деревце, биття вербою у Вербну суботу й т. ін., – усе звичаї дуже давні.

Древопоклонство, цебто поклонення «ращеніям» було в нас загальне; гаї та дерева вважалися священними, але про наш культ деревопоклонства знаємо мало. У своїй основі культ цей має, звичайно, сільськогосподарче значення. Священні дерева знані вже в семітів (пор. Прип. Соломонові, 13. 16–17). Проф. Е. Аничков доводить, що на тому місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, давніше був священний гай, в якому стояли київські боги, а серед них, може, й Перун (Язичество и древняя Русь).

Перекази про дерева

Коли дерево перестає родити, його на Різдво чи на Новий рік направляють ритуально: перев'язують перевеслом або клоччям, або роблять на ньому Хреста тістом. Крім цього, неродючому дереву на Новий рік погрожують зрубати, і воно, налякавшися, починає знову родити.

Борис Грінченко так описує дерева за народніми віруваннями («Під тихими вербами):

«Як садовина не родить, то на Святий Вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні, та й нахвалюються, що рубатимуть: як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю! – Дак воно злякається та й родить».

«Дерева розмовляють. Вони все говорять проміж себе. Один чоловік та знав розбирати і звірячий, і пташиний, і травиний, і всякий голос… «ак, було, йде він, а вони, зілля, проміж себе розмовляють. Я – каже одно – від того. А те: а я від того… Я від голови… я від любощів… Так і розмовляють… Найбільше вночі… Зіллечко до зіллечка прихиляється, зіллечко до зіллечка

198 *Д. К. Зеленин:* Тотемы-деревья в сказаннях и обрядах европейских народов. М., Л., 1937 рік.

озивається»…

«Усяка травинка на світі жива… От ходиш так, думаєш, – воно так собі, як камінь… Аж воно – живе, і чує, і розбирає… І земля чує, і трава чує, і дерево чує… А ми не чуємо їх… Може, й вони мене не чують, тільки себе… І я серед них, як травинка, манюсінька травинка»…

Про всі дерева існує багато різних оповідань та легенд, які вказують на їхній характер та ролю в житті людини[199]. Багато є оповідань, що зв'язані з самоповішенням Юди та з робленням Хреста для Голготи. Коли робили Хреста для розп'яття Ісуса, то виявилося, що сосна нездатна ані на Хреста, ані на цв'яхи для нього; і Бог поблагословив її, і тому сосна вічно зелена й радісно шумить. Соснові шишки стали символом родючости та плодючосте, і тому шишки печуться на весіллі.

Але цвяхи для Хреста зробили з верби, і вона стягла на себе незадоволення, чому завжди росте невибагливо, а в її вітах може ховатися й нечиста сила. Але з другого боку, через свою невибагливість, верба набула собі й пошану. Шанування розвиненої верби дуже давнє, ще дохристиянське, і воно перейшло в нас у відомі вдари вербою в Вербну суботу; можливо, що ці вдари – це магічне прогнання нечистої сили від людини: «Верба (в Галичині часто: лоза) б'є, не я б'ю». Верба відганяє від хати злі сили й хвороби. Верба («під вербою») – стародавнє місце сходин молодих, і відгомоном цього було, може, те, що Степан Разин († 1671 р.), відомий повстанець проти Москви, позакривавши всі Церкви на Дону, наказав вінчати під вербою[200]. Плакуча верба з дуже давнього часу символ опечаленої матері або вдівства.

Коли зрадник Юда постановив повіситися, він перше пішов до берези, але вона налякалася й побіліла, проте не прийняла зрадника. Біла береза здавна стала символом дівочої чистоти. Нарешті Юда вдався до осики й вона прийняла Юду, і зрадник на ній повісився. Через це осика нечиста, проклята, і вічно дрижить і без вітру, а люди жахаються її й оминають.

Щоб мертвий відун не виходив із гробу й не шкодив людям, у могилу його вбивають осикового кілка. Осика вічно трепоче, чому в нас вона зветься ще й «трепета». Одного разу Христос проходив лугами, і всі дерева схилились перед Ним до землі, – не схилилася одна тільки осика. І, коли Христос поглянув на загорділу, вона налякалася, і з того часу вічно трепоче, чому й зветься трепетою.[201]

Передання твердить, що на бузині повісили Великомученицю Варвару, тому бузина нечиста, і в ній сидить чорт. Бузини не годиться викопувати, щоб не дразнити нечистого.

Калина – символ дорослости дівчини або повносилої жінки взагалі, чому червона калина часта в весільному ритуалі, де вона означує дівочу чистоту. Крім цього, червона калина – символ крові взагалі, а також крові військової й війни, чому й стала їх символом. Комбатанти завжди сильно шанують калину.

В народніх оповіданнях дерево живе, і навіть розмовляє, і лісові сили розуміють їхню мову («Лісова пісня»). Брати сире дерево з лісу не годиться, бо воно живе, і лісовик розгнівається і помститься (там само). Тому взагалі не можна різати сирого дерева, бо воно ж живе. «Німого в лісі нема нічого!» (там само).

Плакуча верба – символ журби по багатьох землях, вона ж – символ журної вдовиці. Так само береза – символ смутку. Мак-видюк і терлич відганяють нечисту силу від хати («Лісова пісня»).

Лозина – також символ дівочости, гнучкости й сирітства. Пор.: гнеться, як лоза.

Цікавий переказ про райське дерево, чи Дерево Життя, поширений в народніх оповіданнях і колядках. «А посреди Раю Древо Животное, єже єсть божество, і приближається верх того древа до Небес. Древо то златовидно в огненной красоті; воно покриваєть вітвями весь Рай, імієть же листья от всіх дерев, і плоди тоже. Ісходить от него сладкое благоуханіє (пахощі), а от

---

199 *Sobotka:* Rostlinstvo v narodnim podani, «Novoceskä Biblioteka», ч. 22.

200 *А. Афанасьев,* т. II, ст. 325.

201 Пор. мою легенду: Трепета.

корня его текуть млеком і медом 12 історников».[202]

Багато переказів про мітичне дерево. Воно росте на верху небесної нави, в царстві богів, а вітями сягає додолу. По цьому дереву бігає з землі на Небо білка й приносить богові звістки з землі. На ньому ростуть золоті яблука, а з листя капає запашна роса, а з коріння б'ють джерела золоте та срібне. Цей переказ частий в усій Европі.[203]

Сухе дерево втрачає всю свою силу, і стає, за народніми віруваннями, сховищем нечистої сили, – в дуплі сухої верби чи сухої груші завжди замешкують чорти; пор. приказку: «Закохався, як чорт у суху грушу», або прокляття: «А щоб ти повісився на сухій гілляці», чи: «Учепився сухої верби!»

У лісі живе і всім керує лісовик або полісун (пор. у римлян: сильван, з лат. *silva* – ліс). Це він кричить по лісі, здіймає галас, лякає людину, збиває її з дороги й змушує блукати. Він господар дерев, господар лісу.

Перетворення людини в дерево дуже поширене в українських віруваннях, і дуже часте воно в народніх оповіданнях та в нашій старшій літературі. Як знаємо, одним з перших творів Т. Шевченка була балада «Тополя» 1839 року, як закохана нещаслива чорнобрива

> …на диво серед поля
> Тополею стала.

І мавка в «Лісовій пісні» 1911 р. Лесі Українки раптом перетворюється у вербу з сухим листям та плакучим гіллям.

Зела

Серед різних зел багато є такого, що почиталося вже в глибоку давнину, як цілюще або взагалі допоміжне, та тільки звичайні люди того не знають. Відуни та відьми добре знають цю силу зілля і часто користаються ним. Напр., папороть цвіте тільки раз на рік, опівночі під Івана Купайла; огненний цвіт цей показує сховані в землі скарби. Євшан-зілля зцілює від винародовлення, і хто забуде свою батьківщину, воно пригадає.[204]

Серед різних зел багато чудодійних та помічних, що лікують людину. Зібрані в певні дні, особливо в ніч під Івана Купайла, мають велику цілющу силу. А деякі зілля мають чудодійну силу: розрив-трава дає доступ до всього міцно замкненого, любисток чи люби-мене привертає любов дівчини чи жінки.

Багато квітів та зел зв'язані з дівоцтвом. Вічно зелений барвінок, свіжий і під снігом, це символ першого кохання та чистого іплюбу, чому він чистий в ритуалі, особливо весільному. З хрещатого барвінку на весіллі плетуть вінки, а в бойків збирання барвінку для весілля – окремий обряд (Вовк: «Студії»). Вінки з барвінку плетуть і на Похоронах, і на Родинах.

Рута завжди зелена, як і барвінок, і йде до дівочих прикрас. Рута, м'ята та барвінок – «щоб любилися, цілувалися», взагалі це дівочі рослини, і часті в ритуалі. Червона рожа – символ дівочої чистоти. Васильки так само вживаються в ритуалі; дівчата ними заквітчуються й прикрашують Образи в хаті.

Є й легендарні квітки, напр. такі братки чи Іван та Мар'я: брат і сестра, не знаючи про своє родство, побралися, і за їхній тяжкий гріх ніщо їх не приймає для смерті:

> Ходім, сестро, в темний ліс,
> Нехай же нас звір поїсть…

---

202 Апокрифічна Бесіда Панагіота з Азимітом. Афанасьев, т. II. 294.

203 *А. Афанасьев:* Поэтическія воззрінія славян на природу, т. II, розд. 17.

204 Іпатіїв Літопис: Пор. баладу М. Вороного: Євшан-зілля.

А ліс каже: не прийму,
А звір каже: вижену…
Ходім, сестро, горою,
Розсіймося травою:
Будуть люди зілля брати,
Сестру з братом споминати, –
Я зацвіту жовтий цвіт,
Ти зацвітеш синій цвіт,
Буде слава на ввесь світ…

Звичай плести вінки й прикрашуватися ними, – це загальноіндоевропейський весняний звичай, а в нас він іде ще з доісторичного часу. Вінок з квітів, особливо червоних, це символ дівочої чистоти та дівування.

Лобода – символ нужди та вбогости, пор. приповідки: Ото ласа їда, – з часником лобода. Або: Зроби хату з лободи, до чужої не веди.

На привернення любові є багато різного зілля, напр.: розмай зілля, терлич і ін. У О. Кобилянської на любов часто вживаються матригуни («Земля»).[205]

Деякі зілля, коли їх носити при собі зашитими в сорочку чи в що інше, бережуть від злої сили. А часник від цього завжди охороняє. О. Кобилянська («Земля») розповідає: «Він боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ або під товарину або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті».

Зілля дзвінець розростається на пустій землі, його дуже мало, і воно має есхатологічне значення: Як зародить дзвінець, буде світу кінець.

Є й нечисті зілля. В чортополоху сидить нечистий, і він полохає людей, як чорт. Нечиста сила водиться також у будяках та кропиві. Чарівниць та упирів палили в давнину на терновому вогні.

Часник охороняє проти чарів та вроків, і взагалі проти злої сили. Це талісман, що хоронить людину проти всякого лиха та пошестей, особливо ж проти гадюк. Часник уживається і в ритуалі, напр. його вплітають до коси молодої перед Вінчанням.

Стародавня пошана до зілля, створеного на користь людям і що може дати здоров'я, сильно відбилася і в церковному Требнику, і Церква освячує зілля (й плоди) на Маковея, на Спаса і на першу Пречисту. В Требнику вміщені й окремі дуже давні Молитви: 1. Єже освятити какое либо благовонное зеліє, 2. На Благословеніє рути і прочих зелій ядомих, і 3. На Благословеніє зелія противу недугом.

В Молитвах цих просимо Господа про всякі зілля, що принесені до Храму: «Благослови і освяти, і рабов Твоїх сих, приемлющих зелія сія с сіменами, от всякія скверни очисти, і доми їх всякого благовонія ісповни, во єже бути сим і всім вірою хранящим я, і кадящимся іми в соблюдете і ізбаву от всяких вражих прилогов і во отгнаніє всякого мечтанія, от дійства діаволя находящого».

«Молимтіся, да от всіх ім кадящихся, кропящихся, на місті своего обиталища содержащих і полагающих є, ядущих, абіє сопротивний тілом і душам рабов Твоїх враг діавол отбіжить, і болієТвоєму созданію ругатися, і їх возмущати і обідити не дерзнеть».

«Благослови, да кождо, іже ім покажден будеть іли у себе імієть є, враг єму нічесоже вредити возможеть, в немже місті окропиться, здравіє принесеть, і да отступить, і да ужаснеться діавол, і ізбіжить, ніже дерзнеть прочее сія созданія вредити».

Як бачимо, Церква освятила вживання різного зела на лікування людини, і тим забрала це з рук волхвів і інших чарівників, що в давнину тримали зіллярство в своїх руках, і тим тримало людей біля себе.

Як знаємо, в давнину було багато рукописних «Травників» («Гербаріїв) та ін. У Лексиконі 1627 р. Памви Беринди ст. 337, виясняючи слово пружіє – коники, автор подає: «О сем чти

---

[205] У Старому Заповіті це т. зв. мандрагори, або мандрагорові яблучка, по-гебр. dudaim вживається як наш любисток, див. Книга Буття, ЗО. 14–16. Корневище мандрагори вживалося як амулет і приворотне.

Книгу, реченную: Корнукопіє».

Плоди та збіжжя

Багато є різних оповідань і про плоди та збіжжя. Яблуко вважалося символом родючости; як і зілля деякі, є й яблука, що дають людині можність відмолодитися, але дістати їх трудно, бо їх завжди стереже нечиста сила. Жито особливо поважалося як правдивий середник до життя (жито від жити). Воно – символ плодючости і тому часте в ритуалі, особливо весільному, і вживається або в зерні, або в снопах. Так, сніп жита вноситься в хату під Різдво, сніп жита ставиться в головах молодих при першій постелі і т. ін. Червоний цвіт маку – символ дівочої чистоти і йде на вінки.

«Нема цвіту кращого від маківочки,
Нема роду милішого від матіночки» (пісня).

Недозрілий мак забиває голову, тому й сам мак став синонімом глупоти: «їж, дурню, бо це з маком» (приказка). Гарбуз – символ відмови, і дівчина, відмовляючи парбукові, за якого її сватають, дає йому гарбуза; звідси гарбуз і до легкої лайки ввійшов: Гарбуз твоїй матері.

Мед, як продукт роботящих бджіл, здавна поважається й уживається в ритуальних обрядах на весіллі, похоронах і ін. Біб, особливо сухий, сильно мулький, тому став символом дошкульности, пор.: Всипати йому бобу! Хміль здавна служить символом родючости; коли молода йде до Церкви на Вінчання, мати обсипає її хмелем. Просо, гречка й коноплі віддавна мають і сексуальне значення, і то не тільки в нас, але і в багатьох інших народів; Венера серед своїх прізвищ мала й «просяна богиня». Гаряче парне просо, особливо на печі, чи пахкі коноплі та гречка тягли до себе чоловіків і жінок. Звідси й поговірка: Не пхай носа до чужого проса. Високі коноплі завжди давали добре сховище, тому й стали символом безпеки: Лізь у коноплі. Вискочив, як Василь з конопель.

Хліб іще з глибокої давнини в великій повазі[206]. Він основа життя, Божий Дар, на нього кажуть «Святий хліб», їсти хліб можна тільки з непокритою головою; при ньому не вільно лаятись або що клясти. Коли хліб упаде на землю, його треба піднести, обдмухати, поцілувати й покласти на стіл: Святий хліб не може бути під ногами.

Як починають їсти цілий хліб, то ножем роблять на ньому Хреста і тоді вже ріжуть, – це є і в інших слов'янських народів. Коли сватають, мати приймає хліб, цілує його і кладе на стіл. У стародавньому Збірнику XVIII в. читаю: «Гріх єсть лівою рукою ясти» (з мого архіву).

Культ хліба в українців ще й тепер сильний, і він частий в ритуальних обрядах. Хліб – символ розмноження, тому він грає велику ролю на весіллі. Він же символ щастя взагалі, і тому поважну нову людину зустрічають з хлібом, з хлібом ходять у Свята до поважаних людей. Обмін хлібом – ознака повної згоди, що позосталося на сватанні й дотепер. На заручинах молодих благословляють хлібом, і взагалі хліб уживається при батьківському Благословенні.

У «Волині» Харченка читаємо: «Дала шматок свіжого хліба. Максимцьо хліб поцілував, поцілував і тітку в руку».

Весільний коровай – це ритуальний священний жертівний хліб, що заступив м'ясну жертву. Слово «коровай» порівнюють з санскрит, kravja, ст. – сл. кравай, лат. caro – м'ясо, пор. і крава – корова, кров, литовське karaiszis – хліб, пиріг, а це ясно вказує, що коровай – весільна жертва богові. При неможливості повінчатися молоді беруть шлюб обрядом благословення хлібом. Хліб в українців завжди має соняшну, круглу форму. Андріївська «калата» – це різдвяний хліб. Хліб уживається також і на похоронах: покійному на труну в останню дорогу кладуть хліб, щоб мав чим живитися в далекій подорожі.

Коли йдуть у гості на новосілля, неодмінно йдуть з хлібом як символом багатства та щастя. Хліб – найголовніша їжа: Як є хліба край, то й під вербою Рай (приповідка). Хліб з

---

206 *Н. Сумцов:* Хлѣб в обрядах и пѣснях, Харків, 1885. Ястребов: Свадебные обрядовые хлѣбы в Малороссіи, «Кіев. Стар.», 1897, кн. 6.

глибокої давнини також і ознака пошани, тому поважаних людей стрічають хлібом. Хто їсть початок хліба, цебто край, яким він горнеться до другого, т. зв. «цілушку», того будуть цілувати дівчата чи хлопці.

Так само поважається й сіль, і часто вживається неодмінно при хлібі, напр. при Благословеннях, зустрічах і т. ін., і взагалі сіль часта при ритуальних обрядах. Крім цього, сіль охороняє від чарів. Поважання солі йде в нас іще з Чорноморсько-дунайської доби нашого життя, коли солі в нас було подостатку.

Поле з усім, що на ньому, Церква так само дуже рано взяла в свою опіку, і в Требнику маємо: 1. Молитва над сіянієм. 2. Чин, биваємий на нивах, іли вертограді (в садку), аще случиться вредитися от гадов іли іних видов, і 3. Чин обхожденія полей насіяних. Тут просимо Господа про поля: «Сохрани є невредженно от всякого чарованія і обаянія, і коварства лукавих человік». «Низпосли Святого Ангела Твоего, да сохранить от всіх напастей діавольских».

Стародавні предки наші вірили в богів і духів, що керують деревами; але в Требнику, в «Молитві во єже устроїти корабль» подається християнський погляд: «Сам, Владико всіх, благоволиш бездушними древеси правити».

8. Звіриний світ

Загальні відомості. Тотем

Первісна людина жила часто по лісах, і постійно мала тісну стичність зо звіриною. Власне, довкільна звірина найбільше не давала людині спокою і змушувала її думати про себе.

Шанування звірів, особливо великих і сильних, розпочалося з глибокої давнини. Деякі звірі ставали вірними покровителями людини, коли з ними вміло складувано умову чи дружбу. Такі звірі, як захисники певного роду чи племени, звалися тотемами.

Тотемізм розвивався дуже поволі, і залишки його позостались скрізь, а також і в нас, хоч і малі. Тотема не можна було вбивати, – йому треба завжди годити й належно годувати, за що він допомагає, або хоч не шкодить. Шанування звірів було ще й у тому, що поважні люди приймали собі якусь звіринну назву, напр. у «Слові о полку Ігореві» князь зветься Туром, а звіриних прізвищ у нас і тепер дуже багато, напр.: Вовк, Лев, Лисиця, Зайців, Заєць, Півень, Курочка й багато інших.

Стародавня стаття «Толкованіє имен человіческих» подає, що люди часто вживають імена вовчі замість агнчих. Хто приймає вовче ім'я, той «вмісто світа тму удержав, душу свою погубит» («Алфавит поч. XVII в.», бібліотека М. Іларіона).

В епоху тотемізму постала велика персоніфікація звірів, що відбилося і в самій мові; пор. наші вирази: лисичка-сестричка, вовчик-братик, дядько-медвідь і т. ін. Це уосібнення звірів ясно вказує і на спосіб життя, – на ліс та на ловецьке зайняття.

По наших казках, піснях завжди бачимо повну персоніфікацію всіх звірів; пор. епос Івана Франка: «Лис Микита» (у німців «Райнеке Лис»). Та й тепер, вірить народ, усі звірі й птахи говорять, тільки мови їхньої людина не знає, але добре розуміють її всякі відуни та ворожбити. Під Новий Рік (або під Йордан) вся домова худоба говорить, особливо воли, корови та коні, і коли господар прислухається, може почути й оповідання про себе та про свою долю. За якийсь прогріх худоби Бог відібрав їм дара мови, але нашу мову худоба часто розуміє.

В давнину було немало й усяких писаних праць про звірів, це «Бестіярії», що сіяли серед людства різні легенди про звірів; так само й «Физіолог», що був поширений у нас, наповнений легендами про звірів, і багато з цього поширилося ще й тепер серед народнього знання та вірування, його охоче читали, а в XVI–XVII віках наша Церква легенди про звірів ширила в своїх проповідях.

Так, славний наш проповідник Іоаникій Галятовський († 1688 р.) у своєму творі «Наука албо способ зложеня казаня» 1659 р. повчав Священиків, що для проповідей «треба читати книги о звірях, птахах, гадах, рибах, деревах, зелах, каміннях і розмаїтих водах, которії в морі, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуються, і уважати їх натуру, і тоє собі нотувати і аплікувати (додавати) до своєї речі, которую повідати хочеш». І справді, в друкованих

проповідях XVI–XVII віків знаходимо багато різних легенд про звіриний світ.[207]

Звірина завжди сильно вдячна за зроблену їй ласку, і оповідань про це багато по всьому світі, а особливо в Життях Святих, що завжди близько жили зо звіриною. Багато також легенд про перетворення людини на звірину чи птаха. Взагалі звіриний світ переповнений легендами.[208]

Окремі звірі й худоба

Козел мав у нас обрядове значення і здавна брав уділ у святкових забавах, – його самого, або з медведем, водили на Святах по хатах і бавили гостей, проти чого Церква здавна виступала. Коза була символом урожаю, й на Святах співали:

Де коза туп-туп,
Там жита сім куп,
Де коза рогом,
Там жито стогом,
Де коза хвостом,
Там жито кустом.[209]

У культ тотема взагалі входило перерядження тотемом, танці та гри, яким було в нас ходження з козою чи медведем Різдвяними Святами; звичайно, це залишок тотемізму стародавніх часів.

Поважання деякої звірини бачимо з позосталих наших обрядів. Від шанування вепра полишився в нас звичай колоти його на Різдво й мати свинячі ковбаси та кишки як жертовні. Правда, пізніше свиня стала нечистою твариною, на якій їздять дияволи або перекидаються в неї. Так, у Початковому Літопису під 1074-м роком розповідається, що один старець «виді біса єдиного сідяща на свиньі, а другия тянуща около его». У народній символиці свиня стала символом нерозбірливости, а то й нерозуму, а звідси й приповідка: «Знав добре Біг, що не дав свині ріг».

Лис завжди виступає, як хитрун, звідси поговірка: хитрий як лис. Вовк – символ швидкости бігу героїв, як і сокіл; пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Вої скачють, аки сіриї волці по полю». Своєю ненажерливістю вовк здавна символ голоду: «Голодний, як вовк». Заєць у всіх народів став символом боягузтва, пор.: «Такий відважний, як заєць». І коли заєць перебіжить дорогу, то не на добре. Так само ведмідь – символ недотепи, звідси говоримо: «Зробив ведмежу прислугу»; народня назва його – Михайло.

Давніше в Україні водилися до XVI віку тури, дикі бики, напр., їх знає «Слово о полку Ігоревім» 1187 року; тур – символ сили, відваги та мужности, часті й тепер у народніх творах.[210]

Собака (чи пес) з глибокої давнини стала символом вірности, бо справді завжди вірно відданий своєму господареві, а звідси й примівка: «Вірний, як собака» (Зах. Укр.: як пес).

Коли собака виє, а голову держить угору, то перед вовком, що десь його чує. А коли голова опущена до землі – то віщує смерть (Кобилянська: «Земля»).

«Одної темної ночі на дворі завив собака, за нею другий… І зараз же почався пожар!

---

207 *В. Клінґер:* Животныя в античном и современном суевѣріи. Київ, 1911 рік.

208 *Шеппинг Д. О:.* Значеніе нѣкоторых звѣрей, птиц и других животных по суевѣріям русскаго народа, «Филолог. Зап.». 1895 р., Вороніж. В. Гнатюк: Українські народні байки (звіриний епос), «Етнограф. Збірник» 1916 р., т. 37–38, тут 327 байок.

209 Труды этногр. – статист, экспедиціи, т. III, ст. 265.

210 *Н. Сумцов:.* Туры в народной словесности, Київ, 1887 р.

(Короленко: «Історія мого сучасника»).

Собаки щоночі вили – вмирущого чули (Мирний).

«Гавкаючи, собака вибріхує все зле» (Харчук: «Волинь»).

Коли кіт покине свій дім, то на нещастя.

Баран чи вівця стали символом невинности, особливо супроти вовка; звідси й християнський символ: Агнець Божий, цебто Христос.

Здавна в нас повно легендарних оповідань про різних звірів, джерелом яких були давні «Фізіологи», або й свої стародавні перекази. Так, левиця приводить мертве левиня, а батько-лев оживлює його своїм духом, і цього переказа наші проповідники часто використовували, як символ воскресения. Гадюка постить 40 день і ночей, поки скине своє линовище (по-старому «сволочь», а з нього пішла лайка). Саламандра гасить вогонь, чому й стала в нас покровителькою протипожежних робіт.

Цікаво, що кінь у найдавніших пам'ятках більшої ролі не грає, але стає частим і улюбленим за козацької доби. Але з давнього часу кінь, особливо вороний чи баский, став символом швидкости, тому вдавнину були відомі й крилаті коні, що позосталися дотепер у наших народніх творах, особливо в казках. Кінь може бути й віщим і, чудесним, і вірно служить своєму панові. Коли треба добре коня виїздити, то в легендах це робить Св. Юрій.

Домова худоба з найдавнішого часу була й є у великій пошані українського народу, – це члени родини, що працюють на неї. Худобу не забувають під час великих Свят: її обкаджують ладаном і окроплюють Йорданською водою, на Великдень гуцули й тепер христосуються з нею. Як покійника виносять із хати, випускають із хлівів чи приганяють з поля всю худобу, щоб попрощалась зо своїм ґаздою (господарем).

Перевернений вовною назовні кожух, як худобина, накликує врожай та достаток. Для Похорону вживають волів з найдавнішого часу, – це загальноарійський звичай. Бик – символ творення, парубок, віл – чоловік, телиця – дівчина, корова – жінка, земля; така символіка переповнює весільні пісні й наші приповідки: «До чого бик звик, те й волом рик», або: «Горе тобі, воле, коли тебе корова коле».

Деяка звірина, особливо чорна, напр. чорний собака, чорний кіт, можуть сильно шкодити людині, бо в них звичайно сидить біс. Коли чорний собака, кіт, лис або заєць перебіжить кому дорогу, це зла ознака, і не поведеться цій людині. Коли звір кричить, це теж зла ознака, як видно те вже в «Слові о полку Ігоревім». Лисяче брехання чи виття завжди віщує лихо, як це у «Слові»: «Лисиці брешуть на черления щити». А вже коли собака виє вночі, то це на нещастя, або й на покійника.

Коли в лісі гине якась велика звірина (а вона на смерть усе ховається в гущавину, щоб бути самотньою), це неодмінно відіб'ється й поміж людьми, добрим чи злим, але несподіванкою; звідси приповідка при несподіванках: «Щось велике в лісі здохло!» Взагалі, звірина може віщувати; напр., коли кіт треться біля ніг або вмивається, – гостей ворожить. Звірине молоко має чудодійну силу, злу чи добру, і це сильний середник при чаруванні.

Як курка заспіває півнем – на нещастя. Б. Грінченко пише: «Ох, лишечко, лишечко! Не дурно ж у мене зозуляста курка півнем співала: оце ж воно й сталося!… Я так і вгадувала, що буде нещастя: або пошесть, або голод, або війна»…

Домовий скот був завжди в великій опіці наших предків, і про нього існує велика сила найрізніших вірувань. Скотарство було сильно розвинене, і скот поважався за членів родини й підпадав опіці й охороні домового бога. Нечиста сила або зла людина, коли хоче пошкодити господареві, зачинає зо шкоди його худобі. Волхви й різні чарівники вміли допомагати скотині, і тим підтримували свій авторитет. У наших гуцулів у Карпатах давні вірування про худобу (маржину) позосталися в повній свіжості ще й тепер (пор. «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського).

Християнство мусіло рахуватися з таким близьким стосунком людини до свого домового скота і взяло його під свою опіку. В Требнику знаходимо аж три давні Чини для домового скота: 1. Чин Благословенія огради скотов, сиріч стайні, 2. Молитва во єже благословити стадо і 3. Чин противу губительству скотов. Церква просить Господа: «Да не ізволиши погибнути скотом, без них же человіческий род воспитатися не можеть», і молиться: «О єже всякія козни отгнати, і всякеє чародійство от сея огради ізвергсти», «Ізбави стадо от насилія діаволя, і от

всякого навіта врагов, і воздуха смертного, всякую зависть, і іскушеніє, чаровства же і волшебства, от дійства находящого діавольского, отгоняя от него». «Ти, Боже, от сих скотов всякія лесті сатаніни отжени, сотвори здраву пищу, отжени сатанинство, да угаснеть в них всякая власть діаволя. Сохрани я (їх) от злости іли рвенія людей злобних, от обаваній чародієв, діаволов, чародійств і нечистих духов».

Для скотини, особливо для корів, здавна дуже помічна сіль, і її додають скотині до їжі ще й тепер. Цікаво, що в Требнику є особлива «Молитва над солею», а в «Чині Благословенія огради скотов» про це молиться: «Владико, Отче Святий, сохрани сія скоти сею тварією соли, юже о імені Твоем благословлю і сим скотом подательство творю».

В Требнику в «Чині на нивах» є стародавнє «Заклинаніє Св. Мученика Трифона», а в ньому згадується» «Ангел Божий, іже над звірьми».

«Блаженний, хто й скоти милує», – це завжди пам'ятається серед українського народу, і добрий господар уважає гріхом непотрібно мучити свою худобину, напр. не буде їхати на перевантаженій фірі, коли може йти пішки. Милування худоби наказує вже «Руська Правда» XII віку.

Птахи

Так само в народньому віруванні повно легенд і про птахів. Деякі птахи, особливо великі й сильні, як орел, сокіл і ін., сильно поважалися як символ сили. Птаство в народніх творах завжди антропоморфується, розуміє людську мову й розмовляє.

Зозуля (старе: зегзиця) – символ суму та вдівства. Вона віщує весну, бо в неї оселюється весняне божество. Це віщий птах, тому пророкує людині число позосталих літ життя, пор.: То тобі зозуля накувала.

Пор. у «Кобзарі» Т. Шевченка: «Зозуля кувала, правдоньку казала, – буду сто літ жити!» У «Лісовій пісні» Л. Українка про зозульку подає: «Зозулька масличко сколотить, в червоні черевички убереться і людям одмірятиме літа».

Кує зозуля тільки навесні, від Благовіщення до Івана, а як викинеться ячмінний колос, вона ним «подавиться», перестає кувати.

Народні оповідання переказують, що зозуля вбила свого чоловіка зозула, як перелітали море, а тому Бог покарав її: вона не має пари й не в'є власного гнізда, а підкидає свої яйця до чужих гнізд[211]. Друга легенда, навпаки, розповідає, що зозул сам покинув зозулю, і вона стала символом вічної вдовиці чи засмученої жінки; тому в «Слові о полку Ігоревім» «Ярославна зегзицею рано кичеть». Коли весною вперше почуєш кування зозулі, а в кишені є гроші, то щаститиме тобі цілий рік.

За оповіданням Б. Грінченка «Під тихими вербами» зозуля постала так: «Князівна та закохалася в козака. А князь того не знав, бо якби знав, то і в темницю дочку завдав би. Дак вони зійдуться в гаю нищечком та й сидять там, цілуються-милуються… То сміються, з закоханнячка свого радіючи, то плачуть, свою нещасливу долю згадуючи. А самі такі – як сонечко… А батько князь ішов гаєм, як чорна хмара… Вже довідався!… А козак, лиха не чуючи, до неї й каже: «Ти ж моя зозуленька!» та й пригорнув. А князь як кинеться туди: «Будь же – каже – ти, проклята, навіки зозулею!» Дак вона – пурх! та й полетіла з рук у козака… І літає тепер пташкою-сиротою, та й плаче»…

Так само й чайка – символ засмученої жінки, що стала чайкою по смерті свого чоловіка, і взята чи то Богданом Хмельницьким, чи Мазепою за символа матері-України, що вивела діти при битій дорозі; взагалі вона – символ матірнього побивання за дітьми. Символом тужної жінки являється також і горлиця, перепілка та лебідка.

Голуби в багатьох народів символ щирої й ніжної та вічної любови: «Люблятся, як голубів пара», тому фігурками голубів оздоблюють коровай. Лебідь часом віщує й лихо, коли кричить. Каня п'є тільки дощ, а не готову воду, тому й приповідка: «Виглядає, як каня дощу». Качка – символ забарности, несили: «Бодай тебе качка копнула!»

---

211 Пор. мою легенду: Зозуля. Див. І. Руденко: Про зозуль, посмітюх і гадюк. «Основа» 1862 р., кн. 9.

Соловейко сильно скрізь поширений, і про нього повно легенд та оповідань. Ось одна:

«Соловейко був колись людиною, та став пташкою. Одна мати та прокляла своїх діток – сина й дочку, що вбили її мужа – вужа. Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала, вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком, та щебечи людям і пізно і раненько, щоб тебе люди слухали й не наслухались». А ти, каже, дочко, стань жалкою кропивою, щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали»… От, син полетів соловейком, а дочка стала кропивою»…[212]

Коли Христос помер на Хресті і прийшли воїни перебити голінки, то горобці все кричали: «Жив – жив!» І голінки перебили. А голуб: «Умер!» Через це голуби в людській пошані, а горобці мусять по смітниках шукати собі поживи[213]. На зиму на Семена горобців забирає до себе чорт, тому стає їх мало.

Яструб, коршак – символ хижацтва. Ворона – роззява. Ластівка – символ весни, її не вільно брати до рук, а хто візьме, того обсяде ластовиння. Де ластівочка покладе собі кубельце, там буде щастя. На Семена ластівочки ховаються по криницях, позщіплювавшись лапками.

Бджола – «Божа пташка» (Номис), або «Божа мушка», задавити її гріх. Вона освячує й свій мед, що стає необхідним у святкових обрядах, напр. у Різдвяній куті, або в церковному коливі на Похоронах чи поминках. Бджолярство – Святе зайняття, пасіка – Святе місце, а пасічник – побожна людина. Віск, як виріб бджолиний, також Святий, тому тільки він іде на церковні свічки. Наші предки любили «бортництво» (борт – улик з дерев'яного дупла) й жили з нього, і мед у їхньому житті грав показну ролю. Взагалі бджола – символ працьовитости: будь робоча, як бджола (приказка).

Церква так само любовно поставилася до бджіл і взяла їх під свою опіку. До Требника внесено два Чини про бджіл: 1. «Чин Благословенія пчел» і 2. «Благословеніє роев пчельних, во улія нова всажденних». Церква молиться: «Да разоряться і погибнуть вся обаянія, аще кая суть на місті сем», бо пасіка мусить бути місцем чистим від злої сили диявольської й людської, «да явиться неподвижним многими лукавстви, і непоколебим зазорним обаянії, от всякого коварства волшебного сохранен». Святий Пророк Іван Хреститель, що жив на пустині диким медом та акридами, узятий Церквою за охоронця бджіл і пасік, а пізніше такими стали Св. Зосима і Саватій (Соловецькі), і їхні Ікони держать по пасіках.

Сонечко, чи Божа корівка, коли посадити на руку, злітає в тому напрямі, куди дівчина заміж піде.

Деякі птахи з глибокої давнини стали лиховісними, напр. ворон чи ворона, а також галка, що можуть накаркати біду. Пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Часто ворони граяху (крякали), трупья собі ділячи… Всю ніч звечора бусові ворони везграяху»; а поганий половчин зветься тут чорним вороном. Коли Ігореві війська йшли на Дін, то попереду їх бігли чорні зграї галок (галиці стади), віщуючи біду або смерть.

Сова, коли кричить, то це на біду, і таке повір'я існує в Україні ще й сьогодні. Напр., Харченко в «Волині» подає: «Не на добре сова кричить, – видно, біду накликає».

У «Землі» О. Кобилянська розповідає: «У день перед смертю чорні ворони окружували безнастанно криту хату, мов би там лежав труп і ждав на них довго»… «Не дурно перелетів мені чорний ворон дорогу, – тут має бути або моя смерть, або я не витримаю».

Крук – трупожер і віщує лихо; так само й коршак. Ворони віщують і погоду: «Ворони крячуть – зміну погоди бачуть» (приповідка). Так само сова або пугач вночі своїм криком віщують лихо та нещастя, а то й смерть. «Сорока стрекоче, бо гостей хоче», сорока стрекоче – новина буде, але не все добра, пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Не сороки встріскотали», коли за втікаючим Ігорем погнався Гза з Кончаком. Так само й «Орли клектом на кості зовуть».

Про орла Лексикон 1627 р. подає: «Орел – птах, который на пятсотноє лѣто обновляется в источницѣ воднѣ, паки юн бывает».

Коли миша з'їсть щось Святе, напр. кришки з паски, вона перетворюється в кажана

---

212 *П. Мирний:* «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Львів, ст. 23.

213 Пор. мою легенду: Голуб і горобець.

(лилика).

Сокіл завжди символ хоробрости та скорости, й дуже далеко бачить.

Деякі птахи допомагають людині проти злої сили, – таким здавна є півень. Коли він проспіває північ, то заганяє тим усяку нечисту силу по своїх місцях, і вона мусить кидати наш світ. Лякає півень і мерців, і, побачивши півня, вони втікають до своїх могил, чому на цвинтарях-кладовищах у нас звичайно фігури з бляшаним півнем на них: мерлець побачить півня і сховається назад у могилу.

Півень кілька раз на добу співає, а особливо опівночі й над ранком; коли він заспіває невчасно, це на зміну погоди. Півень прикрашує обійстя – хату: «Без півня хата глуха», каже приповідка. «Червоний півень» здавна став символом пожару, підпалу; пустити «червоного півня», – це підпалити хату.

Про те, чому «кур» (півень) конче співає певного часу, були оповідання вже з давнього часу. Хронограф XVII в. (Барсова) вияснює так: «Кожного дня доручує Бог стам Алголам зодягати сонце, і зараз огненні птахи небесні, що звуться фінікси та халендрії, літають перед сонцем, мочають свої крила по дев'яти десятикротно в океанській воді, і кроплять крилами, і цим гасять сонце, щоб воно не попалило промінням усього світу. І обгорають від соняшного вогню тим птахам крилля, і вони стають голі, як поскоблені.

А як зайде сонце, тоді ті птахи купаються в великій океанській річці, і знову відновлюються і опірюються їхні крилля. Ось тому й півень зветься куром, і він має під своїми крильми біле перо тих небесних птахів, і коли сонце йде від заходу на схід, тоді те перо свербить у півня. Коли ж Анголи несуть одежу від Престолу, тоді півень зачухається і, відкривши очі, прокидається, повідомляє тим небесним птахам бій, плеще своїми крильми, і звіщає світові воскресения».

А інше оповідання пояснює так: «Сонце ходить у повітрі вдень і вночі, і низько летить по океану, не замочившись. А в океані є кур (півень), що має голову до Небес, а море йому по коліна. Коли сонце вмивається в океані, тоді вода захвилюється, і хвилі починають бити кура (півня) по пір'ї. А він, очутившись від хвилі, кричить «кукуріку!», що значить: «Світлодавче Господи, подай мирові Світло!» І коли те заспіває, тоді всі півні співають одного часу по всій вселенній» (рукопис 1531 р.)[214]. З глибокої давнини півень уважався в нас за птаха жертвенного; з давнини ж по ньому гадають.

З дуже давнього часу в нас поширене поважання бузька, чи бусла (боцяна, чорногуза), як символа праці й прив'язаности. Займати бусла не вільно, а то він хату спалить. Де він покладе своє кубло, тій хаті все буде щастити; та й сам бузько для гнізда обирає собі хату спокійну й побожну. Бо бусел – птах побожний.

Бусел завжди пильно береже свою оселю, на якій він сидить. «На клуню часто кладуть старе колесо, – щоб бусли кубло клали, бо це береже клуню від пожежі» (Вовк: «Антропологія»). Бусли вилітають на зиму в Ірій, а на весну вертаються неодмінно на своє попереднє кубло.

Наш поет П. Филипович про це пише:

Шануй гніздо старого чорногуза, –
Він стереже і клуню, і стіжка.

Горобець, як уже сказано, здавна має недобру славу. Стара легенда оповідає, що коли Ісус мучився на Хресті, то воїни ходили й розглядали, хто на Голготі ще живий. Коли підійшли до Христа, то горобці відразу зацвірінькали: «Жив-жив! Жив-жив!» Цим горобці показали, що Ісус ще живий, і йому поперебивали голінки… Через це горобця часто мучать, особливо діти… («Чорна Рада»).

Пугач звичайно провіщає смерть. У «Кобзарі» Т. Шевченка: пугач над стріхою в вікно завиє – на смерть.

Так само й сичі: «Сичі вночі недобре віщують на коморі» («Кобзар»).

---

214 *В. Перетц:* Слово о полку Ігоревім, Київ, 1926 р., ст. 298–299.

Сорока на своєму довгому хвості звичайно віщує новини.

Цвіркун в хаті шанується. «Люди твердять: цвіркун у хаті – щастю бути» (Рибак). «Коли співає цвіркун під час розмови про справу, – добра прикмета» (там само).

Плазуни

Багато є різних переказів про плазунів. З гадюки виростають чорти, і тому вона нечиста. Усі гади на Чесного Хреста ховаються до свого Вирію, а тому небезпечно цього дня йти до лісу. Але від гадюки відрізнюється вуж, – він сильно допомагає тій хаті, де живе, і приносить їй щастя, тому вбивати його не вільно[215]. Навпаки, гадюка дуже шкідлива, особливо т. зв. полоз (згадується в «Слові»), і за її забиття відпускається сім тяжких гріхів. Убити гадюку – це ніби сім Літургій прослухати. Заклинання на злих плазунів відоме з найдавнішого часу. Напр., Біблія в Книзі Єремії 8. 17 згадує про закляття на вужів та гадюк:

Бо ось я пошлю проти вас
тих вужів та гадюк,
що немає закляття на них,
і вони вас кусатимуть, каже Господь.

Так само й легендарний змій може сильно шкодити людині. Вогненний змій чи дракон, звичайно багатоголовий, частий в народніх віруваннях, і часто виступає, як зла сила, як демон. Такі змії нападають на сонце чи на місяця, й тоді стають затьми. Люблять такі змії засісти в якомусь озері біля міста і пожирати людей, вимагаючи собі ще й царівни. Власне, такого багатоголового змія вбив Св. Юрій[216]. По ночах змій літає до деяких жінок і з ними живе. Взагалі ж полове співжиття жінок зо звіриною в переказах не рідке. Змій, живучи з жінкою, сильно її сушить, і є приміта: якщо жінка суха, аж світиться, то певна ознака, що до неї ночами літає змій.

Етнографічний матеріял дає багато оповідань про співжиття зо змієм, те саме дають і письменники. Напр., П. Мирний, «Хіба ревуть воли…»: «Казали, що до Мотрі кожної ночі змій у димар літає». Нечуй: «Одна жінка бачила на свої очі, як огневий змій упав у вивід над хатою».

Взагалі змії – постійна погроза світу, чому з ними борються лицарі-герої, а особливо Святі: Юрій, Димитрій та Феодор. Змієборство – це давній і дуже поширений мотив у наших казках та легендах. Сюди належить і наша стародавня легенда про київського змієборця Кирила Кожем'яку, що забив змія, який вимагав собі великої людської данини й щоденно пожирав усіх.

Християнство перетворило змія на нечисту силу, а то й на простого перелесника. Постає змій з тієї гадюки, що сім літ не чує ані людського голосу, ані дзвону, тоді в гадюки виростають крила, і за сім літ вона стає змієм.

Легенди про змія відомі багатьом народам, і на утворенні їх знати багато найрізніших впливів.[217]

Дуже часто пізнають погоду по птахах чи по худобі. Напр., коли ворони понадуваються, – то на мороз; як гусак ховає носа, то на холод. Поговірка: надувся, як кулик на вітер. У «Люборацьких» Свидницького: «Знать, на вітерець збиралось, бо свиня попала шлею в зуби й почала тормосить».

На зиму пташинний світ відлітає в Ірій чи Вирій, а на весну вертається назад. Пророк Єремія (8. 7) вже подає про це:

---

215 *М. Драгоманов:* Байка Богдана Хмельницького, «Сів. Вістник» (1885 р., див. «розвідки», т. II. Пор. мою легенду: «Прощу, та не забуду».

216 Пор. мою легенду: «Святий Юрій і змій». Див.: «Слово Істини», ч. 16, 19, 1949 рік.

217 Див. цінну працю, Д. Шестаков: Изслідованія в области греческих народних сказаній о Святых. Варшава, 1910 р. Тут і рясна література.

І відає бусел у повітрі
умовлений час свій,
а горлиця й ластівка та журавель
стережуть час прилету свого.

9. Дивовижні звірі та птахи

У давнину було багато оповідань про різних дивовижних звірів та птахів, і ці оповідання були по різних рукописних збірниках, словниках і ін. книгах. Для прикладу я подам деякі оповідання з друкованого «Лексиса» Лаврентія Зізанія 1596-го року.

«Гієна єсть звір дикий а окрутний, который, пршедши до пастухів, пристосовуєть свой голос до чоловічого, і перевикаєть імена пастушії, і на змордованиї пси нападши, поїдаєть їх».

«Онокротал – птах, подобний кшталтом (видом) лебедеві, который писок уложивши в воду, гукает як осел, гупач, гуковище».

«Онокентавр – звір ніякісь, от голови як человік, а от ног як осел. По словенску китоврас».

«Неясыт, по грецку пелекан, – птах єсть в Єгипті, подобний бусюлові, который в пустині рад мешкати, которому змії врогують, і діти его умерщвляють. А он, прилетівши, клюється в перси (груди) свої і кров іспущаєт на них, і так оживают».

Не мало подає оповідань про дивовижних звірів, птахів і ін. також київський «Лексикон славенороссклй» 1627 р. Ієромонаха Памви Беринди. Ось хоч трохи:

«Івин» – птах, ужами кормячійся, боцянові подобний».

«Саламандра – бестійка вел(ика), як ящорка. Так зимна, же огнем жиєт й пломень гасит».

«Сирена – див морський: до пояса стан панянський, а далій рибій».

«Скилла – звіря морское, о шести голов песіх, а постать красної невісти. А остаток тіла уж. В тісном місці живеть, где і харивдист, тоєсть тісноє море, где як вир пожирает кораблі».

«Хімера – коза, спереду лев, а ззаду змій, а в середині хімера».

Різні Збірники та Словники також подають багато оповідань про дивовижні рослини, дерева та явища природи. Напр. той же «Лексис» 1596-го року Лавріна Зізанія подає:

«Драчіє єсть хоіна, которая, в вині зварена, злічует уха, ропи полни й очи уразовиі, то єст раненні албо ударенні». Це драч, колючий кущ (Б. Грінченко). Алфавит початку XVII ст. на л. 1245 дає те саме.

«Сморщ – оболок, который, з Неба спустившися, воду з моря смокчет, і если корабль набігнет на тоє місце, то і корабль з людми порвет, а потом пустит, й розобєт корабль». Це смерч, вихор на морі.

Частина третя
«Великий чин наших лицарів вчить вірности ідеалам…»

Більше століття минуло, як побачила світ книга ***Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків».*** *Вона справила величезний вплив на подальше формування історичної науки та на процеси пробудженя й консолідації української нації. Фрагменти книги, що увійшли до цього збірника, присвячені головним чином релігійно-культурній, освітній, етнографічній проблематиці й містять матеріал, що розширює уявлення про духовно-культурні спадки сучасного українства.*

Пилип Орлик *– гетьман України в еміграції, генеральний писар і найближчий помічник І. Мазепи, автор першої у світі Конституції.*

Названа праця – політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні

національно-державних прав України перед європейським урядом того часу. Оригінал, написаний французькою мовою, знайшов у 1922 році професор Ілля Борщак в архівах замку Дентевіль, що належав колись дружині Іригора Орлика, графині Олені Орлик, уродженій маркізі де Дентевіль. Видання надруковано у Львівському історичному журналі «Стара Україна» (1925. Зошити I, II).

Дмитро Яворницький
Історія запорізьких козаків

Характеристика запорізького козака

Як за зовнішнім виглядом, так і за внутрішніми якостями запорізькі козаки загалом були характерними типами свого народу і свого часу. За описами сучасників, вони переважно були середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, на обличчі повні, округлі, а від літньої спеки й степового повітря смагляві[218]. З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем на тім'ї, у смушковій гостроверхій шапці, вічно з люлькою в зубах, справжній запорожець завжди дивився якось похмуро, спідлоба, сторонніх зустрічав спочатку непривітно, вельми неохоче відповідав на питання, але згодом помаленьку лагіднішав, обличчя його під час розмови поступово веселішало, живі проникливі очі засвічувалися вогнем, і вся його постать дихала мужністю, молодецтвом, заразливою веселістю й неповторним гумором. «Запорожець не знав ні «соб», ні «цабе», тому був здоровим, вільним від хвороб, умирав більше на війні, ніж дома. Тепер народ слабкий, порожній і недовговічний: як дев'яносто років прожив, то під собою і стежки не бачить, а в давнину у сто років тільки в силу вбирався; тому запорожці жили довго й весело. А молодці які були! Він сів на коня – не струснувся, не здвигнувся! Торкнув ногами – і пішов, і пішов! Тільки пилюга стовпом».[219]

У внутрішніх якостях козаків помітна суміш чеснот і вад, завжди, зрештою, властива людям, що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів, запорізькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами один одному, надійними соратниками своїх сусідів – українських і донських козаків; хижі, кровожерні, нестримні на руку, вони зневажали всіляке право чужої власності на землі ненависного їм ляха чи нікчемного бусурманина, і в водночас у себе навіть звичайну крадіжку якогось нагая чи пута вважали страшним кримінальним злочином, що неодмінно карався смертю.[220]

Світлий бік характеру запорізьких козаків становили їх добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби, яка так високо цінувалася у Запоріжжі, що за козацьким правилом гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він потрапляв січовикам у товариші; окрім того, світлими рисами характеру запорізьких козаків були – висока любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство[221]; глибока повага до старих і заслужених воїнів і взагалі до всіх «військових ступенів»[222]; простота, поміркованість і винахідливість у домашньому побуті, в скруті, у різних безвихідних випадках чи фізичній недузі: «Здобуваючи вбогі харчі то полюванням, то рибальством, віддалені у стосунках з містами, незнайомі чи дуже мало знайомі з домашнім господарством, чужі надмірові й

---

218 *Крюйс К.* Разыскания о Доне. С. 61.

219 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 29.

220 *Грабянка Г.* Летопись. С. 19.

221 *Боплан Г.* Описание Украины. С. 7.

222 *Собесский Я.* Записки о Хотинской войне.

розкошам, вони нічим іншим не займалися, крім зброї, й були рідкісним прикладом поміркованості у всьому»[223]. Від лихоманки, наприклад, вони пили горілку з попелом або рушничним порохом, кидаючи на чарку пінистого вина півзаряду пороху; від ран прикладали до вражених місць розтерту на руці зі слиною землю, а за відсутності металевого посуду ухитрялися варити собі страву в дерев'яних корцях, підкидаючи безупинно, один за одним, у корець розжарені на вогні камені, доки не закипала налита в посудину вода.[224]

Щодо сторонніх людей запорізькі козаки завжди були гостинними й привітними: «Сей звичай був у запорожців не лише до приятелів та знайомих, але й до сторонніх людей, і слідкували за цією чеснотою гостинності суворо й невідступно»[225]. «У Запоріжжі кожен бажаючий може прийти в курінь, жити і їсти з ними без ніяких розпитів чи вдячності за гостинність»[226]. «Там ніхто, бувало, не сміє сказати старій людині: «Ти даремно хліб їси». Приїжджай туди всілякий, увіткни в землю списа, повісь янчарку (шаблю) та й лежи собі хоч три місяці – пий і їж усе готове. Тільки й діла, що встань та помолися Богу; а як є гроші, іди в корчму та пий горілку. Коли ж хто скаже: «даремно хліб їси», то козаки відразу й накинуться: «а, ти, ти вже закозакувався, сякий-такий сину!» Я служив два роди у Бериславі, а відтіля неподалік були запорізькі рибні заводи. Бувало, як прийдеш на завод, то запорожці не питають, що ти за людина, а відразу: «Дайте-но поїсти козакові та чаркою горілки вшануйте, може, він прийшов здалека та втомився». А як поїси, то ще лягай відпочинь, а тоді вже питають: «Хто ти такий? Чи не шукаєш роботи?» Ну, скажеш їм: «шукаю». «Так і в нас є робота, приставай до нас». Пристанеш, було, на роботу і часом за місяць карбованців двадцять заробиш».[227]

Поряд із гостинністю й привітністю запорізькі козаки ставили особисту чесність щодо ворогів православної віри як на війні, так і у себе на Запоріжжі. «Хоча в Січі, – розповідає католицький патер Китович, – жили люди різного стану – втікачі й відступники від усіх релігій, – але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами чи за товарами, чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин проти чиєїсь чесності, гостя чи січового мешканця негайно карали смертю».[228]

«У нас над усе честь і слава, військовая справа, –
Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати».

На війні козак відзначався розумом, хитрістю, умінням у неприятеля «виграти вигоди, раптово на нього напасти й несподівано заманити»[229], вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і здатністю терпіти найгірші нестатки й жах смерті. «Наш ворог, – пише Симон Окольський[230], – вміє витримувати татарські атаки, звик зносити спрагу й голод, спеку

223 Там же.

224 *Боплан Г.* Описание Украины. С. 82.

225 Устное повествование Н. Коржа. С. 32.

226 *Рондо К. С* 445.

227 *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 151, 111.

228 *Kitowicz. J.* Opis obyczajöw i zwyczajöw za panowania Augusta III. Poznan, 1840. T. 2. S. 214.

229 *Крюйс К.* Разыскания о Доне. С. 61.

230 Окольський Симон (1580–1653) – польський історик, геральдик, домініканець. Автор двох щоденників про селянсько-козацькі повстання 1637–1638 рр.

й мороз, він невтомний у нападах. А на морі що робить? Посеред хвиль легкими чайками своїми нападає на судна, вправні у чужоземних обертах, і перемагає всі їх військові хитрощі»[231]. Про хоробрість запорізьких козаків турецький султан висловився так: «Когда окрестныя панства на мя возстают, я на обидві уши сплю, а о козаках мушу єдиним ухом слушати»[232]. А сам козацький літописець зауважує: «В мирі жити никогда не хощут, но егда в землі их мир оглашен будет, то самовольно йдуть на помощь иним царствам, и малія ради користи великую нужду подіймуть, море перепливати дерзають в еднодревских суднах»[233]. «Вони вояки великі були. Бувало, батько мій як почне розповідати про те молодецтво запорожців та про баталії їхні з турками, татарами й поляками, то страшно слухати його. Ото в літню пору, увечері, як стане хлюпатися коло кабиці та як скине з себе сорочку, то моторошно дивитися на нього: все тіло, мов решето, пошматоване та побите кулями, а на плечах та на ногах м'якуш так і теліпається. Страшні вояки були! Але у себе, в Січі, нікого не чіпали, за винятком хіба євреїв: євреям часом таки погано доводилось від запорожців. Тільки-но вчують, що євреї десь нашкодили, то вже бережися, бо як «нагрюкають» котрогось, то тут йому «й капець»! У запорожців щодо цього й приказка склалася: «А, нумо, пани-молодці, кукіль з пшениці вибирати!»[234]

Для того щоб налякати ворога, запорожці нерідко самі поширювали про свою силу й непереможність неймовірні чутки, змушуючи й інших вірити в це. Казали, наприклад, що серед них завжди були так звані «характерники», котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верстов навколо себе за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, «перекидатися» на котів, перетворювати людей на кущі, вершників на птахів, залазити у звичайне відро й пливти в ньому під водою сотні й тисячі верстов[235]. Багато розповідали запорожці про силу своїх богатирів. Богатирі в них були такі, яких ніде не було. Вони в'язали товстелезні залізні смуги, як в'яжуть снопи на полі, скручували навколо шиї ляхів; заіграшки натягали страшенно тугі луки, над якими в Польщі марно силкувалося кілька чоловік. У них у Січі серед інших богатирів жив Васюринський козарлюга; то був такий силач, що коли він причащався, то четверо чоловік мусило підтримувати священика, щоб той не впав від одного подмуху богатиря, бо тільки-но він дихне, як від того подиху людина падала з ніг. А коли руйнували Січ, то там був такий силач, що одним подихом міг убити людину. Як підійшов він до причастя, не затамувавши подиху, то ледь не перекинув навзнак священика з причастям. «Хто ти такий, старче?» – «Що ж, батюшко, я такий-то». «Іди ж із сього міста, бо впізнають тебе, то загинеш».[236]

На війні запорожці мало дорожили життям і вмирали в боях, як справжні лицарі: «Уміли шарпати, уміли і вмерти не скиглячи». «От казали, будьто воно боляче, як кожу з живого здирають, а воно мов комашки кусають».

З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзначались умінням

---

231 *Окольский С.* Польско-козацкая война // Отеч. Зап. СПб., 1864. Т. 10. С. 331.

232 *Травянка Г.* Летопись. С. 20.

233 Там же.

234 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. С. 12.

235 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 153; Устное повествование Н. Коржа. С. 22, 23; *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 79.

236 *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 141, 167.

майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. «Звичаї у запорожців дивні, вчинки хитрі, а мова й вигадки гострі й переважно схожі на глузування[237]. Цією рисою запорізьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвістпістолем тощо. Людину малого зросту вони, в силу свого гумору, називали Махиною, великого зросту – Малютою, шибеника – Святошею, лінивого – Доброволею, незграбного – Черепахою; хто у них спалив курінь, той Палій, хто схожий на перепічку, той Корж, хто високий і тримається прямо, той Товкач і т. ін.[238] «Вони всіх піднімають на сміх: Україна в них не Україна, а Польща; люди там не люди, а недолюдки; мажуться там не святим миром, а гусячим жиром».[239]

У вільний від походів час запорізькі козаки любили, лежачи на животах, потеревенити, послухати розповіді інших, тримаючи при цьому в зубах коротенькі люлечки, так звані носогрійки, або люльки-буруньки, й попахкуючи з них димом. Люлька для козака – перша справа: запорожець на Великдень принесе з церкви паску, поставить її на стіл, а сам мерщій за люльку: «А нуте, синки, беріться за люльки, нехай паска постоїть, а поросяти кат не візьме», – жартівливо кажуть про козаків їхні нащадки. Люлька для запорожця – рідна сестра, люба подруга: він як сів на коня, відразу запалить люльку та верстов із шість, а то й більше все смалить і смалить, не випускаючи її з рота. У запорожців крім того, що кожен козак мав свою люльку, була ще «обчиська» люлька, дуже велика, всипана намистом, коштовним камінням, різними бляшками, іноді з написом, як от: «козацька люлька – добра думка». З такої люльки потягувало ціле товариство чи гурт, коли обмірковувало якийсь захід чи задумувало проти когось похід[240]. Але люльки не виключали з ужитку нюхальних ріжків. Нюхарями були переважно старі діди, які, уникаючи надто великої трати часу з люлькою, віддавали перевагу ріжку з тютюном. «Поки її наложиш, поки її запалиш, поки її накриєш та поки її насмокчешся, єритичої душі, а то смик! утер носа та й готов!» А деякі вживали і те, й інше: «Люлька душу услаждає, а ріжок мозок прочищає».

Будучи поетами і мрійниками в душі, запорожці завжди вибирали наймальовничіші й найгарніші місця для своїх тимчасових і вічних жител, залазили на високі скелі, усамітнювались у лісових пущах, піднімалися на високі кургани і з висоти пташиного лету милувалися краєвидами й віддавалися тихим думам і піднесеним роздумам. Будучи високими цінувальниками пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзу. Кобзар, той же трувер, мейстер-зінгер, сліпчак-співак, завжди був у них бажаним гостем, бо він «всюди вештається і долю співає»; кобзар – хоронитель заповітних запорізьких переказів, живописець лицарських подвигів, часом перший лікар хворих і поранених, часом визволитель невольників із полону, часом підбурювач до воєнних походів і славних подвигів низових молодців. Кобза, тобто відомий музичний інструмент[241], кругленький, череватенький, завдовжки з півтора аршини, з дірочкою посередині, з численними металевими струнами, з дорогою ручкою, прикрашеною перламутром, на думку козаків була вигадана самим Богом і святими людьми[242]. Для одинокого запорожця, що часто тинявся безлюдними місцями, не маючи можливості

---

237 Устное повествование Н. Коржа. С. 26.

238 Устное повествование Н. Коржа. С. 34–36.

239 *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 161.

240 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 14; Т. 1. С. 59.

241 Від татарського «кабиз» – музичний інструмент.

242 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 15.

протягом багатьох днів промовити до когось слівце, кобза була справжньою подругою, вірною дружиною, котрій він вверяв свої думки, котрою проганяв свою тугу.

«Струни мої золотії, заграйте мні стиха,
Нехай козак нетяжище позабуде лихо».

Якою дорогою була кобза запорізькому козакові, видно з тієї козацької думи, де запорожець, умираючи один у дикому степу від «безвіддя і безхліб'я», у найостанніші хвилини свого життя звертається до кобзи, називаючи її «дружиною вірною, бандурою мальованою» і в страшному горі запитує її:

«А де ж мені тебе діти?
А чи у чистому полі спалити?
І попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?»

Темними сторонами характеру запорізьких козаків було те, що багато хто з них любив похвалитися своїми воєнними подвигами, любив напустити туману, шиконути перед чужими, похизуватися своїм одягом, збруєю та зброєю[243]. Крім того, запорожці часто відзначалися легковажністю й непостійністю, хоча самі себе у листах завжди називали «вірним військом його королівської чи царської величності». Щодо цього про них можна сказати: «Гулящі, як хвиля, непостійні, як чутка». Ще більше відзначалися запорожці своєю безтурботністю й лінощами; недаремно вони самі склали про себе віршу:

«Се козак запорожець, ні об чім не туже:
Як люлька є й тютюнець, то йому й байдуже,
Він те тільки й знає –
Коли не п'є, так воші б'є, а все ж не гуляє!»

Характерним недоліком запорізьких козаків була також пристрасть до спиртних напоїв: «У пияцтві й гулянні, – згадує свідок, – вони намагалися перевершити один одного, і навряд чи знайдуться у всій Європі такі безтурботні голови, як козацькі. Нема у світі народу, котрий міг би зрівнятись у пиятиці з козаками: не встигнуть проспатися, як знову напиваються»[244]. Самі козаки казали про це: «У нас в Січі норов – хто отченаш знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає».

«Ой, Січ-мати, ой Січ-мати,
А в тій Січі добре жити.
Ой, тільки спати, спати та лежати,
Та горілочку кружати».

Тому в думах козацьких кожна корчма називається «княгинею», а в тій княгині багато козацького добра загине, й сама вона неошатно ходить «і козаків під случай без свиток водить». Справжній запорожець не просто пив горілку, а з різними примовками та приказками, як то: «Чоловік не скотина, більш відра не вип'є», «Розступись, душе казацька, обіллю», «Вонзим копія в души своя». Горілку він найчастіше називав оковитою, тобто водою життя (aqua vitae) і звертався до неї, як до живої істоти: «Хто ти?» – «Оковита!» «А з чого ти?» – «Із жита!» «Звідкіля ти?» – «З неба!» «А куди ти?» – «Куди треба!» «А білет у тебе є?» – «Ні, нема!» «Так отут-же тобі й тюрма!» Горілка була для запорізьких козаків такою необхідною, що без неї вони

243 *Боплан Г.* Описание Украины. С. 8.

244 *Боплан Г.* Описание Украины. С. 5, 7.

не вирушали навіть у столицю у військових справах найбільшої ваги. Так, 1766 р. в Петербурзі жило кілька запорожців із кошовим отаманом Петром Івановичем Калнишевським на чолі; козаки витратилися і в столиці їм забракло власної горілки. Тоді кошовий за посередництвом президента Малоросійської колегії графа П. О. Румянцева відрядив у Січ старшину Антона Головатого для доставки з Січі кошовому й старшині «для собственнаго их употребления 50 ведер вина горячаго».[245]

Лише під час походів запорізькі козаки уникали пияцтва, бо тоді будь-кого п'яного кошовий отаман негайно викидав за борт човна[246]. Не схвалювалося пияцтво і серед «начальних лиц»: якщо кошовий і січова старшина зауважували цей недолік у когось із службових осіб, то попереджали його від цього особливими ордерами, наказуючи йому суворо виконувати їх і не «помрачаться проклятыми люлькою и пьянством»[247]. Запорізький Кіш узагалі вважав усіляке пияцтво злом і хоча переважно безуспішно, але все-таки боровся з цим злом, суворо забороняючи, зокрема, таємні шинки, як «истинный притын» усіляких гайдамаків і харцизів[248]. Зрештою, віддаючися розгулові й пияцтву, запорізькі козаки зовсім не були схожими на тих нещасних п'яниць, котрі пропивали свої душі в чорних і брудних корчмах, втрачаючи в них усілякий образ і подобу творінь Божих. Тут було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя людини, котра даремно обтяжує себе працею й турботами, не розуміючи справжнього сенсу життя – існувати для веселощів і радості. Однак, дивлячись на життя з точки зору веселого й дозвільного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи: в основі характеру козака, як і кожної руської людини, завжди зауважувалася якась двоїстість: то він дуже веселий, жартівливий і цікавий, то дуже сумний, мовчазний, похмурий і неприступний. Ця двоїстість випливала, звичайно, із самого способу життя запорізького козака; не маючи у себе в Січі ні роду, ні племені – «він із риби родом, од пугача плодом» – відрізаний від сім'ї, постійно дивлячись в очі смерті, козак, зрозуміло, споглядав усе безтурботно й намагався свій короткий вік скрасити різними задоволеннями, доступними йому в Січі. З іншого боку, туга за далекою батьківщиною, покинутими на розсуд долі дорогими рідними, а може й милою козацькому серцю «коханкою», черствість одиноких товаришів, думи про наступну безпомічну старість змушували козака не раз впадати в сумні роздуми й цуратися будь-яких веселощів.

«Козакові – як тому бідному сіромасі:
Ненька стара, жінки нема, а сестра малая.
Чом же в тебе, козаченьку, сорочки немає?
Ой сів пугач на могилі, та «пугу» та й «пугу»!
Гей, пропадати козакові та в темному лугу!»

Домашнє життя запорізьких козаків у Січі, на зимівниках і бурдюгах

Життя запорізьких козаків у самій Січі й життя в зимівниках та бурдюгах значно різнилися одне від одного. В Січі жили нежонаті козаки: січовики за своїм життям і чистотою звичаїв, згадує очевидець, вважали себе мальтійськими кавалерами, тому зовсім не допускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю чи сестрою або сторонньою для козака жінкою[249].

245 Киевская Старина. К. 1889. № 1. С 225.

246 *Боплан Г.* Описание Украины. С. 7, 63.

247 *Феодоский.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 105.

248 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 204.

249 *Мышецкий С.* История. С. 16.

«Запорізьким козакам не дозволяється бути жонатими у місці їх проживання (Січі), а котрі вже жонаті, слід, щоб жінки їхні жили в поблизьких містах, куди їздять вони до них на час; але робити це треба так, щоб не знали старшини»[250]. Цього звичаю парубкування дотримувалися так суворо, що з усіх кримінальних справ січових козаків, які дійшли до нашого часу, є лише одна, що розкриває гріх козака супроти сьомої заповіді[251]. В одній із козацьких пісень навіть жартівливо розповідається, що запорожці настільки не знали жінок, що не могли відрізнити дівчини від чаплі:

«Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, дівки не видали.
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: «от то братці, дівка!»
Осаул каже: «що я й женихався!»
А кошовий каже: «що я й повінчався!»

Не любили запорожці, коли до них у Січ привозили жінок навіть сторонні люди. Так, коли 1728 року, під час російсько-турецької війни, в Січ приїхав російський підполковник Глебов із власною дружиною й кількома іншими жінками, то козаки обступили житло Глєбова, вимагаючи видати їм жінок, «дабы каждый имел в них участие»[252]. Підполковникові з великими труднощами вдалося відмовити запорожців від завдання страшної ганьби жінкам, та й то лише виставивши їм кілька бочок горілки. Але й після цього він мусив негайно вивезти свою жінку з Січі, побоюючись нового заворушення козаків.[253]

Звичай парубкування запорізьких козаків пояснюється насамперед їх військовим становищем. Постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогом, постійно зазнаючи різних випадковостей, запорожець, звичайно, не міг навіть думати про мирне, родинне життя:

«Йому з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться».

Але крім цього несімейне життя запорізьких козаків зумовлювалося ще й самим їхнім воїнським ладом: товариство вимагало від кожного козака добро суспільності ставити вище особистого добра; через це воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська. Але щоб цілком виконати обов'язок козацького життя, слід було відмовитися від усіх родинних зобов'язань, оскільки, як сказано в Євангелії, «неодружений дбає про Господа, одружений про дружину».

Отже, життя запорізького козака було своєрідним аскетизмом, але аскетизмом, не запозиченим іззовні, а здобутим власним досвідом: «лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати». Але щоб полегшити труднощі своєї одинокої долі, щоб мати якщо не супутниць, то супутників життя, запорізькі козаки часто зверталися у себе до так званого побратимства. З одного боку, січовий козак як людина мав душу й серце, відчував потребу когось любити, до когось прихилитися; але любити жінку він не міг, отож

---

250 *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 29.

251 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 78.

252 Звичайно, це слід розуміти лише як погрозу для усунення з Січі жінок, адже за порушення козацької заповіді винних страчували.

253 *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. ЗО.

«прихилятися» слід було до такого ж «сіроми», як він сам. З іншого боку січовий козак, котрий або сам нападав, або чекав нападу інших, потребував вірного друга й нерозлучного товариша, котрий міг би вчасно прийти на допомогу чи відвести від нього несподівану небезпеку. Отож, потребуючи з цього огляду один одного, двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішували «побрататися» між собою з метою піклуватися, визволяти й навіть жертвувати життям один за одного, якщо буде потрібно. Для того ж, щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священика, давали таке «заповітне слово»: «Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед нелицемірним суддею нашим Спасителем. Вищеписана наша обіцянка вищеписаних Федорів (двоє козаків з однаковим іменем) така: щоб один одного любити, незважаючи на напасті з боку чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В сьому братія підписуємося»[254]. Після цього побратими ставили власноручні підписи чи знаки на заповітному слові, слухали молитву чи належне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися й виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя.

Отже, в Січі жили виключно нежонаті козаки, що звали себе, на відміну від жонатих, лицарями й товаришами. Тут частина їх розташовувалася по тридцяти восьми куренях у Січі, а частина поза нею, у власних хатах; відповідно частина харчувалася за військовим столом, частина за власним[255], але загалом життя тих і тих було однаковим.

Звичайне повсякденне життя запорізьких козаків у Січі складалося наступним чином. Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Час від сніданку до обіду козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, хто вправлявся у стрілянні, хто лагодив одяг, хто просто лежав на боці, попахкував люлькою-носогрійкою, розповідаючи про власні подвиги на війні чи слухаючи розповіді інших, або викладав плани нових походів. Рівно о 12 годині курінний кухар вдаряв по казанові, і на цей звук кожен козак поспішав до свого куреня на обід. Обід у кожному курені готував окремий кухар з помічниками, невеликими хлопцями, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й посуд: «посуду – котлы, ложки, корыты очень чисто держут и чище как себя, а паче одежды, из которой и самих рубах почти до сносу не переменяют, а мыть и совсем не знают»[256]. Страву готували у великих мідних або чавунних казанах, що чіплялися за допомогою залізних гачків на кабиці в сінях кожного куреня, й варили тричі на день на всіх наявних у курені козаків, за що кухарю платили по 2 крб. 5 коп. з кожного козака на рік, тобто 9 крб. 50 коп. при середній кількості 150 козаків у курені[257]. На стіл (сирно) звичайно ставили соломаху, або саломат, тобто густо зварене на воді житнє борошно[258]; тетерю, тобто не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно; щербу – так само рідко зварене борошно на риб'ячій юшці[259]. Очевидець Василь Зуєв про їжу запорізьких козаків каже, що вони вживали

254 Киевская Старина. 1887, октябрь. Т. 19. С. 383–384.

255 *Мышецкий С.* История. С. 53.

256 Записки одесского общества. Т. 7. С. 185, прим. 67.

257 Підрахунок хибний. На день зі 150 чол. виходило по 84 копійки.

258 *Мишецкий С.* История. С. 52; Грабянка соломахою зве кисле житнє тісто, рідко зварене на воді (Летопись. С. 19); Боплан називає соломахою розчинене на воді тісто, змішане з просом, кислувате на смак (Описание Украйны. С. 63).

259 Татари називали щербою просо з олією й кислим молоком (Записки одесского общества. Т. 11. С. 486).

тетерю й братко; тетерею називали пшоняну кашу, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто; круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком чи звичайною водою; братко – також пшоняна каша з додатком, замість кислого житнього, пшеничного чи якогось іншого прісного тіста[260]. Якщо ж козаки крім звичайної їжі хотіли поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаними галушками з часником чи ще чимось подібним, то складали для цього артіль, збирали гроші й купували на них продовольство й передавали його курінному кухареві. Крім названих страв козаки вживали також рубці, свинину: «свинячу голову до хріну та локшину на переміну», мамалиґу – тісто з проса чи кукурудзи, котру їли з бринзою, солоним овечим сиром, чи з пастремою, тобто висушеною на сонці бараниною, й загреби – коржі, назва яких походить від того, що їх клали в напалену піч і загрібали попелом і гарячим вугіллям.[261]

Продукти для страв або доставляли кожному куреневі після розподілу царського хлібного жалування, або купували на громадські гроші всього куреня, які завжди зберігались у курінній скарбниці у віданні курінного отамана.

Зайшовши в курінь, козаки заставали страву вже налитою у «ваганки» – невеликі дерев'яні ночовки і розставленою в ряд по краях сирна, а біля ваганків стояли різні напої – горілка, мед, пиво, брага, наливка – у великих дерев'яних коновках з повішеними на них дерев'яними коряками або михайликами. Перш ніж сісти за стіл, товариші ставали в ряд, один біля одного, хрестилися до ікони, читали молитву про хліб насущний і вже потім всідалися уздовж столу на вузькі лави, неодмінно залишаючи місце в передньому куті, під образами, біля лампадки й карнавки, курінному отаманові. Рідку страву їли ложками, тверду руками; риба подавалася на особливому залізному стяблі, своєрідних ваганках, пласких, з невеличкою шийкою для переціджування через неї юшки[262], головою неодмінно до отамана – оскільки він голова, то йому й починати з голови: «сей звичай, щодо риби, був однаковий по всіх куренях і зимівниках»[263]. Печеного хліба на стіл не давали; його більше вживали ті, хто жив у передмістях Січі у власних хатах чи по паланках у власних зимівниках[264]. Напої пили з металевих чарок, а частіше з дерев'яних михайликів, місткістю від трьох до п'яти чи й більше наших звичайних чарок: «а у інчого такий коряк, що в ньому можна й мізерного жидка утопити», «а у якого така чарка, що й собака не перескоче». Пообідавши чим Бог послав, козаки вставали з-за столу, хрестилися на ікони, дякували спершу отаманові, потім курінному кухареві: «спасибі, братику, що ти нагодував козаків!» Далі кидали кожен по шагові, тобто по дрібній монеті, а за бажанням і більше, в карнавку для купівлі продуктів наступного дня і врешті виходили з куреня на площу[265]. На зібрані гроші кухар купував необхідні харчі на наступний день, причому якщо залишених у карнавці грошей виявлялося замало, то курінний отаман повинен був додати кухареві з курінних коштів. Час від обіду до вечері проводили за

---

260 *Зуев В.* О бывших промислах. С. 5.

261 Устное повествование Н. Коржа. С. 31, 37.

262 Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

263 Устное повествование Н. Коржа. С. 38. Зуєв пояснює «стябло» так: запорізькі рибалки, відібравши кращу рибу після рибалки, відразу варили її багато; витягнута й складена «на образ клеток», вона була квадратною купою заввишки по коліно: «сие называлось у них варить рыбу на стябло и составляло обыкновеннейшее для рыбной артели варево» (О бывших промыслах. С. 5).

264 *Мышецкий С.* История. С. 52, 53. Але М. Корж каже, що хліб пекли в окремих відділеннях великих печей, збудованих окремо від куренів; отже, можна припускати, що хліб вживали й січові козаки (Устное повествование Н. Коржа. С. 37).

265 *Мышецкий С.* История о козаках. С. 53; *Травянка Г.* Летопись. С. 19; Устное повествование Н. Коржа. С. 36–38.

такими ж заняттями. Увечері, після заходу сонця, козаки знову збиралися в курені, вечеряли гарячою стравою. Після вечері одні відразу молилися Богові й лягали спати, взимку в куренях, а влітку й на повітрі; інші збиралися невеликими гуртами й розважалися по-своєму: грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах («реллях»), басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках, свистунах, – одно слово, на всьому можливому для гри, й відразу танцювали. «А танцюють, бувало, так, що супроти них не витанцює ніхто на світі: весь день буде музика грати, весь день будуть і танцювати, ще й примовляючи:

«Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдався».

Як музика перестане грати, то вони візьмуть у руки лаву, один з одного боку, другий з другого, стануть один проти одного та й танцюють»[266]. Треті просто співали пісень без танців і музики; четверті залазили в курені, сідали по кутах, засвічували свічки й грали в карти, а щоб не турбувати світлом товаришів, що спали, накривалися зверху своїми жупанами[267]. Грали в «чупрундир», де переможець стільки разів смикав за чуба переможеного, скільки очок у того залишилося в картах.

У великі свята, наприклад на Різдво Христове й Пасху, запорізькі козаки протягом цілого тижня ходили вітати зі святом кошового, суддю, писаря й осавула, приносили їм подарунки, частувалися й пригощалися різними напоями і під час частування стріляли з гармат[268]. У дні тезоіменитств високих осіб російського імператорського дому, після закінчення богослужінь і молебнів, духовні та світські чини великоросійські та малоросійські, що були на той час у Січі, збиралися разом із військовою старшиною й курінними отаманами в курені кошового отамана, їх приймали тут «со всякою учтивостию», й вони пили по чарці горілки[269]. Та особливо урочисто зустрічали запорожці день 6 січня кожного нового року. В цей день із самого ранку всі козаки, піхота, артилерія й кавалерія, збиралися на площі перед церквою і стояли тут рядами по куренях, без шапок, до завершення богослужіння; всі одягали найкращий одяг, озброювалися найкращою зброєю; над кожним куренем майоріли особливі розмальовані прапори, котрі тримали хорунжі, сидячи на гарячих, чудово прибраних конях. Після закінчення божественної літургії з церкви виходив настоятель із хрестом у руці, за ним парами йшли ієромонахи з Євангеліями, іконами, у дорогому одязі; за духовенством злагоджено, рядами, з хоругвами та важкими гарматами ступали козаки; за козаками – маси простого люду, і всі разом висипали на середину Дніпра, на Йордан. Тут усі ставали шеренгами й слухали службу. Коли архімандрит уперше занурював хрест у воду, козаки одночасно гримали таким залпом, що від того удару земля аж стогнала, а глядачів укривав густий дим, мов пітьма, що не дозволяла їм бачити один одного. Заспокоївшись на кілька хвилин, поки розвіювався дим, а настоятель ще раз занурював хрест у воду, козаки знову стріляли, цього разу скільки кому заманулося.[270]

У звичайні свята запорізькі козаки часто розважалися кулачними боями: для цього вони увечері збиралися на січовій площі, розбивалися на дві лави або групи, одну з яких становили верхні, а другу нижні курені, й розпочинали бій. У цих боях вони нерідко розлючувалися до такої міри, що завдавали одні одним жахливих каліцтв і навіть убивали один одного.[271]

---

266 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 14, 15.

267 *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 360.

268 *Мышецкий С.* История. С. 50, 51.

269 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 49.

270 Устное повествование Н. Коржа. С. 42, 43.

271 *Мышецкий С.* История. С. 55.

Описаний побут запорізьких козаків був скромним, якщо брати для порівняння час, коли вони поверталися додому з воєнних походів. «Січ уміла тільки пити та з рушниць гатити», – влучно висловився про запорізьких козаків безсмертний Гоголь. І це абсолютно справедливо. Січові козаки, як свідчить очевидець, мали таку волю, що не виконували жодної роботи, але завжди гуляли й пили аж до кінця життя[272]. Тому й співається у їхніх піснях:

«Бурлаче козаче, дурний розум маєш,
Дурний розум маєш, – долю проклинаєш;
Не так винна доля, винна ж твоя воля:
Що ти заробляєш, то все пропиваєш,
А що загорюєш, то все прогайнуєш».

Січовий козак зовсім не був хліборобом чи торговцем; обробляти землю за безперервної війни він не міг; займатися торгівлею вважав принизливим для себе, тому слово «крамар» було для нього навіть лайливим, образливим для «лицарської» честі. На старих картинах минулого століття, що дійшли до нас із різними підписами, читаємо:

«Мене як хочеш називай, на все позволяю,
Аби не звав ти крамарем, бо за те полаю».

При такому погляді на честь січовому козакові залишалося одне заняття – війна, а в мирний час веселощі й широкий розгул, за приказкою «воля та відвага або мед п'є, або кайдани тре». Цим запорожці дивували увесь світ. Особливо весело було в них після повернення з воєнних походів. Тоді козаки, прибувши у Січ, протягом кількох днів ходили вулицями, «тешились непрестанными арматными и мушкетными громами, весело гуляли и подливали»[273], водили за собою величезний натовп музик і січових півчих-школярів, всюди розповідали про свої воєнні подвиги й щастя, невпинно танцювали, викидаючи найрізноманітніші фігури; за ними у відрах і казанах несли різні «п'яні напої»: горілку, пиво, мед, наливку, варену (суміш горілки, меду, сушені – переважно ізюму, винограду, груш, яблук, – зварених разом з імбирем та іншими прянощами). В цей час лицарі, що гуляли, запрошували до свого товариства кожного, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомого й зовсім незнайомого, частували напоями й закусками, й лихо було тому, хто насмілювався відмовитися від пропонованого почастунку: його страшенно лаяли і з ганьбою проганяли геть. Від січових козаків не відставали й козаки-зимівчаки: вони в цей час продавали власну здобич – товари, рибу, звірів і птахів, і, запалені загальними веселощами, також гуляли й веселилися, тобто «пили і музику водили». Протягом кількох днів такої гульні козаки пропивали і всі здобуті ними на війні гроші, і всю захоплену у неприятеля здобич, і навіть залазили в борги. Цим веселим настроєм козаків чудово користувалися січові шинкарі й крамарі: вони купували у гуляк усіляке добро за дешеву ціну, а потім продавали його в інший час тим самим козакам із великим зиском; зрештою, частину отриманого зиску вони нерідко мусили пропивати разом з гуляками-козаками.

Пропивши гроші, здобич, набравши всілякої всячини в борг, козаки врешті вдавалися й до інших засобів, щоб продовжити свою забаву, адже «не на те козак п'є, що є, а на те, що буде». Справа в тому, що в Січі існував певний своєрідний звичай, за яким дозволялося грабувати майно шинкарів, крамарів чи м'ясників, які надто підносили ціни на свої товари супроти норми, встановленої військом. Користуючись цим правом, козаки, що пропилися, зібравшись у кількості ста чи й більше, кидалися на майно винних і все, що знаходили у них – харчі, гроші, горілку, одяг, – брали собі. Звичайно, найбільше накидалися вони на горілку: розбивши бочку

---

272 *Мышецкий С.* История. С. 55; *Боплан Г.* Описание Украины. С. 69.

273 *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 364, 377.

чи висадивши у ній дно, козаки або виливали горілку просто на вулицю, або забирали її у що попало і продовжували гуляти.[274]

Віддаючись цілковитому розгулові у хвилини загальних веселощів, особливо після вдалих походів на неприятеля, запорожці, одначе, не забувалися настільки, щоб ставити в заслугу пияцтво й розгул пристойному козакові, а особливо дійсному старшині. Від 28 січня 1756 року до нас дійшов «кріпкій приказ» кошового отамана Григорія Федоровича Лантуха з товариством самарському полковникові Івану Водолазі за те, що він, «по своєму безумію, помрачившись проклятыми люлькою и пьянством, войсковые универсалы презріл и грабительство учинил, чего ради в Коші Войска Запорожскаго низового опредїлено за таковіе безразсудніе поступки и войсковых универсалов презрініе, яко недоброго сына, зрепремандовать[275]».[276]

Що б там не було, але загалом домашне життя січових козаків було надто простим і дуже скромним. «В запорожской черни снискание богатства ни мало не уважалось: почитая нужды свои в одном токмо, воинском и промышленном орудиях, не знали они роскоши ни в платье, ни в украшении, ниже в самой пище, которую хозяин имел всегда одну и всегда почти одинаковую»[277]. За козацькою приказкою, «запорожці – як малі діти; дай багато – все з'їдять, а дай мало – вдоволені будуть». На простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших і найнеобхідніших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами, тому в їхніх думах і співається:

«Та почім козак славен? Наївся риби
І соломахи з водою,
Та з мушкетом стане, аж серденько в'яне,
А лях од духу вмирає».

Скромність життя запорізьких козаків виявлялася у всьому: коли вони 1755 р. їздили в Петербург, то на кошового, двох старшин і кількох козаків за час всієї подорожі, тримісячного життя у столиці й частування знайомих, витратили лише 60 крб. і гірко нарікали на дорожнечу столичного життя в листах, відісланих у Січ; коли вони частували російських і кримських чиновників 1764 р., під час розмежування прикордонних земель, то витратили на це лише 17 крб. 33 коп., хоч за наказом Коша задовольняли всі вимоги комісарів і депутатів; коли вони вирушали в похід, то брали з собою кілька горщиків тетері, толокна, тобто круто звареної каші, пастреми, тобто висушеної і пров'яленої на сонці баранини[278]. Свідком простого життя запорізьких козаків був генерал Петро Аврамович Текелі, який за наказом імператриці Катерини II зруйнував запорізьку Січ. Платячи за зло добром, запорожці запропонували генералові пообідати з ними; генерал прийняв запрошення, але повинен був їсти з дерев'яних ночовок і дерев'яною ложкою. Генералові, який звернув увагу на це, запорожці відповіли: «Хоч із корита, так досита, а хоч з блюда, та дохуда»[279]. Багатство і розкіш у запорізьких козаків, за слушним зауваженням Скальковського, виявлялися в тому, що у деяких, переважно у військових старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві креденці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці. Побувавши у столиці, отримавши дарунки від

274 *Мышецкий С.* История. С. 54.

275 Оголосити догану *(фр.)*.

276 *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 105.

277 *Зуев В.* О бывших промыслах. С. 4–5.

278 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 275.

279 Устное повествование Н. Коржа. С. 48, 49.

вельмож, а іноді й від самої цариці, запорізька старшина, повернувшись у Січ, часом міняла свої кожухи на напівшовкові й оксамитні каптани, кабардинки на соболеві шапки, дерев'яні черпала на срібні ложки, а саморобні «михайлики» на дорогі чарки; але все це стосувалося переважно старшини, а маса запорізького війська, як зауважує згаданий історик, трималася початкової простоти, і вся її розкіш виявлялася в достаткові риби, вареників, сирників, галушок, м'яса, горілки, меду, пива, часом угорського і кримського вина, але переважно улюбленої варенухи.[280]

Цілком інакше складалося життя козаків-зимівчан, котрі жили у степу. Зимівниками на Запоріжжі називали невеликі хутори; чи фільварки, в яких «мешканці мали худобу і завжди жили з нею, а в деяких утримували й риболовлю». В кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі; хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані глиною. Всередині кожної хати була «кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погреби, омшаники, або зимові приміщення для бджіл»[281]. За офіційним описом 1769 р. під зимівником розуміли садибу, в котрій було «хат три, одна с кимнатами, и две коморы с лёхом и стайнею рубленными; загородь, четыре двора частокольные из добраго резаннаго дерева, досчаные. Близь же оного зимовника мельница двокольная (на два постава) и со всем в ней хлебным и прочим припасом. В оном зимовнике разной муки 13 да пшона 4 бочек, жита засеков больших 2, и со всею экономическою посудою и вещьми. Овец 1 200, лошадей 127, из коих верховых 12, кобыл 85, неуков-лошаков разнолетних 30, рогатого скота – волов 120, быков разнолетних 120, коров лучших з гурта 54, остальных скотин не считано»[282]. Зимівники рідко будував один господар, переважно 3–4; у кожного господаря зимівника було по 3–4, або по 5–6 козаків і при них по 10 молодиків, а над усіма – «господар», тобто управитель. У зимовий час вони були багатолюднішими, ніж улітку: до них приходило, щоб прохарчуватися, чимало різного люду з міст, який подовгу жив на зимівниках; улітку ж такий люд затримувався на тиждень-другий, далі переходив з одного зимівника на другий, з другого на третій[283]. Більшість зимівників було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках; жили в них або сімейні запорожці, або люди, що прийшли з України, Литви й Польщі, або нежонаті «абшитовані» старшини, котрі покинули січову службу й віддалилися у степ зі своєю челяддю, хлопцями, хлопчаками й наймитами[284]. Офіційно козаки-зимівчаки звалися сиднями, або гніздюками, глузливо – баболюбами та гречкосіями; вони складали поспільство, тобто були підлеглим станом щодо січових козаків. Гніздюків кликали на війну лише у виняткових випадках особливим пострілом гармати з Січі або оголошенням спеціальних гінців-машталірів від кошового отамана. У таких випадках вони, незважаючи на те, що були жонатими, мусили беззаперечно виконувати військову службу; з огляду на це кожний жонатий козак мусив мати рушницю, списа та «прочую козачью збрую», а також неодмінно з'явитися в Січ «для взятья на козацство войсковых приказов»[285]. Крім військової служби, їх викликали для сторожі, охорони кордонів, а також для лагодження куренів у Січі, спорудження артилерійських та інших будівель[286]. Та головним обов'язком гніздюків було годувати січових

---

280 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 275.

281 Записки одесского общества. Т. 7. С. 182, прим. 63; Устное повествование Н. Коржа. С. 12.

282 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 199.

283 Записки одесского общества. Т. 7. С. 182, прим. 63.

284 Устное повествование Н. Коржа. С. 21, 22.

285 *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 109.

286 *Мышецкий С.* История. С. 83; Устное повествование Н. Коржа. С. 22.

козаків; вони були запорізькими господарями у справжньому розумінні слова: обробляли землю відповідно до її властивостей і якості; розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно на зиму, тримали пасіки, садили сади, обробляли городи, полювали на звірів, ловили рибу й раків, вели дрібну торгівлю, здобували сіль, утримували поштові станції та ін.[287] Основна частина всього достатку запорізьких зимівників доставлялася в Січ на потреби січових козаків, решта залишалася на харчування самих гніздюків та їх родин. Січові акти, що збереглися, вказують, скільки чого завозилося в Січ зимівчаками: 18 вересня 1772 р. з паланки при Барвінківській Стінці у Січ відправили вісім волів, три бики, дві корови з телятами тощо.[288]

При постійних зносинах січових козаків із козаками-зимівчаками між ними виробилися особливі звичаї й терміни. Січові козаки, що приїхали на зимівник, повинні були, не злізаючи з коней, тричі прокричати «Пугу!». Господар, почувши цей крик, двічі «пугукав» у відповідь. На це приїжджі знову кричали: «Козак з лугу!» Господар питав: «А з якого лугу, чи з Великого, чи з Малого? Як з Великого, йди до кругу!» Після цього, придивившись до вершників і переконавшись, що це справді січові козаки, господар зимівника кричав: «В'яжіть коней до ясел та просимо до господи». Тоді з хати вибігали господареві хлопці й заводили козацьких коней у стайню, а самих гостей запрошували до хати. Гості заходили в сіни, клали тут на «тяжах», тобто на кабиці, свої ратища, далі входили в хату, молилися на образи, вклонялися господареві й казали: «Отамане, товариство, ваші голови!» Господар, відповідаючи поклоном на уклін, казав: «Ваші голови, ваші голови». Потім запрошував приїжджих сідати на лави й пропонував їм різні почастунки – напої, страви. Серед останніх звичайно була тетеря; якщо випадав скоромний день, то варилася «тетеря до молока», якщо пісний – «тетеря до води». Весело погулявши кілька днів, гості врешті збиралися від'їжджати, дякували привітному господареві за гостину: «Спасибі тобі, батьку, за хліб, за сіль! Час уже по куренях роз'їжджатися, до домівки; просимо, батьку, і до нас, коли ласка». «Прощайте, пани-молодці, та вибачайте: чим багаті, тим і раді! Просимо не погніватися». Після цього гості виходили з хати, хлопці виводили їм нагодованих, напоєних і осідланих коней, і січовики, скочивши на своїх коней, мчали від зимівника.[289]

Ще простішим було життя козаків по бурдюгах. Бурдюгами, від татарського слова «бурдюг», що означає вивернуту цілком шкуру тварини, просмолену і вживану як посудина для води, у запорізьких козаків називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорізьких вольностей; у них жили самотні козаки, що шукали повної відокремленості і від бурхливого січового, і від важкого родинного хутірського життя. Бурдюги робили цілком простими й невибагливими: у викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною й кізяком і обставляли кураєм; у стінах залишали отвори для невеликих, круглих, мов тарілочки, віконечок, засклених зеленим і рябеньким з камінцями склом у круглій рамці з чотирьох трісочок. Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: піч заміняла мечеть, на котрій пекли хліб, та кабиця, на котрій варили страву; обидві робили з дикого каменю, вони легко нагрівалися, тому швидко зігрівали й бурдюг і в зимовий час змушували зовсім забувати і про лютий холод, і про шалені завірюхи. В деяких бурдюгах часом зустрічалося якесь умеблювання у вигляді лав, зброї, розмальованих під золото образів і килимів. Бурдюги ніколи не замикали, тому вони були відкритими завжди і для всіх. Коли господар бурдюга йшов кудись у степ, то він ще й клав на стіл харчі. Тому, траплялося, ходить, блукає якась людина по степу, та й захоче їсти. Бачить вона, стоїть бурдюг; відразу зайде до нього, знайде там казан, пшоно, сало чи рибу, викреше вогню, розкладе багаття, зварить собі обід, сяде й поїсть, а після обіду нап'ється води та ще й ляже відпочине. А прийде господар, то зустріне гостя, мов батька, адже тільки й рідні йому в широкому степу, що захожа людина.

---

287 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 22.

288 *Эварницкий Д.* Вольности. С. 323.

289 Устное повествование Н. Коржа. С. 30–31.

Якщо ж гість не встигне побачитись із господарем бурдюга, то, поївши, напившися й відпочивши, він робить маленького хрестика з дерева, ставить його серед бурдюга, щоб знав господар, що у нього була мандрівна людина, та й іде собі з Богом, куди йому треба.[290]

Проводячи молоді літа свого життя в колі січових козаків, серед гулянок, веселощів і розгулу, а переважно в жорстокій і затятій боротьбі з неприятелями різних вір і народностей, запорожець врешті, бачачи неминуче наближення старості й відчуваючи себе вже нездатним ні до війни, ні до гулящого життя, нерідко йшов у ченці у який-небудь ближчий чи дальший монастир – Самарський, Мотронинський, Межигірський, Афонський, і там доживав останні дні свого життя. Відомо, наприклад, що колишній кошовий Пилип Федорів «подякував Січі за панство» й 1754 року відійшов у Самарсько-Миколаївський монастир, де й помер 1795 року на сто першому році життя. Переважно запорожець покидав Січ раптово, без жодного розголосу; ніхто не знав, коли й куди він зникав, і лише випадково відкривали якогось схимника в пустелі, у лісі або в берегових печерах. Він харчувався там лише проскурою, вправлявся у постах і молитвах, мужньо зносив фізичні злигодні, а потім помирав і в його криївці знаходили атестат, виданий йому запорізьким Кошем за участь у якихось походах проти неприятелів. Та часом цей відхід у ченці справлявся урочисто, на виду у всіх, і супроводжувався гомеричними веселощами й грандіозною пиятикою. Це називали «прощанням козака зі світом». У такому випадку старий запорожець, що вирушав у монастир «спасатися», одягався у найдорожчий одяг, чіпляв блискучу зброю, набивав усі свої кишені та шкіряний черес[291] щирими золотими, наймав різних музик, накуповував цілі бочки «п'яного зілля», а до того «зілля» повні вози усілякої їжі й вирушав у якийсь монастир, найчастіше в Межигірський Спасо-Преображенський у Києві «спасатися»[292]. Музики втинали «веселої», й товариство вирушало в путь. Тут кожен, хто спеціально чи випадково виявляв бажання проводжати прощальника до монастиря, пив, їв і танцював; а попереду всіх на чудовому бойовому коні мчав сам прощальник «сивоусий»; нерідко й він сходив з коня, пив, їв і кидався навприсядки. Всіх зустрічних він запрошував до гурту, частував напоями й пропонував перекуски. А як побачить на своєму шляху віз горшків, неодмінно підлетить до нього, перекине догори колесами, а все веселе товариство підбігає до горшків, танцює по них і топче. Якщо ж побачить віз риби, також підскочить і перекине догори колесами, а всю рибу розкидає по площі, примовляючи: «Їжте, люди добрі, та поминайте прощальника!» А як наскочить на перекупку з бубликами, також відбирає у неї всі бублики й роздає їх веселому товариству. Як трапиться крамничка з дьогтем, відразу скаче у бочку з дьогтем, танцює в ній, викидаючи всілякі колінця. За всі збитки платить потерпілим золотими, розкидаючи їх навколо себе жменями. Так дістається він зі своїм товариством до самого монастиря; тут товариство зупиняється біля стін святої обителі, а сам прощальник вклоняється людові на всі чотири сторони, просить у всіх прощення, по-братськи обіймається з кожним, далі підходить до воріт монастиря і стукає.

– Хто такий?

– Запорожець!

– За якою потребою?

– Спасатися!

Тоді ворота відчинялися, і прощальника впускали в обитель, а все його веселе товариство, з музиками, горілками, пивами й медами залишалося біля стін монастиря. А в той час прощальник, сховавшись за монастирською стіною, знімав із себе черес із рештою червінців, скидав дорогий одяг, одягав власяницю і розпочинав важкий, але давно бажаний шлях до

---

290 *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 17, 18.

291 Товстий шкіряний пояс з підкладкою, завширшки з долоню, для зберігання грошей, що застібався пряжкою чи замком (Записки московского археологического общества. М., 1874. Т. 4. Вып. 3. С. 28).

292 Межигірський монастир на 18 верст вище Киева по Дніпру.

«спасіння».[293]

Звичайно, не всі старі запорожці закінчували своє життя в монастирях; більшість умирали там, де жили, причому, якщо козак умирав у Січі, його ховали на спеціально відведеному біля кожної Січі цвинтарі; якщо він умирав у зимівнику чи бурдюзі, його ховали де-небудь на схилі глибокої балки, біля гирла ріки, біля мальовничого озера чи серед відкритого високого степу; над могилою померлого нерідко насипали високий курган «для пам'яті знатної людини»[294], тому й досі співається у козацьких піснях:

«Він взяв собі за жіночку
Високую могилочку, зеленую долиночку».

Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили карафку горілки й череп'яну люльку, приказуючи при цьому: «А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її!» На могилі ставили кам'яного хреста, нерідко витесаного самим покійником ще за життя, на хресті робили відповідний напис і виставляли білий прапор на знак бездоганної чистоти померлого лицаря.

Але переважно запорожці гинули в боях, на морі чи на суходолі, під час походів проти неприятелів; тоді, звісно, козак складав свою «голівоньку» де доведеться; якщо траплялися при цьому товариші, вони нашвидку викопували могилу шаблями, землю з неї вибирали полами чи шапками й ховали померлого товариша; якщо ж козак помирав сам, то його кості спочивали зовсім без «чесного» поховання:

«Як козака турки вбили, під явором положили,
Під явором зелененьким лежить козак молоденький;
Його тіло почорніло, а від вітру пострупіло,
Над ним коник зажурився, по коліно в землю вбився».

Ще гірше доводилося козаку, коли він, тікаючи з турецької неволі, потрапляв у дикий степ, безводну й безплідну пустелю і, зморений жахливим голодом і нестерпною спрагою, вмирав голодною смертю; тоді чорнокрилі орли очі його клювали, вовки степові м'ясо об'їдали й жовті кості по шляхах розтягали, а козацька голова з очниць травою-муравою проростала.

Торгівля. Промисли й ремесла у запорізьких козаків

Торгівля у запорізьких козаків розвивалася на дуже широких засадах, чому сприяло як розташування їхніх вольностей, так і природні шляхи сполучення: запорожці жили на роздоріжжі між Україною, Литвою, Польщею і Росією з одного боку та Кримом і Туреччиною з другого. Крім того, вони володіли кращою частиною «великого водного північного шляху з варяг у Царград», який споконвіку був відомий руським людям і вів до Чорного моря, а звідси у Царгород і на схід, – це ріка Дніпро з його широким і глибоким лиманом. Тому без перебільшення можна сказати, що вся торгівля Польщі, Литви, України й Південної Росії XVI–XVIII ст. була в руках запорізьких козаків і велася за їх посередництвом. Торгівля у запорізькому краї розпочалася уже наприкінці XV ст.: з акта 1499 р. ми дізнаємося, що вже тоді якісь козаки плавали вниз по Дніпру, ловили там рибу і згодом продавали її у Києві[295]. З інших актів відомо, що багато хто з українців здавна щовесни вирушав до порогів і нижче, ловив там

293 Звичай прощання зі світом запорожця художньо відтворено у відомому творі П. О. Куліша «Чорна Рада» (СПб., 1860. С. 90–94) та поемі Т. Г. Шевченка «Чернець».

294 *Мышецкий С.* История. С. 78.

295 Акты ЮЗР. Т. 1. № 170.

рибу, полював на звірів і лише восени повертався у міста й продавав там свіжу й солену рибу і звіряче хутро.[296]

Як усі на світі люди, так, звичайно, і запорізькі козаки початково, укладаючи торговельні угоди з іноземцями, особливо з турками й татарами, вели німу торгівлю; не знаючи мови, обидві сторони, за літописним виразом, «помовали руками». Згодом усі торговельні угоди запорізькі козаки укладали за посередництвом окремого стану людей, так званих товмачів, котрі знали мови всіх народів, з якими козакам доводилось укладати торговельні чи якісь інші угоди. Як і в усіх інших народів, у запорізьких козаків торгівля початково була міновою, не виключаючи, зрештою, і вживання монет. Шляхи сполучення початково також переважно були природні – ріки й річки, згодом так звані «одвічні» шляхи, головним чином Муравський та Чорний з їх боковими гілками й поперечними дорогами. Засобом пересування по воді служили човни, чайки або галери, по шляхах – «мажі», або «паровиці», тобто великі чумацькі вози, й «палубці» – такі самі вози, але вкриті зверху від негоди, запряжені волами, по парі на кожен віз. У первісній країні, за відсутності якихось вигод у дорозі й при важких товарах, волів ніхто і ніщо не могло замінити.

Як і всіляку торгівлю, так і торгівлю в Запоріжжі можна розділити на два види – морську й сухопутну. Торгівлю водним шляхом запорожці провадили переважно з турками й татарами, а потім і з іншими східними народами, наприклад вірменами; морська торгівля зосереджувалася на Дніпрі, його лимані, Чорному, Азовському й Білому, чи Мармуровому, морях; головними її центрами були Січ, Очаків, Царгород. У Січі для всіх іноземних суден була чудова затока, що звалася «оступом»; це була дуже глибока бухта, що врізалася у річку Підпільну, оточена з усіх боків густим частоколом для захисту від вітру, куди вміщалася уся запорізька флотилія. Скільки купецьких кораблів прибувало в Запоріжжя з Туреччини, важко сказати, не маючи про це послідовних і точних даних. Лише з одного документа 1746 р. видно, що в цей час у Січ прибуло 8 суден, 7 з котрих були грецькими й 1 турецьким; 3 із них прийшло з Варни, 1 з Мессемврії, 1 зі Станкео, 1 з Царгорода, решта з Білого моря, тобто з Архіпелагу[297]. Зрештою, в тому ж документі кошовий отаман Василь Григорович Сич на запит київського губернатора М. І. Леонтьева зазначає, що взагалі в Січ у різний час прибувала різна кількість іноземних суден: часом по 5, часом 8, а часом і 10; що вони, не доходячи до Січі верству, повинні були витримувати 20-денну обсервацію новосіченського коменданта і що всі вони входили в січову бухту безмитно[298]. Але у згаданому документі перелічувалися лише великі судна, натомість нема жодних вказівок про кількість каботажних суден, так званих томбазів, що приходили в Запоріжжя з Туреччини.

Торгівля запорожців із турками розпочалася в дуже ранні часи й за досить сприятливих для низових козаків обставин. За договором 1649 р. турецького султана «з Військом Запорізьким і народом руським» козаки отримали дозвіл на вільне плавання Чорним і Білим (Мармуровим) морем з усіма їх портами, містами й островами, могли в будь-який час входити в порти, скільки завгодно стояти в них; могли вільно зноситися з купцями материкових та річкових міст з питань продажу, купівлі й обміну; мали право будувати в різних портах і містах власні будинки складів; звільнялися на сто років від усякого мита й податків і лише після вказаного часу зобов'язувалися платити «невеликий тягар податків», та й то не більший за той, що сплачували чи будуть сплачувати турецькі піддані. Війську Запорізькому було дозволено мати у Стамбулі власного представника купецьких інтересів, а султан наказав у одному з портових міст призначити власного намісника, на якого покладався обов'язок видавати за власним підписом і печаткою паспорти запорізьким купцям для їх плавання на суднах з правом стягати за кожний паспорт лише по одному червінцю та брати присягу з командирів суден про

296 Отечественные записки. 1874. № 5. С. 39.

297 Йдеться про Іонійський архіпелаг.

298 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 216.

їх добрі наміри щодо турецької держави. Для утримання свавільних людей від морських грабунків козаки мали заснувати кілька портових міст, починаючи від місць за порогами й кінчаючи гирлом Бугу. Усіх свавільних наказували судити, без жодних перешкод для торгівлі, у султанського намісника. А проти піратів з донських козаків було вирішено виступати разом козакам і турецькій охороні. В разі недотримання командиром судна якоїсь з умов покаранню підлягав лише він сам, без перешкод для дальшого плавання судна. У випадку аварії судна чи смерті когось із купців решту речей постановили віддавати спадкоємцям або рідним. У боргових операціях козацькі купці мали такі самі права, як і турецькі; судна, люди, товари і зброя козацька мали бути для турецьких підданих недоторканими; щодо невільників, то козацьким купцям дозволялося викупляти своїх земляків, але не приймати на судна втікачів з неволі. В останньому випадку начальник, без шкоди для судна, мав повертати втікачів назад. Так само й турки зобов'язувалися повертати запорізьким купцям робітників, що втекли з козацьких суден[299]. У XVIII ст. правильному розвиткові торгівлі запорізьких козаків з турками заважали три обставини: 1) Белградський трактат Росії з Туреччиною 1739 р.; 2) несприятливі для запорізької торгівлі розпорядження кримських ханів; 3) шкідливі дії російських відкупників митних поборів, скеровані проти запорожців. За Белградським трактатом 18 вересня 1739 р., Росія не могла мати своїх кораблів на Чорному морі, а торгівлю мусила вести лише за посередництвом турецьких кораблів[300]. Найбільше від цього трактату потерпіли запорізькі козаки, які могли доставляти свої товари на власних дубах лише до турецького міста Очакова й тут або продавати їх за гроші, або обмінювати партія на партію; лише з 10 червня 1774 р., після укладення Кючук-Кайнарджійського миру Росії з Туреччиною, «коли торгівля і мореплавство російським купецьким кораблям дозволялися на всіх водах, як і плавання з Чорного в Мармурове й назад»[301], запорізькі козаки позбулися обмежень у своїй торгівлі з турками. Але за рік після того вони взагалі припинили своє політичне існування. Торгівлі запорізьких козаків з турками нерідко заважали й кримські хани. Зокрема, відомий у другій половині XVIII ст. (1758–1764; 1768–1769) хан Крим-Гірей, знісшися з очаківським пашею, заборонив великим турецьким суднам прохід до Запоріжжя, дозволивши лише перевантажувати товари біля Очакова на невеликі річкові човни й возити до Січі. Той самий хан, віддавши Козлівську митницю на відкуп яничар-азі, вимагав, щоб усі руські судна, що пливуть Дніпром до Очакова, розвантажувалися біля Очакова і відправляли свої товари суходолом у Козлів; те саме мусили робити й кораблі, що йшли з Чорного моря до Очакова і звідси до Запоріжжя. Зрозуміло, що такі розпорядження хана значно утруднювали торговельні стосунки запорізьких козаків із Туреччиною. До нас дійшов лист запорізького Коша 3 липня 1762 р. кримському ханові з проханням пропускати судна «з Білого й Чорного моря сюди, у російські кордони, також і з Січі туди судна без розвантаження», а в іншому випадку запорожці погрожували заборонити всім купцям, козакам, чумакам і ватагам їздити з Запоріжжя у Крим для купівлі у татар солі. Але вимога запорізьких козаків була дотримана лише 1765 р., вже за хана Селім-Гірея і після протесту російського консула, прем'єр-майора Олександра Никифорова. Крім утисків з боку кримських ханів, запорізька торгівля страждала й від російських відкупників митних податків. У другій половині XVIII ст. певний обер-директор митниці Шемякін уклав контракт із російським урядом на збір митних податків і змусив його видати розпорядження не допускати турецькі кораблі з Чорного моря й Архіпелагу в Запоріжжя; мотивом для такого розпорядження була висунута відсутність належних капіталів для торгівлі у запорізьких купців. Запорожці слушно зрозуміли це як лихо для свого краю і звернулися з проханням на найвище ім'я імператриці Єлизавети Петрівни; 1759 р. до Петербурга вирушила депутація від запорізького

299 Собрание государственных грамот. М., 1822. Т. 3. С. 444–447.

300 *Соловьев С.* История. Т. 20. С. 162.

301 Там же. Т. 19. С. 94.

Коша, яка домоглася для себе певних полегшень у цьому питанні.[302]

Предметами вивозу запорізькими козаками до Туреччини були хутра, шкіра, вовна, залізо, полотно, коноплі, канат, яловичина, баранина, живі вівці, храш, коров'яче масло й конопляна олія, риба, ікра, пшениця тощо. Певна частина цих товарів ішла безпосередньо з Січі, інші через Січ з України, Польщі й Росії. Турецькі купці ввозили в Запоріжжя зброю, кінську збрую, свинець, сіль, сукно, сап'ян, бавовну, шовкові тканини, китайку, шнурки, галуни, вино, лимонний сік, живицю, мідянку, камфору, скло, коси, ножі, бритви, ножиці, сугачі роги, з яких, мабуть, виготовляли козачі порохівниці, різну бакалію: ізюм, винні ягоди, лимони, сорочинське пшоно, каву, горіхи[303]. 1759 р. у Глухові таємний радник, президент Академії наук Григорій Теплов запитав запорізьких депутатів, які вина привозили в Січ із Туреччини, й відразу поцікавився: «чи не можна з тих приморських місць, а по можливості і з Царгорода зробити вивіз, під осінь, для вживання до столу в домі ясновельможного гетьмана стридії по-грецькому, а по-місцевому устриці». Товмач, котрий був із депутатами, заявив, що в турецьких місцях «того предостатньо». Тоді Теплов наказав від себе написати про це гетьманові, а запорожцям дав для зразка верхній «маслак», тобто черепашку однієї стридії, яку депутати відправили в Січ.[304]

Сухопутну торгівлю запорізькі козаки вели з Кримом, Польщею, Литвою, Україною, Великоросією і Новосербією.

Торгівля з Кримом розпочалася відразу з появою запорізьких козаків на дніпровському Низу й набула значного поширення. Це й зрозуміло: попри всю ворожість стосунків козаків із татарами між ними було й багато точок зіткнення, як у найближчих сусідів. Початково, коли кримські й ногайські татари ще не були заражені мусульманським фанатизмом, відносини козаків із татарами були відносинами двох мирних сусідніх народностей, з прийняттям татарами ісламу й захопленням турками Константинополя стосунки їхні стали стосунками народів, що прагнули винищити один одного. З ослабленням релігійного фанатизму мусульман стосунки між козаками й татарами залишалися хоча й неприязними, але загалом наближали їх один до одного. У всіх трьох випадках відкривалося широке поле для взаємного обміну, а надмір у одних і нестача того самого в інших змушували, поза війною, близьких сусідів вступати у торговельні угоди. Почавшись у XVI ст., торгівля запорізьких козаків з татарами посилювалася протягом XVII ст. й набула особливо великого розмаху в першій половині XVIII ст. Обмеження у кримській торгівлі запорізьких козаків почалися лише в другій половині XVIII ст. Вони були введені російським урядом у зв'язку з розпорядженням видавати грошове жалування запорожцям не срібною, а мідною монетою. 7 липня 1764 р. імператриця Катерина II писала в указі: «За поданням у сенат нашого консула в Криму прем'єр-майора Никифорова колегія іноземних справ оголошувала, яким чином великоросійські та малоросійські купці й запорізькі козаки через Дніпро й Українську лінію, та від Бахмута через слабкий нагляд митниць явно, а більше таємно різними вигаданими способами в торгах до Січі запорізької, а від неї через ріку Дніпро провозять місцеву срібну монету на кримський бік, де купують виноградні вина й товари і повертаються у Січ і в малоросійські полки; а крім того, запорожці купують сіль із ханського озера, і за точними консульськими даними тієї срібної монети щоліта до 60 тисяч і більше туди провозиться, котра там залишається й переробляється на місцеві гроші й використовується на ханські видатки, адже іншого срібла хан кримський нізвідки взяти не може… І тому нашим сенатом визначено: 1) для припинення таємного вивозу великоросійськими й малоросійськими купцями та запорізькими козаками через Дніпро й Українську лінію до Січі запорізької, а звідти через ту ж ріку Дніпро та різні інші протоки місцевої срібної монети на кримський бік у всі тамтешні місця найміцніше підтвердити видані

---

302 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 216–220.

303 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 103; *Калачов Н.* Архив. С. 6; *Миллер Г.* Исторические сочинения. С. 55; Observations sur le commerce de la mer Noir et des pays qui la bordent. 1787. P. 20.

304 *Скалькований А.* История. Т. 1. С. 222.

про це укази, а особливо публікований 1744 р. травня 11 дня, котрими вивіз за кордон із Росії російської срібної монети, карбованцевої, полтинної та іншої та зробленого всілякого посуду і зливків найсуворіше заборонено… 2) належне Військові Запорізькому щорічне жалування виплачувати віднині й надалі мідною, а не срібною монетою з ближчих до їх Січі місць, відправляючи його їм водою по ріці Дніпру»[305]. Звичайно, це розпорядження згубно позначилося на торгівлі запорізьких козаків з Кримом, бо татари зовсім не хотіли продавати свої товари за мідні гроші; але цього разу козаків рятували контрабандисти, які зуміли провозити срібну й золоту монету з України на Запоріжжя. Головними місцями торгівлі запорожців з татарами були Січ, Перекоп, Кафа й Козлів; товари з Запоріжжя частково йшли Дніпром, але переважно суходолом по так званих «одвічних» шляхах, Муравському та його гілках Ізюмському й Кальміуському; тим же шляхом ішли товари з Криму в Запоріжжя. Засобами пересування у запорізьких козаків були дуби, коні й воли, у татар – коні й верблюди. З Запоріжжя вивозили хутро, полотно, шкіру, залізо, зброю, коров'яче масло, тютюн і частково хліб; з Криму в Запоріжжя ввозили сап'ян, сап'янове взуття, особливо так звані «папуці» – туфлі чи черевики, сірі смушки, шовкові тканини, особливо термалами, волоські горіхи, червоне вино і, що найголовніше, сіль; часом ослиць, капці й білих верблюдів. Так, 1758 р. в Криму купили ЗО верблюдів, доставлених через Запоріжжя до Петербурга для дарування різним вельможам, а 1762 р. гетьман граф Кирило Григорович Розумовський просив запорізьку старшину купити йому в Криму білих верблюдів; старшина відправила від себе товмача Григорія Швидкого в Перекоп; верблюдів купили по ЗО, 40 і 50 карбованців за одного чи за пару – «верблюдицю і лоша» – і, слід гадати, доставили за призначенням.[306]

З Польщею запорізькі козаки також торгували споконвіку: поляки вели торговельні операції або безпосередньо з самими запорожцями, або за посередництвом запорожців із турками й кримчаками. В одному і в другому випадку польські прикордонні поміщики й місцеві старости, тобто управителі польських областей і міст, усіляко намагалися з цього приводу мати з запорожцями мирні стосунки. Звичайно, і запорізькі козаки, дбаючи про власну вигоду, виявляли польським купцям своє заступництво, як про це свідчать самі поляки. «В Січі, хоча там жили різні втікачі й відступники від усіх вір, – пише католицький патер Христофор Китович, – така скромність і така безпека панували, що проїжджі з товарами чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини з голови своєї втратити. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть».[307]

Головними центрами польсько-запорізької торгівлі були Умань, Корсунь, Лисянка, Торговиця та ін. Відомий свого часу багатий і марнославний польський граф Франц Потоцький, отримавши у спадок Умань з багатьма її укріпленнями, оточив усе місто стінами й вежами і, щоб зробити її центром багатства й культури, запровадив у місті ярмарки. Знаючи, яке велике значення у цьому випадку мають для всього придніпровського краю запорізькі козаки, Потоцький знайшов за можливе надіслати листа з порядним подарунком кошовому отаманові Григорію Федоріву, в якому просив оголосити запорожцям, що коли вони їхатимуть у Польщу з торговельними справами, щоб ішли просто в Умань, брали там паспорти, продавали свої товари, а вже з рештою їхали далі. «Оскільки у спадкових моїх володіннях Умані, з найвищого королівського дозволу, моїми стараннями відновлено торги і ярмарки, з наданням різних переваг торговцям усіх прикордонних націй, то прошу вас, ясновельможний пане, усьому Кошеві оголосити, щоб запорожці, котрі в Польщу їздять торгувати кіньми, худобою, воском, салом, хутрами та іншими товарами, вирушали за всіми паспортами до Умані на ярмарки; звідти, якщо б там не продали своїх товарів, можуть з паспортами управителя мого уманського

305 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 204.

306 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 227, 228.

307 *Kitowicz K.* Opis obyczajow. T. 2. S. 214.

маєтку їхати й далі. 1762 року, 18-го травня».[308]

Купецькі хури з Запоріжжя у Польщу йшли головним Чорним, чи Шпаковим, шляхом та його боковими гілками. З Запоріжжя везли коней, рогату худобу, хутра, рибу, риб'ячий жир, сіль, сало, віск, сир, визигу[309] та ін. Польська шляхта, особливо молодь, часто їздила в Січ, щоб купити там верхових коней, а польські купці їздили туди, щоб купити сіль, яку запорожці збирали біля лівого берега Дніпровського лиману з озер навколо Кінбурна, особливим чином переробляли й перевозили човнами з лівого берега на правий до Станіславівського мису й до балок Солонців і Широкої, а звідти возами доставляли в Січ[310]. Багато хто з запорізьких козаків сам вирушав у Польщу продавати свої товари, особливо дорогих коней; в Умані їх бачили на ярмарку в день святого Івана. Вони приїжджали багатьма возами, були одягнуті в короткі жупани з телячої шкіри, часом підбиті дуже дорогою тканиною. Продавши свої товари, запорожці дуже довго розважалися, а потім їхали назад[311]. Часом через Польщу запорізькі купці діставалися й до Львова; там вони продавали солену і в'ялену рибу, а заодно нерідко і своїх волів, котрими привезли товари, й поверталися назад однокінками. Нерідко вони піднімались і до річок, що течуть у Віслу, де продавали пшоно, привезене з Січі.[312]

Торгові хури з України чи Великороси ішли в Запоріжжя або суходолом – Чорним Українським, Крюківським, Кримським, Переволочанським, Кизикерменським шляхами з боковими гілками, Муравським, Ізюмським і Кальміуським шляхами, або ж річковими шляхами – Дніпром від Мишуриного Рога і далі в глиб Запоріжжя до Січі. Для сплаву Дніпром різних товарів у запорізьких козаків з 1656 р. існував особливий стан людей, лоцманів, до яких потрапляли найхоробріші козаки Кодацької паланки, що жили вище дніпровських порогів. Вони були вільними від усіляких військових повинностей, але мусили проводити купецькі судна через страшні пороги. Головними місцями торгівлі запорізьких козаків з українськими були: Стародуб, Мирогород, Хорол, Лубни, Ромни, Опішня та інші місця, куди вони з'їжджалися переважно на ярмарки у дні річних чи храмових свят.[313]

Предметами торгівлі запорожців з Україною і Великоросією були різні харчові продукти, рибальські сіті, нитки для неводів, канати, полотно, просте сукно, тютюн, а особливо горілка, якої на ярмарках продавали тим більше, чим кращим був урожай хліба в країні. Привезені товари купували в Запоріжжі за гроші, а частково обмінювали на товари власного й турецького чи кримського виробництва.

Початково всі товари з України й Великороси пропускали в Запоріжжя безмитно, але згодом, з 1753 р., коли в Переволочиш і Кременчуку були запроваджені російські митниці, з усіх українських і запорізьких купців, що їхали з товарами, почали брати певне мито. Це не могло подобатися запорізьким козакам, і вони стали клопотати перед російським урядом про скасування мита з товарів, що ввозилися до них, і навпаки. З цією метою в Петербург 1756 р. було відряджено депутатів від запорізького Коша. Будучи в Петербурзі, ці депутати просили гетьмана графа Кирила Розумовського щодо «пропущення в Січ харчових і питних припасів та інших речей безмитно»[314], але домоглися полегшення лише на певний час. 25 січня 1760 р.

---

308 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 236.

309 Спинна струна осетрових риб.

310 Записки одесского общества. Т. 7. С. 170.

311 *Кребс В.* Уманьская резня. С. 32.

312 *Grabowski A.* Ojczyste spominki. T. 1. S. 140.

313 *Китченко //* Чернигов, губерн. ведомости. 1853. № 3. С. 23; № 4. С. 27, 29; № 7. С. 47; № 10. С. 71.

314 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 129.

імператриця Катерина II видала указ, який стверджував таке: 1) дозволялося харчові й питні припаси для власного вжитку запорожців, а також усі товари, що йшли на одяг, взуття й запорізькі промисли, тобто ті, які привезено з-за кордону, і з яких мито вже один раз узято, пропускати в Запоріжжя без жодного мита, але всі ці товари з Коша за кордон – у Польщу, Крим та інші чужі землі – «не відпускати зовсім» на продаж; 2) дозволялося купувати рушниці, порох, свинець і кремені для рушниць «для власного вжитку», але суворо заборонялося продавати їх з Коша за кордон; 3) за вивіз із Січі в Україну риби, хутра, за перегін коней, рогатої худоби та всіх власних запорізьких продуктів і промислу митного збору не брати; 4) з солі, яку запорожці привозили в Україну, оскільки це не їхній, а привізний продукт, мито брати; 5) також і з інших товарів, крім солі, іноземного продукту й промислу, які з Запоріжжя привозять в Україну і з України й Росії у Запоріжжя, мито брати; 6) а по скільки запорожцям щороку пропускати харчових і питних припасів і товарів з України та слобідських полків у Січ і назад із Січі в Україну товарів їхнього промислу й продукту, єдиного положення про це (з огляду на показані в донесенні комерцколегії та комісії мит резони) не укладати; а щоб вони, запорожці, під своїм іменем сторонніх купецьких товарів не провозили, так само і своїх товарів за кордон, у Крим і Польщу, особливо хліба й харчових припасів, у тому числі заборонених, безмитно не відправляли, про це Війську Запорізькому оголосити, щоб воно того ніяк не чинило, але діяло, як вірні раби і в цьому присягу склало, а якщо впіймають їх із таємно везеними за кордон товарами й припасами, то з ними вчинять за митним статутом без ніякої пощади; а їздити їм, запорожцям, із Січі для купування припасів і товарів із пашпортами від кошового отамана й військової старшини; 7) з Києво-Межигірського монастиря на духовний чин запорізької Січі борошна житнього та інших хлібних припасів тридцять четвертей, пшона десять четвертей, хлібного вина дві діжки, полотна тисячу аршинів, а з запорізької Січі в той Києво-Межигірський монастир риби десять чотирикінних возів щороку пропускати безмитно, оскільки той монастир є всередині України, а сіль з митом[315]. 1762 р. особливим указом підтверджувалося: «надалі з Польщі вина простого на продаж у Малу Росію, у Січ запорізьку і в Нову Сербію ніяк не пускати, і цього міцно пильнувати не лише на заставах форпостних, а й таємно прокладених малих дорогах під загрозою за указами штрафу неминучого тим, хто для своєї користі всупереч цьому нашому повелінню щось учинить»[316]. Зрозуміло, що запорізькі козаки вважали накладення мита на привізне вино й вивізну сіль заходом крайнього утиску їхньої торгівлі, багато разів клопоталися про скасування податків, але щоразу марно.

Торговельні зносини запорізьких козаків із Новосербією розпочалися з 1754 р. Зрештою, вони не сягали таких розмірів, як торговельні угоди з Польщею й Україною; хоча запорізькі козаки і приїжджали на ярмарки в головний центр Новосербії, фортецю св. Єлизавети, але загалом торговельні стосунки запорізьких козаків з цього боку були мізерними. Причиною цього була ворожнеча між козаками й новосербами; ця ворожнеча була породжена поселенням новосербів у степу від річки Синюхи до верхів'я ріки Інгулу, яку запорожці з давнини вважали своєю безумовною власністю. Скарги з одного боку, невдоволення і набіги з іншого все більше загострювали стосунки між близькими сусідами й усували будь-які великі торговельні угоди між запорожцями й новосербами.

У всіх торговельних стосунках запорізьких козаків із сусідами й сусідів, особливо українців і поляків, із запорожцями першу й незамінну роль грали так звані чумаки. Чумаки в побуті Запоріжжя, як і в побуті всієї України, становили настільки важливу верству людей, що вона не раз звертала на себе увагу дослідників південноросійської історії. Назва «чумак», на думку одних, походить від слова «чум» – ківш, яким мандрівники пили воду під час своїх далеких переїздів; на думку інших, від татарського слова «чумак», тобто візник; треті вважали, що від слова «чума», оскільки українські купці, їдучи у Крим, часто зарахувалися по дорозі чумою, що там лютувала, і нерідко заносили її у Запоріжжя й на Україну; четверті виводили назву з того, що українці, вирушаючи в дорогу, для відвернення всілякої зарази й комах

315 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 162–165.

316 Там же. С. 179.

вимащували свої штани й сорочки дьогтем і своїм виглядом нагадували чуму[317]. Чумацтво було надзвичайно цікавою рисою економічного життя як власне Запоріжжя, так і всієї України; це зародок національного українського купецтва, заснований на засадах суто товариської асоціації. Воно зародилося набагато раніше за появу на дніпровському Низу козацтва і навіть послужило прототипом самого козацтва, адже перші чумаки були і торговцями, й промисловцями, й водночас воїнами. Зародившись ледь помітно для історії, чумацтво з часом розрослося до великих розмірів; чумаки поступово виробилися як тип здорових, міцних, мужніх і безстрашних промисловців, здатних знести й літню спеку, й нестачу води, і відсутність харчів, й напади різних хижих степових вершників. Тому чумаків слушно порівнюють з бедуїнами, а їх волів – з верблюдами дикої й пустельної Аравії. У Запоріжжі чумаки як торговці й промисловики утворювали між собою «артілі» на засадах повної асоціації чи товариства, а як воїни входили до складу низового товариства, весь прибуток від своїх промислів сплачували у військовий скарб, а свої збитки компенсували з військової скарбниці.[318]

Протягом довгого історичного життя українське чумацтво виробило собі й певні прийоми переміщення своїх товарів з одного місця в інше «одвічними» шляхами широких степів. Ледь сходив сніг після зими, ледь з'являлася травиця з землі, ледь заревіли чумацькі воли, виходячи з-під повітки після довгої зими, як уже зарипіли довгі мажі, добрі паровиці, й чумаки стали збиратися на майданах за слободами в довгі валки. Склавши на небагатьох возах необхідні для мандрівки припаси або харчу – пшоно, хліб, сало, гречану крупу, а також приготувавши необхідне кашоварське причандалля – казани, тагани, сокири, ложки, салотовки, чумаки рушали в дорогу. Попереду інших рушав віз, запряжений найкращими сірими здоровими й лискучими, «як з води», волами, часом із золоченими й прикрашеними кольоровими стрічками рогами, а у святкові дні між рогами приліплювали дві воскові свічки. На ньому сидів сам «батько-отаман, пан-господар», а відразу біля нього півень, що сповіщав чумакам час дня і ночі. Отаман завжди йшов попереду; його обирали всією артіллю як людину досвідчену, бувалу, яка знала всі шляхи, вміла передбачити всі небезпеки. Він вказував усій валці дорогу, піднімав їх у путь, зупиняв валку для відпочинку, визначав нічних і денних сторожів, розбирав сварки між ватажанами й турбувався про відвернення несподіваних нападів з боку різних степових харцизів. Найважливішою після отамана людиною був кухар, чи кашовар: він зберігав усю харчу та кашоварські знадоби, готував страву чумакам до снідання, обіду, полудня й вечері. Для безпеки в дорозі всі чумаки мали рушниці й довгі списи, а свої гроші ховали або в гамани на грудях, або на колісні ободи під шинами.

Щовесни запорожці нетерпляче виглядали українських чи польських[319] чумаків; пишучи часом своїм депутатам, які були в Петербурзі з різними справами, вони повідомляли: «ватаг ще немає», «ватаги вже потрохи ідуть і везуть хліб та горілку», «ватаг така сила, що навіть припаси в Січі й Микитиному подорожчали»[320]. Біля самих границь запорізьких вольностей чумаків зустрічала особлива козацька команда й допомагала їм переправлятися через ріки, насамперед через Дніпро, якщо чумаки йшли з України, чи через Буг, якщо вони рухалися з областей південно-західної Польщі. Переправившись через Буг, вони сплачували певне мито – «мостове», приходили в Гард, брали тут для безпеки в дорозі й орієнтації конвой з військовим пірначем, військовою печаткою, прикріпленою до пірнача, чи взагалі якимось буздиганом[321], і

---

317 *Рудченко И.* Чумацкие песни. К., 1874. С. 9.

318 Там же. С. 33.

319 Тобто з Правобережної України.

320 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 224.

321 Буздиганом називали взагалі символ влади – булаву, пірнач, келеп *(Кулиш П.* Отпадение Малороссии. Т. 2. С. 160).

рухалися далі в глиб запорізьких вольностей, причому знову платили «мостове» за переправи поромами й за переїзди гатями й містками. Скрізь, де лише проїжджали чумаки, їх зустрічали гостинно і козаки-зимівчаки, й особливо шинкарі й корчмарі, у яких чумаки могли знайти собі й добрий обід, і добру горілку, а для своїх волів свіжу пашу й холодну воду з криниці чи копанки, викопаної біля будь-якого зимівника. Кілька разів змінивши конвой і щоразу заплативши їм особливий «ралець», чумаки врешті діставалися або до Микитиного, або до Кодака; тут вони зовсім відпускали конвой, вносили певну суму за проїзд запорізькими землями у військову скарбницю і на якийсь час зупинялися. Після короткого перепочинку ті, хто їхав на Дон по рибу, переправлялися через Дніпро біля Кодака й рухалися далі східними степами Запоріжжя, а ті, хто їхав по сіль, отримували в Микитиному особливі ярлики і квитки татарською й турецькою мовами від запорізького товмача, переправлялися через Дніпро й далі вже вступали у володіння ногайських татар, тримаючи путь на місто Перекоп. До цього часу чумаки йшли безтурботно під охороною запорізького конвою; тепер же вони йшли самі й тому, перейшовши запорізький кордон, відразу вживали різних остережних заходів на різні випадки: для остороги від чуми вимащували свої сорочки і штани дьогтем, а для безпеки від степових харцизів заряджали рушниці й виймали з возів гострі списи; у ногайських степах чумаки весь час були насторожі. У випадку несподіваного нападу з боку харцизів, гайдамаків та різних степових хижаків чумаки відразу влаштовували зі своїх возів табір і, керовані артільним отаманом, відбивалися від злих людей. Зазнаючи часом різних злигоднів від нападів харцизів, чумаки нерідко терпіли «нечуваних образ» і від самих татар; татари змушували їх сплачувати великі суми за переправи через річки Білозірку, Рогачик і Каїрки – від 5 до ЗО копійок мостового, а часом брали плату і в тих місцях, де води взагалі не було і де ріку переїжджали возами як сухий яр; часом у них відганяли з пасовищ волів, вимагаючи потім викупу по півтора карбованці за голову, як буцімто за знайдену в дикому степу худобу; часом взагалі крали волів, відганяючи їх у свої аули[322]. З такими труднощами добиралися козаки до Перекопської вежі; тут кримчаки вже чекали чумаків, радіючи з їхнього приходу, оскільки чумаки приносили немалий прибуток скарбниці кримського хана. «Ще з договору Сигізмунда Августа з кримським ханом 1540 р. довідуємося, що польським і литовським купцям (чумакам) обумовлювалося право вільно брати сіль у Хаджибеї, Перекопі й Кафі, сплативши мито за давнім звичаєм кримському ханові». Тому ханські пристави не лише дбали про якомога більший вивіз солі з Криму чумаками, а й щоразу, коли був урожай солі, завчасу сповіщали про це запорізький Кіш; так, 25 червня 1764 р. пристав перекопського промислу Баба-Іман писав кошовому отаманові Пилипу Федоріву: «Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року: як звично, сіла добре. Та до того ж води і трави в Криму, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині для чумаків, а для худоби кормів стане. Про що при сьому присланий від мене Мустафа-Баша вам усно доповісти має. При чому надсилаю вам у гостинець один сап'ян, прошу прийняти його на пожиток. Та при тому ж прошу прислати до нас возів два для вас, зобов'язуюся найчистішої солі на ваші видатки накласти. При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль».[323]

Дійшовши до воріт Перекопської вежі, чумаки платили тут за кожну мажу «вежового» збору по 70 копійок і вже потім в'їжджали в місто; якийсь час вони відпочивали, навантажувалися сіллю, платили за повний віз по 5 карбованців, за половинний по 3 карбованці і поверталися назад; якщо у татарської тафи[324] була риба, купували і складали її на вози. А в цей час запорожці знову очікували чумаків, знову брали з них мито за переправи, пороми, містки й гаті, зі своїх, звичайно, менше, ніж із чужих, знову виявляли їм гостинність корчмарі й

322 *Чернявский В. І/* Мышецкий С. История. С. 91.

323 *Рудченко И.* Чумацкие песни. С. 13.

324 Рибальська артіль (Б. Грінченко).

шинкарі.

Із Запоріжжя чумаки рухалися кому куди було треба для продажу товару. «Примітно, що за рік до тисячі волових возів їі (солі) у Польщу продасться, купують також і малоросіяни з Єлизаветградської провінції».[325]

Крім великої торгівлі з турками, поляками, українцями, новосербами й кримчаками, запорізький Кіш вів також торгівлю і всередині Січі, але це переважно була дрібна торгівля; її вели часом на самій січовій площі, але переважно на Крамному базарі, Гасан-базарі, чи січовому форштадті, тобто передмісті. Тут стояло безліч невеликих хатин на дерев'яних низеньких стовпчиках, дворів, крамничок, яток, шинків, у яких і велася різна торгівля. Частина цих будівель була споруджена на кошти куренів і належала війську, частина була власністю приїжджих купців, як видно зі справ січового архіву. Так, прикажчик Петро Крилов, заборгувавши купцеві Федору Попову, мусив, за «базарним судом», продати свій старий двір на січовому базарі за 2 *1/2* куфи[326] горілки, щоб сплатити позивачеві[327]. Предметами торгівлі в Січі були: опанчі, сідла, стріли, луки, стремена, шаблі, вудила, які запорожцям привозили татари, рогата худоба й непридатні до їзди коні, яких козаки продавали татарам на заріз. Крім Січі, торгівля велася і в паланкових селах: Кам'яному на Кальміусі, у Гарді на Бузі, Микитиному на Дніпрі та ін. Тут також були крамні базари, шинки, крамнички й заїжджі двори.

Ремесла не приносили такої користі і не були у запорізьких козаків настільки розвинутими, як торгівля, рибальство та скотарство. У запорожців, звичайно, були ремісники, але ремісничого цехового стану, що виконував би певні повинності для війська, у них не було. При самій Січі жили різні майстри – котлярі, пушкарі, ковалі, слюсарі, шевці, кравці, теслі; всі вони, за козацьким звичаєм, виконували запорожцям роботу за певну платню, й задурно нікому й нічого не були зобов'язані робити. Жили вони в передмісті Січі, але були приписані до куренів, як і інші козаки[328]. За межами Січі відомі були кушніри й ковалі: «Деякі з них були відомими кушнірами й художниками, – виробляють сиром'ятні шкіри й кожушину, а при Аргамакли (Громоклії) по можливості отримують вугілля. У кузні, як на Інгулі біля перевозу, утримуються ковалі для подорожніх людей, але вугілля все з Аргамакли отримують».[329]

Крім людей перелічених ремесел у запорізьких козаків були також і своєрідні лахмітники, як видно із справ січового архіву: 1749 р. запорізькі козаки Джерелівського куреня спіймали кількох перекопських мешканців і забрали їх з собою у Січ; татари, які приїжджали в Січ, бачили, що один із полонених на базарній площі Січі «продає старі сорочки, так само й пере», тобто займається пранням білизни.[330]

Грамотність. Канцелярія і школа у запорізьких козаків

Ближче знайомство з історією, побутом і характером запорізьких козаків дає цілковиту підставу твердити, що стосовно грамотності запорожці водночас стояли й на дуже низькому і на дуже високому рівні. В той час, коли маса Запорізького Війська, що жила по зимівниках, вешталася по плавнях, мандрувала зі своїми отарами безмежними степами, скніла в цілковитому неуцтві, а часом навіть дичавіла, в той самий час маса січового війська, так званого

---

325 Записки одесского общества. Т. 7. С. 170.

326 Давня міра об'єму, ЗО кварт, ЗО, 42 л.

327 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 242.

328 *Мышецкий С.* История. С. 47.

329 Записки одесского общества. Т. 7. С. 186.

330 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 41.

низового товариства, за своєю грамотністю й начитаністю стояла настільки високо, що переважала в цьому плані середній, а можливо, й вищий стан великоруського люду свого часу. Особливо це стосується запорожців XVIII століття: якщо не більшість, то багато хто з кошових і суддів, за деякими винятками, були людьми грамотними, власноручно підписувалися на ордерах і листах. Більше того, читаючи листи, ордери й цидулки кошових, суддів та інших старшин до гетьманів, панів і бояр, бачимо, що багато з них писали не лише грамотно, але й досить вправно й риторично; ця грамотність доходила до того, що в Січі можна було знайти людей, що вміли складати латинські вірші й духовні канти. «Серед них, – каже сучасник, – були такі грамотії, що і в Лаврі, і в столицях рідко можна було знайти таких, з тої причини, що в Січі було всілякого люду доволі»[331]. Це буде цілком зрозумілим, якщо згадати, що Січ досить часто поповнювали «вчені й недовчені спудеї» Київської духовної академії[332], багато польських, українських, а часом і великоруських панів і шляхтичів, котрі вміли й читати, і писати, але не вміли вжитися з порядками своєї батьківщини. Навіть «московські люди», що твердили, буцімто в Січі правилом було обирати в кошові людину, «що грамоти не знає», разом з тим свідчили, що нерідко хтось із військової старшини, якого в Січі вважали неграмотним, згодом, виїхавши з Запоріжжя на Україну, показував себе насправді не лише знавцем російської грамоти, але й «інших наук».[333]

Наскільки грамотними були січові козаки, найкраще видно з промови, виголошеної ними 9 вересня 1762 р. в Петрівському палаці Москви з нагоди вступу на престол імператриці Катерини II. «Всепресветлейшая, всеавгустейшая, благочестивейшая великая государыня, императрица и самодержица всероссийская, мать отечества всемилостивейшая! Вся премудростию, силою, славою и благостию своею сотворивый Господь вечно и непоколебимо узакониш рекам ведать свой юг, туче восток, магниту север, солнцу запад, нам же, человекам, учрежденную над собою власть. Сей наш всеобщий и непременный долг так нас крепко понуждает и к наблюдению своему влечет, что аки бы он на скрижалях сердца нашего был написан. Его исполнение приносит нам пользу, покой, тишину, во всем благопоспешество и похвалу перед Богом, а его преступление приводит на нас бедность, неприятельские насилия, междоусобную брань, всякое злоключение и проклятие от Бога. Последовательно вся наша жизнь и все наше счастие в сей жизни зависит от власти, Богом над нами определенной, за что мы Божественному его об нас промыслу никогда лучше не благодарим, как когда тех достодолжно почитаем, которых он сам богами и сынами Вышнего называет; а паче еще то, что как они на высочайшем степени всякого человеческого достоинства поставлены не ради своей, но ради нашей чести, славы и пользы, так и мы их почитая, себя почитаем, себя прославляем, себе пользуем и пред Богом себя оправдаем. Чего всего в рассуждении, когда царь небесный ваше императорское величество на престол всероссийский всесильно своею десницею возвел, и мы все, сыны и питомцы Низового Днепровского запорожского Коша, как притоманные дети и птенцы орлего своего гнезда, не могли от несказанной радости не вострепетать и тебе, истинной матери нашей, о чадех своих веселящейся, едиными усты и единым сердцем следующего приветствия не возгласить: Бог духов и всякия плоти, вашего императорского величества дух жизни, которым вся Россия живет, движется и процветает, в священнейшем ковчеге августейшего тела дражайшим здравием и светозарным долгоденствием да оградит! Господь сил, крепкий во брани, свет державы твоея в силе и славе да удержит, дондеже оружием твоим, в руце своей крепкой водимым, всех врагов твоих под ноги тебе сокрушит. Царь веков, дом и престол Давида российского, Петра Великого, да утвердит непоколебимо и непресекомо пребывати на земле, дондеже солнце и луна пребудут на небеси! Августейшая монархиня, всемилостивейшая государыня! С сим искренно усердным желанием и

331 Устное повествование Н. Коржа. С. 41.

332 Йдеться про Києво-братську (Києво-Могилянську) колегію (1633–1701) та Київську академію (1701–1817).

333 *Калачов Н.* Архив. С. 9, 13.

верноподданническим приветствием священнейшему нашего императорского величества лицу Низовое Запорожское Войско являться дерзает и притом себя в глубочайшем благоговении к высокомонаршим нашего цесарского величества стопам раболепно повергает».[334]

Найбільший відсоток освічених людей, безумовно, давала запорізьким козакам Київська духовна академія. Цим пояснюється, з одного боку, часте вживання у листах запорізьких козаків текстів зі Святого Письма, на зразок таких: «Хто кому зле мірит, тою же мірою и ему возмірится»; «Дом разділивыйся на себе, запустівает»; «Возносяйся дом твой зостанет пуст, и в жилищах твоих живущаго не будет: ею бо мірою мірил еси, тоею возмірится, по неложному глаголу евангельскому»[335]; з іншого боку, цим пояснюється особлива пристрасть запорізьких грамотіїв до іншомовних і класичних слів та вигадливих, пишномовних висловів, як то: недишкреція, перспектива, респекція, зрепреманд, специфікований, респонс, сатисфакція, антецесор, горизонт, Кімерійський Босфор, Евксинський Понт, Меотійське озеро, славетне гніздо Січа, журавель на купині стоящ, пава в краснопістрому пері, душепагубне єзеро гріховне, давати місце плевелосіянню, впасти в канікулу (шаленство, від слова «canis» – собака), відписати його превелебності, здалека побачивши перспективою свого розуму і т. ін.[336]

Освічені люди високо цінувалися в Запоріжжі, бо «вони Святе Письмо читають і темних людей добру научають». Найпроворніші з них ставали військовими писарями і нерідко, як у силу свого звання, так і від природного розуму, грали вирішальні ролі серед запорізьких козаків. Прізвисько «лукавая писуля» отримав один із колишніх військових писарів, людина дивовижно меткого розуму й виняткової винахідливості, Антон Головатий. Величезна більшість військових писарів була, звичайно, українцями, що видно з численних листів, у яких трапляються такі вислови: «Веліте розставыть по квартырам слободкы Мачабыловкы»; «расположилы запорожских Козаков в Екатерынинской провинцыи винтер фартерамы[337] стороною Орелы со всіми угодіями»; «без причиненія в чем лыбо и малійшьіх тім поселянам обыд, как из ордера его высоко-княжескаго сыятельства видно»; «вашего сыятельства ордер по наносам пыкынерных вашему сыятельству началныков»; «дать о себе знать Екатерынинской провинціи посміжно живущым владельцам таковым, скоими надобние чертижи слідоватимуть»[338]. На одній чернетці документа, що вціліла в паперах січового архіву, є приписка, що явно показує походження запорізького писаря: «Спробуваты пера и черныла, чи добре буде пысати».[339]

Але крім зайшлого елемента, котрий давав запорізьким козакам великий відсоток освічених людей, у самому Запоріжжі були осередки освіти, школи; запорізькі школи поділялися на січові, монастирські й церковно-парафіяльні.

У січовій школі навчалися хлопчики або силою привезені звідкись козаками і потім усиновлені ними в Січі, або ті, що самі приходили до них з України й Польщі, або ж спеціально привезені багатими батьками в Січ для навчання грамоти й військового мистецтва; на Запоріжжі їх звичайно звали «молодиками». Таких школярів, за свідченням одних сучасників,

---

334 Русский Вестник. 1841. № 2. С. 103–105.

335 *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 560, 471.

336 Там же. Т. 2. С. 31, 338, 379, 468, 469, 542, 552, 558; *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 101.

337 Зимові квартири (перекруч.).

338 *Эварницкий Д.* Вольности. С. 314–317.

339 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 286.

було в Січі понад ЗО; за свідченням інших, до 80, з них 30 дорослих і 50 дітей[340]; січові школярі вчилися читання, співів і письма; мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій; мали спільні шкільні кошти, що зберігалися завжди у старшого; обирали зі свого середовища двох отаманів – одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або скидали після закінчення року. Вони отримували прибутки частково від «наказних» батьків, частково за дзвоніння у дзвони й читання Псалтиря по вмерлих козаках, за продаж ладану в січовій церкві, за колядку під вікнами січового товариства й привітання його у свята Різдва Христового, Нового року й світлого Воскресіння Христового; крім того всього січові школярі отримували певну частку бойових припасів – свинцю й пороху, – які щороку присилали зі столиці в Січ на все Запорізьке Військо низове.[341]

Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, котрий крім своїх прямих обов'язків наставника виконував і другорядні: дбав про здоров'я хлопчиків, виводив їх при пошестях «на свіжу воду» в луки, сповідав і причащав хворих, ховав померлих і про всі випадки у школі детально доповідав кошовому отаманові і водночас прикордонному лікареві.

Судячи з документа 1750 р., розміри січової школи зовсім не відповідали кількості хлопців, що вчилися в ній: її подвір'я було настільки малим, що діти, зібрані сюди «з різних місць усі вкупі перебувають».[342]

Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі. Вона виникла разом з його першою церквою близько 1576 р. Тут також навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом самарського ієромонаха; навчальними предметами були грамота, молитви, закон Божий і письмо.[343]

Церковно-парафіяльні школи існували майже при всіх парафіяльних церквах запорізького поспільства, тобто підданого[344] чи жонатого стану запорізьких козаків, котрий жив у паланках по слободах, зимівниках і хуторах. «Церква з дзвіницею, з одного її боку шпиталь, а з другого школа становили необхідні деталі кожної православної парафії запорізького краю»[345]. Деякі з цих шкіл спеціально називалися «школами вокальної музики й церковного співу» і призначалися для навчання хлопчиків музики та співу. Такі школи були у Січі і в паланках; так, 1770 р. таку школу перевели з Січі в слободу Орловщину на лівому березі річки Орелі. «Це зробили для того, щоб посеред Запоріжжя, у центрі сімейного козацтва, піднести церковне читання і співи, щоб у школах практично привчити молодих козаків, хлопців, до церковного співу, створивши з них читців і співаків для всіх нововідкритих церков і парафій запорізького краю. Є серйозні підстави припускати, що головною діючою особою в цій орловщинській школі був улюбленець кошового Калнишевського, той знаменитий «читака й співака», колишній дячок Святопокровської церкви міста Переяслава Михаїл Кафізма, котрого як чудового читця й співака 1766 року Глібов перевів з Переяслава у Єлизаветград і призначив на співацьку посаду капельмейстером»[346]. З інших шкіл, січової, монастирської й парафіяльних, виходили диякони, уставники й писарі, які завжди користувалися більшим співчуттям у запорізьких козаків, ніж прибульці з інших місць у Запоріжжя.

---

340 *Мышецкий С.* История. С. 46; *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 145.

341 *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 146.

342 Киевская Старина. 1891, сентябрь. Т. 34. С. 491.

343 *Феодосий.* Исторический обзор. С. 30.

344 Йдеться про селянство, яке проживало на Запоріжжі, так званих «підданих Війська Запорізького».

345 *Феодосий.* Исторический обзор. С. 30, 57.

346 *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 385.

З усього сказаного про запорізькі школи видно, що в Січі справді було «не без грамотних», як висловився у розмові з князем Григорієм Потьомкіним Антон Головатий. Яким був відсоток освічених щодо неосвічених у Запоріжжі, можна судити з двох документів: 1763 р. курінні отамани й деякі діди «дали в Коші росписку» суворо виконувати всі порядки внутрішнього благоустрою у своєму війську і на знак цього приклали руки «хто по простоті крестами, а хто может письмом»; тоді на 13 неписьменних в одному курені виявилося 15 письменних[347]. 1779 р., вже після падіння Січі, коли запорожці присягали на вірність російському престолові, то з 69 чоловік, що складали присягу, 37 виявилося освічених, а 32 неосвічених[348]. Факт якнайповчальніший для тих, у кого склалося уявлення про запорізьких козаків як про гуляків, пияків і грубих невігласів: нехай такі люди спробують знайти подібний відсоток освіченості в масі середнього й навіть вищого стану, не кажучи вже про нижчий стан великоруського народу зазначеного 1779 р.

Суворо дотримуючись у всьому простоти, більше спираючись на звичай, як на писане право, запорізькі козаки трималися цієї простоти і в канцелярській процедурі: за свідченням сучасника, який чотири роки жив у Січі, історика князя С. І. Мишецького, у запорожців не було ні особливої канцелярії, ні великого штату службовців у ній: усі вхідні папери приймав військовий писар, який мав помічника, підписарія. Обов'язки цих двох осіб полягали в тому, що вони отримували й читали царські укази, королівські послання, ханські листи низовому товариству на військових радах і давали, за згодою всього війська, відповіді на різні запити й пропозиції, зроблені йому тими чи іншими царями й володарями, причому кожну письмову справу виконували на квартирі чи в курені писаря. Ті самі свідки стверджують, що ні журналів повсякденного життя війська, ні записок про його походи запорожці зовсім не вели[349]. «Числа не знаєм, бо календаря не маєм, год у книзі, а місяць у небі» – звичайно жартували запорожці в тому випадку, коли в них вимагали дати довідку по вхідних книгах про ту чи іншу людину, яка втекла з московської чи польської землі в Запоріжжя. Зрештою, є всі підстави вважати, що запорізькі козаки вели свої справи зовсім не так просто, як уявлялося це людям «московського звання», котрі жили чи випадково бували в Січі. Справа в тому, що, вказуючи на абсолютну простоту свого життя й відсутність буцімто будь-якої канцелярщини в Січі, запорізькі козаки тим самим хотіли гарантувати так звані «військові секрети»; в їх розумінні, щоб цілковито зберегти політичну незалежність усього козацького ладу, слід було тримати в суворій таємниці всі прояви громадського й приватного життя війська, а цього не можна було б досягнути, відкрито заявляючи про існування у них повсякденних записів усього, що діялося в Січі. Документи Самарсько-Миколаївського монастиря, що збереглися до нашого часу, свідчать, наприклад, що в запорізьких козаків були архіви як при головній військовій канцелярії, так і при кожній паланці низових вольностей; що в них велися розрахункові записи Січі з монастирем; що в них навіть виконувалася народна ревізія[350]. В час суперечки 1753 р. запорізьких козаків зі старосамарцями за володіння самарським узбережжям запорожці для доведення своїх прав зверталися «к войсковой архиві», де знайшли копії з універсалу Богдана Хмельницького 1655 р. й указу імператриці Єлизавети Петрівни 1746 р. «на вільне Самаррю й лісовими та іншими угіддями володіння»[351]. 4 лютого 1755 р. ордером Січі в Самарську паланку полковникові Федору Тарану було наказано не чинити мешканцям села Чернечого при Самарсько-Миколаївському монастирі жодних кривд і не «притягать» обивателів та козаків

---

347 *Фелицын Е.* Исторические документи запорожского сичевого архива.

348 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. № 101. С. 209.

349 *Мышецкий С.* История. С. 46, 47.

350 *Надхин Г.* Церковные памятники Запорожья. С. 17.

351 *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 78.

села до «покуховного» збору, а ордер Коша з цією забороною наказувалося «содержать в сохраненіи для веденія при архиві в паланці, и при переміні с рук на руки, с прочими ділами, полковникам отдавать, дабы излишних переписок и затрудненій не послідовало»[352]. У жовтні 1769 р. запорізькі козаки, вирушаючи в похід під Білгород «к Очаковской стороні», з дня на день вели детальний щоденник про похід, із зазначенням кількості всього війська, місць переправ, зупинок, сутичок, кількості захопленої здобичі й послідовного опису повернення у Січ[353]. Таким чином, і в цьому плані січове товариство стояло на стадії цілком організованого державно-соціального суспільства людей, що жили не лише інтересами нинішнього дня, але й інтересами віддаленого майбутнього, на котре вони завжди дивилися «здалека перспективою свого розуму».

Гетьман Пилип Орлик
Вивід прав України

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволився тилом гетьмана війська Запорозького і син його переняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Це факт установлений і правда загально відома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключна гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Одначе козаки залишили тінь суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшися в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройне силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

---

352 *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 104.

353 *Фелицын Е.* Исторические документи запорожского сичевого архива.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись народові українському, передасться й задержиться при українськім князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерти, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго. Стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на ввесь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то тим би порушилося умови Карловицького договору.[354]

Щодо першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р.[355] до наших днів її визнала як князівство ціла Европа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожности Московський Двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм – як показав це досвід – ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить – хоч таке твердження зовсім фальшиве, – що Його Царське Величество придбав від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути

---

[354] Карловицький договір (26.1.1699) закінчив війну між Туреччиною з одного боку, Польщею, Цісарем, Московщиною і Венецією з другого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила давніше. В 1712 р. на Правобережжі, над котрим зверхність належала нібито Польщі, стояли московські війська, союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною жадав для себе Правобережжя і тому Москва вказувала європейським дипломатам, що Орликові домагання нарушують Карловицький трактат і, значить, зачіпають також інтереси Цісаря і Венеції, словом, загрожують рівновазі Европи. Проти цього аргументу й виступає «Вивід прав».

[355] Зборівський договір.

нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більших прав, ніж самі мали, і – більше навіть – на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності та привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий мається заключите за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голляндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допоминатися посідання цеї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливости європейських держав, які є в силі наказати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес – кажу я – обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманности причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.[356]

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілім Цісарстві Італії, Льотрінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання[357]. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть? А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві[358] (козаки включені в Олівський мировий договір як союзники шведського короля) спричиняться до того, що не можна буде рабувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволиться справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки Московський Двір не задоволить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини нарушиться європейська рівновага. Навпаки – як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи

---

356 В 17 і 18 в. міжнародне право допускало «інтервенції» і тільки після Віденського конгресу (1815) «право невтручання» стає постулатом міжнародного права.

357 Орлик має, мабуть, на увазі Вестфальський трактат (1648), який перекроїв Европу.

358 30.5.1660 р. трактат в Оліві закінчив першу північну війну між Швецією, Польщею, Цісарем і Бранденбургом. В прелімінарних переговорах козаки дійсно брали участь і шведська дипломатія вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна, яка почалася на Україні, не дала змоги Швеції відстояти свої вимоги і в остаточній редакції трактату України нема. Неясно, чи свідомо пише Орлик про гарантію для України в Оліві, чи це спосіб пропаганди. Олівський трактат поруч із Вестфальським був підвалиною публічного права Европи аж до Великої Французької Революції.

стільки не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку[359]. Та, що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невигоди і крайності, до яких такий намір (царя) зможе довести цей народ (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуватимуся на мотиви справедливости і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було виказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Европи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Европи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Европи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

Микола Костомаров (1817–1885)
Книги Битія українського народу

1. Бог создав світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усею твар'ю чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловіческий поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племену даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і віровали в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне племено вимислило собі богів, а в кожному племені народи повидумували собі богів, і стали за тих богів биться, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хороба, і нещастя, і незгода.

3. І так покарав людей справедливий Господь потом, войнами, мором і найгірше неволею.

4. Бо един єсть Бог істиний і един він цар над родом чоловічим, а люди, як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди биться за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і умножились на всім світі горе, біднота і хороба, і нещастя, і незгода.

5. Нема другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже везді сий Духом святим своїм, і хоч люди поробили богів в постаті звіриній і чоловічій со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а привив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубийця диявол.

6. Немає другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів в постаті своїх братів – людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі – со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубивця диявол.

7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хороба, і нещастя, і незгода.

---

359 Орлик має на увазі Нідерланди. Покликування на Голландію характеристичне для Орлика, як у своїм часі було характеристичне для Хмельницького й Виговського. Голляндія була першою в Европі державою, яка утворилася на національному принципі, повставши збройне проти чужої вірою й походженням Еспанії, і в цьому дійсно була її аналогія з Україною під час Хмельниччини.

8. Два народи на світі були дотепніші: Євреї і Греки.

9. Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Моїсея, і постановив їм Моїсей закон, що приняв од Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони не гаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його Бог попустив у гріх, що він одняв у сосіда жінку: се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно пановати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог попустив у саме велике кепство – ідолопоклонство, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно пановати, то одуріє.

11. Бо хто скаже сам на себе: «Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять коритися мені і за пана мене уважати, і робить те, що я здумаю» – той согрішає первородним гріхом, который погубив Адама, коли він, слухаючи диявола, захотів порівнятися з Богом і здурів, – той навіть подобиться самому дияволу, котрий хотів стать в рівню з Богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть Бог і един він Цар, Господь неба і землі.

13. Тим і Євреї, як поробили собі царів і забули єдиного Царя небесного, зараз одпали і од істинного Бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї.

15. А Греки сказали: «Не хочемо царя, хочемо бути вільні і рівні».

16. І стали Греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки і скуства і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але Греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали Царя Небесного і вимишляли собі богів, і так царей у їх не було, а боги були, тим вони в половину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і знали б небесного Бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, як би у їх було багато царів.

18. І покарав їх Господь: бились вони між собою, і попали в неволю іспершу під Македонян, а друге до Римлян.

І так покарав Господь род чоловіческий: що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарік богом.

20. Тогді возрадувався диявол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: от тепер уже наше царство; чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе і царем і богом вкупі.

21. Але в той час змилувався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показать людям Бога, царя і пана.

22. І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любить попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільшая шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.

24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало буть, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філозофів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозрівать істину: і злякалися філозофи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

26. І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і претерпів Ісус Христос оплеванія, заушенія, бієнія, крест і погребеніє за свободу роду чоловічого, тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя – кесаря, що сам себе нарік богом і пив кров людську.

27. А Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним. І воскрес Христос в третій день, і став царем неба і землі.

28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідували істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою – чи були преж того панами, або невольниками, філозофами, або невченими, усі стали свободними кров'ю Христовою, котру зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християни братством, усе у них було общественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини були усім слугами, бо Господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

31. Тогді імператори римськії і пани, і чиновні люди, і вся челядь їх, і філозофи піднялись на християнство і хотіли викорінити Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і іні тьмочисленнії муки їм чинили.

32. А віра Христова не уменшалась, а чим гірше кесарі і пани лютували, тим більше було вірующих.

33. Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: «Уже нам не викоренити християнства: піднімемось на хитрощі, приймемо її (віру Христову) самі, перевернемо ученіє Христово так, щоб нам добре було, та й обдурімо народ».

34. І почали царі приймати християнство, і кажуть: «От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі».

35. І пани приймали християнство, і казали: «От бачите, можна бути і християнином і паном вкупі».

36. А того не уважали, що мало сього, що тільки назваться. Бо сказано: не всяк глаголяй мі Господи, Господи! внідеть в царство небесное, но творяй волю Отца Моего, іже єсть на небесіх.

37. І піддурили архиєреїв і попів, і філозофів, а ті і кажуть: «Істинно так воно єсть, ажеж і Христос сказав: воздадите кесарево кесареві, а Божіє Богові», а Апостол говорить: «Всякая власть од Бога». Так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були нищими і невольниками.

38. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: воздадіте кесарево кесареві, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево – платить податок, сповнять закон, то кесар, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би един цар – Господь Ісус Христос.

39. І хоча Апостол сказав: «Всяка власть од Бога», а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіе повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягать закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судиться перед сонмищем, і так як урядник і правитель – перші, то вони повинні бути слугами, і недостоїть їм робить те, що задумається, а те, що постановлене, і недостоїть їм величаться та помпою очі одводити, а достоїть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо всім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире Євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробиться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; як би була на світі любов християнська в сердцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було так же хороше, як йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переверчують Христово слово, ті оддають одвіт в день судний. Вони скажуть судді: «Господи! Не в твоє ми ім'я пророчествовахом», а суддя скаже їм: «Не вім вас».

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Симово через жидів отвергнуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слов'янського.

44. І Греки, прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили при собі і імператорство, і панство, і пиху царськую, і неволю, і покарав їх Господь: чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і

попало до Турків.

45. Романське племено – Влохи, Французи, Гішпани – прийняло благодать, і стали народи увіходить у силу і у нову жизнь, і просвіщенність, і благословив їх Господь, бо лучче вони прийняли св. віру, ніж Греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей і панство і вимислили голову християнства – папу, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, те буде гарно.

46. І племено німецьке – народи німецькі, прийняли благодать і стали увіходить у пущу силу і жизнь нову і просвіщенність, і благословив його Господь, бо вони ще лучче прийняли віру, ніж Греки і Романці, і з'явивсь у них Лютер, который почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіє Христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над Церквою християнською – пани, єсть бо един глава всім Христос. Але і Німці не зовлеклися ветхого чоловіка, бо зоставили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископів орудувать Церквою Христовою королям і панам.

47. І сталась послідняя лесть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але й у других землях взяли верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них.

Бо то все рівно, що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе менш шанували Христа, ніж честь національну, але такого ідола їм зроблено, а Англичане кланялись золоту і мамоні, а другі народи также своїм ідолам, і посилали їх королі і пани на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино, – і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: «Іде же сокровище ваше, там серце ваше». Серце християнина з Іисусом Христом, а серце ідолопоклонникове з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх боженят, а той бог називався по-французьки егоїзм, або інтерес.

49. І філозофи почали кричати, що то кепство – віровати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі поклонялись егоїзмові, або інтересові.

50. А до всього того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтовались Французи і сказали: «Не хочем, щоб були в нас королі та пани, а хочем бути рівні, вільні».

51. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, где Дух Христов, а Дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркизи, та філозофи.

52. І Французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почалися різати і дорізались до того, що пішли у гіршую неволю.

53. Бо на їх Господь хотів показать усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

54. І з тої пори племена романське і німецьке турбуються і королів і панство вернули, і про свободу кричать і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племено слав'янське, то найменший брат у сем'ї Яфетової.

56. Трапляється, що менший брат любить дужче отця, одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старіших виручає.

57. Племено слав'янське ще до принятія віри не ймило ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слав'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітились старіші брати Греки, Романці, Німці, тоді Господь і до менших братів Слав'ян послав двох братів Констянтина і Мефодія, і Духом Святим покрив їх Господь, і переложили вони на слав'янську мову Святое Письмо і одправовать службу Божую постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в Романців, ні в Німців, бо там по-латинськи службу одправляли, так що Романці мало, а Німці овсі не второпали, що їм читано було.

59. І скоро Слав'яни приймовали віру Христову так, як ні один народ не приймовав.

60. Але було два лиха у Слав'ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучче, ніж братівське.

61. І поприймали Слав'яни од Німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у їх стала пиха, і помпа, і гвардія і двор.

62. І панів у Слав'ян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

63. І покарав Господь Слав'янське племено гірше, ніж другії племена; бо сам Господь сказав: «Кому дано більше, з того більше і зищеться». І попадали Слав'яни в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москаль до Татар.

64. І здавалось: от згине і племено слав'янське, бо ті Слав'яни, що жили около Лаби і Помор'я балтицького, ті пропали, так, що і сліду їх не осталось.

65. Але не до кінця прогнівився Господь на племено слав'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим племенем збулось писаніє: камень, його же не брегоша зиждущії, той бисть во главу угла.

66. По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

67. Польща була з Поляків, і кричали Поляки: «У нас свобода і рівність!» Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жадного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з Москалів, і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіми москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги цілував ханові татарському бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський християнський.

69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя своего нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христолюбивим.

70. А в Литві були Литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слав'янський до другого люду слав'янського, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостаси Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються всі народи слав'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істеє брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «Татьби же і блуд неможе іменуються у них».

74. І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдашний ходив Кафу руйновати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалося козацтво, і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слав'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб Українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, – тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се до

того, щоб бачили люди, що в Україні істинная віра, і що там не було ідолів, тим там і єресі жадної не з'явилося.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, заказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забить народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати крепаків, оддали їх жидам на такую муку, що подобную творили тільки над першими християнинами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати.

79. І хотіли пани зробить із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускать навіть в церков хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утеряв навіть постать чоловічу.

80. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи нерозділимо і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд слав'янський з слав'янським нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слав'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слав'янський з другим народом слав'янським, а ті два з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі, нерозділимо і незмісимо по образу Тройці Божої, нерозділимої і незмісимої, як колись поєднаються між собою усі народи слав'янські.

87. Але сего не второпали ні Ляхи, ні Москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: «Не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польським панам на поталу».

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербурзькому імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербурзький положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудував собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одобравши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крови були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятовати одного Бога Іисуса Христа, царя і пана над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

94. І Слав'янщина хоч терпіла і терпить неволю, то не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слав'янським духом сотворено, а німецьким, або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот

цар, одначе він не Слав'янин, а Німець, тим і урядники його Німці; оттого і пани хоч єсть в Росії, та вони швидко перевертуються або в Німця, або в Француза, а істий Слав'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Іисуса Христа, царя над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав усю Слав'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слав'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій, а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде Україну.

98. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не пам'ятуєть зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерти царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполитую, і Слав'ян поєднати, по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові.

102. І панує деспот кат над трьома народами Слав'янськими, править через Німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слав'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затих.

І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.

104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янськім.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждущиї, той бисть во главу угла».

Четвертий універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убійників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну вдасть над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою вдасть, і посилає на наші землі свої війська – червону гвардію большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає

проволікання мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов поллється кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо якнайскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщуємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів.

І отсе, перш усього, поручаемо Правительству нашої Республіки, Раді Народних Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаемо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правителями, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаемо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при помочі державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради – громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку власть, до якої мали б довір'я й яка спіралася б на всі революційно-демократичні верстви народа, має Правительство додати до помочі самоврядування ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціялізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народних Міністрів поручаемо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложите свої сили, й прийняти всі міри для обезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народна Республіка бере в свої руки найважніші области торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього поручаемо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаемо установити державно-народну контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передусім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не для спекуляції й різнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються різні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо – Росії. Рада Народних Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу, – карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22-го січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не вспіємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справлять і до оконечного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаемо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений якнайскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, – найвищий господар і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішати про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народної Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада

У Києві,
9 (22) січня 1918 р.

Симон Петлюра (1879–1926)
В день свята української державности

В день свята української державности встають передо мною постаті лицарів і мучеників Великої Ідеї.

Тих, що життям своїм заплатили за свою віру в неї.

Тих, що найдорожчим скарбом засвідчили відданість Батьківщині.

Тих, що власним чином крови і праці, гарячого патріотизму і виконання обов'язку, умінням – для одних слухатись і для інших наказувати, а обом і разом коритись вищим наказам нації, через її вождя переказаним, розпочали нову добу в історії України.

Тих, що створили спільним чином свого життя легенду нації – легенду збройної боротьби її за своє право жити вільною і державнонезалежною.

Тих, хто заслужив право на те, щоб стати незабутнім в історії України, хто зв'язав її величне минуле з світлим майбутнім і переказав нам, живим та прийдешнім поколінням, великий заповіт: національної помсти та недовершеного чину.

Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчости, всього того, що нація і свідомо і ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відіграватиме ролю непокоючого, тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе до продовження розпочатого.

З цим чуттям завжди переживаю я наше свято державносте. Воно все зв'язується у мене з дорогими – незабутніми образами тих, хто дав нам право його святкувати, подібно до того, як величаві мелодії нашого гимну, що в цей день здаються особливо урочистими, а слова зобов'язуючими, – все зливаються з передсмертними стогнаннями тих, чий дух тоді тільки повірить у щирість і поважність нашого святкування, коли ми не словами-співами, а ділами докажемо нашу моральну вартість бути достойними свята.

Хай же в цей день ми глибше, як коли, відчуваємо велику вагу передсмертних заповітів наших лицарів!

Хай свято сьогоднішнє навчить нас шанувати пам'ять поляглих і бережно плекати традиції боротьби за українську державність, такі чисті і проречисті, такі ушляхетнюючі, бо і оправдані і скроплені святою кров'ю найкращих синів нації.

А найголовнішою з тих традицій буде: пам'ятати про неминучість відновлення боротьби тим самим знаряддям і під тими самими гаслами, що ними користувалися і ними одушевлялися жертви військових подій 1917–1920 рр.

Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло Незалежна Держава Українська – перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужиткувати рідну плодючу землю з її незчисленними багатствами не для потреб третього або другого з половиною чи якогось іншого Інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу.

Отже: не забуваймо про меч; учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття – творчої любови до батьківщини, сторожкости до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, в симбіозі яких знайдемо вірний шлях до звільнення і програму для будівництва!

Великий чин наших лицарів вчить вірности ідеалам і вмінню підпорядковуватися. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби.

Біля гасла: Українська Народна Республіка – Українська Незалежна Держава об'єдналися всі справді активні сили нації в боротьбі за незалежність. Тільки в моральній атмосфері, утвореній тією боротьбою, могли з'явитись світлі постаті поляглих, тільки на цьому ґрунті могла зродитися жива легенда дальшої нашої боротьби, що живе невмирущою в душі нації і ферментує її сили на нові виступи.

Моральним чотирикутником – отим старокозацьким табором поставимося ми в переходові дні нашої історії до всіх негідних наступів на нашу єдність та вірність випробуваним ідеям. Скупчимося один біля одного з готовістю взаємної допомоги і пересторога, – і ми витримаємо всі «міри і проби» незалежно від того, чи вони походять з

якогось Інтернаціоналу, чи від його клясократичного антиподу.

Вірність є основою не лише родинного життя. Вірність ідеям є підставою внутрішньої сили ширших громадських об'єднань, до національного включно.

Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі збройної боротьби за українську державність з часів 1917–1920 рр., буде найкращою пошаною до світлої пам'яти їх, до великого чину їхнього життя, і нарешті, до розуміння глибокого змісту тієї думки, що її вклав законодавець в акт свята Української Державности.

Частина четверта
«…бо залишила ти темряву і полюбила світло»

Житія святих та апокрифи *були неодмінною складовою духовно-культурного розвитку української людності протягом багатьох років. Поряд із затвердженими офіційною церквою агіографічними легендами – житіями святих поширення набували і позаофіційні тексти релігійної тематики, їх популярності сприяла наявність у них художнього вимислу, інакших, ніж усталені, святоучительних акцентів, прихована або й пряма опозиційність щодо церковної догматики та обрядовості.*

Легенди, перекази, думи та пісні *– непересічне фольклорне надбання українського народу. В них яскраво відбилася його етноментальність, найзаповітніші порухи душі, його мрії та прагнення до високих суспільних і особистісних ідеалів, глибока віра у власні вічно животворні й буйноквітні духовні сили. У збірнику представлено передовсім легенди з життя запорожців, думи, пов'язані з героїкою національно-визвольних змгань, пісні, що сягають віків, але залишаються популярними й улюбленими в народі донині.*

Апокрифи

Оповідання про бунт Люципера і ангелів

…Живучи там, оний Денница, ангел пресвітлий, світячися у великой славі і повазі, которою то его Бог був украсив. Увидівши оний ангел такую свою красоту і свою зацность і ясность, і свою славу, повагу і гордость, моц і своє старшинство, своїх слуг красних, свою моц і потугу, там ся еще поднесло серце его у большую пиху і гордость. Сидячи на своем столці, яко монарха, рек до слуг своїх: «Послухайте ви мене, що вам реку». Рекли ко нему ангели: «Пане наш, ми єстесьмо завше готовиї твой розказ чинити, що ти нам повелиш». Рек їм Денница: «Видите мою ясность, славу і красоту? Претож еще хочу бути у большой славі. Возьміте столець мой і знесіте єго вишше звізд небесних право на полноч, і поставте его зо мною на повітряних, і сяду на облаках небесних ко сіверу, і буду подобен небесному, і буду яко Бог».

І скоро тоє люципер помислив у своем пишном серцу, зараз ся став от Бога з високості голос: «О злий і лукавий слуго наш, гордий, пишний і невдячний ласки моєї! Се так ти служиш правдиве? На що ся важиш, чого не можеш доступити? Чи не досить ті було од мене твоєї слави і поваги, красоти і розкоші? Але тепер за свою гордость і пиху і тоє утративєсь. Був її пресвітлим і прекрасним Денницею, а тепер ставєсь темним, страшним демоном, то єсть шатаном пекельним, проклятим бісом і шпетним, темним дияволом. А слуги твої, которие були ангели світлії, тепер нехай стануть шатанами крилатими, хованцями і дияволами, чортами проклятими! І ти сам будь чорен, як головня, страшен і поган!» А тоє рекши, пан Бог небесний затряс небом і ударив громом великим. І так полетів люципер із неба зо всім полком своїм во преісподнюю. І тоті дияволи летіли так густо, як дождь 40 дній і 40 ночій, бо той полк був больший над ушиткі полки.

І тоє нам потреба знати, мої наймильшії християне, іж то не вшиткі тоті проклятії ангели упали у преісподнюю сторону, але ся о том ваша милость послухайте, где которії ся зостали. Єдні передніі полетіли із своїм пишним паном скрозь землю до преісподнеї у пекло і там

будуть сидіти навіки, яко то вигнанці і проступці Божиї, бо они юж утратили ласку Божую на віки вічнії. Бо пиха наробила їм лиха, і тоті суть лютійшиє дияволи, котриє то под землею, аби то люде не виділи їх лиця. Другіє зась, середнії, упали на землю. Тоті ся часом являють людям і розмаїто, і пакості людям чинять, і приводять людей до розмаїтих гріхов і покус, інших приводять і скушають на гріх, іншиї людьми обладають і в них ся уселяють, і гонять їх і, рощибаючи, мордують; уходять і у звіри, і в потята, і во пси, і в свині, і во скоти і пакості чинять.

Потреба нам і тоє знати, где який той дух злий на якому місці на землі упав, і коли ся трафить якому чоловіку на том місці уснути, там на него злий дух наїдет. Альбо коли там, на том місці, учинить дом альбо гумно, або кошари, або огород, або сад, або якоє подвор'я, то юж там не будет щастя і добра тому чоловікові. Навіть хочай би на том місці і церков стала або монастир, або город, то они пакості чинять, бо то їх місце навіки.

А іншиї позастрявали на повітрі, на облаках, у хмарах ся носять, позастромлювалися котриє ногама, котриє крилома, котриє руками, котриє боком, котриє стрімголов. Бо тиє повішалися самі без Божий розказ до Страшного суда Божого. І тоті дияволи пакості чинять людям бурею, тучею поганою, градом, вихром, і тиє ся називають люнатики. І то єсть люнатик, который місячник, который ходить місяць женою і другий місяць мушиною. А хто ся под тоту планиту уродить, если хлопець і коли виростет, то буде той чоловік люнатик, а коли будет дівка, то люнатичка. Бо в таком диявол смертельний жити будет і мордовати і до єго смерті ізлічитися не может. І то єсть лютиї шатани, люнатиці, і тоті ся і тепер дияволи уривають із повітря небесного, а урвавшися, летять через оболок або огнем, або іскрами, або звіздою, і тоті то падають дияволи на землю.

Єще нам потреба і тоє знати о тих то злих духах, котриє ся уривають звізди і летять на землю звіздою. Тепер ся послухай пильно і бери собі каждий на розум. Суть межи нами такіє люде: коли увидить, що звізда з неба на землю летить, і они говорять, іж то ся звізда урвала. Але то єсть байка простацкая, бо то знай добре, чоловіче мізерний: коли би єдна звізда із неба на землю упала, то би увесь світ сей видимий загубила. Але то звізда не может от своего теченія переступити, где Бог єї поставив до Страшного суда Божого. Але то знай каждий і научися днесь з того казання о святой високоумной богословії: а то ся тоті дияволи і рвуть, і рватися будуть до Страшного суду Божого, і показується звіздою, может бо ся диявол перетворити, як сам схочет. Єсли схочет, то ся учинить звіздою, учиниться огнем і птахом, і звіром або скотиною, або чоловіком і дитиною, і навіть ангелом, як то о том познаваемо з розних письм і на розних місцях. Бо і дияволи не мають на собі тіла ані костей, ані крові, але тілько дух, і називаються духове злиї, ангелове лукавиї, звізди перелестниї, мрачниї. Але нас, братіє, Письмо Святое учить: коли ти, чоловіче вірний, увидиш звізду, летячую альбо іскри по воздуху, а ти ся, у той час ставши, перекрести і плюй на мару, бо то єсть змій, і тогди он пропадет і щезнет. І где той літавець упадет, то там місце злое, плюгавое і нещасливоє чоловіком і скотом. І так то, братіє, Бог іскарав ангела пишного, як о том написав цар Давид: «Сего ізгонях гордим оком і неситим серцем». Гордое око єсть сонце, а неситоє серце земля.

І скрозь землю летів Сатанаїл, до преісподнєй, за свою гордость і пиху став дияволом і слуги єго. Прошу вас, братіє, претож стерезімеся і ми тої то проклятої пихи і гордості, аби то нас не завела до пекельної сторони. Бо там сторона злая, темная, мрачная, смутная, страшная, горкая, плачливая і всякой муки полная єсть. А в той стороні панує злий цар Сатана, а слуги єго і урядники немилостивиї дияволи, лютиї драпіжниці, а люде там живуть поганиї і грішниї. Ніт там світа, ніт там покоя, ніт там радості…

Хожденіє Богородиці по мукам

О муках пекельних повість альбо історія о людєх грішних, которіє в тих муках зостають

1. Єдиного часу молилася пречистая Богородиця сину своєму і Богу нашему, просячи: «Господи Боже мой, зошли до мене Святого архангела Михаїла, аби мені створив пекло і показав всі муки преісподніє, в которих людіє за гріхи мучаться». Тогда снійде архістратиг

Михаїл і з ним множество ангелов і поклонилися всі до землі пресвятой Богородиці. І рече Михаїл: «Радуйся, благодатная Богородице, отчеє сіяніє рождеши всей вселенній Святого Духа ісполненна благодатію свишше».

Рече Пресвятая Богородиця: «Радуйся, архангеле Михаїле, воєводо і начальнице всіх превишших сил пресвятого Божія престола невидимого отца», і паки похвалила всі святії.

2. Потом Михаїлу рече: «Рци мі, святий архангеле Михаїле, все, що єсть на небесі і на землі, і во преісподніх землі». І рече Михаїл: «Что мні розказав, о благодатная, син твой Господь, тоє тобі повім». Рече Пресвятая Богородиця: «Нині покажи всі муки пекельніє, где мучаться душі грішних».

3. Тогда Михаїл казав створитися пеклу, а гди створилося пекло, виділа Пресвятая Богородиця множество мужей і жен, а они плачуть і кричать веліїм гласом. Рече Пресвятая Богородиця до Михаїла: «Что сії душі согрішили? «І рече Михаїл святий: «Тії то суть, іж не вірили в твоего Сина і Святого Духа і не визнавали Пресвятої Богородиці і Тройці святої, і для того так мучаться».

4. Увиділа Богородиця на інном місці тьму великую зіло, рече до Михаїла: «Кто в той тьмі сидить?»

Рече Михаїл: «Много в ней єсть душ».

Рече Пресвятая Богородиця: «Нехай тьма сія подойметься, штоби я обачила тії душі».

Рекл Михаїл і ангели: «Заказ маємо великий, аби тії душі нікогда світу не виділи, дондеже возсіяєт Син твой благословенний». І фрасовалася Пресвятая Богородиця, воздхнула, і возріла на небо, і рекла: «Во ім'я Отца і Сина і Святого Духа, амінь. Нехай обачу муку сію». І заразом поднялася тьма над мучащими к горі, і узріла Пресвятая Богородиця там многих мужей і жон, і от них ісходить великий крик і плач. Видівши тоє, Пресвятая Богородиця заплакала.

І рече Михаїл: «Чему, окаянніі, не глаголете до Пресвятої Богородиці?» І рекли грішнії мучащиїся: «Як глаголаніє наше приняла єси, Богородице? Ми світу нігди не виділи і муки великії терпимо. Син твой благословенний зойшов з неба на землю і не йшов к нам; ні Іоанн Креститель, ні Авраам, ні апостол Павел, но ти, Пресвятая Богородице, скорая заступнице, молящихся за християни».

Рече Пресвятая Богородиця до Михаїла: «Што сії душі согрішили?» І рече Михаїл святий: «Тії то суть невірнії поганці, некрещенії, которії не признавали Сина твоего і тебе, Пресвятая Богородице, не ісповідали, же з тебе Христос Господь вийшов, і за тоє тії душі муки терплять». Рече Пресвятая Богородиця: «Для чого так, окаянніі, прельстилися? Не слишали єсьте, же вся племена ім'я моє славлять?» І покри їх оная темность.

5. І рече Михаїл: «Гряди, Пресвятая Богородице, где течет ріка огненая».

Прийшла Пресвятая Богородиця до огнистої ріки і обачила в той ріці множество мужей і жен, єдині по пояс стоять в огні, другії – по перси, а іниї – до шиї і до верху. Рече Пресвятая Богородиця: «Што сії душі согрішили, що по пояс стоять в огні?» Рече Михаїл святий: «Госпоже, тії суть душі, іж отчую і матерськую клятву преступають, за тоє так мучаться». Рече Пресвятая Богородиця: «А сії што согрішили, що до персій стоять в огні?» І рече Михаїл: «Тії суть, що кумом доганяли, сварилися з ними, отца і матір розгнівали, во прелюбодійстві осквернилися, і за тоє так мучаться». Рече Пресвятая Богородиця: «А сії што согрішили, которії до шиї стоять во огні?» Рече Михаїл: «Тії то суть, іж чужоє добро шарповали, которії і пили, і грабили, і розбивали, і невинного до утрати приводили, і за тоє так мучаться».

Рече Пресвятая Богородиця: «А тії, которії стоять до верху во огні, что согрішили?»

Рече святий Михаїл: «Тії то суть душі, іж діти свої породивши, отдавали псом і свиніям поїдати, і за тоє так мучаться». А другіє, що стоять, кресту святому безпрестанне кланялися, а потом єго зреклися і приступили до болвана. Также і третії присязці, ябедниці, кривосудці, потварці, і за тоє так мучаться».

6. Виділа Пресвятая Богородиця людії стремглав висять, вельми кричать, і звіри дивнії їдять їх. Рече Пресвятая Богородиця до Михаїла: «Што сії душі согрішили?» І рече Михаїл: «Тії то суть, которії слухають под чужими домами і зводять сосіда із сосідом, обмовляють злими словами, і за тоє так мучаться».

7. Потом приступили ангели і повели Пресвятую Богородицю ко западу і там указали облак великий огнений і посреді пламень огнистий, а в нем лежать множество людей і горять

зіло. Виділа тоє Пресвятая Богородиця, воздхнула і рече до Михаїла: «Что сії согрішили душі?» І рече Михаїл: «Тії то суть оспалії, лінивії встати до церкви на молитви і на празники урочистиє, яко то на воскресеніє Христово, і на рождество Христово, і на крещеніє, яко мертвії лежали, а до церкви вставати не хотіли, і за тоє так мучаться».

Рече Пресвятая Богородиця: «А когди, коли хто хорий не может встати?» Рече Михаїл: «Єсли би дом горів, а он не могл вилізти, аж би згорів, тому отпущений той гріх будет».

8. Виділа Пресвятая Богородиця струї огнениї, а на них сидять множество людей. Рече Пресвятая Богородиця до Михаїла: «Што сії душі согрішили?»

Рече Михаїл: «Тії то суть, іж не вставали противку священиков, когда он іде з тілом Христовим сакраментовати хорого; также, когда їде літургію отправовати святую, а они пошанованія єму пристойного не давали, і за то так мучаться».

9. Виділа Пресвятая Богородиця дерева много, на тих деревах висять ланцюгов много желізних, а тими ланцюгами множество людей за язики побрано. Видівши тих людей муку, рече Пресвятая Богородиця до Михаїла: «Што сії душі согрішили?»

Рече Михаїл: «Тії то суть», которії дармо кому кленуть, ненавидять, хульниці клеветниці, кривоприсязці і лихварі, що лихву брали, за тоє так мучаться і за язики висять, бо через язики все злое от чоловіка походить перед людьми і перед панами, неслушное вдаяніє, ще і смерть часом страждет».

10. На іном місці виділа Пресвятая Богородиця людей, а они висять за руки і за ноги, а от них течет кров, із уст їх виходить пламень, аж не могут одотхнути. Тоє видівши, Пресвятая Богородиця вжалілася і рече: «Господи, помилуй їх!» І рече: «Што сії согрішили?»

Рече Михаїл: «Тії то суть душ, же церкви Божия за свідетельством своїм держать, а волі Божей не сотворяють, церковное добро на свої пожитки обертають, їдять і пиють, мовячи: «Работаем о церкві і живими будем». І за тоє так мучаться».

11. І рече Михаїл: «Пойди, Пресвятая Богородице, покажу ті, где мучаться попи».

І виділа Пресвятая Богородиця попи, а они висять за ноги, а огонь от глави аж до ніг палить їх. Рече Пресвятая Богородиця: «Што душі сії согрішили?»

Рече Михаїл: «Тії то суть попи, бо когда службу Божию служать, тогда всі сили небесния устрашаються, і земля трясеться, а они не бояться і не страшаться, і за тоє так мучаться».

12. Виділа Пресвятая Богородиця чоловіки, а в них звіри троєглавніє їдять до очей, а другіє і третіє до уст і гризуть їх немилостиве. Рече Пресвятая Богородиця: «Што сії согрішили, же не ждуть ізбавитися от звірей тих?» І рече Михаїл: «Тії то суть дяки, що, читаючи, лжуть і несправедливе читають, як єсть написано, і за тоє так мучаться». Также і иніє чоловєці висять, і звіри троєглавніє їдять їх.

Рече Пресвятая Богородиця: «Што сії согрішили душі?» Рече Михаїл: «То єсть [чернці, которії Закону Божого учать, а самі зле чинять, і за тоє так мучаться»].

13. Рече Михаїл: «Пойди, Пресвятая Богородице, огляди, где мучаться патріярси, єпископи і всі духовнії».

І прийшла Пресвятая Богородиця на оноє місто, видить множество лежащих народу во огні горять і черви неусипающиї їдять їх. Рече Пресвятая Богородиця: «Што сії согрішили душі?» Рече Михаїл: «Тії то суть душі патріархове, єпископи, ігуменове і вся старшина, которії оболокшеся во святительський чин, а волі Божой не творили, і за тоє так мучаться».

14. Виділа Пресвятая Богородиця жони, а они висять за ноги, а пламень великий палить їх, огонь аж до глави, і звіри торгають і їдять їх, і они кричаще: «Змилуйся над нами, Господи Боже, бо тяжко страждаєм во пламені сем». Рече Пресвятая Богородиця: «Што сії согрішили душі?» Рече Михаїл: «Тії то суть попаді, которії по смерті мужей своїх блуд творять, і за тоє так мучаться».

15. Виділа Пресвятая Богородиця иніє жони, висящії во огні, і звіріє їдять їх. Рече Пресвятая Богородиця: «Што сії согрішили душі?» Рече Михаїл: «Тії то суть черниці, которії постригалися во іноческий образ і в нем осквернилися блудодіянія, і за тоє так мучаться».

16. Там же і на іншом місці виділа Пресвятая Богородиця озеро огнистое, великеє, а в нем множество народу, а они плачуть і кричать. Тоє видівши, Пресвятая Богородиця рече Михаїлу: «Што сії сотворили душі?»

Рече Михаїл: «Тії то суть царі, королі, князі, потентатове, гетьманове і всі преложоніє,

которії не чинили волі Божой і над убогими не мали змилованія, през тоє так мучаться».

17. Рече Михаїл: «Пойди, Пресвятая Богородице, і покажу ті, где мучаться всі християне». Прийдеть Пресвятая Богородиця і виділа ріку огнистую, текущую, а в ній множество мужей і жон плачуть і кричать вельми. Тих видівши, святая Богородиця рече до Михаїла: «Што сії согрішили душі?»

Рече Михаїл: «Тії то суть п'яниці, лихварі, сребролюбці, которії несправедливе добро чужое поживали і которії справедливе не постили во вся пости, і розлучали мужа із жоною, а в том не каявшися, і не покутовали; за тоє вмерли, і за тоє так мучаться».

Тоє слишавши, Пресвятая Богородиця рече: «О горе вам, грішниці! Чемусьте ся не каяли на землі і не покутовали за гріхи свої, то бисьте не були тут мучені».

18. По тим пойде далій Пресвятая Богородиця і там узріла ріку огненную, клекотущую, страшную, а она пожирает всі грішнії в себе, же не могут промовити: «Судіє справедливий, помилуй нас!», а їх їдять черви неусипающиї і звіри ненаситниї. Видівши тії Пресвятую Богородицю, крикнули до неї гласом великим: «Радуйся, Пресвятая Діво, світе незаходимий! Радуйся, архістратиже Михаїле Божий і небесниї сили, также і всі святиї Божиї, молітеся непрестанно за ввесь мир християнський, которії навіжати пришли нас, грішних, а нині през тебе, Пресвятая Богородице, видимо світ незаходимий».

Видівши тоє, Пресвятая Діва рече до Михаїла: «Што сії согрішили?» Рече Михаїл: «Тії то суть християне, которії на крещеній обіщалися істині Богу, а потом диявольськиє діла чинили і крещеніє погубили, не кохаючи заповідей церковних і поученія, і за тоє так мучаться».

19. Рече Пресвятая Богородиця: «Подвигни чини, святий архангеле Михаїле, і всі святиї ангели, аби молилися за грішники сії». Тогда всі ангели мовили: «Господи, змилуйся над грішними сими!» Рече Михаїл: «Великий єсть Бог наш на небесі і на землі, і велике ім'я его, услишит нас». Рече Пресвятая Богородиця ко Михаїлу: «Нехай мя поставять ангели пред Господом Богом».

20. І взяли ангели пресвятую Богородицю і поставили у престола Божия. Она же, ставши, воздхнула і, зняв руки свої пречистиї, воздівши ко престолу Божию, рече: «Помилуй, Господи, християне сії, бо виділа їх в муках великих, же не могуть утерпіти».

Рече к ней Господь: «Яко ж їх помиловати маю, они братій моїх убогих не миловали. Ність там чоловіка, штоби імені моего призивали, і так самі в муку отдалися. А я хощу платити ведлуг заслуги їх». Услишавши тоє, Пресвятая Богородиця рече ко Михаїлу святому: «Непрестанне молися, небесний воєводо, ко господу Богу, аж змилується над грішними сими».

Тогда Михаїл пад на землю і всі ангели з ним. Видів Господь Бог моленіє їх і, умилосердися о оних грішних, рече Михаїлу: «Іди і яви лице своє, і мов їм: «Нині змилосердися Бог всемогущий і за молитвами Пресвятой Богородиці, і безплотних сил, і всіх святих Божиїх, же умолили за вас Отца Небесного, для того вам дает мучащимся покой во дні і в нощі, радость і веселіє [от воскресенія моего до сошествія Святаго Духа]». Услишавши тоє, Пресвятая Богородиця і всі ангели рекли великим гласом: «Слава милосердію твоєму, владико! Слава царствію твоєму! Слава милосердію твоєму, Боже Отче! Слава благодаті твоїй со безначальним ми Отцем і со Пресвятим Духом, нині і прісно і во віки віков!» Амінь.

Житіє Святого Антонія пустинножителя

Святий Антоній пустинножитель рожден в Єгипті, воспитан в наученії Христові от чесних і добродітельних родитель, от юності явися добродітелен. Єгда же осироті по смерті родитель своїх, вкупі з сестрою малу, в пеленах суще, робота опасно в дому своем, яко чоловік домовит, споминающе, яко з апостоли прежде бившая християне ціну пред ноги апостольсти ношаяха. Се помишляюще себі, прійде в церков і услиша Євангелію, чтуща о багатом юноші: «Аще хощеши совершен бути, іди продай іменіє своє, і роздай нищим, і гряди вслід мене, і імети будеши сокровище на небесєх».

Слишав же словеса сія, пріят їх в серці своем яко от самого Господа, і іде в дом свой. Сестру свою обдаривши і ближнім своїм отдаде, іменіє же своє нищим розточи, нача іскушати пустинно житіє, на місто нікоє тайно приходяще ко нікоєму старцу, іже показа єму путь своїм

добродітельним житієм; і часто в него пребивающе, постом і молитвами, і бденієм жертви Богу творяше. І де же слиша Якова, добродітельна старца, тамо к нему біжа, яко пчела мед добродітелі от различних і когождо цвіта ізбирающе. В велике ученіє і книг прочитаніє не вдавашеся, токмо яже от писанія слиша, сіє в мислі, яко на камені начертанних, сохрани, абіє ісполнити тщашеся. Книги своя називаша весь мир, і на коєждо худо сотворенно, понеже в нем благость і багатство Божиє увидіти і почитати кождо возможе. Діюще своїма рукама, їдий хліб і прежде захожденія сонця ніколи не ядаше, хліба і води в міру уживаше, іногди ж даже четвертого дні пища телесния ожидаше, теплим серцем Бога возлюби, непрестанно моляшеся.

Єгда же в ученії такови младенець ізучися, вооружи на себе ярость врагов, сиріч духов злих, іже хотіша его различним лукавством і іскушеніем отдалити. Прежде влагати мислі єго і торгати начаша сим, яже он оставль, сиріч багатства і іменія, і осиротінієм сестри малия і благообразієм родитель і славою, пищами различними.

«Што твориши, – рече, – младий і благообразний юноше? Повредив єси своє благоліпіє і благообразтво, жестоко житіє начав єси, тіло твоє сея броня понести не возможе. Обратися і уживай сего, яже ті Бог дарова». Он же о словесєх сих яко столп необорим стояше, житієм і страстію Христовою возбраняшеся, обещаньми єго утішаяся і яко щитом вірою святою от стріленія єго защищашеся, сице, яко ніколи же сим уязвити і ослабити єго не возмогоша.

Нача паки іними вещьми іскушати его. Возложи нань страсті, і телесния похоті, і розтлінія нань мещущи в снах і на яві, яко ніколи же імяше успокоєнія. Тим же постом і образом, і лютих мук чаянієм і істлінієм в прах тіла своего, кріпко сицевия мислі розгна, і тако з студом враг отиде от него. І на прочая вящше подвизася пости, і в дальнію отиде в пустиню, от нея же хотяше біс силою єго ізгнати; видящи себе посміянна от младенца сего, з великою ратію ведоме в храмину его удари, яко люто тіло его побив. І тако полумертв на многі дні лежаше, дондеже той прійде, іже ему пищу приношаше. Мняще его уже мертва, в вес принесе его, о погрібанії помишляше.

Антоній же, в нощі в себі був, моляше друга своего, яко сам ходити лютих ради ран не возможе, да отнесен будет тайно абіє на місто, ідеже взят его, да не порадується враг, да от міста ему ні єдиним стопнем не отступовати. Сотвори же нань диявол послідній приход, собравши множество другов своїх в образі различних звірей, львов, медведій, волков, вепров, псов, юнец і прочиїх лютих звірей, і вдари в храмину его, ю же розоривши, страх творяше єму риканієм гнюсних звірей, влагающе нань различную смерть. Он же болестію телесною об'ят суще, тяжко стенаше і возвестися не возможе, обаче же серцем веліїм неустрашенним к раті сей вопіяше:

«Видіх, яко сили не імате, обаче, яко един от вас возмогл би мя, яко єдиного от червій пожрети, еще на мя безсловесних і нерозумних звірей посласьте; видіх, яко і звірей ухитрисьте. Аще і от Бога моего сила дасться вам, се аз єсмь, погубіте мя, творіте, яже повелено вам єсть. Аз вам не ізбігну і вєм се, яко нічто же мі возможете сотворити без волі Господа моего. Всує покушаєтеся, знаменіє креста Святого і віра в Господа нашего Ісуса Христа кріпко забрало противу вам єсть».

По сих яко тьма от сонця і прах от лиця вітру враги іщезоша і погибоша. І абіє світ із небесі облиста его, і храмина неврежденна бисть. І увидє Господа Ісуса Христа, от теплого серця воздихающе, рек: «Где бє, возлюбленний Ісусе, где був єси, почто прежде оставі мя, язв моїх не уврачевав єси?» Услиша глас, глаголющ ко нему: «Зде пребих, Антоній, подивихся храбрству твоєму. Не бойся, помощника мя прісно іміти будеши, і прославлю тя в сем мирі».

Се слиша, Антоній здрав бисть, яко і прежде, укріпися о Господі своем, яко по великой побіді з вящшим дерзновенієм і упованієм в помощи Божиї житіє провождающе, яко же і прежде.

Єгда ж, імія ЗО і п'ять літ, нача мислити о совершениї пустиножительства, сице в пустиню іде, і де же нікто же его увисть. Моляше старца, к нему ж прежде хожаше, да з ним в дальнію пустиню ідет, де от очій і виденія чоловіческа укриється і возможе свободні всякія вещі к спасенії прийти і совершенно покаяніє творити. Он же старостію отрекся дружства, не хотяше помощи єму. Антоній же сам в ім'я Господнє в дальнію пустиню отиде. На путі враг не перестаяше іскуша єго, блюдо сребрно перед очі єму поверже, яко сребролюбієм от путі сведет єго. Єя же увиді, мислити нача: «Откуду сребро зде? Путі велика ність, токмо птица і звіріє

преходять. Аще лі кто вещь сицеву погуби, паки обращшися возмогл би обрісти. Розуміх убо, яко твоє іскушеніє, дияволе; но не іскусиши мя, сребро твоє на пагубу ті будет». Сіє же глаголя, абіє блюдо іщезе.

Тождє паки второе сотвори, єгда множество злата обріте, од него ж яко од огня біжаше. Тамо убо в дальній пустині храміну пусту, повну гадов, обрітше, і затворися в ней. Увіща друга себі у полгода хліба і води приносити. Змієве і єхидни уступиша святому, друг же его в полгода хліб і воду зверху спущаше єму, з ним же ніколи же глаголя.

Живяше тамо літ 20. По многих странах прославися блаженний Антоній, і множество їх добродітельному его житію последоваті хотяху, яко і двері в храмині его розрушаху. Явися в мир здрав і благоліпен, нача прочиїх чоловік научати ходити тісними врати к оному тісному і добродітельному житію. І єму Господь Бог благодать дасть, яко по сем без числа бє учеников его, яко путем і житію єго наслідоваша, їх же к возгординію мира сего і оставленій) іменій, к покаянію і смиренію, і прочиїх совершенних добродітелей християнських поважаше. Брань же їх бяше к духовній злобі. Їм же яко стратилат [бяше] святий Антоній, добре уміюще духовния стріли і сіті диявольськия познавати і в них прочиїх остерігати…

Повідаше блаженний Антоній, яко диявол боїться молитви, бденія, постов, смиренія, нищети самовольния, гніву і тщеславія удалятися, конець же всему чистого серця в любві Христовій зіло боїться. Чюда творяше великія, паче же недужним і бісноватим, імяше-бо і Духа пророческого, дальнія видяше, яко близь сущі, і прочиїм братіям возвіщающе. Єресі аріанськия і маніхейськия, і дружества з ними стужащеся, яко з ними ніколи же бесідова, токмо іже к їх возвращенію і пользі служаще. Повідаша, яко бесіда їх пагуба душі єсть…

Бремені єднаго, єгда между братією нічто дєлаше, очі свої на небо возношаше, і воздихающе, і жалость показующе, колінома к землі припадающе, моляшеся, да отвратить Господь Бог гнів свой, і зіло плакаше, слезами омакашеся. Вопросиша же его, но глаголати от стенанія не возможе, тягота серця глаголи прериваше, дондеже кріпко возопи: «Уне бє нам, чада возлюбленная, смертію скупитися от таковия гнюсоти. Велика злоба і безбожиє чоловічесько створися. Видіх-бо олтар Божий ратію звірей обстоїм і копитами їх розорений, і глас глаголющи: «Омержу себі олтар мой».

В второе же літо ісполнися видініє его, в не же аріане, поган себі на помощ взяша, церкви православних розрушиша, олтаря гнюсною мерзостію ісполніша, розліяша кров православних, діви законния насиловаша, єпископи побиша і ізгнаша, сосуди церковния плініша, люті нежелі когда погани, віру святую і всячески служби Божия пусто сотвориша. Обаче же то же Господь Бог, іже бє се видініє дряхло яви, утішеніє милосердія своего не потаї. Сему убо святому Антонію прояви, яко паки церкви Божия будет яко же і прежде, лютость же аріанськая погибе.

«Обратяться, – глаголя, – змієве в язвіни своя, віра же святая розпространиться, токмо блюдітеся, да не причаститеся к аріанам». По Бремені же малом єпарх александрійський, аріанин, Валакій іменем, сице люто православних дручаше, яко дерзну чорноризці і інокині яві обнаженно посреді града у столпа бути. К нему же Антоній таково писаніє посла: «Видіх на тебі гнів Божий. Престанися лютості на християни, да не погибнеши в яростї Божій, я же скоро імать прійти на тя».

Прочет же писаніє і плюваше нань, і на землю поверже, і посланника безчести, сице глаголюще: «Да учить Антоній іноки своя і да розуміет, убо аз яко нісмь под областію его». Тим же по п'яти днєх руку Господню увиді: конь, іже над прочиїх всегда бяще кроткій, от нікоя вещи вержеся конь, і зубами его розторже, і ногами потопта, негли третіяго дні дожда. Всі видіша, яко месть Божия прійде нань, ему же святий Антоній обіща, ісполнишася слова его.

Єгда же хотяше преставитися святий Антоній, о дні смерті своєя видяше. Братію опасно вспоминая, да Богу віру, яже от отець і поданія апостольського взяша, сохранять, аріанов же і маркіанов блюдуться, яко врагов Божиїх.

«Вісте бо, яко аз гнушахся єресі їх, яко ніколи же з ними не глаголах». Остерігая же їх, яко да видять вражия лукавства і всегда хранятся їх, і прочиїми душеполезними глаголи научая їх, і тако в мирі і в веселії о Господі успе, імуще літ 100 і п'ять. Чоловік в пустиш воспитаний, і по вселенній прославлений, мужествений бісом воїн (сице яко і мене єго егда кто вспомяну по всім Єгипті, бояхася і од чоловік отбігаху), великий учитель всім к добродітелі і любви Божій, его же молитвами всіх нас сохрани, Боже, в Тройці прославляємий у вся віки. Амінь.

Житіє преподобного отца нашего Василія нового

Во дні благочестивих царей греческих, Льва премудрого і Александра, брата его, синов царя Василія Македона, в десятеє літо самодержавствія їх, магістріани ніциї, от Асійськія страни повеленієм царським послани бувши, єгда оттуду в Константін-град возвращахуся, і мимо нікія непроходимия пустинния гори ідяху, узріша чоловіка (сего, о нем же нам предлежить слово блаженного Василія) по пустині ходяща, худими одіяна руби, образом странна і страшна, яко в пустині воспитана, і абіє скорими ногами текше, яша того, і, дивяшеся о странном образі его, прелагатая того бути мняху: связавше, убо ведоша его купно з собою в царствующий град, ідеже, явившеся царем, явлено їм і о ятом в путі чоловіці сотвориша. Цар же Лев, видів его, вдаде на істязаніє патрикію, іменуємому Самон, родом агарянину, да іспитає яже о нем, кто єсть і откуду, і како єму ім'я. Самон же патрикій, поємши чоловіка Божия, веде в дом свой і, сідши зо всіми своїми совітники, гордостно повелі представити пред лицем своїм блаженного. Той же, представлен, не воздаде єму достойния честі і поклоненія. Глагола убо к нему Самон: «Кто єси ти, і откуду, і како ім'я твоє». Он же не даде ему ответа, но стояше молча, і кроткими на него смотря очеси. Глагола убо паки к нему: «Возвісти нам, откуду єси ти». І глагола к нему святий: «Ти убо кто єси і откуду».

І рече єму Самон: «Ми тебе вопрошаем, ти кто єси і откуду. Кто же єсмь аз, не подобает вопрошати. Аще же увідати хощеши, яже о мні, возвіщу ті: аз єсмь Самон, патрикій і паракімомен царствующих нам нині самодержцов. Повіждь убо, ти кто єси, і откуду, і коє єсть твоє житіє».

Глагола к нему блаженний: «Аз странен єсмь, един от живущих на землі». Рече к нему Самон: «Добрі убо о тебі глаголють, яко прелагатай єси, пришедший преглядати Греческую область». Преподобний же на то нічто же отвіща. І мнозі предстоящи нуждаху, глаголюще: «Кто єси?» І не отвіщаваше їм. Повелі убо Самон, да принесуть пред лице его жезліє сурово і воловня жили сухі, і іна нікая страшнійшая орудія на устрашеніє ему – да негли убоїться і повість, откуду єсть. Он же, вся та видя, нічто же глаголаше. І повелі розтягнути его чотирем і воловими жилами бити, вопрошающи, кто єси. Бієн же сущи кріпко, святий не отвіщаваше їм, но терпяше молча. Дотолі же биша єго, донеліже мніти їм, яко уже абіє умрет, і взємше его аки бревно (не могуща ходити), несоша і ввергоша в темницю…

…Єгда убо к концу житія моего приближихся і наста час розлученія от тіла, видіх множество ефіопов, окрест одра моего ставших, іже лица, акі сажа і смола, бяху очернена, очі же, акі угліє огненно. Їх же видініє толь люто, яко і сама геєна огненная. Тії начаша творити молву і мятеж. Овії ревуще, яко скоти і звіри, іниї, яко пси лающе, іниї виюще, яко волці, іниї, яко свинії вопіюще. Всі же, взирающе на мя, яряхуся, грозяху, устремляху, зуби скрежещуще і пожерти мя, абіє хотяще. Готовляху же хартії, аки би чающе судію нікоєго прійти тамо, і свитки розвиваху. В них же написана биша вся злая моя діла. Тогда убогая душа моя бисть в страсі і трепеті великім. І недовольна мі бисть горесть смертная, но і то ефіопов страшних грозное зрініє і ярость бисть мні яко другая смерть лютійшая.

Отвращах же очі мої сімо і овамо, єже би не видіти мі страшних лиць їх, ні слишати гласа їх, но не можах ізбити тих, всюду бо їх без числа зрях шатающихся. І не бє помогающего мні. В таковій біді ізнемогши до конца, узріх два світоносна ангела Божия, ко мні приходяща во образі красних юнош. Їх же красоти ізрещи невозможно. Лиця їх бяху пресвітлійшая, очі любезно взирающиї, власи глави, їх аки сніг білі, златовидноє показуючи блещаніє, одежди їх, яко молнія бяху, препоясани пояси златими по сосцам крестообразно. Тії приближившеся ко одру моєму, сташа одесную мене, нічто тихо друг ко другу бесідующе. Аз же, нидівши їх, радостна бих серцем і веселими на них взирах очеси. Чорнії же ониї ефіопи, видівше сих, содрогнушася і отступиша подаліє. Рече же един світоносний юноша к темним, з яростію глаголя: «О безстидниї, проклятиї і мрачниї, злобниї рода чоловіческого вразі! Почто всегда предваряете ко умирающим приходити і, творяще молви, устрашаєте і смущаете всякую от тіла розлучающуюся душу. Но не вельми радуйтеся, зді бо не обрящете нічесоже, ібо Божиє єсть з нею милосердіє і ність вам часті, ні жребія в душі сей».

Сице тому ізрекшу, абіє возшаташася ефіопи, велій клич і молву сотворяше, і начаша

показовати діла моя злая, от юності содіянная, і глаголаху: «Нічто же в ней імами, а сії гріхи чиї суть? Не она лі содія сія і сія?» Тако мовлявше, стояху, ждуще смерті. І се прііде смерть, яко лев рикая, образом зіло страшна, подобія акі би чоловіческого, но тіла отнюдь не імуща, от єдиних точію костей чоловіческих нагих составлена. Ношаше же различная орудія к мученію: мечі, стріли, копія, барди, коси, серпи, рожни, пили, сікири, тесли, оскорди і удиці, і іная нікая незнаемая. То узрівши, смиренная моя душа возтрепета от страха. І ріша святиї ангели к смерті: «Што медлиши, розріши душу сію от соузов плотських, скоро і тихо розріши, не імать бо много тяжесті гріховния».

І абіє та, приступивши ко мні, взя малий оскорд і нача отсікати первіє ноги моя, потом руки. Таже іними орудії іния вся уди моя розслабіваше, члени от составов розділяющи. І не іміях рук, ні ног, і все тіло моє омертві, ні можах двигнутися прочее. Та же взя теслу і отсіче главу мою, і к тому не можах подвигнути глави, чужда бо мі бисть. По сих сотвори в чаші нікоє розтвореніє і ко устом моїм придівши, нуждею напої мя. Толь же бє горько напоєніє то, яко не могущи стерпіти, душа моя содрогнуся і ізскочи от тіла, яко отторжена нуждею. І абіє пріяша ю світоносниї ангели на руках своя. Воззрів же вспять, видіх тіло моє, лежащее бездушно, нечувственно і недвижимо, якоже бо кто совлечеться одежди своєя і, повергши ю, стоїть, смотря на ню, сице аз смотріх на тіло моє, єгоже яко одежди совлекохся і удивляхся зіло…

…Грядущи нам от землі к висоті небесній, в началі срітоша нас воздушния дусі первого митарства. На нем же істязуються гріси словес і глаголов чоловіческих празних, бу'іх, скверних, безчинних, і абіє тамо страхом. І ізнесоша к нам многія свитки, в них же написана бяху вся моя словеса, от юності моєя ізреченная, аще когда проглаголах что непотребно і нерозсудно, а наіпаче аще что глаголах срамословно і кощуни діях в младості моей, і сміхотворенія, якоже обичай єсть юним. Зріх тамо написана вся моя буєсловія, сквернословія, мирськія безстидния пісні, безчинная восклицанія, сміянія і хохотанія, і обличаху мя тим… Сія видящи, молчах аки безгласна, не імущи, што отвіщати лукавим духом – істиною бо мя обличаху. Удивляхся же в себі, како то в них незабвенно, еже толь многими перейде літи, єже аз давно забих, і ніже во умі потом когда помислих. Они же аки днесь глаголанная мні предлагаху, вся подробну і потонку істязующе, і вспоминах вся та, яко биша тако. Молчащей же мні і стидящейся вкупі і трепещущей от страха, святиї ангели, водящиї мя, противу тих гріхов моїх положиша нічто от добрих діл моїх посліжде бивших. Недоставшая же наполниша от дарованія преподобного Василія, отца моего, і іскупиша мя, і ідохом оттуду вище.

І приближихомся к другому митарству, глаголемому лжи. На нем же істязується всяко слово ложное, а наіпаче клятвопреступленія, призиванія імені Господа всуе, лжесвидітельства, обітов, Богу содіянних, неісполненіє, ісповіданіє гріхов не по істині бивающеє, і іная тим подобная ложная. Духи же того митарства яри і свиріпи, кріпко настоящиї і істязующиї, іже єгда удержаша нас, абіє подобну іспитовати начаша і обличенна бих во двою, яко случися мі іногда в нікиїх малих вещах солгати, ні вмінях собі то во гріх, і яко множицею стида ради не по істині ісповідахся пред отцем моїм духовним. Клятвопреступленія же, і лжесвидітельства, і прочиїх тим подобних не обрітоша во мні благодатію Христовою. Обаче обрітшихся во мні оних лжах торжествоваху і хотяху мя похитити от рук, водящих мя. Но святиї ангели, нічто от моїх благих діл, прочее же от дарованія отца моего, противу тих гріхов положивше, іскупиша мя і ідохом више безбідно…

…І доідохом іного митарства, єже чревоугодія глаголеться. І абіє ізбігоша противу нас скверниї тії дуси, радующеся аки о обрітаємой їм користі. І видіх образи духов тих зіло скаредни, образующиї собою сластолюбивих чревооб'ястников, мерзостних п'яниць, от них же овії показовахуся носити блюда і коноби з ястіями, овії же чаши і корчаги з питіями. Зрящеся же пища та і питіє то гной смердящ і мерзость блевотинная. Являхуся убо бути аки пресищені і п'яни, і скачущиї з прегудицами і вся по подобію корчемников і пирующих творяху, ругающеся душам грішним, к митарству їх приводимим. Тії, обшедше нас, яко пси, і удержавше, абіє принесоша пред мене вся моя об'ястія, єгда тайно ядох, когда ілі через силу і потребу ядох… Такожде і п'янства моя вся показоваху миі, представляюще чаши і сосуди, із них же упивахся, і число іспитих чаш глаголюще: «Толико чаш іспила єси во оное время на оном пиру, з тими чоловіки, в другое же время і на другом місті толикими чашами увивалася еси до безпам'ятствія і блеванія»…

…Вся та мі і іная моя чревоугодія представляху, і істязоваху, і радовахуся, аки уже імуще мя в руках своїх, і во дно адово низвести хотяще. Аз же трепетах, видящи себе тими обличенну, і не імущи что противу отвіщати. Святії же ангели, із'ємше довольно от дарованія преподобного Василія, противу тих за мя исупленіє положиша. Тії же, узрівши іскупленіє моє, воскричаша, молву же і мятеж велій сотвориша, горе нам, вопіюще, погубихом труд наш і погибе наша надежда, і пущаху по воздуху хартії, яже іміяху на мя написані. Аз же то зрящи, веселяхся і ідохом оттуду безбідно. Грядуще же бесідоваша святії ангели з собою, глаголюще: «Воістину велику помощ імать душа сія от угодника Божия Василія, і аще би не того труди і молитви помагали єй, многую нужду іміла би претерпіти, преходящи воздушная іспитанія»…

…Грядуще же више, улучихом митарство, глаголемое лихви, ідеже істязуються дающиї сребро своє в лихву, і скверная приобрітенія творящиї, лихоїмці же і чуждого присвоїтелі. Тамо істязателі, іспитно обискавше яже о мні, і нічтоже обрітше, скрежетаху на мя зуби своїми. Ми же вище пойдохом, благодаряще Бога.

І постигохом митарства неправди. На нем же істязуєми бивають всі судії неправединиї, на мзді судящиї і оправдающиї винних, невинних же осуждающиї Тамо же істязується удержаніє мзди наємничи, і мірила неправедная діющих куплю, і што-лібо неправедно творимое взискується тамо. Но ми благодатію Христовою пройдохом то безбідно, мало что давше.

Також і єже потом бє митарство, глаголемое зависті. Минухом, нічесоже давше, нікому же бо когда позавидіх.

Аще же і іспитовашеся тамо же нелюбов, братоненавидініє, недруголюбіє, ненависть. Обаче Христовим милосердієм во всіх тих іспитаніях неповинна обрітохся, точію ярость скрежещущих на мя бісов видіх, ні убояся їх і ідохом више, радующеся…

…Таже достигохом іного митарства, глаголемого гніва і ярості. Но і тамо аще і свиріпиї бяху воздушниї істязателі, обаче не много от нас получиша. І ідохом прочее, радующеся о Господі, покривающим грішную мою душу молитвами отца моего преподобного Василія Святого.

Посем злопомнінія митарство предста нам, на нем же немилостивно істязуєми бувають держащиї в серцях своїх злобу на ближнего і воздающиї зло за зло, і оттуду із многою яростію низводяться злобними духами в тартар. Но милосердіє Господнє і тамо мя покри…

…І нічим же должна бути на митарстві том обрітохся. І ридаху о том біси, яко свободна отхождах от лютих рук їх. Ми же даліє ідохом, веселящеся о Господі. Вопросих же водящих мя святих ангелов, глаголящи: «Молюся вам, господіє мої, скажіте мі, откуда сії страшниї воздушниї власті свідять вся злая діла всіх чоловіков, во всем мирі живущих, якоже і моя, не точію яві сотворенная, но і яже втайні, ізвістно та обличають?» І отвіщаша мі святиї ангели, глаголюще: «Всяк християнин от Святого крещенія пріємлет Богом даного себі ангела-хранителя іже, невидимо храня чоловіка, наставляет его во дні і в нощі на всякое діло благое во всі дні живота его, даже до смертного часа, і написує вся того добрая діла, в житії сем творимая, за ня же би чоловіку тому получити от Господа милость і вічноє в небесном царстві воздаяніе. Такожде і тьми князь, желающ весь род чоловіческий к своей привлещи погибелі, єдиного от лукавих духов приставляет, іже в слід чоловіка ходящи, назирає вся того от юності діла злая, на ня же его і поощряет козньми своїми, і собирает, што-лібо злоє чоловік содієт. Отходя же к митарствам, относить тамо гріхи чоловічі, всяк гріх в подобающее тому митарство вписуя. І потому свідоми суть князям воздушним вся гріхи всіх чоловік во всем мирі…»

…Внідохом в митарство убійства. В нем же не точію розбойничество істязується, но і всякая рана, всякое удареніє чим-лібо і гді-лібо – по плещам ілі по главі, ілі в ланиту, заушеніе, ілі по виї, ілі пханіє із гнівом. Вся та потонку іспитуються і на мірило полагаються. Но ми і тамо, мало што положивше, пройдохом добре.

І миновахом митарство чародіянія, обаянія, отравленія, шептов і призиванія бісов. Бяху же дуси тії подобии четвероногим гадом і скорпіям, зміям же, і єхиднам, і жабам. Страшно же і мерзостно тих бє видініє. Но тамо нічто же на мя обрітеся благодатію Господа моего. І пройдохом абіє, нічесоже давше. Восклицаху же, на мя ярящеся, онії дуси і глаголаху: «Прійдеши на блудная міста, узрим, аще от тих ізбіжиши…»

…Доідохом митарства блудного. На нем же істязується всякое любодіяніє і умноє гріха

блудного мечтаніє, помисла же в том умедленіє, соізволеніє, услажденіє, скверная же осязанія і страстная прикосновенія. Князь же митарства того, сидяше на престолі своем, оболчен во одежду скверну і смрадну, піною кровавою окроплену. Єю же он яко царською багряницею красяшеся, і бісов множество предстояще єму. Тії, видівши мя, тамо дошедшую, много чудишася, яко достигох до них. І, ізнесше написаная блудная моя діла, обличаху мя, показующе лиця з ними же грішних в юності моей… Глаголаша же за мя святії ангели к бісом: «Но остави діла блудная от многих літ, і прочее в чистоті і воздержанії поживе постническьки…» І положиша ангели святії много от діл моїх, множає от дарованія Василія преподобного, і едва ізбавихся біди лютия, і ідохом…

…По сем прійдохом к митарству єресей, іде же істязуються неправая о вірі мудрованія, отступства от православного ісповіданія віри, недовірства, сомнінія в вірі, хули на святиню і прочая тим подобная. То митарство без іспитанія, яже о мне, пройдохом, і уже не далече от врат небесних біхом.

Но і еще срітоша нас злобниї духи посліднєго митарства, єже єсть немилосердія і жестокосердія. Жестокі же бяху істязателі тії, і князь їх лют, зряшеся же сух і унил от яростї дишяй огнем немилосердія. Тамо без милостї іспитуються душі немилосердних…

…Но ми благодатію Христовою і то митарство пройдохом безбідно, помогшим мі всюду молитвам преподобного Василія, даровавшего от своїх добрих діл много на моє іскупленіє.

Таже к самим вратам небесним з радостію приближихомся, горких митарств ізбивше. Бяху же врата небесная яко кристал пресвітел, і сіяніє зряшеся неізреченноє, і юноші в них стояху сонцеобразни, іже видівши мя руками ангельськими водиму, веселія ісполнишася, радующеся о мні, яко Божиїм милосердієм покриваєма, ізбих от митарств воздушних. Любезно убо нас срітше, ведоша внутрь. «Что же тамо видіх і что слишах, о чадо Григоріє! – глаголет преподобная Феодора. – Ність возможно ісповісти подробну. Видіх-бо, єже око чоловіческоє не виді, і слишах, єже ухо нікогда же слиша, ні на серце кому от живущих на землі взидоша та благая. Приведена же біх пред престол Божий, неприступний слави обстоімий херувімами, серафімами і множеством вой небесних, неізреченними пісньми всегда славящих Бога. І, падши, поклонихся невидимому і недовідомому Божеству…»

…Водима убо біх всюду, і видіх прекрасная селенія і обителі многи, любящим Бога уготованния, преісполненния слави і благодаті. Показоваху же мі водящиї мя особно обителі апостольськія, особно пророческія, особно мученическія, особно святительскія і коєгождо чина святих особни обителі. Каяждо же обитель красоти бе неізреченния в широту і долготу, рекла би, яко Царю-граду подобна, но несравненно краснійша, многі пресвітлі палати нерукотворенни імущая. Всюду же во обителєх тих слишашеся глас радості і веселія духовного і зряхуся лиця празнующих. Всі же, видівше мя, радовахуся о моем спасенії, срітаху же і лобизаху, хваляще Господа, ізбавльшого мя от сітей вражиїх…

Житіє рівноапостольної Ольги

Багато літ народ наш руський жив, бавлячись нескінченними війнами між собою, жив, жодного ладу і ніякого старшого над собою не маючи. Тільки коли на війну виходили, вибирали поміж себе одного мужа смілого й мудрого і чинили його старшим у себе, поки та війна тривала. А потім почалися межи ними заздрості, ненависті, й мали від того поміж собою великі і безконечні війни, в яких багато їх загинуло, а народ зменшився. А крім того, постав на них народ сусідній (або газари), котрі, звитяживши їх сильно, покорили. А як Господь Бог схотів ласку свою святу нашій землі явити, дав спокій, і обрали собі князя, щоб нами владарював, судив за кривди і від навколишніх ворогів боронив. І попросили собі від землі варязької (а вони називалися прусси) великого князя Рюрика, який прийшов до них на велике князівство, а з ним два брати – Синеус і Трувор – з усім родом своїм та людом немалим. І від цих варягів чи пруссів наш народ спершу пруссами, потім русами, а врешті, Руссю названо, а перед цим слов'янами називали. А інші розповідають, що народ наш був дуже великий і мужній і по всій землі розсіявся і від розсіяння Росією названий, а інші кажуть, що від волосся русого, а ще інші – що від князя Рюрика Руссю названо. Від князя отож Рюрика почалося велике князівство Руське, той усілякі порядки пристойні й ліпші звичаї встановив. Через декілька років

брати його померли, невдовзі й сам князь Рюрик помер, залишивши одного малого сина Ігоря, якого з князівством Руським віддав Олегові, родичу своєму. Цей Олег, владарюючи у вельми великій державі, мав війни з навколишніми землями і вельми багато їх підкорив Руському князівству, між ними й Царгород, так що і греки мусили данину давати.

Від цього кореня варязького в селі Вибут, що недалеко великого міста Пскова, народилася свята велика княгиня Ольга, хоч і не княжого роду була, однак знатного, бо Трувор братом Рюрика був. Мала обличчя гарне і мудріша всіх дівчат варязьких та руських; отже, не було їй рівної, а до того чистоту вельми любила, хоч і закону не знала. Коли Ігор, Рюриковий син, бувши молодий, у Псковській державі забавлявся полюванням, трапилося йому за рікою лов побачити, але не міг ріки перейти. Побачив, що хтось на човні пливе, і попросив, щоб його за річку перевезли, а вона, як князя, послухалась. А коли побачив Ігор, що це не юнак, а дівчина в нього перевізником, та ще й на обличчя вельми гарна ота Ольга, зараз же, бо молодий був, блудною похіттю запалився від самого тільки погляду і почав до неї слова невстидливії мовити. А вона, збагнувши, яку лиху похіть мав, про чистоту свою подумавши, його мову припинила своєю мовою, як мудра мудрого, кажучи:

– Чому, княже, тривожишся? Зрозуміла-бо зі слів твоїх, що хочеш з мене насміятися, чого упаси боже! Але прошу тебе, послухай мене, відкинь від себе лиху похіть, бо потім будеш і сам того соромитися. Згадай, що ти князь, а князеві треба бути як світильнику – бо як же можеш інших судити, коли сам зло чиниш? А ще й те знай, що нас тут тільки двоє, тому не можеш ти насильство вчинити, бо ліпше волію чистою втонути, та й ти зі мною мусиш, ніж чистоту свого дівоцтва стратити.

Такі і більше того слова говорила блаженна Ольга Ігореві. Князь же, чуючи такі мудрі слова, засоромився, мовчки переїхав річку, а згодом від'їхав до Києва.

Такий добрий був початок блаженної Ольги, яка ще не знала ані Бога, ані заповідей його не чула, а таку знайшла від Бога премудрість, щоб зберегти чистоту. Дивувався князь Ігор мудрій мові її, від чого прийшов у розум, а потому завжди пам'ятав нагадування тієї мудрої дівчини, а чистоти дотримувався. А коли прийшов у відповідний вік, наказав Ігор шукати гарну й мудру дівчину, щоб могла стати жоною йому. Коли ж зібрали їх немало, жодна йому не сподобалася, тоді згадав собі оту дивну й мудру дівчину, красу якої на свої очі бачив, а мудру мову якої власними вухами чув і, не забуваючи, в серці своєму носив. Тому-то, всіх інших відпустивши, послав по блаженну Ольгу вищезгаданого князя Олега, родича свого, і її було привезено до нього з належною честю і, за звичаєм народним, віддано йому за жону – від неї й народився Святослав, батько великого князя Володимира.

По смерті ж Олега, великого князя руського, сам Ігор став єдиновладний у всій Руській землі і з навколишніми народами великі війни провадив, ходив і на Царгород, і багато навколишніх країн завоював, і дань грекам встановив, й повернувся з миром, а відтоді мав мир з усіма аж до смерті, а смерть його така була.

Коли якось проходив своєю землею, беручи данину, трапилося йому прийти і до древлян, що нині звуться Поліссям, і там з людей надмірно велику данину стягав і відсилав до Києва, а сам ще там залишився, гадаючи ще більше урвати. Древляни, будучи вельми обдерті князем, зло на нього мали, бо надміру незвичайну данину з них брав, зібралися й убили його під містом Коростенем, що недалеко від Овруча. А ще замислили взяти й княгиню його, блаженну Ольгу, і своєму князеві за жону віддати, а сина їхнього Святослава зрадою вбити. І послали до Ольги своїх вельмож двадцять. А коли ті прийшли, сказала вона їм:

– Чи добре дійшли, вдячнії мої гості?

Вони відповіли:

– Добре. Вся земля древлянська прислала нас до тебе, велика княгине, розказати тобі, що князь твій, прийшовши до нас, як вовк неситий, понад міру данину брав і дуже нас утискав, чого ми не могли стерпіти: убили його. Але щоб ти не була смутна, просимо у тебе вибачення. Князь наш дуже молодий і гарний, а в усіх учинках та цнотах вельми тямучий, хоче мати собі за жону тебе, тому й нас з проханням до тебе прислав.

Блаженна Ольга, почувши про смерть милого мужа свойого, дуже за ним жалувала, а послів тих наказала живих у рів повкидати і землею засипати. І не досить їй було того, а надумала вона на всіх древлянах мститися і послала з хитрістю до древлян сказати:

– Коли хочете взяти мене своєму князеві за жону, хай прийдуть до мене всі перші ваші вельможі і нехай мене з великою честю провадять.

Вони, не відаючи хитрості її, послали до неї всіх вельмож своїх значних п'ятдесят, яким Ольга наказала в лазні митися, а сама ту лазню з ними спалила. Але і цього не досить їй було. Ще послала слуг своїх до древлян сказати:

– Ото вже йду. Приготуйте меду та інших напоїв в тому місці, де убито мужа мого, щоб я учинила поминки, згідно звичаю нашого, а потому піду до князя вашого.

І, як вона просила, було наготовано так. Вона там учинила плач великий над гробом мужа свого Ігоря і поминки, згідно звичаю свого. Наказала над гробом його могилу висипати, а потім древлян охітно частувати, а своїм слугам звеліла бути тверезими, а не впиватися. Коли ж побачила Ольга, що древляни п'яні, то наказала слугам своїм побити їх усіх, мовлячи:

– Винищіть на землі всіх бунтівників і убивць мужа мого, нехай противенці панам своїм (піднесли-бо руки на пана свого!) й інші свавільники в Русі, почувши про їхню загибель, боялися і не важилися б панів своїх губити, а зі страхом служили і корилися.

І убито було в той день п'ять тисяч древлян. А те вчинивши, Ольга вернулася до Києва і через якийсь час, зібравши велике військо, пішла з Святославом, сином своїм, на древлян, щоб іще помститися за смерть мужа свого, і за малий час завоювала всю землю їхню, тільки найзначніші вельможі, зібравшись у місті Коростені, міцно боронилися, що не можна було їх і за рік взяти. Ольга замислила хитрість і послала до них сказати:

– Чому ви в місті з голоду гинете, не бажаючи мені покоритися? Уже ж уся ваша земля мені піддана, і всі в мирі живуть; коли ж ви мені покоритесь, невелику візьму з вас данину, залишу в спокої, тільки дайте мені від кожного дому по голубу й по горобцю.

Вони, приймаючи це за правду, з радістю послали їй голубів та горобців, а Ольга, взявши ту данину, пообіцяла їм мир, а вночі наказала слугам до кожної пташки прив'язати сірку з вогнем, у хусточки зав'язавши, і пустити. Пташки летіли в місто, кожна в своє гніздо, і запалили місто. А люди, бачачи те, бігли з міста, а Ольга наказувала їх ловити: одних убивати, а інших у полон брати. А решту, що залишилася в живих, обклала даниною тяжкою і, добре помстившись за смерть мужа свого, вернулася до Києва з сином своїм Святославом. В рік цей, залишивши сина свого в Києві, сама поїхала до Новгорода, споряджаючи землю й засновуючи міста, села, дороги, мости, і, зібравши данину, знову повернулася до Києва і жила в мирі.

Коли Бог захотів вибрати собі людей нових і сліпотою осліплених русів світлом благодаті своєї осіяти і до пізнання себе, істинного Бога, привести, а віру православну прищепити, уздрів її до того здатною, бо всіма цнотами християнськими себе прикрасила, милостиню убогим давала, чистоту заховала, мудрість мала, а ще справедливо судила, і тому вселилась у неї ласка Святого Духа. Замислила, згідно до приряджения Божого, до Царгорода їхати, що і вчинила року 955-го, за царювання Константина, сина Неонового, а патріарха Поліекта (а за Кромером – Іоана Цимисха і патріарха Феофілакта, а за іншими – Фотія). Прийшла блаженна Ольга до Царгорода, де була зустрінута з великою честю царем і патріархом, і сам цар узяв її до своїх палаців і гарно її пошанував. А коли побачив цар, що красою й мудрістю стоїть вона вище інших жінок, вражений красою її, захотів мати її собі за жону, бо був цар молодий і не мав ще жони. Багато він їй говорив і про одруження, але вона, зрозумівши, відповіла, як мудра жінка:

– Не для того я сюди приїхала, а тому, що поганка, я і син мій Святослав, якому ви данину даєте, Бога правдивого не знаємо. Почувши про вашу православну віру і правдивого Бога, якого ви шануєте, і про службу чисту вашого закону, прагну і я тієї святої віри і тому ж правдивому Богові поклонятися. А про те, що ти говорив, потім мову вестимо, а поки постарайся, щоб я була хрещена святим патріархом, а ти будь мені хрещеним батьком, а коли того не вчиниш, то я поїду нехрещена.

Цар попросив святого патріарха, аби той її охрестив, а він, навчивши її православної віри, охрестив її в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, і дав їй ім'я в святому хрещенні Єлена, і благословив її, кажучи:

– Будь благословенна між жонами руськими, бо залишила ти темряву й полюбила світло. – І сказав про неї: – Хай благословляться сини руські до останнього роду внуків твоїх.

І навчив її добре віри святої: і як Богові молитися, милостиню добру убогим давати, піст відбувати, чистоту духовну й тілесну стерегти й інші всілякі цноти християнські виконувати. А

вона, як земля плодовита чи як губка, приймала все у себе. Потім дала святому патріарху багато золота і коштовного каміння на потреби церкви. Після хрещення взяв її цар зі святим патріархом до палат своїх і там добре пошанував і нагадав обітницю свою, кажучи:

– Ти з ласки Божої стала християнкою, тепер виходь за мене заміж.

Відповіла вона йому мудро:

– Як же ти мене хочеш мати, царю, за жону, коли сам мене хрестив і назвав дочкою своєю. А в християн, як сам добре знаєш, такого звичаю нема – не мені тобі це нагадувати. Не для того-бо, як відразу говорила, я сюди приїхала, щоб з тобою царювати, не хочу тобі царицею бути, царю смертному, бо уже пошлюбилась з Христом, царем небесним, з яким навіки царюватиму. Як ви ж самі кажете, є інший вік, де ті, що Бога люблять, без кінця живуть і вічні веселощі в царстві небеснім мають, якого і я всією душею прагну досягти, для чого й охрестилася. А земного царства досить мені і в Руській великій землі, де самодержцем мій син Святослав.

Багато інших премудрих слів мовила, а цар, те чуючи, дав їй в тому спокій і відпустив з миром і дарами великими. Блаженна Ольга попросила святого патріарха благословення і молитву святу в дорогу, щоб дав їй священика, мовлячи:

– Нехай при мені завжди за звичаєм християнським служба справляється, то хай мені буде отець, пастир і вчитель замість тебе.

І святий патріарх благословив її, і молився за неї, і дав їй чесного хреста (цей святий хрест, якого блаженна Ольга взяла від святого патріарха, мав такий напис: «Хай обновиться Руська земля до Бога святим хрещенням». Цей святий хрест великий князь Ярослав Володимирович, правнук її, заснувавши церкву св. Софії в Києві, поставив у вівтарі з правого боку) і святі образи, книги й інші речі священика й благословення своє і відпустив їх з миром.

Блаженна Єлена радувалася душею і тілом, взявши святість і благословення від святого патріарха, і пішла з миром у землю свою, славлячи в трійці єдиного Бога. І, прийшовши до Києва, жила за наукою святого патріарха: в пості і молитвах день і ніч, милостиню щедру убогим даючи, чистоту душевну й тілесну, яку ще, будучи нехрещеною, мала, бережучи і всілякого гріха остерігаючись, жила серед великої кількості поган, що темнотою були засліплені, нічого не боячись, – були вони, мов дикі звірі. А вона, як світла зірка перед сонцем, ішла і світлий день православ'я руським людям з'являла. Вся пильність її була в тому, аби все поганство вірою Христовою було освічено. І сина свого, великого князя Святослава, ненастанно вчила, щоб пізнав Христа і охрестився, а також бояр і всіх людей, до яких говорила:

– О сини руські, послухайте мене і пізнайте Бога правдивого, в Трійці єдиного, творця неба, і землі, і всіх речей видимих і невидимих, а залишіть поганих бовванів, які вас у таке шаленство привели, бо бездушним, глухим і німим вірите. А вони вам жодної допомоги дати не можуть, тільки згубу вічну душ ваших. І їх ви за богів собі маєте і всю надію свою на них покладаєте, а вони не є богами, а ошуканством бісовим. Ви добре знаєте, що і я в тому невір'ї сліпотою була огорнена, не знала дороги до вічного життя. А коли пізнала я від правдиво знаючих, що нема під сонцем іншого Бога, окрім цього, в якого і я увірувала і хрестилася в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа.

І багато їх учила вірі, і деякі з них увірували й охрестилися. А син її, великий князь Святослав, який звичаєм був, як звір, і вельможі його також про те мало дбали і її в тому не слухали, тільки ж хреститися нікому не забороняли, хоч і насміхалися з таких. А свята завше за сина свого молилася Господу Богу і його часто упоминала й учила, але нічого не досягла від непокірного сина свого. Сприяла вона наверненню всіх людей Руської землі, як інша цариця Єлена, котра з сином своїм весь світ просвітила святим хрещенням, так і ця наша блаженна Єлена, як правдива учениця Христова і єдиноревнильниця святих апостолів, обходячи міста і села своєї землі, всім людям проповідувала учення й віру Христову. А віруючим данину зменшувала, іншим і всю відпускала, ідолів руйнувала, а на їхніх місцях церкви й хрести ставила, від яких потім багато див було, й пророчила, що Господь не допустить, щоб рід руський у невірі гинув, і навертала їхні серця до розуму православ'я, як її.

Якось проходила вона землю свою, і трапилося їй бути в якомусь великому лісі над рікою великою на ймення Плоскова, і побачила там божественне видіння, тобто місце це осяялось трисвітлими променями сонячного божества, аж годі було дивитися. І зраділа цьому видінню,

подякувала Господові Богу і, до своїх обернувшись, пророчила, що на цьому місці має бути церква в ім'я святої Трійці, а до того монастир і місто велике. Помолилася на цьому місці довго і хреста там встановила. А потім знову божественна Ольга повернулася до Києва і, там живучи, багато добра чинила: убогим щедру милостиню давала, гостей і перехожих всім достатком наділяла, навіть коли з поган були, рівняючись до свого владики, господа Ісуса Христа, котрий сонцем сяє над злими і над добрими і дощ посилає на праведних і грішних. Через якийсь час згадала блаженна про те видіння, що на ріці Плоскові бачила, і послала туди багато золота, щоб заснувати церкву святої Трійці, там же і місто велике було закладено – Псков, за пророцтвом її. Працювала для поширення віри святої аж до чесної сивини, велику користь чинячи землі Руській.

У той час син її Святослав, залишивши її з дітьми своїми – Ярополком, Олегом і рівнопрестольним Володимиром, пішов завойовувати Болгарську землю, де взяв вісімдесят міст і столичне їхнє місто Переяславці, в якому і жив (це місто Переяславець Кромер називає Дерестець). В той час довідалися печеніги, що Святослав пішов на болгар з військом, зібралися й напали на Київ, але молитвами святої Ольги не взяли самого міста, оскільки Претич, Святославів воєвода, напав на них зненацька вночі і відігнав од Києва. А потім сам Святослав, прийшовши з великою кількістю війська, до кінця їх розбив і прогнав. Блаженна Ольга велику подяку склала Господу, що врятував її од облоги. Онуків своїх вчила святої віри, але хрестити не сміла, бо впертий був син Святослав. А він, прогнавши печенігів, прийшов до Києва і хотів знову йти на болгар, щоб там жити, повідаючи:

– То середина мого князівства, і там мені добре ведеться: від греків – золота багато, тканин, вина, овочів і коріння різного; від чехів, так само й угрів, – золота, вина і коней, а з Русі – хутра, меду, воску і людей.

А блаженна Ольга просила його, щоб не відходив, кажучи, що смерть її близька, і так мовлячи:

– Сину мій милий, чому йдеш чужих шукати, а своє на кого покидаєш? Діти ще малі, а я, як бачиш, стара, до того ж вельми хвора, кінець життя мого приходить. Тепер ні про що я так не турбуюся, як про тебе, що багато чому тебе вчила, провила й упоминала, щоб покинув ти темінь ідолопоклонську і звабу бісівську, а пізнав світло віри християнської і правдивого Бога, в Трійці єдиного, якого я пізнала. Ти за те не дбаєш, відаю добре, що через упертість і неслухняність свою легковажиш прохання й упоминания родительки своєї, – чекає на тебе на землі біда велика, а по смерті вічна мука. Тож прошу тебе, не йди нікуди, поки я не помру, а коли віддаси моє грішне тіло землі, то йди, куди хочеш. По смерті моїй не чини наді мною нічого з обрядів та забобонів поганських, але священик мій нехай поховає тіло моє грішне за звичаєм християнським. І могили наді мною не треба насипати, ні тризни чинити. Але пошли золота багато до Царгорода, до святого патріарха, і хай той за душу мою грішну помолиться Господу Богу і накаже служби Божі іншим священикам за мене служити і іншим милостиню дасть. Інакше щоб не чинив, уже-бо час і кінець життя мого дочасного (як сказала) прийшов, щоб до любого мені Христа йшла, в якого вірую.

Це чуючи, Святослав вельми плакав і все наказане обіцяв виконати, тільки вірити у Христа не схотів. А через три дні, дуже хворою будучи, дякувала вона Господу Богу й святій Богородиці, яку в усьому за помічницю мала, також і всіх святих в молитві закликала. І, коли прийшов час розлучення з тілом у неї, прикликавши священика, святу сповідь учинила, прийняла божественні й животворящі тайни Господа Бога і спаса нашого Ісуса Христа і, радуючись, віддала святу душу свою в руки Господу Богу, якому вірно служила, відійшовши до вічного мешкання і палацу небесного. Померла року 6477, а від різдва Христового 969, місяця липня 11 дня, жила літ усіх своїх 80, і поховано її з великим плачем від усіх людей на тому місці, яке сама свята вказала.

А в літо 6497, а від Різдва Христового 989, за пророцтвом блаженної, коли Господь просвітив святим хрещенням всю Руську землю через онука її великого князя Володимира, на якого впало добре насіння святої науки блаженної і стократний колос видало за преосвященного митрополита Леонтія (котрий перший був після Михаїла), що хрестив Руську землю, тоді святий князь Володимир в двадцяте літо по смерті святої заснував церкву в ім'я пресвятої Богородиці в Києві, на яку десятину велів давати, після чого її Десятинною і досі

звуть, переніс до неї з належною честю її святі мощі, від яких див і зцілення багато було тим, що до неї приходили, в славу пресвятої Трійці, якій належать від нас усіляка слава, честь і поклоніння нині, завжди і вовіки віків. Амінь.

Легенди і перекази

Батькове благословення

Дніпро і Десна – це ж були колись люди. Давно, Бог зна й коли, у Богатиря Лимана росло двоє діток – син Дніпро і дочка Десна. Діти повиростали, а Лиман зістарівся й каже:

– Ну, дітки, завтра на зорі приходьте – буду вас благословлять!

Полягали вони спать. Десна була старша, а Дніпро менший. От Дніпрові й захотілось першому взяти в батька благословення. Вранці, як тільки зійшла світова зоря, він перший пішов до батька:

– Благословіть, тату!

– А де ж Десна? – каже Лиман. – Вона ж старша!

– Та вона спить. Батько поблагословив.

Порозвертав Дніпро гори, порозчищав гирла і заріс степами. Проспала Десна зорю, прокинулась – аж брата вже нема! Вона до батька:

– Благословіть, татусю! Він поблагословив і каже:

– Біжи. Як обженеш Дніпра, старша будеш. Побігла вона й ворона взяла. Високо піднявся ворон і полетів показувать дорогу. Багато разів доганяв він Дніпра, багато разів і Десна повертала до нього, а все-таки не випередила його. Як почула од ворона, що Дніпро вже далеко, вона прихилилась до брата і злилась із його гирлами. В Десні вода пробілувата, а в Дніпрі – ворона.

Змієві сліди

Татарські степи колись були од Синього моря та аж туди, за запорозьку границю – майже без малу не до Лубен. Там і досі є межа, і буде вона, поки світ сонця. Я бачив ту межу своїми очима.

Їздили ми колись у Полтавську губернію. Поминувши слободи Пироги, Жуки й пана Замулу, дивимось – коли поперек дороги насип із хату заввишки, а задля проїзду прокопано ворота. Насип цей видно скрізь, скільки очима зведеш – аж до Азовського моря… Оце вам і межа татарська.

З того насипу, видно, татари колись і кріпості робили: скрізь покопано. Бог його зна, як воно по книгах, а в нас розказують, що рівчак і насип виорано змієм. Там як роздивитися, то чисто тобі рілля, тільки велика. Видно, де чересло різало і як поличка одвертала скибу.

Давно, кажуть, ще зараз після Христового народження, жили там люди такі, може, як оце й ми, хрещені. А між ними Кузьма й Дем'ян.

Поселився в тій землі змій, і став він людей пожирать. Жер, жер, собача личина, а далі вже дійшла черга й до Кузька та Дем'янка. А вони були козаки сильні, та ще й ковалі. Заперлись вони дванадцятьма дверима в кузні і давай кувать плуга на нього. Викували плуг такий, що його зворушить з місця пар сорок волів.

Приліз змій; давай добиратьcя до них, давай лизать ті двері. Як пролизав останні двері, так і сунувся до них… Дужі були Кузько та Дем'янко, взялися за того змія: один держить за язик, а другий гатить вершлягом[360] по голові. От як упоштували[361] гаразд, давай змій проситься.

– Пустіть, – каже, – братця! Половину царства дам…

---

360 Вершляг – молот.

361 Упоштувати – тут у переносному значенні: пригостити.

– Добре, – кажуть. – Тільки давай попереду перемежуємо царство.

Взяли тоді накинули йому на шию залізний ретязь, запрягли в плуг і давай орать. Один іде за плугатаря, а другий збоку потягає вершлягом, бо ціпом його, клятого, не дошкулиш…

Оре змій, аж очі рогом лізуть, аж вогнем із нього палить. Дійшли до моря. Змій тоді – у воду і давай пить згарячу. Пив, пив та й лопнув! Тоді як полізли з нього гадюки, ящірки, черепахи, жаби…

Ту ріллю і тепер не перейдеш: улучай у ворота. Таке-то було колись!.. Отож від того часу й гадюки, ящірки, черепахи та жаби повелись. А Кузьма з Дем'яном присвятилися, їх і тепер почитують у церквах.

Бог, Христос і диявол

До Христового народження в Бога з дияволом була розписка: поки людина жива, вона Божа, а як помре, – дияволова. Бог поклав ту розписку в скриню й кинув її в Ордань-річку.

Народився Христос. Прийшов час хреститься, він пішов до Ордані й прийняв хрещення. Став виходить із води – Ордань загорілась. Згоріла й скриня з розпискою. Пішов Христос у пекло за душами, а диявол і не пуска:

– У мене, – каже, – розписка є…

– Ну, покажи, – каже Христос.

Лукавий пірнув раз – не знайшов, пірнув удруге – не знайшов, пірнув утретє, а Господь і заморозив Ордань на три аршини. Товкся той лукавий, товкся і пробив лід рогами… Вискочив із води, а Ордань знову замерзла…

Надворі мороз, вітер – аж дух забива! Лукавий змерз, хотів у воду, так лід товстий. Він і зостався мерзнуть.

Христос питає:

– А що, дістав розписку?

– Нема.

Взяв Христос і повипускав душі з пекла.

Від Водохреща до шести тижнів баби не ходять прати сорочок, бо гріх: як баба ляпне сорочкою, то чорт і вскочить в ополонку. Хай краще чорт мерзне: менше людям шкоди.

Заміри диявола

Як прогнав Бог диявола з неба, став він прохать, щоб дозволив верховодить людьми. Бог не дозволив. Почав диявол огризаться:

– Я слухать не буду!

– А я буду побивать громом!

– Я під камінь сховаюся.

– Я й там найду.

– Я під чоловіка: ти пожалієш чоловіка – і мене не уб'єш.

– Чоловіка уб'ю і пущу в рай, а ти згинеш…

Від грози бувають пожежі: то диявол сховається в хату, а Бог уб'є його й спалить. Буває, що грім чоловіка уб'є.

Це значить – чоловік не встиг перехреститься, а диявол і сховався під нього.

Як грім загримить, треба зараз хреститься…

Здобич диявола

Ув одної ткалі був невеличкий хлопчик. Заставила вона його сукать цівки, а він і не схотів. Вона тоді давай клясти! Потім випустила човник і сказала:

– Подай!

Не схотів він і подать. Кляла вона його, кляла, а потім і сказала:

– Щоб тебе чорти взяли!

Хлопець вискочив з хати, вихор схопився і поніс… Летить той хлопець і кричить:

– Ой пропав же я, пропав: прокляла ненька!

Проклятих дітей багато на світі є: вони нещасні. Кажуть старі люди, що вони з'являються вночі. Хто догадається, накине на дитину хрестик, – диявол і відпустить. Хто не догадається, – дитина затужить і йде до лукавого.

Матерям, що проклинають дітей, прощення од Бога нема.

Душа людини

Як розстається душа з тілом, то її намагаються вхопити лукаві. Тоді підступають три янголи і геть проганяють лукавих. Вони беруть ту душу, і скрізь водять, та показують, яке вона добро зробила. Як давала милостиню, ведуть у горницю, де накриті білою скатертиною столи, і там сидять всі убогі, а перед ними – всяка харч. Потім лукавий показує їй всі гріхи і всіх людей, перед ким вона провинилась. Душа тоді бачить усе, що робила змалку і до смерті… Потім через шість неділь підхоплять ту душу янголи на крила і несуть на схід сонця. Там їм треба пролетіти всі, стільки є, митарства…

Душа людини схожа на голуба, тільки її не видно. На голубів схожі і янголи: вони білі й невидимі. Голубів гріх їсти: це душі померлих людей…

Вовки – Юрієві собаки

Вовки – це Юрієві собаки. Одного разу ішло два чоловіки. Один каже:

– Ходім де-небудь заночуємо, бо я вовків боюсь.

А другий каже:

– Я сам од чотирьох одіб'юсь.

– Ні, – каже перший, – давай заночуємо. Бог його святий зна, що ще буде.

– Буде те, що я знаю.

От той, що не боявся, пішов собі шляхом, а той, котрий боявся, пішов на вогонь, що світився в степу. Приходить до вогню, аж там вовків така сила, а посередині Юрій їсти їм варить.

– Не бійся, – каже, – чоловіче, вони тебе не займуть. Звідки ти?

Він і розказав, як вони йшли вдвох.

– Я, – каже, – кажу: буде Бог зна ще що, а він каже: буде те, що я сам знаю.

От Юрій і послав чотирьох вовків. Прибігають вони назад: не взяли. Послав він ще шість – і ті не взяли; послав він дванадцять – так ті вже й розірвали.

Це тому чоловікові так Бог поробив за те, що він казав: «Сам знаю, що буде». А так не годиться казати. Треба казати: «Буде, як Бог дасть».

Через що зайці стали куці

Їхали якось чумаки мимо одного лісу та й спинились там спочити. На гарбах у їх було дві бочки горілки, і ото як тільки схочеться якому чумакові випить горілки, то він одіткне свою бочку, підставить рота під чопа та й п'є собі, скільки хоче. Теє діло та піддивився москаль, ідучи з служби додому. Бачить він, що чумаки п'ють горілку з бочок, сів та й приховався десь за дерево. От як тільки чумаки повпивались та полягали спати, він вийшов з засідів, підліз до однієї бочки, одіткнув чопа, напився горілки до самого витріщока та й пішов собі своєю дорогою, а бочку й не заткнув чопом. Як потекла ж з тієї бочки горілка! Як потекла горілка! Набігла аж ціла річка. Тоді до тієї річки як поналітало журавлів! Понапивались вони з тієї річки горілки та там же скрізь і полягали, як мертві. А москаль, ідучи, поназбирав їх кілька десятків, попідтикав кругом себе під пояс та й пішов. А коли ті журавлі одійшли од горілки, то почали махати крилами та й підняли того москаля до небес, аж під саму хмару. Коли тут у москаля пояс візьми та й розірвись, і москаль полетів зверху вниз, на землю, та попав якраз на зайця. Сів на нього верхи, ухопивсь за хвіст та й сидить. Заєць з переляку як рвонеться, так у москаля в

руках тільки хвіст зостався од зайця! В рівному степу хіба тільки вітер дожене його.

Хоч історія ця й проста, а з тієї пори всі зайці стали куці: тільки один цурпалок стирчить та білою цяткою блищить.

Як пізнати відьму

Відьми бувають рожденні й роблені. Від них велика шкода людям: то корів доять, то псують, то закрутки крутять у хлібові. Хто закрутку скосить, у того буде руки й ноги крутить або нападе різачка, живіт болітиме.

Пізнати відьму можна у Великдень: в заутрені вона цілує замки в церкві. Можна ще пізнать, як скотину виганяєш у череду. Розговівшись паскою, не бери ціпка, а вигонь скотину мечиком із терниці, якою коноплі труть. Відьма тоді забіжить перед тебе й спитає:

– Хіба в тебе ціпка нема?

Це буде відьма.

Відьми бояться собак-ярчуків[362], а малих щенят душать. Як хочеш вигодувати ярчука, викопай яму, посади собаку і накрий осиковою бороною. Годуй до року: тоді відьма не задушить.

Лісовик

Лісовик – це з тої людини, що сама собі смерть заподіє. Ходить він поверх дерев та все гукає:

– Ге-е-ей!

Одного разу косили біля озера косарі та там і заночували. Коли це щось уночі як гукне по тім боці:

– Но!

Де не взялася після того вогняна полоса та так дуби аж до землі й почала класти. Трохи-трохи в косарів і куреня не знесла. Отож лісовик їхав!

А то ще був один дід, так йому раз таке було. Чує він: щось у лісі кричить, ніби кличе. Він і пішов на крик. Коли там чоловік – та й зчепилися. Дід був той не останнім чаклуном, тому й не піддався лісовикові. Вовтузилися ото доти, поки й півні заспівали…

Лісовик такий, що й людину задавить.

Де взялися тютюн і горілка

Колись-то в запорозьких пущах жив пустельник. Довго він там жив, і стало йому сумно: не їсть, не п'є, не молиться…

Прикинувся лукавий чоловіком і приходить до нього.

– Чого, пустельнику, журишся?

– Того, – каже, – що один у пущах. Сумно…

– На тобі каламарчик з порошком. Понюхаєш – буде наче вдвох.

Пішов нечистий. Пустельник смикнув носом раз, вдруге, втретє, чхнув – і стало йому весело. На другий день іде знову нечистий.

– А що, – каже, – як?

– Весело, – каже, – наче вдвох!

– На ж тобі зілля і трубку. Покуриш – буде наче втрьох. Пішов.

Покурив пустельник і повеселішав ще дужче. Приходить нечистий на третій день.

– А що, – каже, – як?

– Весело, – каже, – наче втрьох.

– На тобі каламар з каплями. Як вип'єш – буде наче вдесятьох.

---

362 Ярчуком називають поміс собаки з вовком, або собаку з вовчим зубом, або щеня, яке сука народила одинцем.

Пішов.

Випив пустельник, і стало йому наче вдесятьох. Як заспіва, як заграє, як підніме поли!.. Пішов гопака навприсядки.

Лукавий приносив йому тютюн і горілку, бо це його вигадка.

Походження й доля запорожців

Був колись якийсь руський цар, що стояв під страхом у чужоземця… Це давня давнина… Так ото наш цар тому неприятелеві і платив данину людьми. Було, займе, як отару овець, та й жене. Хто, було, піде до неприятеля, то вже не вернеться: поминай, як звали.

От раз наш цар послав тому супостатові людей найодбірніших. Вийшли вони в степ, порадились і кажуть:

– Чого ми підемо до проклятого мухамеда? На заріз? Є між нами ковалі, шевці, ткачі, гончарі, шаповали, є знахарі, характерники. Давайте тут жить.

Подались вони в ліс, у пущі, повикопували землянки і давай жити.

На другий рік знову найшло людей, на третій – знову. Стало ціле військо. От супостатський цар і пише нашому:

– Чом ти людей не даєш?

Наш і відповідає:

– Посилаю тобі щороку…

Багато років минуло відтоді, попереміняліся і царі в землях, а люди все намножаються і намножаються в дикім степу. Став неприятель докучать їм набігами, – і давай вони біля нього ворожить. Скільки не пошле війська, – вони все і перерубають… Характерники були великі! Стала ходить чутка, що живуть десь запорожці – таке військо, що й не приступиш. Орудував ними кошовий-характерник.

Земля тоді була дика. Кишів звір, гад та птиця.

Жили так запорожці, поки одвоювали в турка землю: од Орелі та до моря шириною, від Бугу-річки та аж до Горілого Пня довжиною. Горілий Пень був під Донщиною, за Савур-могилою. Там могила, а біля неї ріс дуб, і такий товстючий, що насилу, було, п'ять чоловік обхопить. Як усох той дуб, його обпалили; і довго чорнів він серед степу. Його видно було за сорок верст.

Як сплюндрували Запорожжя, то біля того горілого дуба жив якийсь гайдамацький ватажок, а на Савур-могилі другий – Сава. Ото перший як схоче до себе викликать Саву в гості, то почепить на дуба копицю сіна, діжде ночі й підпалить. Побачить Сава вогонь – на коня і скакає…

Тепер нема запорожців: під турка пішли…

Стали вороги докучать цариці, що буцім би то запорожці шкоду роблять. Вона зібрала військо і пішла на них. Зійшлись москалі, зійшлись і запорожці. Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють… Понабирали повні заполи куль та й пішли до цариці.

– Великий світ, матусю! На тобі оці заряди, вони, може, згодяться.

Вона здивувалась, та й каже:

– Являйтесь ка мне, я вас угащу.

Зібрались запорожці до неї, а вона й пита:

– Как вы живете, яловое Запорожское войско, без жен?

– Живемо, – кажуть, – так: сорочку поки впослідив, доти й обідрав, бо нікому прать…

Угостила вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивиться: хто чоботи квацює дьогтем, хто матню латає, хто кашу варить, хто нужу б'є, а інший вуса крутить…

– Что же у вас такое нестройное войско? – пита цариця кошового.

– Та так, – каже, – матусю… Замирення – нема проти кого строїться…

Стали запорожців притіснять, став Потьомка[363] населять слободи, саджать німців… Взяли вони і подались: які на Кубань, які посунулись у Туреччину.

---

363 Потьомка – фаворит цариці Катерини II князь Григорій Потьомкін.

Прийшли, а паша й каже:

– Тоді я вас прийму, як заприсягнете вірно служити у моїй землі.

– Добре, – кажуть, – згодні.

Стали збирати їх під присягу, а в них у кожного в торбині була християнська земля. Вони понасипали в чоботи землі, підійшли під присягу й кажуть:

– На чиїй землі стоїмо, тому цареві будемо й служить!

Так вони й робили: було, в Туреччині живуть, а поміч дають своїм, хрещеним.

Чим займалися запорожці

Запорожці займалися всім. Між ними були люди всякого стану: шевці, кравці, ковалі, гончарі, були столяри і такі майстри, що робили гарбички, вози. Тоді цих німецьких бричок не було, а були невеличкі вози, аби хліб перевезти.

Були такі, що табуни стерегли, за товаром гляділи, коло отар стояли. Ці вже й звання мали: чабани. А то такі були, що й городину розводили: капусту, кавуни, дині, огірки, табак. Були й лікарі такі, що рани залічували, від гадюк відшептували. Між козаками були й такі хлопці, що начальству та старшині запорозькій прислужували. Всяких було.

Грабарі були, що копали колодязі та льохи. Деякі сиділи по пісках, деякі й хліб засівали. Земля була в них вільна, спільна, степів не ділили. Де хто оббере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда. Ти живеш там, там і володій. Копай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй, тільки вже звись не лицарем, а сиднем або гніздюком, гречкосієм.

Цей уже й женився, від того він звався ще баболюбом. Худоба – то його й багатство було. А ті, що йшли на війну, ті вже там розживались. Розбивали різні городи лядські та турецькі…

Був їм і спочинок. Вони оце б'ють-б'ють ляхів або турків, а потім, як приїдуть на Січ та як загуляють, так неділі дві або три бенкетують. Горілка була дешева, так вони ту горілку, мед, пиво, як воду, тягнуть. Танцюють, музики водять, у карти грають. А як полягають коло куренів, то попихкують із люльок, балакають між собою та радяться, звідкіля знову заходити на турків.

Люльку курити – це найперше діло було в запорожців. Про одного отамана розповідають, що як принесли йому паску на Великдень, то він, замість того щоб розговляться, й каже козакам:

– Нехай, хлопці, паска постоїть, а ми спершу люльки потягнем.

Отож воно саме в запорожців і було; люлька в них найперша подруга.

У запорожців от ще що водилось: окрім того, що кожний козак мав собі люльку, а то ще й у кожному курені була одна люлька на все товариство – велика, повицяцькована бляхами, намистом, вибита гвіздками…

А грали козаки на всякій усячині: на ваганах, на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на кобзах. На чім попало, на тім і грали. Оце як заграють скільки там є тих музикантів, так аж сама земля танцює… А самі танцювали вже так, що проти них ніхто на світі так не витанцює. Увесь день музиканти не вгамують їх.

Запорозька вдача

Запорожці – то народ вихватний, на всякі діла здатний. Інші такі були, що й грамоти не вчилися, а читати так добре читали, що й учений так не прочитає.

Раз одного запорожця питають:

– Як ти навчився грамоти?

– А як!.. Спав я в хаті, стало мені душно. Я пішов під стіжок та й лежу. А тут летить пташка. Як клюне мене в лоб, – так кров і побігла. І став я все знати, і книжки читати.

А сила яка в них була! Хоч у старого, хоч і в малого!

Іде раз кошовий, аж дивиться – дитина семи літ заглядає на дзвіницю.

– Чого ти, мале, заглядаєш на дзвіницю?

– А я туди гармату зніс.

– Ти?!

– Я.

– А піди назад знеси!

Воно пішло та й знесло. От які тоді люди були! Тепер хоч десятеро коней запряжи, то не знесуть. А про старих запорожців – то вже й казати нічого! Вони оце було як говіють, то піп і приказує їм:

– Пани-молодці, котрі з вас мають велику силу, то втягуйте повітря в себе…

Бо були такі, що як дихне, то піп із причастям і впаде. Сила страшенна була! А воювали вони так. Стануть було, а проти них двадцять ворожих полків вийдуть. То полки самі себе поріжуть, кров тектиме по черево коням, а запорожцям байдуже! Стоять та сміються. Один лише васюринський козак було й не сміється. Той зарядить пістоль губкою та й стріляє… А це все від того, що вони знаючий народ був. На своїй землі їх ніхто не міг узяти. Було, як куди їдуть, то зараз землі під устілку накладуть, у шапки понасипають та й їдуть, говорячи:

– Хто чоботи скине, тому й смерть. А хто шапку зніме, тому голову знімуть.

Так і їдуть собі. Доїдуть у місто яке, – п'ють, гуляють, музик водять, танцюють; а як почне світати, посідають на коней та й поїдуть. І всі чують, як вони й розмовляють, як і коні у них хропуть, а їх не бачать.

Раз були вони в Петербурзі. Зайшли в палац, їм стільці подають, а вони посідали на підлогу та й сидять. Приходить до них Катеринич. Дивиться, що вони сидять на підлозі, – і давай з них сміятись. Потім підняв руку над одним запорожцем та й цілиться його вдарить.

– Рубай, рубай, – каже козак, – коли підняв!

Так де тобі рубати! Як підняв руку Катеринич, то так вона й зімкнулась, так і заклякла…

Запорожців не зігнали з Січі, а вони самі пішли кудись на райські острови. Там і живуть. А перед кінцем світу знову прийдуть і знову своє відшукають.

Прикинувся вовком

Раз запорожець Матвій Шуть уночі рибалчив. Під'їхав до берега і перебирає сітку. Коли це шелесть-шелесть та з берега – плиг у каюк! Плигнуло й сидить у носку. Дивиться Матвій – вовк, та ще й здоровий! Що йому робити?..

Що стане каюк повертать до берега, то вовк до нього гр-р-р! А потім і заведе стиха: аввв-у-у! Стане одпихать на річку – вовк сидить тихо. Взяв тоді дядько і повіз його з Сагайдачного на той бік. Під'їхав до берега, вовк вискочив, стряхнувся і побіг. Вибіг на гору, сів та як завиє, аж луна ляга Дншром. Матвій перехрестився і повернув каюк на Дніпр.

Пройшло три роки… От раз їхали козаки через Кічкас і завернули до Шутя в Сагайдачне.

– Здоров був, Матвію!

– Здорові були!

– Чи пізнаєш? – питає один.

Шуть приглядається.

– А-а, це ти, Павле? Здоров, братику, здоров! Та й давно ж ми бачились…

– Та де ж, пак, чи не давно?

– Аякже, годів десять або й більше буде… Знаєш, як їхали з Польщі?..

– Знаю, тільки то давня річ. А пам'ятаєш ти, як ми з тобою бачились три роки назад?

– Три роки? Що це ти кажеш?

– А хіба забув, як перевозив вовка?

– Вовка?

– Вовка ж! Ото був я… Прийшлось тікать з бувальців, так, щоб кому не взамітку, я шкуру на себе і пробіг вовком. Тепер заїхав подякувати тобі, Матвію, за перевіз…

Погостювали сіроми й подалися степами.

Боротьба з ординцями

Колись були великі набіги.

Оце що по степу могили, – тут було все стоять верхові козаки і виглядають орду. Як тільки побачать здалеку куряву або звір біжить звідки, – ото вже і знай, що орда недалеко. Козаки тоді й дають знати в слободи або кошовому.

Вночі, було, припаде козак до землі та й слухає. Як стугонить земля, то ото суне орда. Тоді запорожці розкладають на могилах вогнища, а самі – на коней та й скачуть до свого стану. Поки добіжать, то кошовий уже й на коні грає, уже й литаври гудуть.

Як козаків велика сила, то орду, було, не пустять у слободу, а стрічають її в степу. Де зустрінуть, там її й виколять.

Як запорожці взяли Азов

Ще як був Азов турецькою столицею[364], там стояло багато війська. От козаки й схотіли взяти його.

Отаман і каже:

– Знаєте, братчики, що? Силою, може, і не візьмемо, бо кріпость велика, а хитрощами візьмемо скоріше.

Поробили козаки вози, поклали рушниці, понаряджалися самі чумаками, а отаман купцем – і махнули. Як стали вже під'їжджати близько до Азова, взяли тоді поховали у вози по сім, по десять або й більше чоловік козаків, повшивали вози шкурами і гайда.

В'їхали перед заходом сонця в Азов і поставали вздовж вулиць. От найбагатший купець турський і виходить.

– Що, – каже, – братчики, продаєте в возах?

– Продаємо, – кажуть, – товар дорогий: і куниці, і лисиці, і чорнії соболі.

– Ну, – каже, – підождіть до ранку. Я увесь товар закуплю сам.

– Добре, – кажуть.

Полягали турки спать. Як повилазили тоді куниці, лисиці і чорнії соболі з возів, як метнулися по місту – так і пішло воно димом. Турки кинулися гасити – коли тут і палять, і ріжуть. Вони тоді давай тікать!

До сходу сонця орда убралась к бісовій матері в Туреччину, а козакам дісталося місто й усе добро.

Кара за злочин

Було, як деякий харцизяка попаде в руки запорожців, то суд йому короткий був.

За кражу платив той курінь, до якого належав злодій, а за грабунок і смертовбивство карали смертю. Було чотири кари.

Перша кара – шибениця. Стояли ті шибениці у кожній паланці, на перехрестках і по великих шляхах. Осудженого було підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце та й шмагонуть коня нагайкою, то він вискочить, а осуджений і повисне. Вішали й догори ногами, і за ребро крюком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсипаються в приклад і на страх іншим; і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної кари.

Друга кара – гостра паля, дерев'яний стовп заввишки два сажні, а наверх того стовпа залізний спис в два аршини завдовжки. То осудженого на той спис настромлять так, що він виткнеться йому аж у потилицю, на піваршина вище голови; і сидить той труп на списі доти, поки викорениться, як та в'ялена риба, – так що як повіє вітер, то кістки крутяться і торохтять, неначе той млинок, поки не попадають на землю.

Третя кара – киї запорозькі, паліччя не дуже довгі, неначе бичі для ціпів, з дубини або з другого твердого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля нього в кінвах усяких потрав, трунків: горілки, меду, пива, браги, і принесуть кілька оберемків київ, та й покладуть біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покуштувати й київ. Хто не йде, – вип'є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює:

– От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти і розбивати, бо ми всі куренем за тебе,

364 Насправді Азов ніколи не був турецькою столицею, а лише деякий час центром турецької провінції.

злодія, платим!

Отак він і стоїть прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб'ють.

Четверта кара – заслання в Сибір, як і теперечки в Московщині.

Краще смерть

Був у запорожців звичай: інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж.

Одного разу в Новомосковську, коли в ньому була Самарська паланка, вели якогось запорожця на шибеницю. Його зустріла дівчина під білим покривалом і прилюдно сказала, що хоче вийти за нього заміж. Козак, як і вимагав того звичай, підняв покривало, подивився, опустив і сказав:

– Як таку дзюбу вести до шлюбу, то краще на шибениці дати дуба!

Та й звелів вести себе на покару.

Превеликий характерник

Кошовий Сірко був превеликий характерник! Було, хто б не задумав воювати з ним – він уже й знає: зараз і військо збирає, і списи точить, і ратища готує. Недаром його турки прозвали шайтаном.

Запорожці, поки орудував ними Сірко, нікого не боялись, бо його ніяка сила не могла перемогти.

До Сірка, кажуть, наші люди платили ляхам подать: третя гуска, третій віл, третій кінь, хліб. Всього третя частина. Як став Сірко кошовим, зараз же і зладнався з королем польським.

– Ну, – каже, – ваше величество, хоч биться, хоч мириться, а третьої частини панам давать не будемо!

– Як знаєш, – каже король. – То діється не по моєму приказу.

Зібрав Сірко запорожців і п'ятнадцять тисяч турків та й погнав ляхів з України. Догнав до Случі і каже:

– Оце, ляше, по Случ твоє, а це наше.

Ті ляхи піймали тоді свого короля і заслали на морський острів.

– Оце тобі, – кажуть, – за те, що якшався з Сірком.

Думи

Козак Голота

Ой полем, полем Килиїмським,
То шляхом битим гординським,
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогії –
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові постоли в'язові,
А онучі китайчані –
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові –
Удвоє жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка –

Зверху дирка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.
То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає, –
На город Килию поглядає.
У городі Килиї татарин сидить бородатий,
По гірницях походжає,
До татарки словами промовляє:
«Татарко, татарко!
Ой чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой чи ти бачиш те, що я бачу?»
Каже: «Татарине, ой, сідий, бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною по гірницях
походжаєш,
А не знаю, що ти думаєш да гадаєш».
Каже: «Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає –
То козак Голота добрим конем гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти
Да в город Килию запродати,
Іще ж ним перед великими панами-башами
вихваляти.
За його много червоних не лічачи брати,
Дорогії сукна не мірячи пощитати».
То теє промовляв, – дороге плаття надіває,
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.
То козак Голота добре козацький звичай знає, –
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на мою ясненькую зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?»
«Я, – каже, – важу на твою ясненькую зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого.
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килию запродати,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних не лічачи набрати,
Дорогії сукна не мірячи пощитати».
То козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
«Ой, – каже, – татарине, ой, сідий же ти, бородатий!
Либонь же, ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
А вже за його й гроші пощитав.
А ще ж ти між козаками не бував,

Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».
То теє промовляв,
На присішках став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди посилає.
Ой ще козак не примірився,
А татарин ік лихій матері з коня покотився!
Він йому віри не донімає,
До його прибуває,
Келепом межи плечі гримає,
Коли ж огледиться, аж у його й духу немає.
Він тоді добре дбав,
Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,
На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надіває;
Коня татарського за поводи взяв,
У город Січі припав,
Там собі п'є-гуляє,
Поле Килиїмське хвалить-вихваляє:
«Ой поле Килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мислі мали,
Од мене більшу добичу брали
І неприятеля під нозі топтали!»
Слава не вмре, не поляже
Од нині до віка!
Даруй, Боже, на многі літа!

Маруся Богуславка

Гей, що на Чорному морі,
Та на тому білому камені,
Там стояла темниця кам'яная,
Гей, там стояла темниця кам'яная,
А в тій темниці пробувало
Сімсот бідних козаків,
А в неволі пробували
Та Божого світу
І сонця праведного не забачали.
Гей, то дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
А все добре дбає,
До кам'яної темниці прибуває,
Гей, до козаків словами промовляє:
«Козаки, ви, бідні невольники!
Чи ви знаєте,

Що в нашій землі
Та й день затепера?»
Гей, то козаки, бідні невольники,
А все зачували,
Та й до дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
Словами промовляли,
Сльозами проливали,
Дівку-бранку, Марусю, попівну
Богуславку, називали:
«Гей, ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
А все добре дбаєш,
Хотя й ми тебе дівкою-бранкою називаєм,
Почому ми знаєм,
Що в нашій землі християнській
Ой день затепера?»
«Гей, козаки, ви, бідні невольники!
Ще й у нашій землі та тепера
Великодня субота,
А завтра дасть Бог святий день,
Сороковий день, ой Великдень».
Гей, то козаки теє зачували,
До дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
Словами промовляли,
Сльозами проливали,
Гей, та дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя-долі не мала,
Як ти нам святий Великдень ісказала!
Як ми вже в неволі пробували,
А ще в темній темниці проживали,
Аж за тридцять три годи
Світа Божого не забачали…»
То дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
А ще добре дбала,
Козакам сказала:
«Ей, козаки, ви, бідні невольники!
Не лайте мене,
Не заклинайте мене!
Гей, як діждемо святого Великодня,
То буде наш пан турецький
До мечеті од'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
Ключі на руки віддавати, –
Буду на руки приймати,
До кам'яної темниці прибувати.
Ой то буду до кам'яної темниці

Прибувати, отвирати,
Вас, бідних невольників,
А з кам'яної темниці випускати.
Гей, ви, козаки, ви, бідні невольники!
А ще добре дбайте,
В города християнськії утікайте,
Тільки города Богуслава не минайте!
І города Богуслава не минайте,
До батька до мого й матері прибувайте
І батьку моєму та матері
То знать давайте:
Нехай буде батько і мати
Та ще добре дбати,
То статків-маєтків не збувають,
Великих скарбів не збирають,
Моєї голови
А з тяжкої неволі не визволяють,
Бо вже я потурчилась,
Побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного».
То визволь нас, Господи,
Із тяжкої неволі,
Гей, на тихі води,
На ясні зорі,
На край веселий,
Между мир хрещений!
Даруй, Боже, милості вашій,
І всім військам запорозьким,
І всім слухающим головам,
І всьому товариству і кревному, і сердечному
Пошли, Боже, на многая літа
І до конця віка!

Самійло Кішка

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой первим цвітом процвітана –
Злато-синіми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана –
Гарматами ориштована;
Третім цвітом процвітана –
Турецькою білою габою покровена.
То в той галері Алкан-паша,
Трапезонтськоє княжа, гуляє;
Маєть собі ізбранного люду:
Сімсот турків, яничар штириста
Да бідного невольника почвартаста
Без старшини войськової.
Первий старший меж ними пробуваєть:
Кішка Самійло, гетьман запорозький;

Другий – Марко Рудий, суддя войськовий;
Третій – Меїсій Грач, войськовий трембач;
Четвертин – Лях Бутурлак, ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири, як став по волі,
Потурчився, побусурменився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли,
Против Кефи-города
Там собі великий да довгий опочинок мали,
То представиться Алкан-пашаті,
Трапезонтському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен, напрочуд…
То Алкан-паша, трапезонтськоє княжа,
На турків, яничар, на бідних невольників покликав:
«Турки, – каже, – турки, яничари,
І ви, біднії невольники!
Котрий би мог турчин, яничар сей сон одгадати,
Мог би йому три гради турецькії дарувати;
А котрий би мог бідний невольник одгадати,
Мог би йому листи визволенії писати,
Щоб не мог ніде ніхто зачіпати!»
Сеє турки зачували, нічого не сказали,
Бідні невольники, хоч добре знали, собі промовчали.
Тілько обозветься меж турків
Лях Бутурлак, ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
«Як же, – каже, – Алкане-пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати?»
«Такий мені, небожата, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера цвіткована, мальована,
Стала вся ободрана, на пожару спускана;
Видиться: мої турки, яничари
Стали всі впень порубані;
А видиться: мої бідні невольники,
Которії були у неволі,
То всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
У Чорноє море пометав…»
То скоро тоє Лях Бутурлак зачував,
К нему словами промовляв:
«Алкан-пашо, трапезонтський княжату,
Молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати,
Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду саджати.
По два, по три старії кайдани і новії ісправляти,

На руки, на ноги надівати, з ряду до ряду саджати,
Червоною таволгою, по два дубця брати,
По шиях затинати, кров християнськую на землю
проливати!»
Скоро-то сеє зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали.
Тогді бідних невольників до опачин руками приймали.
Щироглибокої морської води доставали.
Скоро-то сеє зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали:
До города Козлова,
До дівки Санджаковни на зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаковна навстрічу виходжає,
Алкана-пашу в город Козлів
Зо всім войськом затягала,
Алкана за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці визивала,
За білу скам'ю саджала,
Дорогими напитками напувала,
А войсько серед ринку саджала.
То Алкан-паша, трапезонтськоє княжа,
Не барзо дорогії напитки вживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
Щоб не мог Ляше Бутурлак Кішку Самійла одмикати,
Упоруч себе саджати!
То скоро ся тії два турчина
До галери прибували…
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
«Ай, Ляше Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі,
Як ми тепера,
Добро нам вчини,
Хоч нас, старшину, одомкни –
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».
Каже Лях Бутурлак:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький! Добро ти вчини,
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поломни!
Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого
За рідного брата пробувати!»
То скоро Кішка Самійло зачував:
«Ой Ляше Бутурлаче, недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнськую під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати.
Ваша віра погана,
Земля проклята!»
Скоро Лях Бутурлак тоє зачуває,

Кішку Самійла у щоку затинає:
«Ой, – каже, – Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і нові кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек втроє буду брати!»
То ті два турчина тоє зачували,
До Алкана-паші прибували:
«Алкан-пашо,
Трапезонтськоє княжа, безпечно гуляй:
Доброго і вірного ключника маєш –
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!»
То Алкан-паша, трапезонтськоє княжа,
великую радость мало,
Пополам дорогії напитки розділяло:
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою Санджаковною уживало.
Став [Лях Бутурлак] дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову ключника розбивати:
«Господи, єсть у мене що іспити і ісходити,
Тілько ні з ким об вірі християнській розговорити».
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубка в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубка в руки брав,
То у рукава, то у пазуху, сквозь третю хусту додолу пускав.
Лях Бутурлак по єдиному випивав:
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав.
На п'яти чоловік по ключу давав:
«Козаки-панове, добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ног, із рук не кидайте,
Полуночної години ожидайте!»
Тогді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук і із ніг не кидали,
Полуночної години ожидали,
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втроє себе прийняв,
Полуночної години ожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-паша з войськом до галери прибувати.
То до галери прибував, словами промовляв:
«Ви, турки, яничари, помаленьку ячіте,
Мойого вірного ключника не збудіте!
Самі же добре помеж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотряйте,
Бо тепера він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав».

То турки, яничари свічі у руки брали,
Помеж рядів проходжали,
Всякого чоловіка осмотряли,
Бог помог – за замок руками не приймали.
«Алкан-пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного ключника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,
По три, по два старії кайдани і нові посправляв,
А Кішку Самійла ланцюгами утроє прийняв».
Тогді турки, яничари у галеру входжали,
Безпечно спати полягали;
А котрії хмельні бували, на сон знемагали,
Коло пристані Козловської спати полягали…
Тогді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам меж козаків устав,
Кайдани із рук і із ног у Чорноє море пороняв;
У галеру входжає, козаків побуджає,
Саблі булатні на вибір вибираєє,
До козаків промовляє:
«Ви панове-молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не вчиніте,
Нікоторого турчина в галері не збудіте…»
То козаки добре зачували,
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорноє море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тогді Кішка Самійло до козаків промовляє:
«Ви, козаки-молодці, добре, братіє, майте,
Од города Козлова забігайте,
Турок, яничар впень рубайте,
Котрих живцем у Чорноє море бросайте!»
Тогді козаки од города Козлова забі[га]ли,
Турок, яничар впень рубали,
Котрих живих в Чорноє море бросали.
А Кішка Самійло Алкана-пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв, у Чорноє море побросав,
До козаків промовляв:
«Панове-молодці, добре дбайте,
Всіх у Чорноє море бросайте,
Тілько Ляха Бутурлака не рубайте:
Между войськом для порядку,
За яризу войськового зоставляйте!»
Тогді козаки добре мали:
Всіх турків у Чорноє море пометали,
Тілько Ляха Бутурлака не зрубали,
Между войськом для порядку
За яризу войськового зоставляли.
Тогді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли…
Да ще у неділю барзо рано-пораненьку
Не сива зозуля закувала,
Як дівка Санджаковна коло пристані походжала
Да білі руки ламала, словами промовляла:
«Алкан-пашо, трапезонтськоє княжату,

Нащо ти на мене такое великое пересердіє маєш,
Що од мене сьогодня барзо рано виїжджаєш?
Когда би була од отця і матусі
Сорома й наруги прийняла,
З тобою хоч єдину ноч переночувала!..»
Скоро ся тоє промовляли: галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку, у полуденную годину,
Лях Бутурлак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що ні єдиного турчина у галері немає.
Тогді Лях Бутурлак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці віка мойого на тебе!
Бог тобі да поміг неприятеля побідити,
Да не умітимеш у землю християнськую входити!
Добро ти учини: половину козаків у окови до
опачин посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди,
Бо ще будемо од города Козлова
До города Цареграда гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-пашу з дівкою Санджаковною
По зальотах поздравляти,
То як будеш ответ оддавати?..»
Як Лях Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-пашу з дівкою Санджаковною
По зальотах поздравляти.
То Лях Бутурлак чогось догадав,
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав:
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге – по-турецьки,
Каже: «Ви, турки, яничари, помаленьку, братія, ячіте,
Од галери одверніте,
Бо теперя він подгуляв, на упокої починає,
На похмілля знемагає.
До вас не встане, голови не зведе.
Казав: «Як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості і повік забувати!»
Тогді турки, яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гримали,
Яссу воздавали.
Тогді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі ориштували,

Яссу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:
«Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят штири годи у неволі,
А теперя хоч не дасть нам Бог на час по волі!»
А у Тендрові-острові Семен Скалозуб
З войськом на заставі стояв
Да на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
«Козаки, панове-молодці! Що сія галера чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою добиччю ганяє?
То ви добре майте,
По дві штук гармат набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Єслі турки, яничари, то упень рубайте,
Єслі біднії невольники, то помочі дайте!»
Тогді козаки промовляли:
«Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків, страшишся:
Єсть сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє –
Се, можеть, є давній бідний невольник
Із неволі утікає».
«Ви віри не діймайте,
Хоч по дві гармати набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Як турки, яничари, то упень рубайте,
Єслі бідний невольник, то помочі дайте!»
Тогді козаки, як діти, негаразд починали,
По дві штуки гармат набирали,
Тую галеру із грозної гармати привітали,
Три доски у судні вибивали,
Води дніпровської напускали…
Тогді Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Чогось одгадав, сам на чердак виступав,
Червонії, хрещатії давнії корогви із кишені винімав.
Розпустив…
До води похилив…
Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове-молодці, сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє –
Се єсть давній бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає:

Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоть на час по волі…»
Тогді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки брали
Да на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба паювали,
Тую галеру на пристань стягали.
Тогді злато-синії киндяки – на козаки,
Златоглаві – на отамани,
Турецькую білую габу – на козаки, на біляки.
А галеру на пожар спускали,
А сребро-злато – на три часті паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського спаса,
На Трахтемировський монастир,
На святую Січовую покров давали,
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали;
А другую часть помеж собою паювали;
А третю часть брали,
Очертами сідали,
Пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла по волі поздравляли:
«Здоров, – кажуть, – здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане запорозький! Не загинув єси у неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»
Правда, панове, полягла Кішки Самійла голова
В Києві-Каневі монастирі…
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями!
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська Запорозького, Донського,
З усією черню дніпровою,
Низовою,
На многія літа,
До конця віка!

Розмова Дніпра з Дунаєм

Питається Дніпр тихого Дунаю:
«Тихий Дунаю,
Що я своїх козаків на тобі не видаю?
Чи твоє дунайськеє гирло моїх козаків пожерло,
Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?»

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:
«Дніпр-батьку, Славуто!
Сам собі думаю да гадаю,
Що твоїх козаків у себе не видаю:
Уже чверть года три місяця вибиває,
Як твоїх козаків у мене немає,
Ні моє дунайськеє гирло твоїх козаків не пожерло,
Ні моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,
Їх турки не постреляли, не порубали,
До города-царя в полон не забрали…
Всі мої квіти луговії і низовії пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи.
Твої козаки на черкеській горі пробувають,
Холодної води в барила набирають,
Шляхи і дороги замічали,
Городи бусурменські плюндрували,
Огнем-мечем воювали,
Сребра-злата по достатках набирали,
До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очертою сідали,
Сребро і злато турецьке на три часті паювали,
Мед і оковиту горілку подливали,
За весїі мир Господа прохали…
Которії козаки чистим полем гуляли,
Річки низовії, помощниці дніпровії, добре знали!»

Хмельницький та Барабаш

Як із день-години
Зчиналися великі войни на Україні,
От тогді ж то не могли обібрати,
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш, да Хмельницький,
Да Клиша білоцерківський.
От тогді вони од своїх рук листи писали,
До кроля Радислава посилали.
Тогді ж то кроль Радислав листи читає,
Назад одсилає,
У городі Черкаськім Барабаша гетьманом настановляє:
«Будь ти, Барабаш, у городі Черкаськім гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білій Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем
військовим».
От тогді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий,
гетьманував,
Тільки півтора года. Тогді ж Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його вітав
І стиха словами промовляв:
«Ей, пане-куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!

Чи не могли б ми з тобою удвох королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?»
От тогді ж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
«Ей, пане-куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий!
Нащо нам з тобою кролевські листи удвох читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Чи не лучче нам із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-соль по вік вічний уживати?»
От тогді ж то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє має,
Ще кращими напитками вітає.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напився,
Дак у його і спать повалився.
От тогді-то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця щирозлотний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого повірного добре кликав-покликав:
«Ей, слуго ти мій, повірений Хмельницького!
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського, до пані Барабашевої прибувати,
Кролевські листи до рук добре приймати».
От тогді-то слуга, повірений Хмельницького,
Добре дбав.
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пильною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов – шличок із себе скидав,
У світлицю ввійшов – низький поклон послав,
Тії значки на скам'ї покладав,
А ще стиха словами промовляв:
«Ей, пані, – каже, – ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
Уже ж тепер твій пан Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні з Хмельницьким великі банкети взчинають,
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листи кролевські оддати,
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?»
От тогді ж то пані Барабашева, гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,

Промовить стиха словами:
«Ей, не з горя-біди мойму пану Барабашу
Схотілося на славній Україні з кумом своїм
Хмельницьким
Великі банкети взчинати!
Нащо б їм кролевські листи удвох читати?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-соль вічнії часи уживати?
А тепер нехай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарі годувати –
Од кума свого Хмельницького».
От тогді ж то пані молодая Барабашевая
Стиха словами промовляє:
«Ей, слуго, повірений Хмельницького!
Не могу я тобі листи кролевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт отхождати,
Кролевські листи у шкатулі із землі виймати».
От тогді-то слуга, повірений Хмельницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною до воріт отхождав,
Шкатулку з землі з кролевськими листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною до города Чигрина
прибував,
Свойому пану Хмельницькому
Кролевські листи до рук добре оддавав.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає,
Тогді й напитку дорогого не пропиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає
Да на старосту свого Крачевського кличе, добре
покликає:
«Ей, старосто, – каже, – ти мій, старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав, –
Ще б нас могли ляхи, мостивії пани, за білозорів
почитати».
От тогді-то Хмельницький як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердіє мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного з собою забирав,
От тогді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковниче – Максиме ольшанський,
А другий полковниче – Мартине полтавський,
Третій полковниче – Іване Богуне,
А четвертий – Матвій Бороховичу.
От тогді-то вони на славну Україну прибували,
Кролевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогді-то у святий день, у Божественний, у вовторник

Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський оченаш читайте,
На лядські табори наїжджайте,
Лядські табори на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи
не подайте!»
От тогді-то козаки, друзі, молодці, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський оченаш читали,
На лядськії табори наїжджали,
Лядськії табори на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, конем поїжджає,
Плаче-ридає
І стиха словами промовляє:
«Ей, пане-куме, пане Хмельницький, пане писарю
військовий!
Нащо б тобі кролевські листи у пані Барабашевої
визволяти?
Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати?
Не лучче б тобі з нами, із ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм уживати?»
От тогді-то Хмельницький
Стиха словами промовляє:
«Ей, пане-куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами докоряти, –
Не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку, як галку,
зняти,
Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одослати».
От тогді-то Хмельницький, як сі слова зговорив,
Так гаразд-добре й учинив:
Куму своїму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав.
З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став.
От тогді ж то козаки, діти, друзі, молодці,
Стиха словами промовляли:
«Ей, гетьмане Хмельницький,
Батю наш, Зинов Богдане чигиринський!
Дай, Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали!»
Господи, утверди люду царського,
Народу християнського,

Всім слухающим,
Всім православним християнам
Пошли, Боже, много літ!

Іван Богун

У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою –
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем калмицьким.
Під калмицькою обителлю Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулевськими ляхами,
Калмицькими князями Богун воював!
Силу він ляхів-турків стріляв
І шабельками рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утопляв.
А ляський круль
І турецький коноїд-паша,
Нехрещена душа,
Силу війська збирали,
Івана Богуна і його войсько
Хмарою бусурменською обступали.
Веселились ляхи-турки,
Круль і князь раділи,
Що обложили Богуна
На довгі неділі.
Обступили ляхи-турки,
Кругом обложили,
Козаченьків Богунових голодом морили.
Три тяжкі неділі Богун з військом
У тяжкій облозі бував…
Од свого ума білими руками
Хмельницькому листа писав,
Богун у Хмельницького батьківської поради питав
Та собі підмоги з Чигрина прохав:
«Просю Бога й тебе,
Дай помочі, порадь і повесели нас!..
Бо вже нас ляхи й турки обступають,
Кругом знаменами своїми обкидають,
І кругом нас облягають,
І дуже сильно побіждають».
Як Хмельницький [цеє] зачуває,
До Вінниці за штири доби прибуває.
Його військо гетьманськеє морем нахлинає,
Турецько-польське крульське військо зничтожає,
Богуна з козаками з неволі визволяє.
А сам Хмельницький
До Богуна під'їжджає
І словами промовляє:
«Не сам Бог вас спасав –

І я не менше помагав!»
Іван Богун відмовляє:
«Слава Богу і хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»
Все козацтво
І вояцтво
У ряди ставало,
На всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!

Дума про смерть Богдана Хмельницького

Ей, зажуриться, заклопочеться Хмельницького старая голова,
Що при йому-то не було ні сотників, ні полковників нема;
Тільки пробував при йому Іван Луговський,
Писар військовий,
Козак лейстровий.
Тогді-то вони стали у раді,
Як малії діти,
Од своїх рук листи писали,
По городах по полкових, по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу вас, добре дбайте,
Борошно зсипайте,
До Загребельної могили прибувайте,
Мене, Хмельницького, к собі на пораду ожидайте!»
От тогді ж то козаки добре дбали,
Борошно зсипали,
До Загребельної могили прибували,
Воскресенія Христового дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали,
Вознесенія Христового дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали,
Петра й Павла дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали,
Іллі-пророка дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали,
Духа-Тройці дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали.
Тогді ж то козаки стали у раді,
Як малії діти:
«Хвалився нам гетьман Хмельницький,
Батю Зинов Богдану чигиринський,
У городі Суботові
На Спаса-Преображеніє ярмарок закликати…»

Тогді ж то козаки добре дбали,
До города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали,
Штихи у суходіл стромляли,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон послали:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Нащо ти нас потребуєш?»
Тогді ж то Хмельницький стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
Собі гетьмана настановляйте.
Чи нема между вами котрого козака старинного,
Отамана курінного?
Вже ж я час од часу хорію,
Между вами гетьманувати не здолію;
То велю я вам между собою козака на гетьманство обирати –
Буде между вами гетьманувати,
Вам козацькі порядки давати».
Тогді-то козаки стиха словами промовляли:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Не можем ми самі между собою, козаками, гетьмана обібрати,
А жолаєм од вашої милості поспихати».
От тогді ж то Хмельницький стиха слова промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
Єсть у мене Іван Луговський,
Котрий у мене дванадцять літ за джуру пробував,
Всі мої козацькі звичаї познав,
Буде между вами, козаками, гетьманувати,
Буде вам козацькі порядки давати».
Тогді-то козаки стиха словами промовляли:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Батю Зинов наш чигиринський!
Не хочем ми Івана Луговського:
Іван Луговський близько ляхів, мостивих панів, живе, –
Буде з ляхами, мостивими панами, накладати,
Буде нас, козаків, за нівіщо мати!»
Тогді-то Хмельницький стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі!
Коли ви не хочете Івана Луговського,
Єсть у мене Павел Тетеренко».
«Не хочем ми Павла Тетеренка!»
«Дак скажіте, – говорить, – кого ви жолаєте?»
«Ми, – кажуть, – жолаєм Єврaха Хмельниченка».
«Ще ж, – каже, – мойму Єврaху Хмельниченку
Тільки всього дванадцять літ од роду,
Ще він возрастом мал, розумом не дійшлий».
«Будем, – говорять, – попліч його дванадцять персон саджати,

Будуть його добрими ділами наущати,
Буде между нами, козаками, гетьманувати,
Нам порядки давати».
От тогді-то козаки добре дбали,
Бунчук, булаву положили,
Єврася Хмельниченка на гетьманство настановили,
Тогді із разних пищаль погримали –
Хмельниченка гетьманом поздоровляли.
От тогді Хмельницький, як благословеніє синові здав,
Так і в дом одправився
І сказав йому:
«Гляди ж, – говорить, – сину мій!
Як будеш немного Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Дак будеш отця живого заставати.
А як будеш много Ташликом-рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Дак не будеш отця живого заставати».
Тогді ж то Єврась, гетьман молодий,
Ташликом-рікою довго гуляв,
На бубни, на цуромки вигравав,
Додому приїжджав
І отця живого не заставав.
Тогді-то велів у Штоминім дворі
На високій горі
Гроб копати.
Тогді ж то козаки штихами суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили;
Із разних пищаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон зчинили.
Тогді ж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,
Поти і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитали,
А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:
«Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!»

Пісні

Ще не вмерла України…

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Станем, браття, в бій кровавий від Сяну до Дону –
В рідним краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні пісня гучна ляже.
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Ніч яка місячна!

Ніч яка місячна, зоряна, ясная!
Видно, хоч голки збирай.
(Двічі)
Вийди, коханая,
працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай.

Сядемо вкупочці тут під калиною
І над панами я пан!
(Двічі)
Глянь, моя рибонько, –
срібною хвилею
Стелиться полем туман.

Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить;
(Двічі)
Он на струнків
та високій осичині
Листя пестливо тремтить.

Небо незміряне, всипане зорями,
Що то за Божа краса!
(Двічі)
Перлами ясними
он під тополями
Грає краплиста роса.

Ти не лякайся, що ніженьки босії
Вмочиш в холодну росу:
(Двічі)
Я тебе, вірная,
аж до хатиноньки

Сам на руках однесу.

Ти не лякайся, що змерзнеш, лебедонько,
Тепло – ні вітру, ні хмар…
(Двічі)
Я пригорну тебе
до свого серденька,
А воно палке, як жар.

Десь тут була подоляночка

Десь тут була подоляночка,
Десь тут була молодесенька.
Тут вона сіла,
Тут вона впала,
До землі припала,
Сім літ не вмивалась,
Бо води не мала.

Ой устань, устань, подоляночко,
Ой устань, устань, молодесенька!
Умий своє личко,
Та личко біленьке,
Біжи до Дунаю,
Бери молоденьку,
Бери ту, що скраю!

Іди, іди, дощику

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику!
Іди, іди, дощику,
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею!
Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику!

Малая нічка-петрівочка

Малая нічка-петрівочка –
Не виспалася невісточка.

«Вставай, невісточко, бо заспала,
Подій корови, що нагнала».

«Я ті подою, що нагнала,

А тих не буду, що застала.

А тих не буду, що застала,
Щоб ти, свекрухо, не діждала».

Пішла по воду, дрімаючи,
Ішла з водою, хлипаючи.

На камінь пальці позбивала,
На терен очі повиймала!

Ой на горі та женці жнуть

Ой на горі та женці жнуть, (2)
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Гей, широкою
Козаки йдуть!

Попереду Дорошенко, (2)
Веде своє військо,
Військо запорізьке,
Хорошенько.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Хорошенько!

А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний!

«Гей, вернися, Сагайдачний! (2)
Візьми свою жінку,
Віддай тютюн-люльку,
Необачний!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний!»

«Мені з жінкою не возиться, (2)
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Знадобиться!

Гей, хто в лісі, озовися! (2)
Та викрешем вогню,
Та закурим люльку,
Не журися!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!»

Засвистали козаченьки

Засвистали козаченьки
В похід з полуночі,
(Двічі)
Виплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
(Двічі)
Та за свого миленького
Богу помолися!

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає.
(Двічі)
Мати сина в доріженьку
Слізно проводжає:

«Іди, іди, мій синочку,
Та не забаряйся,
(Двічі)
За чотири неділеньки
Додому вертайся!»

«Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернуться,
(Двічі)
Та щось мій кінь вороненький
В воротях спіткнувся.

Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину;
(Двічі)
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину!»

«Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
(Двічі)
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?»

«Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
(Двічі)
Заграв мій кінь вороненький –
Назад сподівайтесь!»

Ой горе тій чайці

Ой горе тій чайці,
Чаєчці-небозі,
(Двічі)
Що вивела чаєняток
При битій дорозі!

Ой ішли чумаки,
Весело співали,
(Двічі)
І чаєчку ізігнали,
Чаєнят забрали.

А чаєчка в'ється,
Об дорогу б'ється,
(Двічі)
К сирій землі припадає,
Чумаків благає:

«Ой ви, чумаченьки,
Ви ще молоденькі,
(Двічі)
Верніть моїх чаєняток,
Вони ще маленькі».

«Ой чаєчко наша,
Неправдонька ваша:
(Двічі)
Поварили чаєняток,
Добра була каша!»

Бодай ви, чумаки,
На Дін не сходили,
(Двічі)
Що ви моїх дрібних діток
В каші поварили!»

У сусіда хата біла

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
(Двічі)

А у мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки.

Є у мене сусідонька –
Люба, мила дівчинонька,
(Двічі)
Та не знаю, що робить,
Бо боюсь туди ходить.

«Сідлай, хлопче, вороного,
А собі бери другого
(Двічі)
Та поїдем погуляєм,
У сусіда побуваєм!»

«Будь здорова, сусідонько,
Люба, мила дівчинонько,
(Двічі)
Ой яка ж ти гарнесенька,
Як сніжечок, білесенька!»

«Годі, годі жартувати,
Ось іде і стара мати!»
(Двічі)
«Ой здорова будь, матусю,
Я приїхав по Ганнусю!

Ой здорова будь, матусю,
Я приїхав по Ганнусю,
(Двічі)
Хочу буть тобіріднею,
Ти будь ненькою моєю!»

Ой у полі три криниченьки

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки:
(Двічі)
Чорнявую та білявую,
Третю руду та поганую.

«Що чорняву від душі люблю,
До білявої залицяюся,
(Двічі)
А з рудою, препоганою,
Піду, мабуть, розпрощаюся».

«Чи я тобі та й не казала,
Як стояли під світлицею:
(Двічі)
Не їдь, не їдь та й у Крим по сіль,
Бо застанеш молодицею».

«Любив тебе я дівчиною,
Любитиму й молодицею,
(Двічі)
А ще буду хоч сім літ ждати,
Поки станеш удовицею».

Чи всі ж тії та сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
(Двічі)
Чи всі ж тії та й вінчаються,
Що любляться та кохаються?

Половина тих садів цвіте,
Половина розвивається, –
(Двічі)
Одна пара та вінчається,
А другая розлучається.

Тихо, тихо Дунай воду несе

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше. (2)

Вона чеше та й на Дунай несе:
«Пливи, косо, пливи за водою,
А я піду слідом за тобою.

Припливемо к зеленому лугу,
Скажу тобі всю свою притугу». (2)

Над Дунаєм явір зелененький,
Під явором коник вороненький. (2)

Під явором коник вороненький,
На конику козак молоденький. (2)

Ой він сидить, у скрипочку грає,
Струна струні стиха промовляє: (2)

«Нема краю тихому Дунаю,
Нема впину вдовиному сину. (2)

Нема впину вдовиному сину,
Що звів з ума хорошу дівчину». (2)

В кінці греблі шумлять верби

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила…

(Двічі)
Нема того козаченька,
Що я полюбила.

Ой немає козаченька, –
Поїхав за Десну;
(Двічі)
Рости, рости, дівчинонько,
На другую весну!

Росла, росла дівчинонька
Та й на порі стала;
(Двічі)
Ждала, ждала козаченька,
Та й плакати стала.

Ой не плачте, карі очі, –
Така ваша доля:
(Двічі)
Полюбила козаченька,
При місяці стоя!

Зелененькі огірочки,
Жовтенькі цвіточки…
(Двічі)
Нема мого миленького –
Плачуть карі очки!

Ой ходить сон коло вікон

Ой ходить сон коло вікон, (2)
А дрімота коло плота. (2)
Питається сон дрімоти: (2)
«Де ж ми будем ночувати?» (2)
«Там ми будем ночувати, (2)
Де хатина теплесенька. (2)
Там ми будем ночувати, (2)
Мале дитя колисати». (2)
Ой спи, дитя, колишу тя, (2)
А як заснеш, то лишу тя. (2)
Сама піду на роботу, (2)
Та й прийду аж у суботу! (2)

Ой ну, коту, коточок

Ой ну, коту, коточок,
Заховався в куточок.
А-а-а! А-а-а!

Піймав собі мишку

Та й з'їв у затишку.
А-а-а! А-а-а!

Заховався в куточок,
Тільки видно хвосточок.
А-а-а! А-а-а!

Тільки видно хвосточок,
Що лякає діточок.
А-а-а! А-а-а!

Катя котика піймала
Та й почала бити.
А-а-а! А-а-а!

Не вчись, коту, лякати,
А вчися робити.
А-а-а! А-а-а!

А вчися робити,
Снопи молотити.
А-а-а! А-а-а!

Налетіли журавлі

Налетіли журавлі, (2)
Сіли-впали на ріллі. (2)

Де журавка ходила, (2)
Там пшениця вродила. (2)

Де журавель походив, (2)
То там кукіль уродив… (2)

Краще жінка первая, (2)
Аніж тая другая. (2)

Що з первою дітей мав, (2)
А з другою розігнав. (2)

Ходить батько по лану, (2)
Кличе дітей додому: (2)

«Ідіть, діти, додому, (2)
Не буде вам розгону!» (2)

«Живи, тату, тепер сам, (2)
Як молоду жінку взяв! (2)

А ми будем служити, (2)
Чужим батькам годити! (2)

А ми будем зароблять (2)
Та матінку поминать!» (2)

Ой хмелю ж мій, хмелю

«Ой хмелю ж мій, хмелю,
Хмелю зелененький,
(Двічі)
Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?»

«Зимував я зиму,
Зимував я другу,
(Двічі)
Зимував я в лузі на калині
Та й не розвивався!»

«Ой сину ж мій, сину,
Сину молоденький,
(Двічі)
Де ж ти, сину, нічку ночував,
Що й не роззувався?»

«Ночував я нічку,
Ночував я другу,
(Двічі)
Ночував я у тої вдовиці,
Що сватати буду!»

«Ой сину ж мій, сину,
Ти моя дитино,
(Двічі)
Не женися на тій удовиці,
Бо щастя не буде!

Бо вдовине серце,
Як осіннє сонце, –
(Двічі)
Воно світить, світить, та не гріє,
Все холодом віє.

А дівоче серце,
Як весняне сонце, –
(Двічі)
Ой хоч воно та й хмарнесеньке,
А все теплесеньке!»

Їхали козаки

Їхали козаки із Дону додому,

Підманули Галю – забрали з собою.
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Підманули Галю – забрали з собою.

«Поїдемо з нами, з нами, козаками,
Лучче тобі буде, як в рідної мами!
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Лучче тобі буде, як в рідної мами!»

Везли, везли Галю темними лісами,
Прив'язали Галю до сосни косами.
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Прив'язали Галю до сосни косами.

Розбрелись по лісу, назбирали хмизу,
Підпалили сосну од гори до низу.
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Підпалили сосну од гори до низу.

Горить сосна, горить і палає,
Кричить Галя криком, кричить-промовляє.
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Кричить Галя криком, кричить-промовляє:

«Ой хто в лісі чує, нехай той рятує,
Ой хто дочок має, нехай научає!»
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Ой хто дочок має, нехай научає.

«А хто дочок має, нехай научає –
Темненької ночі гулять не пускає».
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Темненької ночі гулять не пускає.

Обізвався козак: «Я в полі ночую,
Я твій голосочок здалека почую.
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Я твій голосочок здалека почую».

Обізвався козак: «Я в полі пахаю,
Я твій голосочок здалека пізнаю.
(Двічі)
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Я твій голосочок здалека пізнаю».

І шумить, і гуде

І шумить, і гуде,
Дрібний дощик іде.
(Двічі)
Ой хто ж мене, молодую,
Та й додому одведе?

Обізвався козак
На солодкім меду:
(Двічі)
«Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Я й додому одведу!»

«Не веди ж ти мене,
Не прошу я тебе,
(Двічі)
Бо лихого мужа маю,
Буде бити мене!»

Ой ходила дівчина бережком

Ой ходила дівчина бережком, (2)
Заганяла селезня батіжком: (2)

«Іди, іди, селезню, додому, (2)
Продам тебе дідові старому». (2)

За три копи селезня продала, (2)
А за копу дударика найняла. (2)

«Заграй мені, дударику, на дуду, (2)
Нехай же я своє горе забуду!» (2)

«Коли б тобі горенько да печаль, (2)
То б ти вийшов на вулицю та й кричав! (2)

А тож тобі горенька немає. (2)
Ой хто ж тобі сі кучері звиває?» (2)

«Була в мене дівчина Уляна, (2)
Вона ж мені сі кучері звивала; (2)

Була в мене дівчина Орися, (2)
Тоді в мене сі кучері вилися; (2)

Була в мене дівчина Варвара, (2)
Вона ж мені сі кучері порвала; (2)

Була в мене дівчина паскуда, (2)
Вона ж мені сі кучері поскубла». (2)

Ой не світи, місяченьку

Ой не світи, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому. (2)

Світи йому ранесенько
Та й розганяй хмари,
А як же він іншу має,
То й зайди за хмари. (2)

Світив місяць, світив ясний,
Та й зайшов за тини,
А я, бідна, гірко плачу:
Зрадив мене милий! (2)

«Або ж мене вірно люби,
Або ж навік лиши,
Або ж мої чорні брови
На папері спиши!» (2)

«Писав же я чотири дні
І чотири ночі,
Та не можу ісписати
Твої карі очі!» (2)

«Писав же ти на папері –
Пиши на китайці,
Як не змалюєш ти звечора,
То я умру вранці!» (2)

Ой не ходи, Грицю

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці!
(Двічі)
Котрая дівчина чорні брови має,
То тая дівчина усі чари знає.

У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок пополоскала.
(Двічі)
Прийшов вівторок – зіллячко зварила,
А в середу рано Гриця отруїла.

Як прийшов четвер – та вже Гриць помер,
Прийшла п'ятниця – поховали Гриця.
(Двічі)

А в суботу рано мати дочку била:
«Ой нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?»

«Ой мамо, мамо, Гриць жалю не має,
Нащо ж Гриць, мамо, разом двох кохає!
(Двічі)
Нехай же не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться Гриць сирій землі!»

«Оце ж тобі, Грицю, я так ізробила,
Що через тебе мене мати била!
(Двічі)
Оце ж тобі, Грицю, за теє заплата –
Із чотирьох дощок дубовая хата!»

Місяць на небі

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе.
(Двічі)
В човні дівчина пісню співає,
А козак чує, серденько мре.

Пісня та мила, пісня та люба
Все про кохання, все про любов,
(Двічі)
Як ми любились та й розійшлися,
Тепер зійшлися навіки знов.

Ой очі, очі, очі дівочі,
Темні, як нічка, ясні, як день.
(Двічі)
Ви ж мені, очі, вік вкоротили,
Де ж ви навчились зводить людей?

Чорнії брови, карії очі

Чорнії брови, карії очі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
(Двічі)
Ой очі, очі, очі дівочі,
Де ж ви навчились зводить людей?

Вас і немає, а ви мов тута,
Світите в душу, як дві зорі.
(Двічі)
Чи в вас улита якась отрута,
Чи, може, справді ви знахарі?

Чорнії брови, стрічки шовкові,

Все б тільки вами я любувавсь.
(Двічі)
Карії очі, очі дівочі,
Все б тільки я дивився на вас.

Чорнії брови, карії очі!
Страшно дивиться підчас на вас:
(Двічі)
Не будеш спати ні вдень, ні вночі,
Все будеш думать, очі, про вас.

Їхав козак за Дунай

Їхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй!»

«Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче,
Як ти мене покидаєш, –
Тільки подумай!»

«Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі ожидай!»

«Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!»

Дивлюсь я на небо

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю,

Чому мені, Боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав!

Далеко за хмари, подальше од світу,
Шукать собі долі, на горе – привіту,

І ласки у зірок, у сонця просить,
У світі їх яснім все горе втопить.

Бо долі ще змалку здаюсь я нелюбий, –
Я наймит у неї, хлопцюга приблудний;

Чужий я у долі, чужий у людей!
Хіба ж хто кохає нерідних дітей?..

Як умру, то поховайте

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
(Двічі)
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
(Двічі)
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
(Двічі)
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
(Двічі)
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Реве та стогне Дніпр широкий

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
(Двічі)
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
(Двічі)
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.

Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
(Двічі)
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

Повій, вітре, на Вкраїну

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину,
(Двічі)
Де покинув карі очі,
Повій, вітре, опівночі.

Між горами там долина,
В тій долині єсть хатина,
(Двічі)
В тій хатині дівчинонька,
Дівчинонька-голубонька.

Повій, вітре, тишком-нишком
Над рум'яним, білим личком,
(Двічі)
Над тим личком нахилися,
Чи спить мила, подивися!

Чи спить мила, чи збудилась,
Спитай її, з ким любилась,
(Двічі)
З ким любилась і кохалась,
І кохати присягалась.

Як заб'ється в ній серденько,
Як зітхне вона тяженько,
(Двічі)
Як заплачуть карі очі, –
Вертай, вітре, опівночі.

А як мене позабула
І другого пригорнула,
(Двічі)
То розвійся край долини,
Не вертайся з України!..

Частина п'ята
«Та встане з него свята землиця…»

Ґрунтовна, насичена цікавими спостереженнями й фактами праця ***Артура Ярещенка «Етнографічні особливості України»*** *включає в себе народні календар, гороскоп, прогностик, сонник, досліджує українську демонологію, традиційні народні ремесла, архітектуру, медицину, кулінарію, символіку, показує широкий спектр духовно-культурних традицій, що передавалися з покоління в покоління і збереглися до наших днів.*

В Україні – перехресті Заходу і Сходу Європи – зустрілись, за словами Іоанна Павла II, «дві великі християнські традиції, візантійська і латинська, і обидві знайшли сприятливе

прийняття». Вони щедро зросили моральне, духовне і суспільне коріння нашої вітчизни.

Культура сучасного українця немислима без знання основних релігійних засад, церковних свят, без надбання тяжким трудом душі правдиво рятівної віри. Опис змісту ***свят Православної церкви,*** *витяги з* ***греко-католицького*** *катихизму, де представлено молитви на щодень та зразки іспиту совісті християнина, мають пізнавальний, інтелектуально-емоційний та виховний заряд, несуть світло високої духовності.*

Артур Ярещенко
Етнографічні особливості України

Присвячується незабутній
Надії Олексіївні Батюк

Народний календар

Вірування українців язичницької доби були тісно пов'язані з явищами природи, найперше з тими, від яких залежав урожай, а отже, і добробут людей. Досягнення ж наших предків в астрономії та космогонії, поєднуючись із циклом сільско-господарських робіт, доповнюючись багаторічними народними спостереженнями, складають календар астрального культу.

З періодами сонячної активності пов'язані хліборобські роботи, а рух Сонця по зодіаку (час його проходження через певні сузір'я відповідно скалендаризований) обумовлює комплекс свят, які у видозміненому вигляді дійшли до наших днів.

Стародавній культ Місяця був витіснений культом Сонця – головним із тріади світил: Сонце, Місяць, Зорі, причому ця тріада розумілась як триєдиний вияв небесного вогню Цура (Сура) – стихії, що разом з водою була першоосновою створення світу. Поклоніння богам, яких символізували небесні світила та вода, як залишки язичницької обрядності у календарних обрядах збереглись фрагментарно.

Слід зазначити, що християнська релігія не змогла змінити чіткої системи свят астрального культу, яка складалась протягом тисячоліть, вона дала лише нові назви цим святам та наповнила їх відповідними християнськими змістами, прийнявши давні ритуали і традиції.

Відповідно до кількості сузір'їв, через які проходило сонце за рік, було 12 основних свят. Особливими вважались ті сузір'я, через які проходило Сонце за цикл сільськогосподарських робіт, їх було 7 (звідси і магічність цього числа). Час проходження головного світила через зодіакальні сузір'я в уяві наших предків пов'язувався із якимось особливим образом Сонця. Зрозуміло, що ці образи були близькими до життя людини: народження, юність, одруження, змужніння, старість тощо, адже до реалій життя примірялись усі явища природи. Отже, маючи різні образи, Сонце мало і різні назви: Сонце весняного рівнодення – Сонце періоду змужніння – символізувало бога Ярила; вогняне Сонце літнього сонцестояння – бога Семиярила, або Сімаргла; свято одруження Семиярила з богинею води Даною відбувалось в ніч на Івана Купала; Сонце осіннього рівнодення символізувало бога Світовида; бог зимового сонцестояння – Коляда.[365]

Відповідно до початку і закінчення робіт у полі відзначався початок року, а оскільки язичницький рік складався із двох циклів: весняно-літнього й осінньо-зимового, – то й початок року святкувався двічі: у пору весняного рівнодення (21 березня) та осіннього (23 вересня). Традиція відзначати початок Нового року 1 січня – пізня, привнесена реформами Петра І.

За часом сучасне новоріччя збігається із прадавнім святом слов'ян різдвом Всесвіту – народженням небесних світил Сонця, Місяця і богині води Дани. Не порушаючи сучасної традиції, почнемо розглядати календаря народних свят саме із зимового циклу.

---

[365] Матеріали, використані в праці: «Етнографічні особливості України», збиралися в 1960–1970 рр. фольклорно-топонімічними експедиціями Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С Сковороди, керованими А. П. Ярещенком та Н. О. Батюк. Публікується вперше *(прим, упорядника).*

Січень

Отже, Різдво – перше з новорічних свят, воно має давню історію і як свято народження Всесвіту відзначалось ще у часи, віддалені від нас не одним тисячоліттям. Сучасна українська назва не відображає його християнської сьогоднішньої суті. У давнину це слово звучало як Родздво і означало народження з двох стихій води і вогню всього живого. Самі обряди і ритуали Різдва свідчать про його давню космогонічну суть. Так, для приготування святкової вечері бралось 12 полін, які були жертвою 12 сузір'ям зодіаку, готували 13 священних страв: кутю з медом, узвар, вареники, голубці, рибу, картоплю з товченим часником, горох з олією і часником, ячмінну кашу з олією або медом, пшоняну кашу, варену кукурудзу, пироги з маком, варені боби. Те, що до переліку страв включені зернові культури прадавнього походження, свідчить, що різдвяна вечеря – жертовна трапеза на честь Коляди. Цікаво, що 12 священних ночей творення Всесвіту теж відповідають кількості сузір'їв зодіаку, а те, що господар дому, за звичаєм, виходив на подвір'я і обертався на місці проти годинникової стрілки або обходив хату, прямо вказує на імітацію видимого руху сонця через сузір'я. На покуті ставили сніп жита або пшениці, що має кілька назв, а серед них Коляда (Сонце) та Дідух (Місяць). Напередодні свята або безпосередньо перед свят-вечерею виконував важливу роль у наступному святі на щедрий вечір. Зміст язичницького Різдва полягав у народженні немовляти-сонця з голови Лади, народженні Місяця (Василя) на Щедрий вечір та народження богині води Дани на Водохреща (Ордань). За віруваннями наших пращурів, у ніч на Різдво активізовувались сили хаосу, всяка нечисть, яка може перешкодити визріванню світлої сили. Тому колядники одягали на себе маски, щоб злі сили їх не розпізнали, ходили по хатах і співали величальні пісні Коляді, відганяючи темну нечисть. Ці магічні відлякування та величання і звуться колядками, у них збережено суть уявлень про оновлення світу, а сам процес колядування – імітація космічного акту сонценародження. Колядники уособлюють предків роду, віщунів просвітлення, тому обрядова кутя, яка призначається і мертвим і живим, є жертвою, за допомогою якої можна здолати темні сили. Те, що у давнину Коляда виявлявся у двох іпостасях – Сонця і Місяця, свідчить про існування давнішого за сонячний – місячного культу і розуміння небесних світил як уособлення світла – Сура. У колядках та щедрівках зустрічається і прославлення триєдиної сутності Всесвіту – сонця, місяця, дрібного дощику (вогонь, земля, вода) і створення життя. За праслов'янським мисленням, світ створювався так: не було ні неба, ні землі, тільки синє море, «а серед моря синій явір» – дерево життя. На дереві три птаха (сокіл, голуб, півень), вони спускаються на дно моря. Виносить кожен часточку піску, з якого творяться чорна земля, чисте небо, ясен Місяць. Людина ще не могла уявити створення чогось інакше, як через ріст, тому дерево фігурує як основа життя. Птахи символізують один із чинників життєвої сили, яку уособлювали сонце, місяць, зірки, пізніше з'явилось поняття душі, а до того існувало абстрактне поняття сукупного світла Сура, від якого дуже близько до Ора – енергії світла, космосу тощо. Елементи космогонічних уявлень українців чітко простежуються на прикладі давньої колядки:

Як ще не було початку світла,
То ще не було неба ні землі,
А лише було широке море,
А на тім морі явір зелений,
А на тім яворі три голубки,
Три голубочки раду радили:
– Як бі ми, браття, світ поставили?
Ой, ходім, браття, аж на дно моря
Та там добудем дрібного піску.
Тот пісок дрібний посієм всюди,
Та встане з него свята землиця,
Та буде тамки золотий камінь,
З того каміння то буде сонце,
То буде сонце і місяць ясний,

Рум'яна зоря і звізди прекрасні.

Відповідно до космологій язичників світотворення було пов'язано з моментом, коли з 24 на 25 грудня починає збільшуватись світловий день. Виникнення і розвиток космічного світу ділиться на три періоди – три свята: народження Сонця (7 січня за новим стилем); народження Місяця (14 січня) і народження Води (19 січня). За християнською традицією це відповідно Різдво Христове, св. Василя та Маланки, Йордань.

Різдвяні колядки з часом набувають відчутного християнського звучання, оскільки цей день вважається днем народження Ісуса Христа, наповнюються і відповідною символікою деякі обряди: це і сіно, що підкладалось під скатертину (сіно було в яслах при народженні Христа), і вертеп тощо.

Новий рік за старим стилем – свято Щедрого вечора. Це свято пов'язане з давно минулим етапом розвитку людської цивілізації, з культом Місяця. Власне, це свято народження Місяця, який мав назву Уаціля, що пізніше перейшла в сучасну – Василя. Прямою вказівкою на зв'язок із космогонічними уявленнями давніх українців є ліплені пироги, обрядова щедровечірня страва. Слово «пиріг» у доіндоєвропейській мові означає «хліб Місяця». Такими ж точними вказівками є і щедрівки, у яких славиться господар, його багатство тощо, оскільки Місяць керує небесною й земною водою, від нього залежить родючість хлібів і худоби.

Напередодні Нового року, на Маланки, розпочинаються символічні дійства з водою, провіщення майбутніх космічних подій – народження богині води Дани, воду мають сотворити Зоря і Місяць. Засівання вранці на свято Щедрого вечора – жертовний обряд на честь богині води Дани. Цей обряд імітує оранку. Гра у весільні пари теж є глибоко символічною і пов'язаною знову ж таки з космологічними міфами і уявленнями. До наших днів дожив і обряд водіння кози – стародавнього тотему наших пращурів. Смисл цього обряду – символічна розповідь про язичницький обряд. Ватага парубків символізує собою процесію жерців, хлопець у вивернутому кожусі, із рогами на голові, грає козу. Старовинний обряд починався відразу, тільки-но ватага переступала поріг дому. Під супровід відомого «Ого-го, коза, ого-го, сіра» відбувається містерія зі смертю, спробами оживлення і, нарешті, воскресінням кози. Згадаємо, що коза була атрибутом бога Перуна, у зображеннях Перун малювався із козячими рогами, що залишились символом святості. Звичай колоти кабана або принаймні порося на Щедрий вечір теж зберігся від прадавньої доби, кабан був жертовною твариною і присвячувався світлу. Отже, якщо підсумувати залишки давньої віри в новорічних образах, можемо зробити висновок, що збереглись звичаї багатьох племен, які свого часу утворили етнічну єдність – український народ: традиція ходіння з плугом – органічно перетворена і розвинена теорія народження життя від води і вогню в символічне розуміння народження життя від світла у вигляді плуга й зораного поля; традиційне дійство з козою – залишок культу тварини (тотемізму), прославлення господаря дому у щедрівках та колядках присвячено народженню Місяця, а традиційні обливання водою напередодні Нового року (Маланки) пов'язані з культом води і є своєрідним містком до наступного свята Водохреща.

Різдвяні святки тривають аж до свята Водохрещі, або Ордані, Йордана (19 січня). Весь цей час від Різдва до Водохрещ нічого не можна було робити, лише ходити в гості, а жінкам дозволялось тільки готуватись до прядіння коноплі – мички микати.

Слово Ордань виникло у найдавніші часи і означало, певне, надання воді сонячної сили. У язичницькі часи святкувалось як народження богині води Дани. Від давніх звичаїв слов'ян збереглося особливе ставлення до води у цей день. За традицією на Йордань вирубувався з криги хрест, фарбувався у червоний колір буряковим соком, прикрашався гілками сосен, ялин чи смерек, прибирався сухими квітами. Потім священик освячував воду в ополонках або в криницях. Ця вода – особлива, її використовували не лише для лікування хвороб, а й для різноманітних магічних обрядів. Після освяти воду несли додому, батько, як найстарший, окроплював цією водою хату і все господарство. Хлопці на Водохреще мали почесне і важливе завдання – вони малювали хрести на хатах, парканах, хлівах. Ці хрести витирати не можна було і, якщо не змивали їх дощі, вони зберігались до нових Водохрещ.

Цього дня старші ходили один до одного в гості, пригощались голодною кутею, пирогами та іншими стравами. Молодь збиралась на забави: найсміливіші парубки купались в ополонках,

інші катались на санчатах, що ковзали по кругу на льоду, дівчата співали йорданські колядки:

Рано-вранці на Йордані
Дали йому ім'я Йосип,
Рано-вранці на Йордані.
Мати Божа незлюбила,
Од престолу одступила.
Рано-вранці на Йордані
Дали йому ім'я Петров,
Рано-вранці на Йордані.
Мати Божа незлюбила,
Од престолу одступила.
Рано-вранці на Йордані
Дали йому ім'я Ісус,
Рано-вранці на Йордані.
Мати Божа це злюбила,
До престолу приступила,
Рано-вранці на Йордані.

Після Водохреща починалось послаблення морозів, оскільки минала половина зими. За три дні після свят жінки починали прясти, ткати, шити, а чоловіки домолочували залишки хліба в клунях.

Лютий

15 лютого святкувалось Стрітення. Його язичницька назва «Зимобор», або «Громниця». За повір'ям цього дня зима зустрічалась із весною. Напередодні свята жінки випікали обрядове печиво – «жайворонків», давали дітям, щоб ті закликали весну, допомогли їй збороти зиму, але виносити їх можна було лише у двір.

Посвячена на Стрітення свічка, яка називалась «громівниця», «громиха», виставлялась перед образами під час грози, щоб оберігати людей і худобу від грому. В цей день дівчата на перших прогалинах співали закличні веснянки.

На Стрітення ворожили на урожай – кожен господар на ніч виставляв миску із зерном на двір. Якщо зранку була на зерні роса, це віщувало врожай, не було – погана ознака.

На Стрітення освячували й воду, яка після цього вважалась цілющою, нею кропили вулики, щоб добре розводились бджоли, її давали пити худобі під час хвороби.

За тиждень перед початком Великого посту починали святкувати Масниці – проводи зими і зустріч весни. Це свято, яке тривало тиждень, щовечора збирало молодь на вечорниці. Хату для цього наймали за якесь збіжжя чи харчі хлопці у бездітного подружжя або вдови. Одружені на вечорниці ніколи не ходили. Тривали ці вечори молоді аж до третіх півнів, називались «досвітками». Останній тиждень, перед початком Великого посту, вечорниці були святковими, тобто із празниковим столом, на цьому вони припинялись і починалась вулиця (тобто ігри та забави на вулиці), яка тривала до Семена.

Одним із найпоширеніших звичаїв на Масниці був звичай оправляти «колодку». Її справляли жінки і дівчата. У понеділок зранку жіноцтво збиралось в корчмі «на колодки». Хтось приносив поліно-«колодку», його оповивали, це значило, що колодка народилась. Жінки й дівчата сідали за стіл, вітаючи одна одну з народженням колодки, потім співали пісні. Після святкування народження колодки заміжні жінки ходили по хатах, де були дорослі хлопці та дівчата, і прив'язували їх матерям колодку до ноги. Це було покарання за те, що не оженили синів чи не віддали заміж дочок за осінні весільні місяці.

В'язали і дівчата колодку, але хлопцям, і не до ноги, а до лівої руки, ця колодка прикрашалась стрічками, квітами тощо. Парубки платили дівчатам викуп за колодку грошима або якимись подарунками. Справляли «колодку» цілий тиждень, оскільки у понеділок вона народилась, у вівторок хрестилась, у середу – женилась, у четвер – померла, у п'ятницю

масничного тижня відбувались тещині обіди. Зяті водили тещу до себе в гості і частували.

На Масниці весело розважались різними іграми: катанням з гір на санчатах, катанням на «крутилках», на льоду тощо. Частувались щодня варениками із сиром та сметаною або гречаними млинцями.

У першу неділю Великого посту відзначався день Власа – переінакшене ім'я язичницького бога Велеса – покровителя домашніх тварин, духа родючості, плодючості, достатку і домашнього господарства. Це свято винятково родинне, пов'язане з пошануванням худоби: це і обкурювання домашніх тварин ладаном та цілющим зіллям, прикрашання хлівів та худоби вінками, стрічками тощо.

Цього ж дня, за традицією, починали організовувати і громадські череди, наймати пастухів, укладати договори.

Березень

Рік в українців, як і в усіх інших слов'янських народів, складався із двох циклів, відповідно і новоріччя святкувалось двічі. Весняне новоріччя розпочинали зустрічати в день Явдохи (14 березня), це ймення означало буквально «життєславна» і звучало як Явдоня. Асоціюється це ім'я з заступництвом земної природи і знаменує пробудження життєвої сили землі.

Починаючи з цього дня, діти ходили по дворах і славили прихід весни, співали закличні веснянки і носили із собою вирізаних з дерева ластівок або випечених «жайворонків»:

Благослови, Боже,
Весну закликати,
Зиму проводжати.
Ой, весна в човничку,
Літечко в возочку.

У цей день наші предки зустрічали весну, виходячи до схід сонця на горби, ставали на воротах або вилазили на дерева і закликали її. Деякі з магічних закликань весни збереглися і до цієї пори:

Прийди, весно, прийди,
Прийди, прийди, красна,
Принеси нам збіжжя,
Принеси нам квіточок.

«Жайворонки», «соловейчики» дарувались весні як жертвоприношення. З Явдохи починаються і магічні весняні ігри – «веселки», «гаївки», «гагілки», «ягівки» (так вони називались у різних місцевостях), що «допомогали» весні у її оновлюючій роботі. Виконувались веснянки аж до Зелених свят.

22 березня, на Сорок Святих, повертались із вирію шпаки та жайворонки – вісники весни, школярі цього дня приносили своєму вчителю сорок бубликів, ходили з обрядовими «жайворонками» і славили прихід весни:

Чом ти, жайворонку, рано з вирію вилетів:
Іще по гороньках сніженьки лежали,
Іще по долинах криженьки стояли?
– Не сам же я вийшов. Бог мене послав,
З правої рученьки ключики давав
З правої рученьки літо відмикати,
З лівої рученьки зиму замикати.
Я тії сніги ніжками потопчу,
Я тії криги крильцями поб'ю.

І кубелечко я собі зів'ю,
І в кубелечку діток наведу.

У день Сорока Святих Мучеників у багатьох регіонах України «гукали» весну – збиралися за селом на горбах, співали веснянок і при цьому перегукувались.

Від Сорока Святих ще буде сорок морозів, але весна вже близько.

ЗО березня відзначалося свято святого Алексія, яке у народі мало назву «Олекса теплий». Діти слухали на водоймах, як щука пробиває хвостом кригу. Щовечора після роботи хлопці й дівчата збиралися в гурти, дівчата співали веснянок. Пасічники цього дня виставляли вулики на пасіку, беручи із собою ікону Зосима і Саватія – покровителів бджільництва. Освячуючи вулики іконами, вони примовляли: «Бджоли, готуйтеся, йдіть, не лінуйтеся. Приносьте густі меди, воски та рої Богу на славу, а мені на пожиток».

У березні, в третю неділю Великого посту, святкувалась Христя. Цього тижня, який називався ще «хрестопоклінним», по всій Україні випікали хліб у формі хреста. Частину спеченого хліба з'їдали, а другу – ховали до комори в зерно. Коли сіяли ячмінь чи овес, ярову пшеницю, господар брав із собою той хліб у поле. Його клали на землю, молилися Богу, з'їдали частину і промовляли: «Господи, поможи, Господи, благослови. Дай, Боже, на той рік їсти свій хліб». Залишки хліба закопували на полі, щоб був кращий урожай.

Квітень

У квітні відзначали велике весняне свято Благовіщення. Це свято воскреслої землі, пробудження життєвої сили природи. Цього дня, вважали слов'яни, Дух світла благословляє Землю і все живе на ній. На Благовіщення прилітає ластівка – Божа птиця. З цього дня починалися постійні молодіжні та дитячі весняні ігри. Як правило, це були хороводи та подібні до них ігри, які збереглись від прадавніх часів як залишки імітаційної магії. Це важливі обряди, які виконувались під керівництвом старшого в роді та мали на меті пробудити життєву енергію рослин, ріст яких імітувався в іграх типу «Кривий танок». Пізніше рухи стали супроводжуватись піснями, які й здобули, зрештою, першість у розумінні важливості ігор.

У церкві на Благовіщення святились проскури, вони вважалися цілющими і зберігалися на божнику між образами. Товчену проскуру змішували із землею і сіяли на межах лану, «щоб він родив і щоб град посіву не побив».

За народним повір'ям, цього дня Бог благословляє землю і все починає рости, з'являються перші квіти, з якими пов'язані магічні ритуали топтання рясту та заворожування пролісків.

8 квітня – Собор архангела Гавриїла, по-народному – Благовісник. Цього дня, за народними уявленнями, грім і блискавка прокидаються від зимового сну. Здавна землероби у цей день освячували зерно для посіву. Вважалось, що, змішане з іншим насінням, це зерно дасть добрий урожай. Від Благовісника починали засівати ярові.

Виходили на першу сівбу натще, перша жменя кидалась навхрест із примовкою: «Уроди, Боже, добре зерно на мій хрест». Під час засівання годилось говорити, стишивши голос, і ні в якому разі не лаятись, бо виросте бур'ян.

Закінчення першого дня сівби відзначали як велике свято, вдома сівачів зустрічали з хлібом-сіллю, готувався святковий обід, а дітям цього дня дарували нові сорочки або чоботи.

Після Благовісника починалися свята перед Великоднем. Оскільки це свято не має чітко усталеної дати, деколи Великдень випадає і на Благовіщення, відповідно зсуваються і свята, що йому передують.

Перед Великоднем тривав Великий сорокаденний піст, кожен тиждень якого мав свої назви і свята. Перший називався «збірним», четвертий – «середохресним», п'ятий – «похвальним», шостий – «вербним», сьомий – «білим». Найбільш любимі в народі останні два.

На вербному тижні, у неділю, святили вербу. Коли закінчувалась служба і вербне гілля окроплювалось водою, люди йшли додому, щоб якнайшвидше виконати магічні ритуали. Наші пращури вважали вербу священним деревом (так само, як вишню чи явір) і приписували їй магічну силу, тому господарі поспішала посадити гілочку освяченої вербички на городі чи на полі і поставити невеличкий букетик під образами.

Травень

На 6 травня припадає день святого Юрія, за язичницьких часів день Ярила. Цього дня весна сходить на землю і вступає у свої права, цим днем завершується давній язичницький цикл новорічних весняних свят. Юрій відмикає ключами землю, випускає тепло, росу, благословляє майбутні врожаї. Люди виходили на поле хресним ходом, молились за врожай, кропили поле свяченою водою, закопували на нивах освячені крашанки та паски, примовляючи: «Роди, Боже, жито-пшеницю та всяку пашницю». Діти забавлялись, качаючись на озимих посівах, це давало силу і здоров'я, дівчата водили хороводи, співаючи веснянки, хлопці кидали грудки в небо, «щоб хліби росли високі», обливались водою, вірячи, що це сприятиме врожайності полів. На Юрія вперше виганяли худобу на цілющу росу, знаючи, що це віджене від тварин усі хвороби. Взагалі, роса на Юрія вважалась священною, її збирали для лікування і охороняли від відьом, використовуючи різні прийоми захисту: чіпляли на воротах, парканах, стайнях гілки свяченої верби, обсипали обійстя і корів маком, малювали дьогтем хрести на воротах, дверях тощо.

Господині готували святковий обід із молочних страв та вперше доїли овець, виконували обряди на заворожування краси.

Перше літнє свято – Трійця, або Святого Духа. Тиждень перед Трійцею відзначався як «зелений», «клечальний», або «русальний», а три останні дні вважались Зеленими святами.

На Зелений тиждень дівчата в полях, на левадах, у лісі «завивали вінки» чи березу. Зміст обряду досить простий: зранку дівчата готували обрядові пироги та яєчню, плели вінки з полином, потім ішли до лісу, де частувались під березами або прямо посеред поля. Після цього розходились парами завивати вінки на березах чи колосках. Робилось це обережно, аби не пошкодити гілля дерев чи колоски, а на Трійцю перевіряли їх, визначаючи за свіжістю, кому судилось скільки жити.

Зелений четвер ще мав назву Русалчиного Великодня. За повір'ями, цього дня виходять русалки і спостерігають, чи всі традиції чітко виконуються. А треба було лишати на межах полів та на вікнах хліб, розвішувати на деревах полотно для сорочок русалкам тощо. Не можна було працювати, ходити в поле і на річку поодинці, обов'язково мати при собі любисток чи полин – обереги від русалок.

На Зелені свята водили «тополю». Це відгомін вшанування рослин як символів урожаю, здоров'я і краси: найвищу на зріст дівчину прикрашали хустками, намистом, квітами і водили селом. Дівчина повинна була кланятись усім зустрічним, бажати їм доброго здоров'я і врожаю, за що дівчата одержували подарунки.

У Клечальну суботу дівчата, молодиці та діти зранку йшли збирати зілля, ламати гілки певних дерев, аби прикрасити хати та господарські будівлі. Вважалось, що у цьому клечанні ховаються душі померлих, які прилітають, щоб оберегти хату від нечисті. Клечанням також вистеляли долівки у хатах, з них робились захисні хрести, плелись вінки, що мали силу оберегу.

У Клечальну неділю зранку святково вбрані люди вирушали до церкви, дівчата обов'язково прикрашали голови вінками, у руках несли букети полину, барвінку, любистку. Після обідні всі збиралися біля храму, де на майдані була закопана висока паля, прикрашена гіллям і квітами, коло неї посаджені клени, липи, берізки, тут молодь водила хороводи, співаючи троїцьких пісень.

Червень

На початку червня, на перший день Петрівки, відбувалися проводи русалок, вінець русалій – стародавнього аграрного свята, пов'язаного з родючістю полів, молініями на дощ. Раніше ці свята мали чітку хронологічну послідовність і тривалість, але з прийняттям християнства втратили строгі календарні рамки, купальські обряди та ігри були завершальним пунктом літніх язичницьких русалій.

Культ померлих, який чітко простежується в обрядах русалій, поділяється на такі структурні частини: закликання померлих, ритуальне спілкуванню з їхніми душами, проводи душ померлих (русалок). Цей культ пов'язаний з вірою слов'ян у вплив предків на родючість

полів.

У день проводів русалок дівчата в полі на житах робили спільний обід і частувались, після чого розплітали коси, покладали вінки і співали:

Ой проведу я русалку до броду,
А сама вернусь додому,
Ідіть, русалоньки, ідіте,
Та нашого житечка не ломіте,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівчата у віночку.

Аграрно-магічні дії виявлялися і в киданні вінків на грядки капусти чи посіву льону, ці обряди прямо вказують на зв'язок з ідеєю родючості та культу предків.

Липень

З липнем пов'язано три найбільших свята, що мали певне спільне значення. Це – Купала 7 липня, Петра і Павла 12 липня та Прокопа 21 липня.

Купальське свято, за язичницьким календарем, належить до найважливіших річних, оскільки символізує весілля бога літнього сонцестояння (7 липня за н. ст.) з богинею води Даною. Цього дня, за прадавнім звичаєм, наші предки брали шлюб (злюб).

В основі купальських обрядів лежать культи вогню, води і рослинності. Вогонь виступає символом сонячного світла, яке в ніч на Івана Купала досягає своєї зрілості й набуває найбільшої життєвої сили. Давній звичай, що раніше побутував на території всієї України, – добування вогню для купальського вогнища тертям – за смислом споріднював дерево із сонцем як із джерелом вогню. Дерево купальське уособлює Прадерево, або Дерево життя. Сонце у купальських іграх переноситься на землю у вигляді колеса, яке обвивається соломою і спалюється або запалене пускається з горба у воду. Це пускання колеса утверджує перехід від сонцестояння літнього до зменшення життєвої сили сонця.

Місце для розпалюванню вогнища вибирали на околиці села, в лісі чи біля річки, як правило, на пагорбах, що давало змогу підняти священний вогонь найближче до сонця. Вогонь у давні часи розпалював найстарший з роду. Сушняк для багаття готували заздалегідь, збирали для цього й мотлох та непотріб.

Найважливіший момент купальського свята – стрибання молоді через вогонь, що нібито сприяло очищенню від хвороб і гріхів. Інколи багаття розкладали так, щоб, перестрибнувши через нього, відразу потрапляли у воду, тобто здійснювався ритуал подвійного очищення. Вогонь і вода зв'язували пари – начебто благословляли їх шлюб, обіцяли здоров'я і багатодітність. Вогонь купальського багаття виконував ще й очищувальну магічну функцію – у ньому спалювали речі хворих, вірячи, що це принесе їм одужання. Спалення купальського деревця (Марени) належить до обряду жертвоприношень, а спалювання опудала символізує знищення нечистої сили. У давнину побутував звичай кидати у вогонь півня або кінський череп – солярних[366] жертовних тварин.

Попіл купальського вогню був надзвичайно цінним атрибутом лікувальної та відьомської магії, тому вогнище охоронялось всю ніч.

Вода у купальських обрядах теж відігравала важливу роль. Ми вже говорили про очищення водою. Роса, що випадала вдосвіта, вважалась не лише цілющою, а й священною. Захоплюючою частиною свята було ворожіння на вінках, пущених на воду. Такий самий зв'язок відчувається і в регіональних особливостях знищення купальського деревця та солом'яної ляльки (Купала) – у деяких місцевостях їх топили у воді.

Щодо Марени та Купала, то їхня участь у купальських обрядах – пряма вказівка на побутування у праукраїнців обрядів жертвоприношень людських. Під деревцем, яким

366 Солярний – пов'язаний із сонцем.

найчастіше були верба, вишня, береза, ясен, липа, сосна, ялина, кущ бузку або терну, прибраним квітами, зіллям та городиною, садовили маленьку дівчинку, роль якої полягала у тому, щоб бути своєрідною жертвою Дереву життя. Спалення антропоморфного зображення людини і є відгомоном людського жертвоприношення.

Вшануванню рослинності у період її розквіту відтворене в обряді прикрашання купальського дерева і в обрядах, пов'язаних із зображенням зілля у цю священну ніч. Взагалі, ніч на Івана Купала була наповнена надзвичайними явищами: тварини здобували дар людської мови, вода у річках на мить перетворювалась на срібло, дерева переходили з місця на місце і говорили між собою, блискавка в цю ніч нікого не вбивала, закляті скарби давались у руки шукачам, зацвітала квітка папороті тощо.

Опишемо ж основні моменти купальського обряду.

Починалась підготовка до свята рано-вранці, коли матері йшли по воду, де примовляли тричі: «Вода швидко йде, щоб до моєї дочки швидко свати їхали! Як сонцем всі люди радіють, як любить дитина свою мамку, так щоб хлопці гинули за моєю дівкою». Після цього жінка тричі зачерпувала купальську воду, в якій варила траву тирлич. Умившись цим відваром, дівка мала надію вийти скоро заміж.

Так само до схід сонця дівчата йшли на дзвіницю обмивати найбільшого дзвона, обмивали його зсередини, приказуючи: «Як серце тебе розбиває, щоб серце (називалось ім'я хлопця) так за мною розбивалось; який ти голосний, аби і я така голосна була; як люди йдуть до церкви, коли ти дзвониш, так щоб до мене старости йшли; як люди сонечку радіють, коли ти їх кличеш, аби вони і мною так раділи». Вода, яка стікала із дзвона, збиралась у посудину і зберігалась вдома. Дівчина, яка до схід сонця вмивалась тією водою, вірила, що вийде заміж саме за того хлопця, за якого схоче.

Хлопці починали обхід села, збираючи мотлох на купальське вогнище і зносячи його до заздалегідь визначеного місця. Потім люди сходилися до громадських криниць, де відбувалось богослужіння. Цікаво, що ця традиція виникла відносно недавно. Служителі церкви, зрозумівши марність боротьби із «поганським святом», архаїчну традицію вшанування води християнізували. Після моління жінки сипали мак до криниці або прикрашали їх вінками цибулі чи просто квітами, виконуючи обряд закликання дощу.

Перед заходом сонця двоє хлопців приносили щойно зрубане деревце і закопували на обраному для святкування місці. Дівчата обмітали довкола верби галявину, посипали її чебрецем, м'ятою, волошками та ін., гілки заквітчували, а на самий вершечок вішали вінки з калини та барвінку. Коли з'являлись перші зорі, починалося свято: дівчата надягали вінки, запалювали на деревці свічки і, повільно кружляючи у хороводі навколо деревця, співали купальських пісень.

Бувало, що роль деревця виконувала дівчина, одна із найвродливіших у селі. Її саджали в неглибоку яму, заповнену квітами та листям, зав'язували очі, і вона роздавала вінки дівчатам, що водили круг неї хороводи. Кому дістанеться вінок із свіжих квітів, той того року вийде заміж, а кому зів'ялий, той не матиме пари принаймні до наступного року. Дівчата бігли до річки, де пускали вінки на воду, слідкуючи, у який бік попливе кожен вінок. Потім дівчата «заворожували красу», роздягаючись і обливаючись водою.

Хлопці сиділи окремо від дівчат, оскільки у такому роз'єднанні полягав один із елементів обряду.

Серпень

2 серпня святкується день пророка Іллі. За язичницькою міфологією, Ілля – це Перун, тому і оспівувався він як сівач озимого посіву. Щоправда, від прадавніх вшанувань Перуна в українських обрядах збереглись лише колядки на свято Василя:

Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житяную;
Куди махне – жито росте,
Жито, пшениця і всяка пашниця.

Та ще, можливо, легенди та перекази, у яких Ілля – Перун виступає силою, що здатна покарати підлу нечисть.

9 серпня – день святого Великомученика Пантелеймона, або «святого Палія».

За народними віруваннями, Пантелеймон вважається оборонцем людей від вогню. Під час пожежі навколо хати, яка горить, тричі носять ікону святого Пантелеймона, вірячи, що пожежа припиниться, особливо у це вірять, якщо пожежа виникла від грому.

У цей день селяни перед образом святого Пантелеймона запалюють свічку, «щоб у полі копи зберіг від пожежі». Існує повір'я, що той, хто цього дня возитиме хліб додому, – неодмінно втратить його. Цей день ще називається «Паликопа». Знахарі в цю пору збирають трави для лікування свійських тварин.

14 серпня святкується день Семи Святих Мучеників Маккавеїв, або, як кажуть в народі, «Маковея». В цей день у церквах святять воду, квіти і мак. Після освяти квіти й мак кладуть за образами, і вони зберігаються аж до весни, ними ж прикрашають хрест на Йордань, їх же дівчата вплітають в коси на Благовіщення, а мак розсівають по городі. Обрядовою їжею в цей день є «шулики» – ламані коржі з маком і медом.

Маковея – давнє козацьке свято. У Києві колись цього дня чоловіки, які приходили святити воду, були обов'язково у козацькому вбранні.

19 серпня відзначається Преображення Господнє, або Спаса. У цей день у церкві святили груші, яблука, мед і обжинкові вінки – жмут колосся жита і пшениці.

Колись селяни до цього дня не їли садових фруктів – це вважалось гріхом. Повернувшись із церкви, сідали за стіл, їли яблука з медом і запивали виноградним або яблуневим вином. Спаса – день поминання померлих, за віруваннями, це третій вихід душ, померлих після Страсного Четверга та Зелених Свят.

На Спаса закінчуються жнива, тож у такі роки якраз на Спаса справляють обжинки. Женці та жниці ходять по ниві й збирають колоски, потім сплітають вінки і зберігають їх до наступного року, коли з них виб'ють зерно і посіють на лану. Збираючи колоски, жниці співають:

Ой чиє ж то поле
Зажовтіло стоя?
Іванове поле
Зажовтіло стоя.
Женці молодії,
Серпи золотії.
Ой чиє ж то поле
Задрімало стоя?
То Грицькове поле
Задрімало стоя;
Женці всі старії,
Серпи все стальнії;
А ми свому пану
Ізробили славу:
Житечко пожали,
В снопи пов'язали,
У копи поклали.
А ми свому пану
Ізробили славу:
От, паночку наш,
Обжиночків час.

Обжинки справлялись всім селом.

28 серпня – свято Успіння Пресвятої Богородиці, або, як кажуть у народі, Перша Пречиста. Протягом осіннього періоду є три Пречисті, що про них у народі говорять: «Перша

Пречиста жито засіває, Друга дощем поливає, а Третя – снігом покриває». Після Першої Пречистої дівчата вже звільняються від важкої праці і готуються зустрічати сватів, оскільки це якраз початок пори весіль. Збираючи яблука, дівчата співають:

Пречиста по груші ходила,
Пречиста мішок загубила,
А Спас ішов, мішок знайшов.
Спасику-батьку,
Віддай мій мішечок,
Не буду ходити
У твій садочок.

Вересень

11 вересня – свято Всічення Голови святого Пророка Предтечі й хрестителя Господнього Івана, або, як кажуть у народі, Головосіка. Це єдиний день за весь рік, коли не дозволяється їсти борщ. Цього дня не можна брати до рук сокири, пилки, ножа, навіть хліб ламають руками. Особливо ж сувора заборона стосується різання всього, що нагадує голову, наприклад, капусти. Кажуть: «Якщо зрізати головку капусти в цей день, то може потекти кров».

14 вересня – свято Преподобного Симеона Столпника, а по-народному – Семена. Церква свого часу, пристосовуючись до хліборобського побуту, запровадила святкування Нового року саме цього дня, але це не прижилось, оскільки відставало від дійсного завершення хліборобських робіт та дня осіннього рівнодення (23 вересня), якому, за уявленнями язичників, передувало повне очищення природи і людини. А взагалі, Семена – давнє народне свято, пов'язане із посвятою хлопчиків у воїни. У цей день справляли пострижини хлопців і вперше садовили їх на коней. Давнім народним було і Свято Свічки, яке у ХХ ст. стало народним київським базарним святом. На базарі в ніч на Семена міщани святкували весілля свічки і ляльки.

Обирали матір, батька, бояр, дружок і розігрували за всіма законами обряду весілля свічки. Розходились із піснями о 1–2-й годині ночі. Вдома до ранку при свічці весело вечеряли, пили, співали і грали. Така увага до свічки невипадкова: в обряді відображене язичницьке ставлення до всього, що так чи інакше уособлювало сонячне світло.

Весілля свічки тривало цілий тиждень до Другої Пречистої, але вже без бучних містерій на базарах.

22 вересня – свято Різдва Пресвятої Богородиці, по-народному – Друга Пречиста, ще його називали днем рожениць. У цьому святі тісно переплелось поганське уявлення про щедротність пори, очищеної Сонцем, і християнська віра у здатність Богородиці вплинути на продовження роду. Недаремно цього дня жінки, у яких немає дітей, справляли обіди – відгомін жертвоприношень Берегині – покровительці роду, запрошували на цей обід бідних, щоб ті молилися Богородиці за їх дітей.

27 вересня – свято Воздвижения Чесного і Животворного Хреста Господнього, у народі – Здвиження. З цим святом народна традиція пов'язує зміни в природі: здвиг землі з літа на зиму та поступове завмирання активного життя в лісах та полях. Залягають на зимову сплячку звірі, доцвітають останні осінні квіти, птахи відлітають у вирій, першою, за повір'ями, летить зозуля, бо у неї ключі від вирію – теплої країни, де живуть птахи і змії взимку.

Чоловіки домолочують на токах хліб. Починаються осінні поминки предків, пов'язані з проводами природи, яка завмирала на зиму.

Жовтень

14 жовтня – свято Покрови Пресвятої Богородиці, або ж просто Покрова. Це старовинне народне свято, пов'язане з культом поминання предків та творення нових родин, свято закінчення хліборобського циклу робіт, коли завершувались всі польові роботи.

На Покрову оправлялась переважна більшість весіль. За прадавньою традицією вважалось, що осінь – найблагодатніша для весільних гулянь пора. Із давнини прийшло переконання, що як Покрова накриває траву листям, землю снігом, а воду льодом, так і дівчат повинна накрити вона шлюбним вінцем. Звідси і численні замовлення: «Свята мати, Покровонько, накрий мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не залишилась дівкою».

Крім того, від козацьких часів Покрова була й національним святом, оскільки запорізькі козаки вважали святу Покрову своєю покровителькою, а значить, і покровителькою всієї України.

Листопад

Від Покрови до Пилипа (27 листопада) на Україні споконвіку справляли весілля. У цей час люди займалися хатньою роботою: жінки пряли, а чоловіки домолочували у клунях хліб. Потім починалась Пилипівка (піст, а для неодружених молодих людей – вечорниці та досвітки, можливість ближче познайомитись один з одним та вибрати собі пару до вподоби. Від Пилипівки починались і сватання, які тривали до Дмитра.

Грудень

Цей місяць, що закінчує традиційний річний цикл, наповнений святами містичного характеру: ворожіннями, магією та ін. Адже наближається час панування злих сил у природі.

Найбільшими святами були Дмитра (9 грудня) та Андрія (13). У ці дні дівчата ворожать, дізнаються про свою долю і про майбутніх наречених, а хлопці на Катерини (7 грудня) постяться, щоб мати добрих дружин. На Катерини дівчата зрізають гілочки вишні і ставлять їх у воду: якщо ті розквітають до Різдва, то у новому році дівчина одружиться.

Найбільш цікавим у цьому місяці видається Андрія (Калита). Його обрядовість тісно пов'язана із язичницьким світоглядом і є ніби вступною до майбутніх космологічних різдвяних свят. На вечорницях цього дня хлопці й дівчата влаштовують гру: кусають калиту – медовий корж із отвором посередині.

Обирається «пан Калитовський», який високо на палиці тримає калиту. Хлопці по черзі виконують роль «пана Коцюбовського», сідаючи верхи на коцюбу і примовляючи: «Їду, їду на коні, на коні, на коцюбі», рухаючись до калити. Хлопці та дівчата допікають Коцюбовському жартівливими питаннями та характеристиками. Якщо Коцюбовський не засміється, йому дозволяють кусати калиту без допомоги рук, можна лише підстрибувати. Якщо ж Коцюбовський засміється, дівчата мастять йому обличчя сажею.

У день Наума (14 грудня) найкраще віддавати дітей у навчання, тоді наука піде на ум. Раніше, відправляючи сина до школи, його цього дня мили, стригли, вбирали у все нове і вели до дяка, який освячував його прихід на навчання.

На Варвари (17 грудня) починали «Вовчі весілля» – час, коли темні сили, які асоціювались із цими тваринами, влаштовували свої ігрища та шабаші.

Життя у селі на деякий час завмирало, виконувалася лише хатня робота.

Народний гороскоп

Багатовікова історія людської культури нерозривно пов'язана з календарем, потреба в якому виникла в давнину, коли людина ще не мала писемності. Календар дає змогу регулювати і планувати якимось чином господарську діяльність, що особливо потрібно землеробським народам, до яких і належать віддавна українці.

Етнографічні джерела стверджують, що в різні часи слов'яни, нащадками яких ми є, користувались різними типами календарів. Найпершим примітивним календарюванням було визначення основного виміру часу – дня за сходом та заходом сонця, потім почала визначатись і доба. Спершу рахунок днів і ночей обмежувався кількістю пальців однієї руки, так виник п'ятиденний тиждень, а пізніше – за кількістю пальців на обох руках – десятиденний. Рахунок

дням вівся зарубками на дереві, до речі, такими календарями у побуті користувались аж до XIX ст. Отже, регулювання трудової діяльності за чергуванням дня і ночі було першою спробою календарювання. Пізніше люди звернули увагу на періодичну зміну фаз місяця – друга міра часу після доби, і вже потім рахунок часу почав вестись роками. Першим календарем, яким свого часу користувались всі народи, був місячний, він і визначив семиденний тиждень (І фаза місяця). Назви днів тижня зв'язані з їх порядковими номерами і релігійними звичаями. Так, українські назви днів прийшли в українську мову із болгарської через церковнослов'янську. Наступним етапом винайдення форм відліку часу було створення сонячного календаря, який тісно пов'язаний із зміною пір року, а отже, і з основними подіями сільськогосподарського року: сівби і жнив.

Коли і як у слов'ян з'явився перший календар, історія відповіді не дає, оскільки більшість писемних пам'яток періоду Київської Русі не збереглась. Та археологічні знахідки, а саме глечик, знайдений у 1889 році в селі Ромашки Київської області, який датовано III ст., вказує на досить давнє побутування календаря на території України. Глечик в два ряди опоясаний різноманітними значками, розшифровка яких показала, що це і є давньослов'янський календар. Тип календаря – місячно-сонячний, тобто тісно пов'язаний із сільськогосподарським циклом робіт.

До X ст. новий рік у Київській Русі починався з нового місяця навесні, у дні, близькі до весняного рівнодення. Після прийняття християнства з'явився юліанський календар, нове літочислення від народження Христа і новий початок року – 1 березня. До того часу існувало літочислення від сотворіння світу, за яким 1992 рік, наприклад, рахується 7500 роком. Назви місяців традиційно були пов'язані з явищами природи, в українській мові ці назви збереглись, а їхні варіанти широко побутують у діалектах:

Давньоруська назва:
Січень
Лютий
Березоль
Цветень
Травень
Червень
Липень
Серпень
Вересень
Листопад
Грудень
Студень

Сучасна назва:

Січень
Лютий
Березень
Квітень
Травень
Червень
Липень
Серпень
Вересень
Жовтень
Листопад
Грудень

У пам'яті українського нараду залишились згадки про давнину, коли час асоціювався з плинністю води як символом минучості. Люди вірили у добрий і лихий час, склався навіть певний календар, який можна назвати магічним і гороскопічним, оскільки він тісно пов'язаний

із впливом небесних світил, насамперед Місяця, на долю людини, на її життя.

Віддавна поганим днем вважався понеділок, язичницька назва цього дня «День Місяця» вказує на давність семиденного тижня та повір'їв, пов'язаних з виміром часу.

Понеділок – день нещасливий, свято відьом і русалок. Цього дня не рекомендується починати нову роботу, білити хату, прясти, виїжджати в дорогу, митися, мити голову, одягати чисту сорочку; дитина, народжена цього дня, вважалась нещасливою у майбутньому житті.

Вівторок – щасливий день для всяких починань, а значить, і народжений цього дня буде удачливим в усьому.

Середа – день, сприятливий для садіння, особливо кукурудзи, народжені цього дня матимуть багатство і достаток.

Четвер – день робочий, не рекомендується цього дня веселитись і забавлятись, оскільки того, хто порушить цю заборону, чекають неприємності у п'ятницю. Народжені у четвер – люди мовчазні й роботящі.

П'ятниця – день, сприятливий у коханні, цього дня найкраще свататись, справляти заручини тощо. Народжених у п'ятницю чекає щасливе сімейне життя.

Субота – найтяжчий день на роботу, в цей день рекомендується виконувати дрібну домашню роботу, а найліпше – прибирання. У суботу найкраще купатись, переодягатись тощо. Суботні діти відзначатимуться прив'язаністю до дому, охайністю, вони хороші господарі.

Неділя – не можна нічого робити, особливо рубати сокирою. Недільні діти спокійні, хоча й трохи ледачкуваті. Дитина, народжена в ніч з неділі на понеділок, неодмінно стане віщуном, знахарем або ворожбитом.

Розглядаючи народні повір'я, зв'язані з календарем, неважко помітити, як язичницькі елементи тісно переплітаються з християнськими, часто домінуючи над останніми. Особливо це помітно у залишках народної календарної астрології, впадають у вічі й певні розбіжності у тижневій і місячній астрології, мабуть, це якраз і пояснюється нашаруванням багатьох пластів знань, вірувань і релігійних приписів. Для прикладу розглянемо місячний календар, складений на основі етнографічного матеріалу. Нагадаємо, що цей календар пов'язаний з ходом руху Місяця навколо Землі й розпочинається першою фазою.

Перший день – нещасливий, але народжені у цей день, як правило, довгожителі. Розпочинати в такий день справу добре, якщо він випадає не на понеділок чи п'ятницю. Весілля, що відбувається цього дня, віщує подружнє щастя, а тому, хто в цей день захворів, слід готуватись до довгого і тяжкого слабування. Для торгівлі й риболовлі день невдалий, а для мисливства навпаки. Перший день місяця – один з найсприятливіших для сівби і саджання, якщо роботу зробити до схід Сонця або перед його заходом. Не варто вирушати у мандрівку цього дня. Як правило, зміна погоди відбувається саме в перший день місяця.

Другий день – сприятливий для мандрівки, особливо водою, так само вдалий для закоханих. Нещасливий день для торгівлі, укладання шлюбу, одержання спадщини. Народжені у цей день – старанні в науці, зі швидким розумом.

Третій день – невдалий для починань, сівби, саджання і шлюбу. Сприятливий у коханні жінкам, а також вдалий для торгівлі. Важкий для хворих. Народжені у цей день живуть недовго.

Четвертий день успішний для всіх починань, якщо випадає на середу. Сприятливий для навчання, для праці в полі, для дівчат та літніх людей. Нещасливий для торговців, мисливців, парубків. Народжені цього дня люди талановиті та удачливі.

П'ятий день нещасливий для багатьох людей. Несприятливий для сівби та початку інших чоловічих робіт, а також для дівчат, які виходять заміж. Зміни погоди на гірше. Народжена в цей день людина зазнає багатьох прикростей у житті й матиме слабке здоров'я.

Шостий день вдалий для одруження, оскільки сім'я буде багатодітна, але невдалий для закоханих та для знайомств, оскільки і те й інше швидко минається.

Сьомий день вдалий в усіх відношеннях, особливо для навчання та здоров'я, для купівлі майна. Народжені в цей день матимуть довге і цікаве життя, міцне здоров'я. Хто в цей день одружиться, матиме багато дітей – дівчаток, здібних до наук.

Восьмий день – посередній для всіх, погода усталиться. Щось важливе в цей день починати не варто, хоча може пощастити у полюванні до обіду. Народжені цього дня хлопчики будуть нещасливими, а дівчата некмітливими.

Дев'ятий день малоуспішний для всіх справ. Тим, хто одружується, буде щастя, але у всіх інших справах – невдалий. Народжені в цей день хворобливі, слабкі здоров'ям, з коротким життям.

Десятий день – найсприятливіший для шукачів скарбів, мисливців, торгівлі. Посередній для сівби та саджання. Полегшення у хворих настає саме в цей день. Народжений десятого дня стає знаменитістю.

Одинадцятий день – невдалий для початку будь-якої роботи, для полюванню, торгівлі. Сприятливий мандрівкам, для купівлі худоби та птиці.

Дванадцятий день щасливий для одруження, навчання, торгівлі, закоханим теж щастить саме в цей день. Несприятливий для полюванню. Найліпший день для саджання плодових та фруктових дерев. Народжений цього дня має особливий розум, добре життя та міцне здоров'я.

Тринадцятий день невдалий, краще цього дня нічого не починати і виконувати лише найнеобхідніші роботи, а всі справи відкласти на потім.

Чотирнадцятий день щасливий для мисливців, мандрівників, торгівлі, хвороби швидко і безслідно минають. Народжені чотирнадцятого дня місяця малосильні, живуть недовго.

П'ятнадцятий день – вдалий для мисливства, рибальства і торгівлі, купувати у цей день рекомендується тільки худобу. Для землеробства і мандрівок – невдалий. Народжені цього дня нещасливі у житті.

Шістнадцятий день сприятливий для сівби та саджання, а також для одруження, майбутнє життя молодят має бути благополучним і заможним. Народжені цього дня відзначаються здібністю у навчанні.

Сімнадцятий день – суперечливий, не варто починати якісь серйозні справи, адже цей день сприяє злу та гендлярству. Успішний для навчання. Несприятливий для саджання (крім цибулі) та сівби. Мандрівникам обіцяє нещастя. Народжені цього дня не дуже здібні, але вродливі, дівчатка матимуть щастя у житті.

Вісімнадцятий день – щасливий для придбань худоби (але птицю купувати не варто), для шукачів скарбів та рибалок. Нещастя чекають на закоханих та торговців. Діти, народжені у вісімнадцятий день місяця, будуть роботящими.

Дев'ятнадцятий день – небезпечний для торгівлі та ремісництва, невдалий і для одруження. Той, хто захворіє цього дня, слабуватиме довго. Народжені в цей день схильні до пиятики та інших гріховних звичок.

Двадцятий день – один із найпридатніших для шлюбу, який віщує молодятам благополуччя й багатодітність. Найкраще всі справи починати цього дня, не пощастить лише мисливцям. Діти, які народились у цей день, виростуть розумними і талановитими.

Двадцять перший день – благополучний для господарства, сівби, саджання, купівлі худоби (особливо молочної). Цього дня найкраще садити овочі. Народжені цього дня малого зросту і не схильні до навчання.

Двадцять другий день – невдалий для всіх справ, крім одруження та кохання. Народжені цього дня невдачливі.

Двадцять третій день – вдалий майже для всіх робіт, а особливо для навчання. Щастить цього дня жінкам. Народжені у двадцять третій день місяця проживуть довго і відзначатимуться мудрістю.

Двадцять четвертий день місяця поганий для починань, хто з цього дня захворіє – видужує рідко, мисливці, мандрівники, закохані, як правило, зазнають невдачі. Не рекомендується брати шлюб цього дня. Сприяє лише землеробам. Діти, народжені цього дня, ростуть високими і чесними.

Двадцять п'ятий день – нещасливий для всіх починань і справ, крім злих. Народжені цього дня ліниві і живуть мало.

Двадцять шостий день – середньої сприятливості для всіх видів діяльності, крім гендлярства, де можна досягти успіху. Ті, хто захворів цього дня, довго слабують. Народжені цього дня матимуть погане здоров'я, слабку пам'ять, нестримний характер.

Двадцять сьомий день – сприятливий для добрих справ, хворим цього дня полегшає. Вдалий для землеробів, торгівлі, навчання. Невдача чекає мисливців. Якщо день випадає на середу – щасливе одруження. Народжені в цей день дівчатка виростуть вродливими, щасливими

у заміжжі, хлопчики ледачкуватими й невиразними зовні.

Двадцять восьмий день – невдалий для мисливства, рибальства, мандрування. Успіх чекає торговців і тих, хто купує худобу. Шлюби, укладені цього дня, благополучні, але бездітні. Народжені в цей день бувають щасливими й живуть довго, особливо хлопчики.

Двадцять дев'ятий день – нещасливий для всіх справ і починань, крім злих. Народжені цього дня хворобливі й живуть мало.

Тридцятий день – щасливий для всіх справ і всіх видів діяльності. Народжені цього дня розумні, їм в усьому щастить.

Ще чекає своїх дослідників українська народна астрологія, і ще не одну цікаву сторінку буде написано про народний гороскоп, який можна укласти на основі етнографічних досліджень. Це було б пізнавально не лише для тих, хто хоче навчитись передбачати майбутнє, але й для тих, хто цікавиться народними знаннями, які мають глибоке підґрунтя вікових спостережень.

Народний прогностик

Серед народних знань, які несправедливо призабуті або просто не беруться до уваги, є вироблена віками система передбачення погоди, побудована на основі спостережень і закріплена у вигляді примовок і приказок, прикмет, а інколи й забобонів. Ця система широко використовується й нині. Хто з нас, глянувши на захід сонця, не робить прогнозу на завтра, хоча потреби в цьому, для міських жителів особливо, практично немає. Але кров предків-землеробів міцно прив'язала нас до необхідності визначати погоду, і виринають у пам'яті невідомо коли й від кого почуті прикмети, яким не одна сотня років.

Необхідність передбачення погоди тісно пов'язана із господарською діяльністю людини, отже, прогностик як система склався найперше у землеробських племен, оскільки від правильності вибору часу для сівби чи саджання залежало благополуччя людини. Асоціативно-наслідковий зв'язок явищ природи із поводженням птахів, тварин, рослин тощо і витворив прогностик, корисний для представників практично всіх видів людської діяльності. Український прогностик, певно, своєю побудовою не є чимось відмінним від систем прогнозувань у інших народів, хіба що особливості географічного розташування та пріоритетність деяких видів занять внесли свої корективи.

Складається він з прикмет-прогнозів, які тематично можна розподілити на такі частини: 1. Календарні довготривалі прогнози. 2. Довготривалі, пов'язані з порами року. 3. Короткотермінові прогнози, спільні для всіх пір року. 4. Короткотермінові прогнози для окремих пір року. Ці передбачення легко перевірити, знаючи хоча б невелику кількість тих прикмет, якими користувались наші предки. Подаючи стисло український прогностик, хочемо зауважити, що ми наводимо лише прикмети, не оформлені у вигляді приказок.

На весну

Якщо 1 лютого (Макара) погода ясна, то весна буде рання.

Якщо 4 лютого (Тимофія) після обіду буде сонячно – весна буде рання.

Якщо 14 лютого (Трохима) на нічному небі багато зірок – весна очікується пізня.

Якщо сніг випав 15 лютого (Стрітення) – весна буде дощовою і холодною, а якщо в цей день сонячно – весна буде рання. Якщо цього ж дня погідно, але не видно сонця, то морози посиляться 24 лютого (Власа).

На літо

Якщо 14 березня (Явдохи) погода сонячна і тепла – буде тепле літо.

Якщо весняні води не рушать до 14 квітня (Марії) – літо очікується холодне і дощове.

Якщо погода не встановиться до 22 квітня (Антипа) – літо буде сухе, як і весь рік.

Якщо при зустрічі Сонця з Місяцем 21 квітня (Родіона) погода тепла і сонячна, то й літо буде таким, якщо негода – чекай холодного літа.

Якщо 13 травня (Яреми) схід сонця безхмарний і ясний, літо буде погоже, якщо цього ж дня буде теплий вечір і зоряна ніч, літо буде засушливим.

Якщо 24 травня (Мокія) буде туман – літо буде дощовим.

Якщо на Трійцю (49 день після Великодня) йтиме дощ, то дощитиме до кінця місяця.

Якщо 3 липня (Мефодія) йде дощ, то дощитиме ще 40 днів.

Якщо дощ йтиме 10 липня (Самсона), то аж до бабиного літа буде сирість і мряка.

Якщо липа цвістиме 22 червня (Кирило) – літо буде теплим і сонячним.

На осінь

Якщо 1 серпня (Мокрини) буде дощ, осінь буде дощовою, якщо сухо, то й осінь буде сухою.

Якщо 23 серпня (Лаврентія) безвітряна погода, осінь буде теплою і сухою.

Якщо 27 серпня (Михеїв день) буде буря – чекай непогожого вересня, якщо вітряно, без дощу – осінь передбачається суха й вітряна.

Якщо погода «молодого бабиного літа» (з 23 серпня по 11 вересня) гарна, то «старе бабине літо» (з 31 вересня по 8 жовтня) непогоже.

Якщо молодик з'являється у дощовий день жовтня, то весь наступний місяць теж буде дощовим.

На зиму

Якщо ЗО червня (Мануїла) дощить – зима буде сніжною.

Якщо 23 серпня (Лаврентія) погода безвітряна – зима буде без заметілей і хуртовин.

Якщо у перший половині серпня погода стала, то зима буде затяжною.

Якщо 14 жовтня (Покрова) вітер дме з півдня – зима буде теплою, якщо із заходу – помірною, якщо з півночі або сходу – холодною.

Якщо цього ж дня зранку дме вітер з півдня, а з обіду – з півночі, початок зими буде теплий, а потім значно похолодає.

Якщо до 14 жовтня опаде листя з вишні, зима буде теплою, якщо листя тільки жовте – лютою і сніжною.

Якщо журавлі відлітають до Покрови, зима буде ранньою.

Який буде перший день грудня, такою бути зимі.

Якщо до 13 грудня (Парамона) сніг не випаде, зима буде теплою, якщо сніг вже лежатиме – сніжна і холодна.

Пізньої осені дме вітер зі сходу – буде холодна зима.

Новоріччя буде морозним: якщо на 25 грудня сонце ясне й променисте, якщо ж сонце ховатиметься за хмари, а на деревах паморозь, то під Новий рік буде хмарно і можлива відлига.

Ознаки раннього приходу весни

Якщо сніг випаде ранньої осені – чекай на ранню весну. Якщо восени листя берези жовтіє зверху – весна буде ранньою, якщо знизу – пізньою.

Ознаки холодної весни

Якщо зайці весною довго не линяють – холоди ще повернуться.

Довгі бурульки – чекай затяжної весни.

Ознаки ранньої, теплої весни

Ранній виліт бджіл – на теплу весну. Одночасний приліт птахів зграями – на дружну весну. Якщо у вересні багато дощів – мало буде в травні. Перший грім року при східному вітрі – весна буде сухою і теплою.

Ворони купаються ранньою весною – на тривале тепло. Як закувала зозуля, то морозів більше не буде.

Ознаки літа

Якщо сніг тане з північного боку мурашника, літо буде теплим, якщо з південного – коротким і холодним.

Якщо береза листям вкривається раніше за клен, то літо буде сухим, якщо навпаки – дощовим.

Якщо птахи в'ють гнізда на сонячному боці дерева – літо буде холодним, а якщо у затінку – жарким.

Якщо на дубі листя з'явилось раніше, ніж на ясені – літо вологе і прохолодне, якщо ж раніше зазеленів ясен – літо буде сухим.

Ознаки теплого літа

Якщо у берези листя з'являється раніше, ніж у вільхи, – літо буде теплим.
Блискавка без грому ранньої весни віщує посушливе літо.
Пізня весна – тепле літо.
Маловітряна весна – тепле літо.
Якщо верба зацвіла у теплу і ясну погоду – літо буде тепле і на мед щедре.
Малина родить рано – літо буде теплим.
Якщо гусенята вилуплюються на початку травня – літо буде сонячним і теплим.
Морозна зима – жарке літо.
Багато павутиння летить весною – тепле літо.

Ознаки холодного літа

Якщо граки прилітають до середини березня – зійде рано сніг, але літо буде дощовим.
Якщо у червні сохне трава – літо буде дощовим і холодним.
Пізно розвивається тополя – літо буде прохолодним.
Щедрий сік у берези – літо дощове.
Якщо вільха розпускається раніше за березу – літо буде дощове і холодне.
Сніг тане раптово, а вода збігає швидко – літо дощове.

Ознаки теплої осені

Грім у жовтні – малосніжна осінь.
Грозовий кінець серпня чи початок вересня – довга і тепла осінь.
Багато павутиння на бабине літо – осінь буде ясною, а зима морозною.
Пізно зацвіла горобина – осінь довга і тепла.
Якщо калина вже достигла і зберігає зелене листя, то осінь буде теплою.
Якщо польові миші в копицях сіна живуть в самому низу, осінь буде сухою.
Журавлі летять у вирій високо в небі – осінь тепла і довга.
Якщо шпаки довго не відлітають, осінь буде сухою.
Довго не зникають мухи восени – осінь буде довгою і теплою.
Влітку на деревах з'являється жовте листя – осінь очікується рання і тепла.
Доки з вишні не опаде листя, скільки б снігу не випало – розтане.
Грім у вересні – тепла і довга осінь.

Ознаки холодної осені

Рано замовкають сороки – осінь буде ранньою.
Ранній вирій птахів – холодна осінь.

Синиці, сороки, сойки рано починають моститись на ночівлю – осінь буде холодною.
Якщо достиглий овес зазеленів знову – осінь буде непогожою.

Ознаки зими

Зима настане через 40 днів після першого снігу.
Якщо в жовтні листя з берези і дуба опадає не все – зима буде суворою, якщо ж все зразу – теплою і мокрою.
Якщо на сосні шишки рясніють зверху – зима м'яка, посередині – холодна, знизу – люта.
Якщо вхід до кротячої нори розташований з північного боку – зима буде тепла, якщо з південного – холодна.
Якщо гніздо білки розташоване на дереві високо – зима буде теплою, низько – холодною.

Ознаки теплої зими

Рано восени линяють кури – зима буде теплою.
Багато щавлю влітку – тепла зима.
Пізні гриби віщують малосніжну зиму.

Ознаки холодної зими

Багато ягід влітку – холодна зима.
Урожай на жолуді передвіщає холодну зиму.
Вологе літо і тепла осінь – довга зима.
Горіхи вродили рясно, а на гриби неврожай – зима буде сніжною і морозною.
Буремне літо – зима з заметілями.
Чим більші восени мурашники, тим суворіша зима.
Пізній листопад – на довгу зиму.
Рано опало листя з липи – зима буде лютою.
Снігурі прилітають у грудні – зима передбачається сувора.

Ознаки гарної погоди, спільні для всіх пір року

Зоря має промінь зеленуватого відтінку.
На небі багато зірок, Чумацький Шлях зоряний і світлий.
Сонце сідає червоне при безхмарному небі.
Сонце заходить за низьку суцільну хмару, а небо має зеленуватий відтінок.
Білі світлові кола навколо Сонця чи Місяця.
Місяць блідий.
Хмари повільно рухаються зі сходу або півночі.
Поступове послаблення чутності віддалених звуків.
Постійність північних і північно-східних вітрів.
Послаблення дощу або снігу надвечір.
Велика роса на траві.
Роса або іній після заходу сонця і зникнення після сходу.
Туман під час сходу сонця.
Дим іде прямо вгору.

Прикмети непогоди, спільні для всіх пір року

Небесні світила мають червоний колір (вітер, дощ); сліпо мерехтять зорі; при сході сонця – червоні хмари; тьмяний Чумацький Шлях; сонце заходить за низькі хмари, а небо в перистих хмарах (дощ і вітер); посилення чутності звуків; перисті хмари швидко рухаються із заходу або півдня; різка зміна напрямку вітру; туман вранці не розсіюється; дим стелиться донизу.

Погода весною

Зозуля кує на голому дереві – буде мороз.
Ранкове сонце здається зеленим – похолодає.
Місяць у туманному великому колі – через два дні буде гроза.
Грім у березні віщує заморозки.
Вранці чути грім – ввечері буде дощ.
З'явилась висока і крута веселка – буде вітер, а якщо полога і низька – дощ.
Сильно пахне жимолость перед дощем.
Костяниця і папороть за 15–20 годин перед дощем загинають листя догори.
Кульбаба стулює кульку парасолькою перед дощем.
Бджоли літають недалеко від вулика перед дощем.
Граки поводять себе неспокійно: зграями піднімаються вгору і стрімко падають вниз – на дощ.
Гуси сидять, заховавши голови під крила, – похолодає.
Журавлі летять мовчки, швидко і низько – очікуй негоди.

На теплу сонячну погоду навесні

Хмари пливуть високо.
Над лісом повітря здається синюватим.
Розцвітають дзвіночки первоцвіту.
Костяниця і папороть закручують лист донизу.
Зацвітає горобина.
Кульбаба легко розкидає пушинки.
Граки рано повертаються з півдня.
Жайворонок співає довго.
Кажани ввечері літають густо.
Кури в негоду ходять під дощем.
Ластівки почали лаштувати гнізда.
Соловей співає всю ніч.
Кішка спить черевом догори.
Чайки з півдня прилетіли – через три дні потепліє.

Погода на дощ влітку

Сонце сідає багряно або за хмару.
З'являється кільце навколо Сонця і Місяця.
Сонце припікає при хмарному небі.
Сині хмари чергуються з білими.
Зранку хмари у вигляді гір – ввечері злива.
Злива при сонці – дощ і завтра.
Дощова хмара шумить – буде град.
Глухий грім – тихий дощ, розкотистий – злива.
Вода в річках темнішає.
Вночі нема роси.
Дим стелиться над землею.
Цвіт акації обліплений бджолами.
Никнуть квіти картоплі.
«Плачуть» верба, черемха, вільха, осока, каштан.
Закриваються нагідки.
П'явки вилазять з води.
Бджоли повертаються до вулика пізно ввечері.

Метелики в сонячний день ховаються.
Горобці сидять набундючившись.
Ластівки літають низько над землею.
Коні качаються на спині.

Перед сухою теплою погодою

Зеленуватий місяць.
Посилюється вітер.
Швидко рухаються хмари.
Випадає рясна роса.
Бджоли не сідають на цвіт акації.
Хмарного ранку бджоли вилітають з вулика.
Зозуля кує довго.
Соловей співає без угаву цілу ніч.

На дощову погоду восени

Хмари йдуть низько з півдня на північ.
Небо затягнуте білими хмарами.
Стеляться важкі тумани.
Відволожуються сіль і цукор.
Сильно пахне вовча ягода.
Комахи ховаються в листі дерев.
Домашні птахи ховають голови під крило.
Кури ощипують пір'я.
Кішка тягнеться до води, п'є більше звичайного.
Собака стає кволим, мало їсть.
У корови твердішає вим'я.

На суху теплу погоду восени

Небо на ніч вкривається хмарами.
Ввечері або вночі з'являється туман і довго не розсіюється.
Холоднішає під час дощу.
У вересні гримить.
Дим піднімається догори.
Павутиння розстелюється на рослинах.
Багато павутиння в час бабиного літа.
Горобці збираються зграями і галасують.

На відлигу взимку

Білі зірки на небі.
Білий вогонь у печі.
Жар у печі гасне швидко.
Падає сніжна крупа.
На льоду виступає вода.

Перед снігопадом, хуртовиною

Сонце сходить червоне.
Сонце сідає у хмарах.
Хмари йдуть проти вітру.

Птахи сідають на сніг і кричать.

Перед ясним погожим днем взимку

Вечірнє небо червоніє.
Падає пухнастий сніг.
Дим з труби йде вгору стовпом.
Вітер дме з півночі.
Дрова, згораючи, потріскують.
Туман стоїть високо над землею.
Порипує сніг, голос чути далеко.
Ворони сідають головами в різні боки.
Горобці тихо сидять на деревах чи хатах.

Ось такий далеко не повний перелік прикмет, якими послуговувався наш народ для передбачення погоди. Правильність народних передбачень легко перевірити, використавши записи у щоденнику спостережень. Зрештою, знання цих прикмет може стати в нагоді всім, хто збирається на прогулянку до лісу чи до роботи в саду або городі.

Народний сонник

Тлумачення снів надзвичайно популярне в усіх народів світу і, мабуть, таке ж давнє, як і людство. Повсякденна свідомість народу, певне, ще з часів неоліту була тісно пов'язана із сновидіннями як явищами містичними, віщими тощо. З язичницьких часів дійшло до нас уявлення про сон як про чарівну істоту або чарівних істот – дітей богів підземного царства, при цьому сон залишається абстрактним поняттям. З народних уст нам відомо, що Сон – це «кудлатий чоловік з чотирма очима», добрий і не страшний, його помічницею виступає Дрімота. Вони мають дивовижну силу – насилати на людей сни, під час яких людина зустрічається з душами померлих предків, бачить фантастичні картини, пов'язані з її переживаннями та мріями.

Символіка снів змінювалась відповідно до розвитку суспільства, і, звичайно, давніх пластів лишилось обмаль. Кожна людина сприймає світ індивідуально і по-своєму тлумачить сновидіння, але система символів-пояснень спільна для всіх представників народу, хоча в невеликій кількості багатоваріантність все-таки існує. Цікавими в цьому плані були б дослідження колискових не як фольклорних перлин, а як трансформованих і пристосованих до побутових потреб ранніх язичницьких молитв-заклинань, присвячених Сну і Дрімоті – представникам «темного царства», але це не входить у наше завдання.

Тлумачення сновидінь українцями відбувалось на рівні побутовому, коли сни намагались розгадати ті, хто їх бачив, і на рівні знахарському, коли сни тлумачились людьми, які на цьому розумілися більше за інших (знахарі, ворожки тощо). На обох рівнях існував певний підхід до тлумачення, щоправда в різному обсязі. Так, наприклад, всім відомий тижневий календар сновидінь. Сон з неділі на понеділок не можна нікому розповідати, бо не збудеться; з понеділка на вівторок збувається до обіду; з вівторка на середу – сон в руку; з середи на четвер – пустий сон; з четверга на п'ятницю – віщий; з п'ятниці на суботу та з суботи на неділю сни базарні і не тлумачаться.

Так само загальновідомі й магічні дії та заговори на погані сни. Треба зранку проказати: «Куди ніч, туди й сон», або подивитися у вікно, щоб сон забувся.

Тлумачення сновидінь другого рівня базується на повніших знаннях і ретельніших спостереженнях. Так, ворожбитам відомо, що віщі сни сняться на 4, 9, 12, 16, 19, 22, 27 день після появи нового Місяця і якраз їхнє тлумачення має важливе значення для прогнозування майбутнього, щоправда, трактування снів за місячним календарем теж мають розбіжності у різних ворожбитів та магів, але визначення їхньої правдивості – завдання науковців: медиків, психологів тощо.

Українська демонологія

Царство «темних сил», які в язичницькій міфології оселились у нижньому ярусі древа життя, в християнській системі уявлень і вірувань посіли провідне місце. Значна частина духів і поганських богів зникла з народної пам'яті з появою нової релігії, та з'явилась група пізніших демонологічних сил, витворених народною фантазією під впливом християнства. Демонічний світ розділено на три групи: духів природи, домашніх духів і злих духів – нечистої сили. Найбільша за чисельністю група – чорти, назва походить від давньої назви волхва, який умів читати таємничі письмена язичницькі, записані чертами (рисками). Християнська релігія, борючись з давньою вірою, вклала в це слово нове значення, приписавши волхвам спілкування з нечистими. Подібна доля й у слова «біс» – назви знахаря, лікаря-шамана, який магічними рухами виганяв злих духів з тіла людини, звідси і «біситись», «біснуватись» та ін. Змішання тотемістичних, язичницьких і християнських вірувань створили дивовижний світ, населений фантастичними істотами.

Так, наприклад, існує різниця між самими чортами, а також між чортом і бісом. За народними уявленнями, чорт – чорний, а біс – рябенький.

Народна магія та ворожба

В основі всіх обрядових дій, пов'язаних із народними календарними святами, лежить імітаційна магія, смисл якої полягає в тому, що певні явища природи повинні в результаті словесних формул і різних дій підкорятись волі людини, а значить, благотворно впливати на її життя. Ми досліджували вже питання виникнення танцю, гри, пісні й з'ясували, що бажання зробити уявне дійсним з допомогою імітаційних рухів та словесних заклинань особливо характерні для весняного циклу, в якому переплелись господарські потреби з особистими людськими. Генетична основа всіх типів і видів магії не потребує пояснень. Вона чітко простежується аналізом світоглядних уявлень давніх слов'ян і трансформації цих уявлень під впливом розвитку суспільства та християнських нашарувань. Магія – найархаїчніша частка українського фольклору, яка зберегла різні типи первісних релігійних вірувань: віра в магічні властивості імітаційних рухів, людської мови, анімістичні уявлення.

Найбільш поширена магія словесна, якою пройнята значна частина обрядового фольклору, її пережитки у вигляді поетичних тропів зустрічаємо в родинно-побутових піснях та піснях про кохання, на її основі будуються сюжети казок та легенд. Збереглась вона і в чистому вигляді у формі замовлянь, заклинань, прокльонів, шептань тощо. Зафіксована словесна магія й у повір'ях та магічних діях. Щоб не переобтяжувати розповідь великою кількістю прикладів, магія лікувальна виділена в окремий розділ, деякі з магічних повір'їв та ритуалів описані в календарі народних свят. Отже, цей розділ буде присвячено деяким видам народної магії, які існують у «чистому» вигляді, та ворожбі, яка, власне, є частиною теорії народної магії.

Атрибутами магії можуть бути свійські тварини, дикі звірі, частинки їхнього тіла і волосся, птахи, комахи, плазуни, часточки людського організму – волосся, нігті, сліди тощо, небесні світила, рослини, дерева, криниці, деякі продукти харчування, попіл, різноманітні предмети. Магія може бути шкідлива (відьомська) та спрямована проти неї, а також магія побутова, яка тісно пов'язана з ворожбою. Для того щоб слова чи предмети набували магічної сили, потрібні певні умови: час виконання діє у ніч на Івана Купала, на повний місяць тощо, попередня підготовка предметів (варіння, сушіння, натирання), певна кількість повторів заклинання. Сила замовлянь залежить від того, хто їх проголошує.

Магічна медицина

Народна медицина українців належить до маловивчених сторінок біографії нашого народу. Лише останнім часом офіційна наука зацікавилась нетрадиційними методами лікування, які здавна були в арсеналі знахарів, бабок-шептух та інших неосвічених ескулапів. У

цьому розділі ми торкнемось тільки медицини магічної, оскільки українське травознавство досить широко представлене в науковій літературі, а інші способи лікування народними методами зараз досліджуються солідними науковими установами і, маємо надію, у недалекому майбутньому займуть належне місце в медичній практиці.

Народна медицина тісно пов'язана з народною магією, тому неможливо говорити про одне, не згадуючи про інше. Оскільки теорії магії присвячено цілий розділ «народна магія», ми будемо лише побіжно згадувати про неї, не вдаючись до глибинного аналізу. Найперше, магічна медицина українців має три напрямки: перший – лікування за допомогою магічних замовлянь, дій і предметів; другий – лікування чарівним зіллям; третій напрямок є поєднанням перших двох. Розглянемо лікування чарівним зіллям. Воно близько стоїть до народного травознавства, але має чимало нашарувань забобонних – трансформованих язичницьких молитв-подяк, прохань тощо. Магічне травознавство характерне для епох давноминулих і практично не збереглось до нашого часу, на відміну від лікування суто трав'яного, без містичного забарвлення, хоча раніше ці способи лікування не мислились один без одного.

Трави збирались у свій «сильний час», тобто в період цвітіння. Вважалось, що найкращий час для збирання звіробою, полину, кропиви, лопуха, любистку, м'яти, деревію, ромашки, безсмертника, материнки, пустирника та деяких інших – ніч на Івана Купала. Перед тим як вирушати до лісу за зіллям чи ягодами, потрібно було помитись, одягти чисту сорочку. Прийшовши в гущавину, туди, «де не чути крику півня», треба було роздягнутися і збирати трави чи копати коріння. Якщо лишити на собі одяг, трави втратять свою магічну силу. Збираючи зілля, співали тихим голосом пісні або шепотіли замовляння.

Народна кулінарія

Вивчаючи побут та звичаї українського народу, неможливо лишити поза увагою і такий важливий аспект життя, як харчування. На наш погляд, це питання слід розглядати не лише у вузькому плані (що їли), а й у ширшому, охоплюючи питання існування та побутування певних традицій у харчуванні українців.

Спершу варто сказати, що в часи язичництва повсякденна їжа мала символічні функції, які мало чим відрізнялись від символіки обрядових страв. Тобто будь-яка їжа в давніх слов'ян присвячувалась богам. Атрибутивно цією присвятою могли бути магічні заклинання перед їжею, певний порядок споживання страв тощо. Після хрещення України-Русі довгий час формувався і зрештою склався своєрідний синтез християнства і язичництва, який виявився в усіх сферах народного життя, зокрема в харчуванні. Найповніше цей синтез виявився в селянському середовищі.

Чим і як харчувалися слов'яни у IX–XII ст.? Основу вивчення цього питання становлять літописи, свідчення та матеріальні пам'ятки минулого, пов'язані з процесом приготування їжі: горщики, сковороди, домашні примітивні млинки, залишки печей тощо. Інколи археологи знаходять і предмети культових обрядів, пов'язаних з харчуванням. Це глиняні хлібини, які є свідченням того, що саме печений хліб з давніх-давен був основною їжею українців і що саме хліб використовувався в язичницьких обрядах жертвоприношення та магічних дійствах. Цікаво, що навіть форма хлібини, характерна для українського хлібопечення – кругла, – теж пов'язана з давніми віруваннями слов'ян у життєдайну силу сонця, яке обожнювалось. Певна річ, шанобливе ставлення до хліба виникло тому, що основним заняттям наших пращурів було землеробство, яке й давало значну частину продуктів харчування.

Найбільш поширеними віддавна були зернові, насамперед жито, пшениця, овес, ячмінь, просо; з інших культур – льон, мак, сочевиця, горох, конопля; з городини – капуста й ріпа; з фруктів – яблука, груші, оливи, вишні тощо. Ці плоди щедрої землі стали відомі українцям у різний час: скажімо, просо, пшениця, ячмінь – раніше, городина – пізніше, а до найдавніших культур належить жито. Про це говорить і первинне значення слова «жито» – їжа взагалі, поняття «хліб» з'явилося пізніше і означало той продукт, який зараз ми називаємо борошном. Тобто можемо зробити висновок, що зернові спершу вживалися в їжу у вигляді каш і лише пізніше – вигляді печених виробів. Популярним було і просо. Пшоняна каша як основний продукт харчування українців зберегла своє значення до XIX ст. Просо мало символічне

значення, уособлюючи сонячну силу та енергію, повага до пшона у пізніші часи виявилась і в тому, що воно було обов'язковим компонентом багатьох обрядових страв. Це різдвяна пшоняна каша або голубці з пшоном на Свят-вечір, «бабина каша», яку готували до хрестин, весільна каша в деяких регіонах, пшоном посипали паску на Великдень. Взагалі ж каша як страва не лише обрядова, а й повсякденна, шанувалась здавна і широко вживалась у різних варіантах, щоправда, у старовину ця страва готувалась не з круп, а з борошна і була основною їжею народу. Щодо способу приготування, то ним було варіння, причому це стосується всіх продуктів харчування; тушкування, печення та смаження почали використовуватись масово в пізніші часи.

Процес приготування їжі супроводжувався різними магічними дійствами, частиною прадавнього обряду жертвоприношення, дещо з цієї магії збереглось у побуті селян і понині.

Але повернімося до хліба. Технологія його приготування суттєвих змін не зазнала, хіба що деякі компоненти були замінені в XX ст. Хліб готувався з пшеничного, житнього, ячного або іншого борошна, часто змішаного разом. Тісто вчинялось, кисло, для вчинення використовувались шишечки хмелю, відомого з сивої давнини. Хліб з одного виду борошна, наприклад пшеничного, служив обрядовою їжею. Це знайшло своє продовження і в українських традиціях: весільний коровай, паска, обрядове весільне печиво та ін.

Популярними у слов'ян стравами були жур (своєрідний кисіль із вівсяного борошна і пшениці або пшеничних висівок) і юха (юшка, складовими частинами якої були сочевиця, крупи, м'ясо або риба). Взагалі термін «юха» вживався на означення будь-якої рідкої страви. Це не стосується нині знаменитого борщу, який відомий з сивої давнини під назвою «вариво з зілля», а вже пізніше «борщ», оскільки обов'язковою складовою частиною його був буряк, по-старослов'янському «борщ». З часом борщ набув поширення не лише в Україні, про що свідчить наявність близько тридцяти записаних рецептів приготування цієї страви, а й здобув світову славу.

Борщ вважається королем народної кухні. Для українського борщу з м'ясом необхідно близько дванадцяти компонентів, які у своїх сукупності й дають смаковий букет, відомий кожному українцеві.

Найуживанішими овочами в давніх слов'ян були капуста й ріпа в пареному, вареному і квашеному вигляді. Фрукти вживались як свіжі, так і сушені, для узвару. З напоїв до столу подавались також різноманітні кваси, пиво, мед прісний і мед хмільний. Принагідно зазначимо, що вживання міцних алкогольних напоїв не характерне для українських традицій. Ще у XIX столітті дуже міцними вважались настоянка чи горілка, які мали 25 градусів.

Народні ігри

Народні ігри, відомі нам як забава, чи форма фізичного загартування, – своєрідна школа виховання, що формує поетичне мислення і мистецькі смаки. Гра була вигадана ще первісними людьми як частина складного ритуалу, який мав на меті інтенсифікувати людську енергію для найповнішого впливу на явища природи і життя. Словесний текст ігор, який зараз, наприклад у весняних іграх, має першорядне значення, довгий час був лише одним із складових елементів, і то не найголовнішим, у комплексі ритмічного руху, жесту, вигуку. У колективному дійстві, магічному ритуалі, покликаному сприяти розвиткові й росту рослин чи тварин, головним смислом руху була імітація. Весняні ігри того часу, коли вони були рослинними магічними діями і виконувались дорослими представниками роду, можна назвати вегетаційними. Пізніше вони втрачають свій магічний смисл і переходять у розряд молодіжних та дитячих забав.

Дослідження ігор дає багатющий матеріал для з'ясування історичних основ формування української нації, коріння її звичаїв, вірувань та традицій. Наприклад, відомий варіант дитячої гри у жмурки – «киці-баба» – не що інше, як уривок із ритуалу, що присвячений Рожаниці і, певно, виконувався жінками, які чекали дітей. Адже смисл гри пов'язаний із ловінням дітей, а глибше – із визначенням статі майбутньої дитини, і навіть сама поза готовності «киці-баби» – простягнені вперед руки – відповідає зображенню на давніх вишивках Рожаниць. Або ж найдавніша гра «кривий танок», яким майже завжди починаються весняні ігри. Дівчатка, побравшись за руки, довгою вервечкою рухаються між трьома посадженими на землі дітьми

або просто туди, куди їх тягне провідниця. Крім руху, ніякого смислу у грі немає. Словесний супровід не пов'язаний із початковим змістом ритуалу – пробудження енергії рослин, ріст яких імітується. Крім культу весняної родючості, у весняних іграх присутні шлюбні мотиви. У багатьох словесних супроводах весняних ігор зустрічаються елементи-символи обох головних мотивів цих дійств. Це може бути головний персонаж гри птах Коструб – магічний провісник весни, похорони якого символізують перемогу сонця над холодом; ворогар чи ящур, які випускають або ж забирають молоду дівчину. Щодо ящура, то у цій грі знайшли своє відображення прадавні міфи та ритуальні звичаї про жертвоприношення, які знаходимо і в казках.

Народна символіка

Герби

За свідченням історичних та археологічних джерел, уже в період родоплемінного ладу предки українців широко використовували символічні знаки для вирізнення роду, а пізніше – окремих родин. Певне, найпершими своєрідними гербами були зображення звірів – тотеми родів, цими значками позначали межі володінь, житло, зброю, господарський інвентар. Пізніше з'являються символи небесних світил як перші об'єкти обожнювання та поклоніння родів. Це були символічні зображення сонця, місяця, зірок, води тощо.

З початку розкладу роду і виділення з нього общин і сімей родові емблеми перетворюються спочатку на сімейні, а згодом – на особисті. Ці емблеми як знаки власності використовувались для таврування худоби, знарядь праці, вуликів, виробів ремісництва. Серед пам'яток матеріальної культури нашого народу зустрічаються предмети із позначками у вигляді тризуба. Так, наприклад, серед археологічних знахідок на Полтавщині та Київщині, датованих VI–VIII ст., наявні предмети із подібними зображеннями. Певне, вони були символами влади племінних вождів, а щодо тлумачення цієї емблеми існує близько сорока версій. Ймовірно, що тризуб символізує три стихії – повітря, воду й землю, можливо, це зображення атакуючого сокола. Вірогідна й версія, що тризуб – вершок булави, тобто знак влади, зображення якого зустрічається на знайдених виробах кам'яного віку.

Перша літописна згадка про тризуб як великокнязівський знак стосується X ст. Його зображення відоме і з печатки Святослава Ігоревича, де чітко вирізняється тризуб у вигляді букви «ПІ». Згодом цей знак карбується на срібних монетах великого князя київського Володимира Святославича, де з одного боку – портрет володаря, а з іншого – тризуб і напис: «Володимир на столі, а це його серебро».

Тризуб можна зустріти на цеглі Десятинної церкви, на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському, його зображення знайдено також на варязькому мечі, в гербі французької королеви Анни, на надгробку святого Еріка у Швеції та ін. Взагалі, зображення тризуба було поширене на всіх землях Київської Русі, й лише у період феодального роздроблення цей знак поступово зникає з ужитку. На зміну йому приходять: на Київських землях – зображення архистратига Михаїла, на західноукраїнських – лев, що дереться на скелю. Щодо Києва, то одним із старовинних гербів міста часів Польсько-литовського королівства вважався герб, на якому зображено лук зі стрілами.

За визначенням дослідників української геральдики, герб Полісся виглядав так: на червоному полі зображений лицар у блакитному уборі й на срібному коні з блакитною упряжжю, у піднятій правій руці – срібний меч, на лівому плечі – блакитний щит із золотим хрестом. Герб Підляшшя був таким: на срібному полі зображення лицаря у блакитному уборі й на червоному коні з блакитною упряжжю, з блакитним піднятим мечем у правій руці та золотим хрестом у блакитному щиті на лівому плечі.

Тризуб як герб УНР було ухвалено в 1918 році; коли об'єднались УНР та ЗУНР, тризуб стає їхнім спільним гербом. У 20–40-х роках знак тризуба використовували різні політичні організації Західної України, ще пізніше – еміграції.

Прапори

Перші давньоруські знамена, як і перші прапори інших народів, були в основному засобами сигналізації і відзначались простотою: довгі жердини, до вершків яких прикріплювалось гілля дерев, жмути трави, кінські хвости («чолкові стяги»).

Слов'яни обожнювали свої знамена і вірили, що у воєнний час вони святіші за ідолів. Стяги возили разом зі зброєю, а перед боєм ставили на узвишші, щоб кожен воїн міг їх бачити.

Колір з давніх часів набуває державного значення в першу чергу на військових прапорах: спершу це були «чолки» різних кольорів, пізніше – великі клиноподібні полотнища яскравого кольору. Поєднання жовтого і блакитного кольорів є логічним для слов'ян-язичників, оскільки ці кольори символізували основні стихії, яким поклонялись наші предки, – воду та сонце. До того ж жовтий і блакитний кольори побутують на багатьох символах українських земель: щити бували червоні та жовті, шоломи та рукоятки мечів – сині, списи – чорні та білі.

Цікаво, що в 1910 році при Міністерстві юстиції царського уряду було створено комісію для розгляду питання державних кольорів Київської Русі, яка на основі серйозного вивчення композицій кольорів у літописних пам'ятках визначила, що саме синій і жовтий кольори були домінуючими на прапорах Давньоруської держави.

Є ще одна цікава версія мовознавців щодо давньої української традиції поєднання жовтого і синього кольорів. Вона полягає в етимології слова «хохол», яким зневажливо називають українця. Це слово монгольського походження і перекладається як синьо-жовтий. Ця версія гіпотетично доводить, що синій і жовтий кольори були кольорами племінних об'єднань слов'ян ще задовго до татаро-монгольського іга. Що стосується червоного, то це колір ханського «ярлика», який дарувався руським князям в епоху татарського іга й тому не міг бути визначальним у прапорництві епохи роздробленості як державний колір.

Поєднання жовтого і блакитного кольорів знаходимо й на знаменах ремісничих цехів: Чернігова, Києва, Ніжина, Прилук, Борзни та інших міст.

Окремо слід сказати і про поховальне сукно. Чернігівські ремісники вкривали покійників сукном, на якому в різноманітних комбінаціях поєднувались синя та жовта фарби, а дівчат-покійниць на Волині одягали в сині, жовті, зелені спідниці – такі кольори вважались жалобними.

Існує певна обжинкова символіка кольорів; на Україні одяг до цього свята поєднує червоний і жовтий кольори: перший – береже рослинність від шкоди, другий – сприяє дозріванню.

Загальновідомий і той факт, що у Грюнвальдській битві 1410 року, в якій об'єднані сили слов'янських і прибалтійських народів розгромили німецьких рицарів, українські полки мали прапори із поєднанням синього і жовтого, які відображали герби тієї чи іншої землі.

Пізніше коли прапор стає найпершою ознакою військових частин, використання кольорів розширюється, особливо це стосується козацьких прапорів, але про те, що синій і жовтий залишились ознакою національною, свідчить і факт поширення такого поєднання під час національного відродження в XIX–XX ст. на Західній Україні та Подніпров'ї. Наприклад, після повалення монархії 25 березня, коли відбувалось вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, українська громада Петрограда вийшла на грандіозну маніфестацію під малиновими та синьо-жовтими знаменами. Перший ешелон козаків-українців вирушив на німецький фронт із Києва 14 травня 1917 року під жовто-блакитними знаменами. Цікаво, що 6-й українізований корпус російської армії Брусилова йшов у наступ під синьо-жовтим прапором проти німецько-австрійської армії, у складі якої воювали під таким же стягом військові частини українців із західних земель. Траплялось, що ці частини воювали між собою. Водночас треба сказати, що й брататися в часи Першої світової війни через колючий дріт почали ті, хто воював під одними прапорами.

У березні 1918 р. Центральна рада затвердила жовто-блакитний прапор державним для УНР, морським прапором було полотнище, що складалось із двох смуг – вгорі жовта, внизу синя із золотим тризубом та хрестом. За гетьмана Скоропадського жовто-блакитний прапор замінено на блакитно-жовтий, який з 1918 року став символом і Західноукраїнської Народної Республіки, пізніше – Підкарпатської Русі, а з 1939 року – Карпатської України.

До недавнього часу синьо-жовте знамено використовувалось і сприймалось як

національний прапор українців за кордоном. Щодо червоно-чорного прапора, то він до національної символіки стосунку не має, оскільки є прапором Організації українських націоналістів, створеної 1929 року у Відні, а також був стягом Української повстанської армії…

Козацька символіка, геральдика та прапорознавство

Розвиток козаччини мав не лише значний вплив на українське прапорництво і емблематику, а й увібрав у себе стародавню українську язичницьку символіку.

Ще із XII ст. відомо, що, наймаючи козаків для воєнних походів, чужоземні монархи дарували їм клейноди, які пізніше залишались і використовувались козаками. І взагалі в Україні вже були досить розвинені геральдика та прапорництво. Так, за свідченням очевидців, коли в 1655 році козаки зняли облогу Львова, за Богданом Хмельницьким несли не лише його білий із родовим гербом прапор, а й 34 прапори з гербами українських земель.

Користувались різноколірними прапорами, які означали приналежність до полку, сотні, куреня, а також великим полковим прапором, знаменами та значками (малим полковим прапором). На них найчастіше були зображення хрестів, зірок, місяця, сонця, зброї та елементів народного декоративного мистецтва.

Запорожжя мало своє власне прапорництво. Велика корогва Запорізької Січі була червоною із зображенням на лицьовому боці архангела Михаїла, а на зворотному – білого хреста, оточеного золотими небесними світилами: сонцем, півмісяцем та зірками. Ця типово язичницька символіка відображає поєднання в козацькому світогляді давньоруських традицій князівської дружини, нащадками яких були козаки, з християнськими уявленнями.

Прапори куренів та паланок[367] були в основному малинового кольору із зображенням святих або хреста. Корогва для морських походів була біла із зображенням Святого Миколая.

У XVIII ст. в Україні поширились прапори з поєднанням блакитного і жовтого кольорів, під час Полтавської битви часто плутали полки запоріжців із шведськими військовими частинами через схожість прапорів за кольорами.

Відома давня печатка, на якій зображено козака з шаблею, але без самопала, зустрічається з 1596 року. У книжці К. Саковича «Вірші на жалосний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного…», виданій у 1622 році, вміщено гравюру козака із самопалом. Цей малюнок став гербом Війська Запорізького і фігурував пізніше на печатках багатьох козацьких гетьманів. Тільки після скасування гетьманщини у 1764 році козак із самопалом зникає з урядових печаток України, але згодом з'являється на Кубані як знак Чорноморських козаків. Крім солярних символів, на козацьких прапорах зустрічається зображення лука зі стрілою – символ, що згодом був використаний у гербах багатьох міст, в тому числі й Києва, як знак козацької приналежності.

Серед святинь козаків, крім прапора, були бунчук і булава. Бунчук козакам вперше офіційно надав польський король Степан Баторій 1578 року як знак звитяги. З того часу перед гетьманським бунчуком схиляли полкові козацькі прапори як перед атрибутом гетьманської влади. Бунчук – це держак завдовжки до двох з половиною метрів, увінчаний кулькою (маківницею), з якої звисали пасма кінського волосся. Виготовлялись вони з білого кінського волосся і червоних мотузок. Бунчуки гетьманські були білого, чорного та червоного кольорів, крім того, з них звисало по дві посріблені китиці. Наказним гетьманом вручались малі бунчуки завдовжки до двох метрів. Охороняли ці символи влади бунчужні або підбунчужні.

Булава, знана ще з кам'яного віку і відома як дерев'яна або металева зброя, згодом стала символом найвищої влади в козацькому війську. Офіційно запорожцям вперше передав її той-таки Стефан Баторій. Булава являла собою палицю з горіхового дерева завдовжки п'ятдесят – сімдесят сантиметрів із срібною або золоченою кулею на кінці, прикрашеною коштовним камінням, гербом чи вензелем гетьмана. Булава завжди була на видному місці: під час переговорів – у руках гетьмана, під час виборів – на столі.

---

[367] Паланка – полкове укріплення, місце перебування полковника з іншими службовими особами полку у запоріжців.

Інакша булава вручалась наказному гетьману, полковникам – пірначі, куля в яких була порізана на шість частин.

До козацьких клейнодів, крім прапора, бунчука та булави, належали також гербова печатка, литаври, духові сурми тощо. Печатка виготовлялась із срібла та дерева, так само срібними були литаври в шкіряних чохлах з пряжками, до литавр додавались оксамитові подушки та залізні підніжки, срібні сурми прикрашалися золотими шнурами і китицями.

Козацькі клейноди були заборонені Катериною II у 1764 році, а остаточно відібрані у 1775 році після зруйнування Запорізької Січі.

Символіка квітів

Серед символіки, широко використовуваної українським народом у повсякденному житті, а нині несправедливо призабутою, – символіка використання квітів. Квіти, які зараз ми розуміємо не більше як вияв приязні й поваги, у часи давні мали ритуальну значущість, яка і зараз вгадується в обрядах, особливо родинних. Наприклад, весільні короваї прикрашались кетягами калини, горщечок з кашею на хрестинах – ритуальним букетиком – «квіткою», що складався з квітучих трав, гілочок калини, колосся тощо. У практиці ритуального використання квітів знаходимо сліди найдавніших вірувань, пов'язаних з культом Великої богині – уособленням життя, землі й плодючості. Цей культ зародився ще у скіфські часи, а пізніше знаходив вияв у пошануванні давньоруських берегинь, рожаниць, Мокоші. Наявність культу Великої богині, за археологічними даними, простежується на Середньому Подніпров'ї аж до періоду розквіту Київської Русі. Є відомості, що у слов'ян богиня життя і плодючості Жива (Сіва) зображувалась в образі жінки з квітами в руках. У трансформованому вигляді цей образ зберігся на старовинних вишивках, в українському мистецтві дерев'яного різьблення. У X–XII ст. образ Великої богині у пишному оточенні квітів, звірів і птахів зникає як культ, залишившись у родильній обрядовості та в повір'ях.

Що ж знаємо ми сьогодні про символіку квітів та трав у традиційних українських обрядах і звичаях? Це насамперед обереги: полин і петрушка – від русалок на русалчин Великдень; м'ята, любисток, татарське зілля, якими прикрашали хати на Трійцю, хрест із пахучих трав на покуті – охорона від злих сил; пахуча трава, освячена на Маковея, – захист від «вроків», «навіювання» тощо. Що стосується певних квітів, то здавна на Україні калина вважалась символом надії або розлуки, а також зв'язку з потойбічним життям, символом любові, щастя, здоров'я, багатства, краси. Як ми вже говорили, на весіллях калиною оздоблюють коровай та гільце, вбрання нареченої, щоб підкреслити її чистоту, дівочу невинність, а також одяг молодого та весільні вінки. На хрестини калину затикали у калачі, шишки для кумів, клали в першу купіль дитини. Дівчата садили це дерево і на могилах коханих. Перед розлукою або ж освідчуючись у коханні теж дарували кетяг калини.

Схожа символіка і барвінку: його клали біля новонародженого, на весілля гільце і коровай оздоблювали барвінком, а за невинність молодої батьків вшановували, виставляючи на хаті вінок з барвінком та калиною. Вінки з барвінку клали на голови молодих на весіллі, на обрядові свята дівчата теж завжди використовували ці квіти, а на могилах посаджений барвінок символізував вічну пам'ять про померлих.

Збереглись у традиціях і пізніші нашарування символіки квітів, які, можливо, не всі виникли в Україні, але побутували серед нашого народу. Наприклад, подарований букетик волошок говорить про скромність і ніжність; квітучий барвінок – про освідчення в коханні; білий бузок – натяк на скромність; листок папороті символізує довір'я; червоні садові маки означають красу і молодість; польові ж маки натякають на глупоту; лілові фіалки засвідчують невтішну тугу за померлим, фіалки ж інших кольорів утверджують радість, веселощі; квітка едельвейса (шовкова косиця) – символ кохання і мужності, вірності і патріотизму.

Якщо говорити про кольорову гаму при складанні букету, то й тут існують деякі правила: поєднання червоного та блакитного кольорів символізує вірність і кохання; жовтий колір означає невірність, розлуку, а в поєднанні з червоним – недовір'я; білими квітами підкреслюється вірність, цнотливість, а в поєднанні з червоним – нагороду і повагу;

шарлатові[368] і зелені кольори означають мудрість, обережність і пересторогу. Отже, даруючи букет, треба знати, які підібрати квіти до певної нагоди. Дівчині дарують квіти з напіврозпущеними бутонами, що підкреслюють чистоту і щирість; дарувати заміжній жінці червоні квіти – нетактовно, бо вони означають готовність віддати їй серце; чоловікам дарують гвоздики, гладіолуси і хризантеми чи інші види квітів з великими квітами; у букеті повинна бути непарна кількість квітів, дві квітки символізують щасливе подружжя і підходять до весілля.

Символіка ремісничих виробів

Практично виникнення символіки зображень ми розібрали у статті, присвяченій гербам. У цьому розділі ми спробуємо прослідкувати шлях таких зображень від оберега до візерунка.

Мистецтво і побут давніх слов'ян були нерозривно пов'язані з народною фантазією та міфологією. На предметах побуту та на прикрасах від найдавнішого часу зустрічаються різноманітні зображення, головне з яких – образ Великої богині. На фібулах та браслетах зображено фігуру жінки у довгому, розширеному донизу одязі, із піднятими руками та сонячними дисками навколо голови. Інколи руки богині безпосередньо переходять у голови коней або птахів (ми вже згадували, що кінь і півень пов'язані з культом сонця). Пізніше образ Великої богині (Берегині) переходить у схематичне зображення жінки, замінюється зображенням дерева і зустрічається лише у вишитих рушниках. На них богиня тримає в руках квітучий кущ або птаха – вісника весняного відродження або держить за вуздечку коней, що символізують смерть чи відображення сонячного божества. Взагалі зображення коня – один з найулюбленіших мотивів народного мистецтва. Такі зображення найчастіше зустрічались на прялках, гребінцях, дитячих іграшках тощо. Крім цих тварин, шанували ведмедів, кабанів, оленів та кіз.

Особливо треба сказати про зображення собако-птаха з розкішним хвостом із розшитих завитків. Це символічне зображення стародавнього бога Сімаргла – охоронця дерева життя, який дає насіння всім рослинам, згодом – Переплута – бога достатку й багатства, покровителя рослинного світу: на малюнках хвіст і крила його утворюють рослинний орнамент.

Орнаменти на гончарних виробах мали також свою символіку: горизонтальні лінії або хвилясті із зиґзаґами – знак води. Наносились вони найчастіше на тому рівні, до якого наливали воду, що означало: хай ця посудина буде завжди повна. З гончарством пов'язане і виготовлення писанок з декоративним розписом, що утверджували культ сонця. Яйце символізувало зображення життя, джерело життя і всесвіту, служило оберегом. Символіка розпису писанки поєднала в собі язичницьку й християнську символіки. Трикутник означав триступеневе життя, або три елементи – воду, повітря, вогонь, у християнській інтерпретації – Святу Трійцю. Ламані хрести, кола, павутиння, вітрячки, розетки – символи сонця – у християнстві набули смислу добробуту і щастя. Квадратні хрести означали чотири сторони світу, у християнстві символ перемоги над гріхом та смертю. Різноманітні крапочки – це небесні світила, у християнстві – сльози Божої Матері. Смерекові гілочки, сосонки, інші рослини – символи вічної юності, здоров'я, краси, буяння природи. Пшеничні колоски – побажання доброго врожаю. Рівні, хвилясті лінії, які переперізують писанку, – символи вічності та безконечності. До стародавніх мотивів додано рибу – символ Ісуса Христа і церкву – святість.

Ідею родючості здавна виражали рослинами та їх корінням, найчастіше це був священний хміль. Зображення пташиних крил символізували політ думки, голови лева – силу й відвагу.

З часом язичницькі символи у всіх видах давнього мистецтва втратили свій смисл оберегів і перетворились на орнаментовані мотиви – геометризовані, зооморфні або рослинні. У вишивках із геометричним орнаментом дерево життя позначали горизонтальною лінією, із рослинним орнаментом – вазонами; охоронці дерева життя та священні солярні тварини зображувались на анімалістичному орнаменті тощо.

---

[368] Шарлатовий – пурпуровий.

Українська вишивка. Рушники

Історія народної вишивки в Україні сягає своїм корінням у глибину віків. Дані археологічних розкопок та свідчення мандрівників і літописців доводять, що вишивання як вид мистецтва в Україні існує з незапам'ятних часів. Вишивкою, за свідченням Геродота, був прикрашений одяг скіфів. Знайдені на Черкащині срібні бляшки з фігурками чоловіків, які датуються VI ст., при дослідженні показали ідентичність не лише одягу, а й вишивки українського народного костюма XVIII–XIX ст. Арабський мандрівник X ст. н. е. у своїх розповідях про русів зазначає, що вони носили вишитий одяг. На жаль, пам'ятки української вишивки збереглись лише за останні кілька століть, але й цього достатньо, щоб виявити, що елементи символіки орнаментів української вишивки співпадають з орнаментами, які прикрашали посуд давніх мешканців території України доби неоліту, трипільської культури.

Вишиванням споконвіку займались жінки, які з покоління в покоління передавали найтиповіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку. Вишивки, передаючи характерні ознаки місцевості, різняться між собою орнаментом, технікою виконання та гамою барв.

Протягом багатьох віків безпосередній конкретний зміст символів на вишивках втрачався, але традиції використання їх не зникли. За мотивами орнаменти вишивок поділяються на три групи: геометричні, рослинні, зооморфні (тваринні) й відображають елементи символіки стародавніх вірувань, культів. Геометричні орнаменти, наприклад, притаманні всім видам народного мистецтва і всій слов'янській міфології. Різноманітні кружальця, трикутники, ромби, кривульки, лінії, хрести символічно відображали уявлення наших предків про світобудову, тож їхнє значення відповідне. Докладно про символіку знаків ми розповіли у розділі, присвяченому писанкарству. На основі стародавніх космологічних символів у народі створена своя система назв. Це «баранячі роги», «кучері», «гребінчики», «кривульки», «сосонки», «перерва» тощо.

В основі рослинного орнаменту лежить культ поклоніння природі, рослині. Крім поширеного символу «дерево життя», який зображається стилізовано у формі листя або гілок, у вишивках з рослинним орнаментом популярні стилізовані зображення Берегині, використання таких мотивів, як «виноград» – символ добробуту, щасливого одруження, «барвінок» – символ немеркнучого життя, «яблуко» – символ кохання тощо.

На зооморфних вишивках зображуються тотемічні й солярні тварини, а також звірі, що позначають три яруси «дерева життя». Інколи вишивальниці використовують індивідуальні мотиви, які властиві баченню візерунка певної особи. Ними можуть бути заячі та вовчі зуби, волове око, риб'яча луска тощо.

Техніка вишивання має близько ста різних варіантів і так само, як і гама кольорів, є особливістю певної місцевості. З точки зору техніки та кольору ми розглянемо вишивки різних районів України.

Полтавські вишивки виконуються хрестиком, плутаним хрестиком, подвійним прутиком, зубчиками, мережкою, прутиковою мережкою, виколюванням, довбанкою, верхоплутом, ланцюжком тощо. Візерунки виконуються окремими швами і поєднанням кількох швів. Вишивають переважно білими нитками, зрідка – червоними та сірими, візерунок обводять чорними або кольоровими смугами.

Техніка вишивання Харківщини та Луганщини має багато спільного з вишивками центральних областей, але їм властиві своєрідні поліхромні орнаменти, виконані хрестиком, грубою ниткою, завдяки чому створюється враження рельєфності. Вишивки Полісся прості й чіткі за композицією. Ромболамана лінія геометричного мотиву повторюється кілька разів. Вишивається орнамент червоною ниткою по білому фону.

Для північної Волині характерні ромболамані лінії у вигляді стрічок горизонтального або вертикального напрямку, вишиті червоним по білому. У південних районах області переважають рослинні мотиви, шиття хрестиком чи прутиком. Чорний колір у таких вишивках поєднується з найрізноманітнішими комбінаціями червоного.

Для Чернігівщини характерні білі вишивки із поєднанням прозорих швів із гладдю. Інколи геометричний чи рослинний орнамент вишивається із невеликим вкрапленням червоного та

чорного кольорів.

Вишивкам Київщини властивий рослинно-геометризований орнамент із стилізованими гронами винограду, цвітом хмелю, восьмипелюстковими розетками, ромбами, квадратами. Основні кольори – білий, коралово-червоний, відтінений чорним, трапляється жовтий і голубий. Виконується вишивка хрестиком, занизуванням, гладдю.

Південним районам України, де населення неоднорідне, властиве поєднання орнаментальних мотивів та вишивальних технік різних місцевостей.

Подільські вишивки виділяються своїм колоритом та орнаментикою, складною технікою виконання. Для них характерні барвистість і різноманітність швів. Найтиповіша подільська вишивка – кольорова мережка, у різних варіантах повторюються дві основні техніки – хрестик і низь, а також декоративний шов «качалочка». Центральний мотив візерунка подільської вишивки – ромб, розміщений між двома горизонтальними лініями. Трикутник, що утворюється між лініями і ромбом, вишивається скісними лініями у вигляді завитків («баранячі роги»). В орнаментах переважає чорний колір із вкрапленням червоного, синього, жовтого чи зеленого.

На півдні Тернопільщини типовою є вишивка вовняними нитками із згущеними стібками: окремі елементи обводяться кольоровими нитками. Такі вишивки рельєфні, із чудовим кольоровим ефектом.

На Львівщині використовуються різноманітні типи візерунків, окремі з яких характерні для всього регіону, інші притаманні лише північним місцевостям. Колористично такі вишивки надзвичайно різноманітні.

На Буковині, крім геометричних та рослинних мотивів, використовуються зооморфні, які вишиваються гладдю або дрібним хрестиком шовком, вовною, бісером, срібними чи золотими нитками, металевими лелітками.

Гуцульські вишивки відзначаються різноманітністю геометричних та рослинних візерунків, багатством композицій, кольорових поєднань, здебільшого червоного з жовтим та зеленим, причому червоний домінує. Жовтого може бути кілька відтінків, що надає вишивці золотавого відблиску. Типовим для Прикарпаття є густе заливання тла, коли велика кількість дрібних елементів заповнює площину орнаменту і візерунок окреслюється тонкими просвітами.

Для вишивок Закарпаття характерний мотив «кривуля» у різних техніках виконання. Переважає техніка «заволікання» і вишивання хрестиком, часто використовується вирізування і гаптування. Кольорова гама вишивок широка: червоне поєднується з чорним, при цьому виділяється один із кольорів; поширені при цьому як білі, так і багатоколірні орнаменти.

Вишивкою оздоблювали рушники, фіранки, жіночий та чоловічий одяг. Особливої уваги надавали рушникам – старовинним оберегам дому, родини. У давнину рушник, вишитий відповідними візерунками-символами, був неодмінним атрибутом багатьох обрядів: з рушником приходили до породіллі вшанувати появу нової людини, зустрічали і проводжали в останню путь, прикрашали образи та накривали святий хліб на столі, крім обрядового значення, рушники мали і чисто практичне застосування. Відповідно до функцій, які вони виконували, рушники мали свої назви. Наприклад, для витирання обличчя і рук – утирач, посуду і стола – стирок, для прикрашення образів, фотокарток, портретів – покутник, для шлюбних церемоній – весільний, для похорону – поховальний, для пов'язуванню сватів – плечовий тощо. Рушники були своєрідною освятою початку справи чи її закінчення; так, при зведенні хати рушниками застелялись підвалини, хлібом-сіллю на рушнику освячувався початок жнив, на рушниках опускалась домовина з небіжчиком, рушниками скріплювали купівлю-продаж тощо. Відповідно до призначення рушники розрізнялись за технікою виготовлення та вишивання. Кольори та орнамент рушників характерні регіональним особливостям, за якими розрізняються «подільські», «поліські», «київські», «гуцульські», «галицькі», «буковинські» і т. д.

Народний розпис

Традиція настінного розписування виникла давно, але точних вказівок, якщо не брати до уваги билинні розповіді про житла, розписані зображеннями небесних світил, та археологічні розкопи київських помешкань IX–XII ст. із залишками фрескових картин, немає.

Про велике поширення цього виду народного мистецтва XIX – початку XX ст. свідчать

численні дослідження в різних регіонах України та літературні джерела про селянський побут.

Вірогідно, настінний розпис зароджується і розвивається як зображення аграрно-обрядових і магічних знаків. Пізніше виникає звичай орнаментального, декоративного зображення таких магічних знаків та зображень, а з частковою втратою розпису магічного, обрядового значення, культового смислу він набуває нового змісту й значного поширення. З XIX ст. починається формування настінного розпису винятково орнаментального характеру.

Настінний розпис належить до найпізніших за часом виникнення видів народного мистецтва, тому увібрав у себе деякі традиції та елементи, характерні для вишивки, писанкарства, килимарства, виготовлення кахлів, ткацтва тощо. Настінний розпис інколи замінював прийоми прикрашення сільської хати, а інколи співіснував з ними, виявляючи і підкреслюючи архітектурну конструкцію цієї хати.

Малюнок створювався без попередніх ескізів, без розподілу на етапи, здійснювався одразу, а найчастіше просто поновлювався. Це робилось двічі на рік – після нового мащення перед весняними й осінніми святами. Займались розписом лише жінки.

Фарби були переважно природного походження: сажа, сік лободи, ягоди бузини, відвар цибулиння, сік вишень, шовковиці, кручених паничів, пелюсток соняшника, пасльону тощо, застосовували також анілінові фарби та глини. Рослинний сік змішували часто з білою перетертою глиною або й просто поєднували різні глини. Це давало можливість майстриням одержати цілу палітру різноманітних кольорів та їх відтінків при розписуванні, тому розпис двома-трьома фарбами майже не зустрічався. Як в'яжучу речовину до саморобних барвників додавали яєчний жовток чи молоко, фарба із таким додатком була тривкішою і не линяла.

Пензлі робили із кошачої шерсті, а щітки використовували будь-які, залежно від необхідності, зрештою малювали і просто ганчіркою. Для правильного зображення геометричних фігур та ліній використовували посуд, шнурки або ж виготовляли певні фігури із картоплі.

Розпис починався і зосереджувався на печі, на комині, потім малюнок переходив на стіну, продовжувався над вікнами, по кутках. На печі зображували схематичних птахів (павичів, грифонів, фазанів), дерево життя з птахами, спіралі, диски, що обертаються, хрести в колі, зиґзаґи, розетки, рослинні орнаменти, напівовали, різного роду сузір'я – символіку ще від первісних часів, на стінах в основному малювали «древо життя» з птахами і глечиком, з якого росте кущ, що мав назву «вазон», часто малювались шлюбні символи – виноград і райські птахи.

Смислові ознаки марочного розпису є частиною фольклорно-образного розуміння дійсності, природи, космологічних уявлень народу. Тобто розпис виконував роль своєрідного оживлення, пов'язувався з життєтворчими силами природи, тому основні елементи символіки відтворювали народні знання і уявлення.

Оскільки розпис виник як похідний від інших видів народного мистецтва, запозичення із них помітні. Так, ламана зиґзаґоподібна лінія, обрамлена двома прямими і перекреслена між своїми зламами штрихами, походить, очевидно, із ткацтва; орнаментальний візерунок «косиці» знаходимо на давніх виробах із глини; стилізований листок лотоса – «курячі лапки» – зустрічається у старовинних рукописах; спіралеподібний «вертун» поширений у писанкарстві. Елементи та мотиви настінного розпису надзвичайно подібні до загального характеру місцевих орнаментів вишивки, різьбярства, килимарства тощо. Але з часом розпис стає самостійним видом творчості й набуває самостійності, системності, існує та розвивається за своїми законами.

В основі образів розпису лежить аграрно-космологічна ідея єдності життя людини і природи. На це прямо вказує і час створення та поновлення малюнків – напередодні свята Великодня, яке пов'язане ще з часів язичництва з образом воскресіння, торжеством краси життя і природи.

Пильна увага до печі пояснюється традиційними уявленнями народу про вогонь як один з елементів життєтворення. До того ж, за народними віруваннями, охоронець дому, домашнього вогнища – домовик – живе під піччю, та й культ предків вимагав пильної уваги саме до печі. Адже у старовину померлих ховали під вогнищем, а той факт, що розписом займались лише жінки, які теж охороняли вогнище, вказує на безпосередній зв'язок розпису із культовими

традиціями та обрядами.

Звичай покривати піч геометричними орнаментами та деревом життя – відгомін уявлень дохристиянських часів, коли дерева й рослини єднали душі померлих і живих.

Отже, основним мотивом розпису є зображення «древа життя», «вазона», який може подаватись у вигляді самостійної композиції або ж бути елементом нескінченного орнаменту – «стрічки». Цей орнамент – один із найпоширеніших у народному мистецтві. Його можна знайти на вишивках, витинанках, килимах, кераміці, розписах на скринях, віконницях тощо. «Вазон» поширений в орнаментах народного мистецтва багатьох народів Європи.

На Україні образ «древа життя» має чітко виражене фольклорне походження. Дерево з птахами виступає символом світобудови. Триярусність світу передавалась також ідеограмами, якими найчастіше розписувались скрині, спинки саней тощо. У таких ідеограмах великий солярний знак означає світило, яке дає всьому життя, малі солярні знаки, вазони, птахи – життя земне, а риби чи змії – світ потойбічний. Вазон із елементами виноградного листя та кетягів має назву «чудесного дерева» і символізує добробут сім'ї, інколи дівчину-наречену. З часом, під впливом соціально-історичних умов настінний розпис як вид мистецтва почав втрачати своє значення і замінюватись на інші види вияву творчої фантазії.

Ці нові види відроджувались у нових формах і якостях, насамперед малюванні на папері. Центром так званих «мальовок» стало село Петриківка на Дніпропетровщині. Від замінника якихось деталей настінного розпису в певних місцях хати «мальовка» розвинулась у самостійний вид мистецтва. Дуже близький петриківський розпис і до традицій писанкарства. У композиціях петриківських майстрів центральний композиційний елемент виділяли, що надавало малюнку вигнутої назовні форми і посилювало враження округлості розмальованого яйця.

Розпис на папері, як і писанка, символізує зародок життя, циклічність розвитку живого, цвітіння. У розписах цієї форми, як і в настінному розписі, постійно розробляються певні теми уславлення життя. Це букет, кущ чи вазон, які теж символізують «древо життя». Особливістю петриківського розпису є те, що, змальовуючи центральну квітку, плід чи ягоду, розташовують їх так, щоб зобразити найпривабливіше, показати багато дрібних деталей, підкресливши найвиразніші. Квітка, як правило, повернута голівкою до глядача або малюється напівпрофільно (нахилена до переднього краю), можливе й цілком профільне зображення. Характерними для петриківки є розгорнені до глядача листочки і профільне зображення квітки, що вирізняє на білому тлі найнезначніші деталі. Розпис виконується густими фарбами, і кожний мазок відтіняється від сусіднього, у ньому все гранично виражене через форму, лінію, колір. Жоден елемент не накладається на інший, скажімо, листок не затуляє квітку, стебло або сусідній листок. Така впорядкованість йде від особливостей народного побуту, де ні в чому не допускається зайвого нагромадження.

Традиції народного розпису і народного малярства розвиваються і в наш час. Усьому світу відомі майстрині села Петриківка, «наївний живопис» Катерини Білокур, Марії Приймаченко та інших народних художниць здобув світове визнання.

Традиційні народні ремесла

Ковальська справа

Про розвиток цього ремесла свідчать археологічні знахідки на території України, які датуються часом нашої ери. Примітивні копальні по видобутку руди знайдені на Донбасі, Поліссі, в інших місцевостях. Спосіб добування руди залишився незмінним до XVIII ст., і тому можна детально описати його. Руду добували з болотних руд, яких було багато в долинах річок, особливо на Подніпров'ї, потім її промивали у воді в кошиках з лози, після цього просушували, подрібнювали, випалювали спочатку на повітрі, потім – у сиродутному горні. Залишки таких печей знайдено в багатьох давньоруських поселеннях. Прийоми обробки металу – кування, зварювання, термічна обробка були однаковими або близько подібними на всіх українських землях. На Русі існувало понад 16 ковальських ремесел, асортимент виробів із заліза і сталі теж був надзвичайно широкий. Це зброя, знаряддя праці, ремісничі інструменти, кінська збруя,

предмети домашнього вжитку і побуту, прикраси та елементи одягу.

Прийоми роботи із залізом та види продукції в кустарних сільських кузнях на Україні практично не змінились до початку XX ст.

Важливою галуззю ремісничої діяльності населення Київської Русі була обробка кольорових металів. Давньоруські ювеліри користувались двома основними способами лиття: відливання у формочках та за восковою моделлю. Ювеліри давньоруської держави ввели нову техніку олов'яних і свинцевих відливів, за допомогою якої імітували золоті та срібні вироби.

Монополією київських ливарників було виробництво перегородчатої емалі. Давньоруським майстрам були відомі інші види обробки благородних і кольорових металів: чеканка, тиснення, штампування, чернь, зернь, слань. Прикраси і вироби давніх українських майстрів прикрашають найвідоміші музейні колекції світу і засвідчують високий рівень ремісничої культури українського народу.

Гончарство

Гончарство здавна було одним з основних видів ремісничого виробництва на території України. Пам'ятки археології свідчать, що ще в доісторичні часи первісна людина використовувала примітивний ліплений посуд для задоволення власних потреб. Як ми вже говорили, основу українського народного орнаменту складають мотиви, які зустрічаються вже в епоху трипільської культури. І саме на виробах гончарних. Зразки побутової кераміки часів Київської Русі засвідчують досить високий рівень розвитку цього ремесла. Вироби, ліплені руками, зустрічаються дуже рідко. Більшість виробів з глини виготовлялась уже на гончарному крузі з використанням спеціалізованого гончарного горна. Це були переважно побутові речі – різноманітні горщики з виділеними шийками і вінцями, корчаги, миски (конічні, циліндричні й опуклобокі), сковорідки, покришки, прясла, тигельки, іграшки, писанки тощо. Поряд із простим глиняним посудом виготовляли і більш художній – амфори, полив'яні глечики, полив'яні плитки, які замінили мозаїку і широко використовувались в інтер'єрах церков.

Давні традиції майже без змін збереглися в зразках, що виникли в давнину, в традиційних гончарних виробах, які й зараз виготовляють окремі гончарі та гончарні артілі.

Отже, традиційними для українського гончарства є твори кераміки, різні за формою: конечні, біконічні, циліндричні, кулясті, ті, що складаються з кількох згаданих геометричних форм. Оздоблення виконується такими способами: рихтуванням, ріжкуванням, фляндрівкою, наліплюванням. У систему оздоблення входять орнамент, композиції горизонтальні, вертикальні, горизонтально-вертикальні, діагональні, розетки концентричні, асиметричні, в які входять солярні знаки, а також рослинні мотиви «дерево життя», «триквіт», «листя», «квіти» (ружі), колосся, сосонки, ялинки, виноград, хрестики, чаші, очі, очка, птиці, риби, зооантропофорфні зображення чи відповідні сцени. Зображення язичницьких та християнських елементів у давній кераміці, як і в інших предметах українського народного декоративного мистецтва, засвідчують історичну багатозначність, у якій співіснують різні пласти історії, культури та мистецтва.

З гончарними виробами пов'язана велика кількість обрядів і звичаїв, насамперед магічних. Це і розбивання горщика під час хрестин, весілля, похорон, і виставлення на тинах горщиків для оберігання від посухи тощо. Приїзд в село гончара віщував дівчатам швидке одруження.

Технологія гончарного виробництва надзвичайно складна і тривала. Починалось все із пошуків глини, вона повинна мати особливі властивості для виготовлення певних виробів. Глину готували до роботи: вона повинна вилежатись, перемерзнути, потім її подрібнювали, змішували, місили (закачували) і лише потім викладали на гончарний круг, який в Україні має назви станка, кола, головатого чи волоського круга. Складався він з верхньої частини (верхняк, голова), нижньої (спідняк, гончак), вертикальної осі круга (вісь, штиль, веретено). Спирався круг на стоян, п'ятку і кріпився дерев'яною дощечкою (коник, жаба) до лави.

Штовхаючи ногою нижню частину круга, гончар обертав верхню, на яку викладалась купка глини (кобила, баба, валка), і, час від часу зволожуючи руки, виготовляв виріб. Сформований посуд виставлявся на дошки для висихання, потім замазувались глиною тріщини, виріб орнаментувався. Паралельно готувався склоподібний склад, яким покривали глиняний

посуду – полива, глазур із перемелених свинцю, піску, фарб тощо. Глазурування виробів здійснювалось двома способами: рідкою поливою та сухою – обсипанням. Через деякий час після висихання поливи виріб обпалювався в гончарній печі, причому таких обпалювань могло бути і два, залежно від призначення виробу. Після випалювання ліквідовувались тріщини в поливі та глині.

Глиняний посуд треба було вміти вибрати і приготувати до користування. Наприклад, вважалось доброю ознакою, якщо при постукуванні горщик чи миска лунко віддзвонювали. Безпосередньо перед використанням глиняний посуд обмивали житнім борошном. Після таких заходів глиняний горщик ззовні не зволожувався і молоко в ньому довго не скисало.

Звичайно, ми не розказали і десятої частини того, що було пов'язане із гончарством, але бодай деякі відомості можуть бути корисними для тих, хто цікавиться українськими ремеслами.

Ткацтво

Ткацтво як ремесло було поширене на всіх землях України з часів Київської Русі. Виділилось воно і розвинулось із сільських промислів і через деякий час з появою мануфактур та фабрик знову зосередилось на селі як кустарний промисел. Про широку популярність ткацтва свідчать знахідки шиферних прясел, які знайдені практично в усіх районах України. Це металеві ножиці кравецького типу, металеві та кістяні гребінки, деталі горизонтального ткацького веретена, мотовила тощо. Тканини в домашніх умовах виготовляли в основному з льону, конопель, вовни. Повсякденні потреби та наявність сировини зумовили побутування ткацтва як основного виду діяльності жінок. Практично у кожній хаті в XVIII ст. був ткацький верстат. Крім простого ткацтва та тканин з вибивним узором, в Україні виготовляли узорні тканини з орнаментом, утвореним комбінуванням переплетінь ниток основи і підткання. Вибивний узор, замінений у багатьох місцевостях вишиванням, виконувався так: на кам'яну або дерев'яну штамп-печатку наносились барвники, які потім переносились тисненням на тканину. Цей надзвичайно давній спосіб був характерним для часів Київської Русі.

Спосіб виготовлення тканини був трудомістким і довготривалим процесом. Найперше потрібно було насіяти льон чи коноплі. Як тільки льон достигав, його жали і ставили в стіжки, кожен з яких складався із п'ятнадцяти жменьок. Стіжки вистоювались протягом чотирьох днів, їх обмолочували і викладали солому «вилежуватись» на стерні протягом двох-трьох тижнів. Нарешті стебла висушували на печі, сортували і обробляли горницями. Початкове волокно обтіпували тріпачкою і розмикали на мички, потім обдирали, тобто вичісували щіткою із цвяхів. Через деякий час, коли сировина вилежувалась, прив'язували куделі до гребенеподібного пристрою – потася – і пряли на веретені нитки. Залежно від сорту майбутнього полотна виконувались й інші операції із сировиною, її могли ще додатково вимочувати розчином завареного борошна та картоплі, сушили, збивали прагами, навивали кросна, ткали на верстаті. Полотно вибілювали мочінням у воді, сушили на сонці та згортали в сувої. Кількість сувоїв полотна у скрині чи виробів з нього свідчили про працелюбність жінок, їхню майстерність.

Обробка шкіри

Обробка шкіри – одне з найдавніших занять людини, яке на Україні ще в дохристиянський період набуло високого розвитку як у технічному, так і технологічному плані. Це заняття безпосередньо пов'язане з мисливством та скотарством. Спершу існувало як допоміжне, а з розвитком міст виділилось в окремий промисел. Вичинкою шкур для одягу займались кушніри, існували кушнірські цехи, а також окремі кустарі, що вичиняли шкури. Обробка шкіри складалась із кількох етапів: шкіра просушувалась, відмочувалась у ямі з водою, очищалась уламком коси від міздрі та знову вимочувалась 9–12 днів у розчині з борошна, висівок і солі. Потім шкури просушувались, намащувались глиною і замочувались розчином. Після цього їх «ключували» (розгинали), натирали крейдою і знову вичищали міздрою, для чого шкура розтягувалась на дерев'яній рамі (п'ялі). Волові й конячі шкури спочатку узолювали сумішшю вапна та попелу, потім з них здиралась шерсть і вишкрібалась міздря, шкура «дубилась» у

хлібному квасі з дубовою корою від 1 до 5 місяців. Після «дубіння» шкура просушувалась, фарбувалась і змащувалась дьогтем. Шкуру-сирицю виготовляли лимарі, обробляючи у воді й розчині: очищали від шерсті, вимочували сирицю в розчині солі, розминали, змащували жиром, зм'якшували і різали на окремі паси. Ці паси викручувались навколо стовпа, затягуючи якнайтугіше за допомогою кінської сили. Із сириці виготовляли кінську збрую. Із волячої та кінської шкури шилось взуття, шкури використовували також для оздоблення верхнього одягу тощо.

Гутництво

Скляні вироби на Україні поширювались в основному як вироби із заморських земель, хоча вже з часів Київської Русі було відоме гутництво як допоміжне ремесло. Найбільшого поширення воно здобуло на Чернігівщині, на Поліссі, де було достатньо потрібної сировини. Займались цим промислом, як правило, сімейні колективи, орендуючи після закінчення сільськогосподарських робіт частку землі з лісом, озером, млином.

Як сировину використовували пісок, крейду, вапно, тугоплавкі глини, з дерева добували вугілля, смолу і поташ. Виготовляли, крім віконного скла, посуд, який прикрашали невибагливим орнаментом, інколи емалевим розписом. Як високо розвинуте ремесло гутництво занепало у XVIII ст., залишившись у деяких місцевостях промислом місцевого значення.

Килимарство

Обробка вовни, як і обробка льону та конопель, відома була українцям з часів трипільської культури, про що свідчать археологічні знахідки глиняних пряслиць. За часів Київської Русі ткацтво було досить розвинутим промислом і поширювалось на всю територію держави. Техніка килимарства збереглась до наших днів так само, як і підготовка вовни до цього процесу. Спершу мили овець у річковій воді, потім обстригали з них вовну металевими ножицями. Робилось це навесні, коли минала небезпека приморозків. Острижену вовну знежирювали, протираючи попелом, промивали, сушили і сортували. Потім сировину били і вичісували на дерев'яних гребенях («драчках»). М'яку вовну пряли з кужеля веретеном так само, як і рослинну пряжу. Починалось снування і ткання, потім сукно збивали й валяли, поливаючи холодною чи гарячою водою залежно від ґатунку сукна. Грубе сукно били руками в ручних ступах, ногами в ночвах або у ступах дерев'яними молотками, тонке – у млинових водяних ступах. М'яке сукно йшло на виготовлення ліжників або ковдр. Довгий ворс складали у кошики, занурювали у водяний потік і, обертаючи, вичісували. Фарбування сукна і нанесення на нього візерунка виконувалось так само, як і на полотно, барвники були рослинного і тваринного походження (березова і вільхова кора – жовтий колір, сік дроку – зелений, сік материнки та личинки метелика з-під коріння суниць – червоний тощо); закріплювались кольори капустяним і огірковим розсолом або сироваткою.

Деревообробка, різьбярство

Дерев'яні вироби на Україні відомі теж із найдавніших часів, особливо поширились на територіях, де деревина була основним матеріалом. З дерева виробляли посуд, знаряддя праці, човни, господарське хатнє начиняння тощо. Найдавніші способи обробки деревини, що збереглись і до наших днів, – випалювання та видобування. Так виготовляли діжки, ступи, ложки, човни тощо. Із заготовки, виструганої ножем чи вирубаної сокирою, випилювались ті частини, які не можна було видалити іншим способом. Пізніше виникли досконаліші техніки із застосуванням багатьох інструментів, на основі яких розвинулись такі ремесла, як бондарство (виготовлення бочок) та стельмахівство (виготовлення возів і саней). З деревиною працювали теслі (груба обробка деревини для будівництва) та столяри (тонша робота з матеріалом, а також виготовлення знарядь праці).

Найтоншу роботу по дереву виконували різьбярі. Різьблення – народне мистецтво, яке розвинулось з деревообробних ремесел як допоміжне. Від прикрашення хати, воза чи саней до

шедеврів народного мистецтва – різьблених меблів, скринь, тарелів, рахв, топірців, шкатулок, люльок тощо пройшло різьбярство довгий шлях, доки не виділилось в окреме ремесло. Різьбярі застосовували методи випилювання, випалювання, художньої різьби для нанесення символічних візерунків на вироби, які, крім утилітарного призначення, мали й естетичні функції.

До роботи з деревом можна віднести і лозоплетіння, яке особливо поширилось на Поліссі та Західній Україні. З кори берези чи липи, з вербової лози плели коробки-сівалки, кошики для збирання ягід та грибів, виготовляли личаки. Плетіння із соломи поширилось на Поділлі, на Півдні та Сході України. Із соломи плели мати (циновки), короби для зберігання зерна, брилі тощо.

Сьогодні більшість із цих промислів збереглись як види народновжиткового мистецтва.

Архітектура

Знання про культуру народу, яка знаходить відображення в багатьох напрямках господарської діяльності, в тому числі й будівництва, дає можливість простежити шляхи розвитку та збереження традицій у житті народу навіть на сучасному етапі його розвитку.

Первинною формою давнього українського житла були землянки й напівземлянки. Вони були просто збудовані – з похилим або двосхилим дахом, однокамерні, зведені на невеликій глибині, опалювались «по-чорному», тобто дим з печі виходив просто у помешкання. У землянці були так звані «волові вікна» – невеличкі отвори із засувною дощечкою, яка при потребі відкривалась, подаючи у кімнату світло і повітря. Найдавніші однокамерні житла на території України датуються другою половиною І тисячоліття і залишаються найбільш масовими до XII ст. З X ст. розвиваються багатокамерні типи житла, особливо в середньому Подніпров'ї. З XV ст. на Україні відомий двосторонній варіант трикамерного житла типу світлиця – сіни – світлиця. Від землянки до української хати в тому вигляді, в якому вона відома цілому світу, минуло немало часу – з XV ст. до початку XX ст.

У побудові традиційного українського житла можна виділити регіональні ознаки та характерні для слов'янського житла загалом. Так, основні прийоми техніки будівництва: горизонтальний характер розвитку плану житла (збільшення камерності від однієї до трьох, функціональне їх використання та взаєморозташування відносно входу), розміщення варистої печі й зумовлена цим наявність неопалюваних сіней – належать до спільних для всіх східнослов'янських народів і становлять найдавніший пласт. А от застосування і зрубної, і каркасної техніки при спорудженні житла, а також часткова або суцільна побілка стін та виділення окремих архітектурних елементів підведенням їх кольоровою глиною, однорідність вирішення інтер'єру приміщення – це все загальноетнічні ознаки. Регіональні відмінності визначаються на основі вивчення поширення та ступеня їх побутування і діляться на п'ять зональних типів традиційного українського житла: північний, центрально-правобережний, центрально-лівобережний, південний і західний. Дамо їхні коротенькі характеристики, розпочавши з північного (поліського), оскільки саме цей тип житла найдовше зберіг слов'янську ознаку – однокамерність зі стебкою[369] і кліттю[370], які виконували функції господарських прибудов. Стіни зводили із суцільних колод або колотих плах. Дах крили дошками (драницями) та соломою, переважали двосхилі дахи. Господарські приміщення прибудовувались одне до одного, утворюючи замкнутий двір. Для центральноправобережного типу характерним було каркасно-глиносолом'яне житло. Стіни в хатах будували з хворосту, який обмащувався глиною, перемішаною з половою, пізніше розвинулась валькова техніка, форма була усталена – хата з двома світлицями та сіньми між ними. Зустрічались у цьому регіоні каркасні та зрубні хати (Київщина, Черкащина), збудовані з соломи, очерету, лози,

369 Стебка – своєрідний льох.

370 Кліть – комірчина або місце для худоби.

інколи з каменю. Дахи мали чотирисхилу форму із довгим виступом стріхи, на горищі зберігалось різне начиння.

Для центрально-лівобережного регіону України характерні хати «в шули» та зрубні. Розповсюдженими були мазанки і глиняні хати з великою кількістю різноманітних оздоб.

На Півдні України основними будівельними матеріалами були камінь і глина, широко використовували вапняк та черепашник. Хати нагадували напівземлянки, стіни обмащували синюватою глиною, верхні частини фасадів оздоблювали вирізані кінські голови або змії.

Західний тип найбільш різноманітний у своїх варіантах: на Бойківщині будівлі зводили з високими гострими дахами, з галереями, прибудовами, використовуючи переважно дерево; стіни не білили, на Лемківщині галереї та прибудови відсутні, форми більш строгі, на дверях кожної хати малювали «квіт» – дерево, кожна гілочка якого символізувала народження дитини. Гуцульське житло менше за розмірами; комплекс господарських будівель утворював замкнуті двори. Надзвичайно велика кількість декоративних оздоб – головна ознака хати гуцула. На Закарпатті, особливо рівнинному, хати нагадують будівлі центральних районів України. Це білі хати з трикамерним плануванням.

Покрівельний матеріал для різних частин України теж був різний: на заході – дерево (щепа, драниця, гонта), в зоні лісостепу – солома, очерет, якими «вшивались» хати.

До спільних українських ознак належить розташування печі у житловій кімнаті. Піч завжди знаходилась в кутку біля входу і повернута була устям[371] до чільної стіни, а покуті по діагоналі від печі, у протилежному від входу кутку.

Розташування меблів у хатах теж було чітко визначене. У селянських сім'ях задовольнялись переважно спадковими предметами та речами побуту, що виготовлялись власними руками. Найдавнішими були нерухомі меблі, передусім лави. По всій Україні їх ставили вздовж чільної та причілкової стіни, з'єднуючи на покуті. Подібною до лав була конструкція «полу» – спального місця. Пізніше його стали замінювати переносними дерев'яними ліжками. Невід'ємною частиною хати була «жердка», яка нерухомо кріпилась до стін і стелі над «полом», у будень вона слугувала вішалкою для одягу, а у свята на ній вивішувались рядна та килими. До стіни у протилежному від печі кутку мисник – невеличка полиця – шафа для посуду. Постійним було і місце для дитячої колиски – над «полом». Кількість рухомих предметів була обмеженою: стіл, який ставився до покуті, скриня та ослони. Найбільша увага господарів зосереджувалась у хаті на покуті. Це було місце, де зберігались предмети, яким надавалось значення вищої культурної цінності сім'ї: стіл, хліб-сіль, ікони, рушники, а пізніше – документи та фотографії тощо.

Особлива роль у житті відводилась долівці й призьбі. Долівки були земляними, їх збивали з червоної глини, а напередодні свят змащували, застеляли травами. Призьба, яка виконувала у господарстві різноманітні функції (для сушіння, була своєрідним утеплювачем, служила замість лавки на подвір'ї тощо), теж дбайливо доглядалась, постійно підмащувалась глиною.

Існувало багато обрядів, пов'язаних із будівництвом хати: на тому місці, де мали її звести, залишали чотири перепічки на ніч. Якщо один із хлібців зникав, тут можна було будувати хату, якщо все залишалось без змін, це був знак, що господаря, якщо він не зважить на пересторогу, чекають злидні.

Помешкання ніколи не зводилось на тому місці, де росте бузина – «чортове дерево», при закладанні підвалин на покутньому стовпці клали якісь гроші, щоб велося у господарстві. Коли підвалини були закріплені, роботу припиняли і робили обрядовий обід, на покуті майбутньої хати. За обідом домовлялись, коли зводити стіни та як організувати толоку. Хату будували швидко, завершувалось будівництво обов'язково до заходу сонця. Потім хату прикрашали, власне не всю хату, а лише східний причілок (застільне вікно мало бути повернуте на схід). Обряд входин виконували тоді, коли внутрішній інтер'єр було оформлено. На входини гості несли із собою хліб і сіль – символи достатку, бажали щастя в новій домівці.

Одяг

371 Устя – вихідний отвір.

Формування українського народного костюма відбувалось у складних політичних, соціально-економічних і культурних умовах під значним впливом різноманітних чужоземних культур. Тому існувало велике розмаїття варіантів і типів народного костюма, регіональних відмінностей, а то й побутуванню деяких елементів лише у певних місцевостях України.

Найдавніше вбрання мешканців території України нічим не відрізнялось від одягу населення інших країв – шкур вбитих тварин. Пізніше з'являються вироби з грубого полотна, примітивного крою та виробництва. Різноманітні археологічні знахідки часів Київської Русі дають право говорити дослідникам, що деякі елементи одягу тих часів стали прототипами селянського одягу українців, який вже досконало вивчений і описаний. Можемо з певністю говорити, що на той час уже були відомі й широко побутували такі елементи одягу, як кожух і опанча, сорочка, ногавиці, корзно, свита, клобук, вінець, постоли, чоботи, личинці тощо. Типовим одягом населення давньоруської держави була сорочка – довга й коротка, у чоловіків тунікоподібна, глуха, з прямокутною горловиною, без коміра. Як поясний одяг у чоловіків відомі вузькі штани гаші, ногавиці, як верхній – свита із сукна, кожух, на голови одягали в'язані, плетені або валяні шапки – клобуки, на ноги личниці. Жіноче вбрання складалось із довгої з рукавами сорочки, як поясний одяг використовували незшиті шматки тканини, на голову одягали вінці, обручі, перев'язки, а заміжні жінки – пової з рушників, очіпки. Необхідною приналежністю і чоловічого, і жіночого костюма був пояс. Одяг вищих верств населення відрізнявся від народного лише якістю матеріалу, доповнювався дорогим хутром, золотим шитвом тощо. Комплекси одягу сформувались остаточно у XVIII ст. Деякі елементи варіантів українського вбрання були близькими до польського костюма, мали багато спільного з кавказьким. Відбулось і значне розшарування типів одягу за соціальною приналежністю. Ми почнемо короткий опис українського національного вбрання з жіночого одягу і насамперед з прикрас, оскільки вони не лише характеризують особливості вбрання українського жіноцтва, а й дають багатий матеріал для дослідження різноманітних впливів на народ.

Жіночі оздоби, знайдені під час археологічних розкопок, свідчать про значний вплив візантійської та арабської культур. З XVI ст. основною прикрасою українок було намисто з коралів та дукачі. Дівчата уквітчували голови маками, чорнобривцями, мальвами, волошками, жоржинами, на Закарпатті – вінками, «косицями», гірляндочками з квітів над вухами. Стрічки в різних місцевостях України носили по-різному. На Правобережжі, Київщині, Вінниччині, Волині стрічки (бинди) прив'язували до війка, щоб вони спадали на спину. На Чернігівщині їх пришивали до поперечної стрічки, яку зав'язували на шиї. На Полтавщині та Харківщині стрічки вплітали в кінець коси. Крім стрічок і квітів, у деяких районах широко використовувались як головні прикраси мідні ланцюжки, намистинки, вінки з пір'я, мідні підвіски над лобом, фарбоване пір'я, що затикалось прямо у волосся, у плітки, поширені на Галичині та Бойківщині, – сплетені на кшталт кіс червоні парусні нитки, які об'єднуються внизу в одну або дві китиці тощо. У вуха одягали сережки, які формою нагадували гачок з підвішеним щитком, прикрашеним кольоровим склом і трьома довгими підвісками з намистинками. Улюбленим оздоблюючим матеріалом українок були коралі, бурштин або скло, з яких робили й намисто. У гуцулів, наприклад, намисто зберегло найдавніші ознаки, оскільки виготовлялось інколи з насіння клокічки. До шийних оздоб належали також дукачі та згарди. Дукачі – монети, що носили на ланцюжку окремо у певній кількості (5, 7) або разом із намистом. На заході України замість дукачів на ланцюжок підвішували один або кілька металевих хрестиків. Що стосується згарки, то це найхарактерніша прикраса релігійного характеру, що складається з нанизаних маленьких хрестиків, між якими висять мідні трубочки або спіральки. Відома в основному на Західній Україні селянка – намисто у вигляді стрічки, виплетеної з маленьких намистинок, яка зав'язується ззаду на шиї.

Щодо прикрас на руках, то металеві браслети, наприклад, крім Галичини, ніде на Україні не використовувались. Гуцульські ж браслети ретязки, нараквиці – це мідні ланцюжки та вовняні або шкіряні пояски з різними візерунками геометричного характеру. Персні ж та каблучки носили скрізь на Україні. Крім того, персні мали багатший вигляд, бо були прикрашені кольоровим склом або малюнком.

Лише гуцулам відомі поясні оздоби у вигляді мідних пряжок різної форми, всіляких

фігурних гачків тощо.

У давнину в слов'янок не було різноманітних зачісок. Дівчата ходили з непокритою головою, розділивши волосся проділом посередині та відкинувши на спину, жінки ховали його під головним убором. Пізніше на Лівобережжі традиційним стало зачісування волосся на дві сторони, сплітання в коси або обвивання їх навколо голови вінком. У свята сплітали одну косу з кісниками або робили складніші зачіски – косокілку, зв'язку, начос.

Для Придністров'я характерне заплітання волосся у чотири коси, коли передні коси підплітаються біля скронь у задні, розділені на дрібні косички-дрібушки та укладені навколо голови; одну з кіс перекладають через середину голови. На Закарпатті дівчата трохи напускають волосся на лоб, закриваючи вуха, а решту волосся заплітають у дві маленькі кіски.

Заміжні жінки в більшості регіонів України волосся закручували вузлом і ховали під очіпок. На Волині та Галичині волосся в заміжніх жінок підтинали до рівня отвору вуха, а потім одягали очіпок, на Бойківщині коси укладали під очіпок, залишаючи два довгих пасма, які завивали кучерями.

На Україні побутувало чимало різних способів запинання хусток. На Лівобережжі хустину складали навскіс, обмотували навкруг голови поверх кіс, щоб тім'я було відкрите. На Правобережжі хустину зав'язували під підборіддям, на Галичині на голову клали луб'яний вінок, обв'язували тонкою хустинкою, укладаючи її своєрідною шишкою, а віночок оздоблювали гребінцями і шпильками, з-під нього звисали дві коси.

Заміжні жінки, як вже було сказано, ховали волосся під очіпок-шапочку, пошитий з бавовняної, вовняної чи шовкової тканини так, що задня його сторона мала розріз на шнурівці. Найчастіше очіпок бував циліндричним з пласким дном, іноді заокругленим. Поверх очіпка одягали на півночі України намітку, на заході – обрус. За часів Київської Русі цей головний убір був широко знаний на території всієї держави. Обрус і намітка відрізнялися тільки тим, що намітку зав'язували навколо голови, а обрус просто клали на голову. Намітка була святковим або поховальним убором. Способи носіння намітки були різні по всій території України. У бойків замість намітки носили півну – великий чотирикутний шмат полотна, один край якого вишитий вузькою смужкою. Наміткою обмотували голову так, щоб вишивка знаходилась над лобом. Барвисті хустки, такі звичні в наш час, стали відомі як головний убір порівняно недавно і замінили запинання шматком білого полотна. Способи зав'язування хустки різноманітні, найдавніший – обмотування всієї голови, при цьому хустку, як намітку, пропускають і під шию. Надзвичайно популярним за часів козаччини був головний убір, відомий під назвою кораблика – своєрідної шапочки довгувато-округлої форми, краї якої щільно прилягали з боків, а ззаду і спереду стояли загостреними кінцями догори. Шили її з парчі або оксамиту, одвороти були з хутра.

З верхнього одягу найстаровиннішим є кептар, в деяких районах Західної України відомий під назвою бунди. Кептар, пошитий із сукна, мав назву катанки чи бруслика. Кептарі відрізнялися в різних місцевостях кроєм, орнаментацією, матеріалом, з якого виготовлялись.

Відомий практично всій Україні і однаковий для чоловіків та жінок кожух, форми українських кожухів теж різноманітні – від коротких на Закарпатті до надзвичайно довгих, до п'ят на Правобережжі. Крій кожуха теж характерний для кожної місцевості, а також залежав і від соціального стану його носія.

Жінки центральної України носили корсетки з сукна, прикрашені різними вишивками або ж однобарвні, залежно від району.

Жіночий одяг доповнювали запаски, дереги, плахти, замість яких пізніше з'явились спідниці. Запаска – це чотирикутний шматок грубої вовняної тканини із зав'язками на верхніх кутах, ними прив'язували навколо стану одну запаску спереду, а другу ззаду так, щоб з боків було видно сорочку. Запаски бували різних кольорів, найчастіше чорного – буденні. Дерга – товсте сукно з овечої вовни завширшки 60 см чорного або червоного кольору. Близько трьох метрів такого сукна розрізали на три шматки, зшивали уздовж і це полотнище обмотували навколо стану та підперізувались поясом.

Плахта – це полотнище близько чотирьох метрів завдовжки, виткане з фарбованої вовни, картате. Інколи вишите від руки вовняними нитками. Полотнище розрізали на три частини, дві з яких пришивали до третьої так, щоб вийшла форма літери Т. Потім перегинали плахту, щоб її

бічна частина опинилась знизу, та обмотували стан, перев'язуючи поясом. Утворювався невеликий розріз спереду, який прикривався поперечницею. Попередницю, або хвартух, носили разом з плахтою, виготовляючи її з барвистої матерії, часто вишивали шовковими шнурками чи стрічками. На північній Україні переважали білі попередниці.

Спідниця європейського типу на Україні з'явилася спершу в містах, згодом поширилась у селах. Прийшовши із заходу, така спідниця була широковживаною вже в козацькі часи на всій території України. Назви цього елемента жіночого вбрання були різні: спідниця, димка, андарак, фарбан тощо.

Чоловічий одяг не відзначався великою кількістю деталей, а деякі з них були спільні для жінок і для чоловіків. Це стосується кожуха, свитки, кептаря, взуття і пояса. Пояс – це найпримітивніший тип одягу, від якого походять всі інші елементи. Пояс вдягають поверх пояска запаски, плахти, спідниці, штанів або підперізуються ним поверх свити. Так само спільним є і взуття: личаки, ходаки, постоли, черевики, чоботи. Найдавнішими є, певно, личаки, які раніше носило все хліборобське населення України. Це взуття складалося з плетеної з лика підошви із цілим рядом петель, через які протягували мотузок, яким личак кріпився до ноги. Постоли робили не з кори дерев, як личаки, а з сиром'ятної шкіри. Це чотирикутні цілісні шматки шкіри або з кутами, закругленими спереду. Постоли зшивали докупи або стягували матузочним верхнім краєм. Чоботи носили на Україні з доісторичних часів. Вони найчастіше мали невелику довжину халяв і загнуті догори передки. Шили чоботи із сап'яну, шкіри. Черевики ж з'явились пізніше, були запозичені у європейських народів.

Верхній одяг чоловіків відрізняється за регіонами України так само, як і жіночий. На Лівобережній Україні, Слобожанщині, на частині Правобережжя чоловіки носили коротку сорочку, широкі штани, безрукавку, свиту, кирею, кожух, чоботи, пояс, на Поліссі – довгу сорочку навипуск, вузькі штани, свитки; у західних областях – довгу сорочку навипуск, рідко заправлену в штани, кептар. Гуцули одягали вузькі штани, заправлені в чоботи, сорочку навипуск, опанчу.

Обов'язковим елементом одягу був головний убір – шапка, види якої на Україні були різноманітні: малахаї, подібні до сучасних шапок-вушанок; крисатки – папахи циліндричної форми; кучми – шапки конічної форми; шлики – шапки з видовженою верхньою частиною, яка закінчується китицею, тощо.

Шапка була обов'язковим елементом українського чоловічого одягу, їй надавали важливого, а почасти і магічного значення. Загубити шапку було поганою прикметою, яка віщувала смерть.

Вибір хутра, особливо найулюбленішого на Україні – смушку, дехто із дослідників пов'язує із пережитками язичницьких вірувань – тотемізмом. Дійсно, характерне для пастуших племен, які могли становити частину майбутнього українського етносу, пошанування кіз та овець могло вилитись у форму підкреслення належності до певного роду саме через шапку. Головний убір при цьому міг бути не лише способом розрізнення своїх і чужих, а й оберегом, захистом від злих сил, пошануванням прапредка-тотема.

Окремо слід сказати про надзвичайно поширений у недавні часи на Україні бриль. Це солом'яний капелюх, який носили влітку чоловіки різного віку. Простий у виготовленні, практичний, придатний для захисту від сонця і від дощу, він був справжньою ознакою українця-хлібороба, на відміну від козаків-запорожців, які навіть у найбільшу спеку не розлучались зі своєю шапкою-хутрянкою з довгим шликом.

Бодай кількома словами потрібно згадати традиційні чоловічі зачіски. Від часів дохристиянських дійшли свідчення про те, що довге, нестрижене волосся було ознакою вільної людини, а підрізане, підкорочене вказувало на раба. Пізніше, із приходом християнства на українські землі, ситуація дещо змінилась, і довге волосся стало ознакою служителів церкви, а весь інший люд був зобов'язаний стригтися і голити бороду. Ми говоримо тільки про українців, не вдаючись до аналізу, скажімо, російської традицію носити довге волосся і бороду, хоча і в Україні, у бойків, від слов'янських часів лишився звичай носити не підкорочене волосся. При цьому бойки, як і більшість населення Західної України, від середини XIX ст. ходять із чисто виголеним обличчям. Хведір Вовк у своєму дослідженні «Студія з української етнографії та антропології» пов'язує цей звичай із вдячністю українців австрійському цісареві за відміну

панщини і пояснює як своєрідний доказ вірності.

Отже, як ми вже зазначали, у слов'ян-язичників не існувало звичаю підстригати волосся. Винятком, певне, була лише невелика частина князівської дружини, відбірних воїнів, наближених до самого князя, які мали своєрідну відзнаку, а саме – традиційний козацький оселедець. Про це можна говорити із абсолютною певністю, оскільки маємо свідчення Льва Диякона, грецького посла при візантійському війську, що залишив деякі мандрівні нотатки про бачене й пережите. Його записи про Україну стосуються X ст. Лев Диякон описував зовнішність київського князя Святослава, зазначаючи, що той має «оселедець» – пасмо волосся, чуб при виголеній голові, і виголену бороду. Цікаво, що дослідник наполегливо підкреслює, що князь нічим не відрізнявся від своїх воїнів, хіба що одяг мав трохи вишуканіший. Знаючи, що князівська дружина складалась в основному із людей знатного роду, можна визначити, що оселедець віддавна служив ознакою високого походження. Як не прислухатись до сміливих думок дослідників, які пов'язують козацький оселедець, та й самих козаків не лише із «княжою добою», а й із таємничою кастою воїнів-ченців, яка існувала із часів прадавніх і передала своє знання і вміння нащадкам. Звідси козацьке характерництво і монастирський уклад життя на Січі, звідси ж і нетрадиційне для слов'ян ставлення до життя і смерті. Згадаймо, що у буддистських ченців, які теж мали оселедці на голові, існував звичай ховати померлих у своєрідних червоних туніках. Чи не від цього йде поховальна козацька китайка? Хто зна, якими шляхами приходили на Хортицю люди зі всього світу і скільки ще таємничого лишилось в історії українського козацтва.

Взагалі козаки мали величезний вплив на побутові звичаї нашого народу, а відтак і на манеру стригтись. За часів середньовіччя практично всі чоловіки-українці стриглись однаково – «під макітру». Це зачіска козака-запоріжця, але не братчика-січовика, людини, яка не один рік провела на Січі, була обізнана зі всіма сокровенними таємницями товариства і мала право носити оселедець.

Стрижка «під макітру» відома багатьом європейським народам, але походження її важко визначити, оскільки своєю простотою і доцільністю вона була зручною для будь-якого народу незалежно від кліматично-географічних умов, наявності чи відсутності перукарського інструменту тощо. З часом варіант стрижки «під макітру» удосконалювався і видозмінювався. Спершу з'являється спосіб стрижки «у кружок», це варіант «макітри», тільки над лобом волосся піднято дуже високо. Характерна така стрижка для людей похилого віку; поширилась у XIX ст. Пізніше люди стриглись «під скопку»: волосся зрізувалось прямо над бровами, а на потилиці залишалося значно довшим. Ще один спосіб стрижки називався «до закаблука»; над чолом волосся лишали довше, ніж на потилиці. Якихось спеціальних дитячих чи юнацьких стрижок не існувало, діти у цьому плані були копією дорослих. Лише коли з'явились різні механічні пристрої для стрижки волосся, виникли дитячі варіанти зачісок: «під оселедчик» – дуже коротко підстрижене волосся із довгим чубчиком над чолом; «під маківку» – голова до половини голена, до половини коротко підстрижена, без чуба; «під полечку» – варіант дорослої стрижки «під польку», коли на потилиці волосся підстригалось коротко, а зверху і спереду залишалось досить довгим. Стосовно способів розчісування, то їх практично не існувало, волосся росло так, як цього вимагала природа, і якщо розчісувалось, то тільки вгору. Зачіски із різноманітними пробілами, начісування волосся ззаду наперед тощо не було характерним для українців, а виникло у середовищі міщан у XVIII–XX ст. як наслідування зачісок представників «вищих» кіл.

На останку згадаймо про такий важливий елемент чоловічого вбрання, як… люлька. Ми відносимо її до цього розділу, оскільки це річ настільки ж характерна та неодмінна у щоденному вжитку, як сорочка, штани чи шапка. Чоловік без люльки не виходив із хати і не рушав у дорогу, майструючи або відпочиваючи, він або тримав люльку у зубах, або ж вона була напоготові. Люлька – символ не лише козацької, а власне чоловічої приналежності.

Дмитро Яворницький, описуючи побут запорозьких козаків, вказував, що вони користувалися двома різновидами люльок: «носогрійки» і люльки товариські, або «обчеські». Носогрійка була власністю козака, а товариська із довжелезним чубуком могла належати комусь одному, але користувались нею всі. Палилась вона, як правило, у час відпочинку, під розмову, розповідь, переходячи із рук у руки.

Паління на Україні з'явилось значно раніше за нововведення Петра І і надобуло великого поширення саме в козацьку добу. Люлька як символ козацької честі і волі дуже швидко стала надбанням усіх верств дорослого чоловічого населення України. Звідси розрізняються козацькі, чумацькі, чабанські люльки. Вони, як правило, різняться лише матеріалом, з якого виготовляються, і довжиною чубука. Окремо стоять гуцульські люльки-файки, які відрізняються від описаних не лише своєрідністю форми, а й оздобленням. Це багато інкрустовані різьблені вироби, де кожен елемент однаковою мірою не обійдений увагою митця. На Україні паління серед жінок не було поширеним, за винятком Карпат, де можна було зустріти жінку, але тільки стару, яка на рівних із чоловіком палила люльку.

Люлька носилась при боці разом із кисетом, у якому завжди було кресало для добування вогню та «протичка» – палички для очищення чубука від смоли.

Стосовно самого тютюну, то в чистому вигляді його практично не палили, підмішуючи трави: чебрець, буркун, іноді сушений будяк. Тютюн кожного хазяїна був своєрідним за смаком і запахом. Дарувати, відсипати із кисету чи ділитись тютюном було ознакою довіри, символом приязні та дружби. Пізніше люлька на Україні була замінена спершу самокруткою з махоркою, а потім фабричними цигарками, втрачені й секрети приготуванню та вирощування українських сортів тютюну, співвідношення трав'яних домішок та їх використання. У давнину тютюном із спеціальними домішками навіть лікували від зубного болю, хвороб горла і астми. Будемо сподіватись, що час безповоротного прощання із минулим нашого народу скінчився, а почалась доба уважного дослідження, ретельного вивчення і умілого застосування стародавніх умінь, звичаїв та обрядів нашого народу.

Свята Православної Церкви. Церковний рік. Рухомі і нерухомі свята[372]

Господь Бог у надприродному раю Церкви посадив чудесне дерево, вічно живе й зелене, яке дарує нам щедрі плоди на вічне життя. Тим деревом є наш церковний рік. Він нагадує величну панораму, на якій яскравими барвами змальована історія відкуплення людського роду. Споглядаючи її, маємо нагоду замислитись і наново пережити світлі таємниці з життя Ісуса Христа і Пресвятої Богоматері. Тут постають перед нами героїчні подвиги й чесноти багатьох святих, мучеників і праведних душ. Тут ми переживаємо дні духовної радості й піднесення, а також дні святого смутку, посту, плату за гріхи й покути.

У церковному році замикається церковний календар, який дещо збігається, а дещо різниться від громадянського календарного року. Церковний рік нашої Української Православної Церкви не починається водночас із цивільним роком, себто першого січня, а Церковним Новим Роком, що починається першого вересня. Наш церковно-літургійний рік триває від першого вересня до 31 серпня. Отці Першого Вселенського Собору в Нікеї 325 року визначили день першого вересня як початок Нового Церковного Року. Ця дата лишилась у Нашій Церкві і до сьогодні.

Наша Церква в цей день згадує важливу подію з життя Ісуса Христа. Він прийшов до синагоги у Назареті і прочитав слова пророка Ісаії: «Господній Дух на Мені, бо він Мене помазав… оповістити рік Господній сприятливий» (Лук. IV, 18–19).

Церковний рік складений так, що в центрі його перебуває наш Божественний Спаситель, Пречиста Діва Марія, яка в справі відкуплення займає перше місце по Христі, стоїть найближче до Нього. Довкола особи Христа Господа і Його Пресвятої Матері ми бачимо велич прославленої Церкви, тобто всіх святих Старого й Нового Завіту.

Св. Церква, як добра мати, пам'ятає про своїх дітей, що відійшли до вічності, а також тих, які з волі Божої спокутують свої гріхи в чистилищі. Тому вона визначила осібні дні, що їх назвали поминальними, на моління і відправи за померлих, а також відводить у церковному році певні часи на свої духовні подвиги, молитви, пости й покути. Отже, наш церковний рік це могутній гімн честі й слави Богові, він ніби та барвиста веселка, що з'єднує землю з небом, а

372 Див.: Короткі відомості про свята Православної Церкви. – Київський Патріархат, 1992.

нас самих просвічує, очищає, освячує і підносить до Бога.

Свята і празники нашого церковного року, на думку Церкви, не мають бути для нас лише звичайними споминами історичних подій. Ми маємо їх щоразу знов і знов пережити у нашому серці, тобто, по суті, безпосередньо брати в них участь, немовби бути живими свідками й учасниками тих подій, що їх святкуємо. Ісус Христос не є мертвою особою, що колись жила, діяла і перейшла до історії. Ісус Христос вічно живий і діяльний. Він і сьогодні навчає нас і нагадує нам, освячує нас і прощає нам, за нас жертвується, нас спасає. «Ісус Христос, – каже св. Апостол Павло, – учора й сьогодні, той самий навіки» (Євр. XIII, 8).

Церковний рік для нас не лише животворне джерело любові до Ісуса Христа, але й джерело глибокого культу його Пресвятої Матері. Ісус і Марія невіддільні одне від одного, і тому не можна любити Христа і не любити Пречистої Діви Марії. «Хто почитає Христа, – каже св. Єпіфан Кипрський, – почитає також Марію: хто не почитає Марії, не почитає Христа». В одній грецькій пісні співається: «Тих, що не цілують Твою Святу ікону, Богородице Діво, уважай за безбожників і передай їх пекельному вогневі». А наш київський митрополит Георгій (1069–1072) у своїх «Заповідях» каже: «Хто не молиться з довір'ям до Св. Богородиці, хай буде проклятий».

Велику частину церковного календаря відведено пам'яті усіляких Святих. Своїм життям Святі переконливо засвідчують, що вони освятились тому, що наслідували приклад Ісуса Христа і Його Пресвятої Матері, жили за наукою, оповіданою у св. Євангелії. Святі власним прикладом вчать нас, що святість доступна для людей усіх часів і усіх станів. Треба лише так любити Бога, як любили вони, і так у всьому хотіти Богові подобатись і виконувати Його волю, як це робили вони. Релігійні празники, свята завжди багато важили в житті народів, даруючи людям втіху, світлу радість. Усі свята церковного року поділяються на дві великі групи: на свята рухомі і нерухомі.

Два великі празники займають особливо почесне місце в нашому церковному році: це празник Христового Різдва і празник Христового Воскресіння, або Пасхи. Бо Христове Різдво – то початок, а Пасха – завершення відкуплення людського роду. І саме з цими двома празниками тісно пов'язуються певні свята, неділі та освячені часи.

У церковному році є свята, що припадають на різні числа року. Це пояснюється тим, що вони залежать від празника Пасхи, який не має сталої дати. Такі свята, що не мають сталої дати, називаємо рухомими.

Є свята, які щороку відзначаються в один і той самий день. Такі свята називаємо нерухомими. Як празник Пасхи є осередком свят рухомих, так і празник Христового Різдва є осередком свят нерухомих, хоча не всі нерухомі свята є залежні від цього празника. Ряд свят, що залежать від Христового Різдва, творять різдвяний круг.

Празник Христового Воскресіння, що належить до найбільших празників у році, характерний надзвичайним і довгим приготуванням, а також тривалим святкуванням його попразденства, що є наче продовженням празника Пасхи. Великодний цикл починається неділею Митаря і Фарисея за 10 тижнів перед Пасхою, а завершується через 8 тижнів після Пасхи неділею Всіх Святих. Він ділиться на час передпасхальний і час пасхальний.

Час передпасхальний – це чотири неділі перед постом: неділя Митаря і Фарисея, Блудного Сина, М'ясопусна й Сиропусна; Великий Піст, або Чотиридесятниця – від неділі Сиропусної до неділі Квітної, та вкінці Страсний Тиждень, що його звичайно зачисляють до Великого Посту.

Час пасхальний триває 8 тижнів. Вони йдуть у такому порядку: Неділя Хомина, Мироносиць, Розслабленого, Самарянки, Сліпородженого, неділя свв. Отців, неділя П'ятдесятниці, або зіслання Св. Духа, і неділя Всіх Святих.

Після празника Пасхи слідують дванадцять празників Господніх і Богородичних, які називаються двунадесятими. Одні з них рухомі, інші – нерухомі.

Нерухомих празників дев'ять: Різдво Пресвятої Богородиці – 8 вересня, Воздвижения Чесного і Животворящего Хреста Господнього – 14 вересня, Введення в храм Пресвятої Богородиці – 21 листопада, Різдво Христове – 25 грудня, Хрещення Господнє, або Богоявления – 6 січня, Стрітення Господнє – 2 лютого, Благовіщення Пресвятої Богородиці – 25 березня, Преображення Господнє – 6 серпня, Успіння Божої Матері – 15 серпня (ст. ст.).

Рухомих празників три: Вхід Господа до Єрусалиму, Вознесіння Господнє, Зішестя

Святого Духа на апостолів, або Трійця.

Свята Пасха, або воскресіння Господа нашого Ісуса Христа

Господь наш Ісус Христос, як повідали пророки і Сам Спаситель, воскрес третього дня по смерті Своїй. Незважаючи на те, що іудеї зробили все для того, щоб не збулося слово Спасителя. Першого дня в тижні, з суботи на неділю, рано-вранці стався великий землетрус, і Ангел Божий зійшов із неба, і відкотив камінь від входу до гробниці, і сів на ньому. Вигляд його був неначе та блискавиця, а шати його були білі, як сніг. І від страху перед ним затремтіла сторожа та й заклякла, як мертва.

По звершенню цього великого чуда, коли було ще темно, жінки-мироносиці прийшли до гробу, принісши наготовані пахощі, щоб намастити тіло Ісуса. І побачили вони, що камінь від гробниці відвалений був.

Та, ввійшовши, вони не знайшли тіла Господа Ісуса. І коли стояли збентежені, до печери два мужі в одежах блискучих з'явились. А коли жінки налякались і посхиляли обличчя додолу, ті сказали до них: «Чого ви шукаєте Живого між мертвими? Нема його тут, бо воскрес! Пригадайте собі, як Він вам говорив, коли ще перебував в Галілеї. Він казав: «Сину Людському треба бути виданому до рук грішних людей і розп'ятому бути, і воскреснути третього дня» (Лук. XXIV, 3–7).

Після воскресіння Він вранці першого дня явився Марії Магдалині, з якої був вигнав сім демонів, та іншим жінкам. Ісус сказав: «Радійте!» Вони ж підійшли, обняли Його ноги і вклонились Йому до землі. Промовив тоді їм Ісус: «Не лякайтесь! Ідіть, повідомте братів Моїх, – нехай вони йдуть у Галілею, – там побачать Мене!».

Пішовши, вони повідомили його учнів, які сумували і плакали. Спочатку Ісус з'явився двом учням, що йшли в село Емаус. Вони йшли по дорозі й вели розмову між собою про все те, що сталося. І коли вони розмовляли і сперечалися, підійшов Сам Ісус і пішов разом з ними. І вони Йому про все розповіли, тобто про воскресіння Христове. І наблизились вони до села, куди йшли. Під час вечері сів Він з ними до столу, взяв хліб, поблагословив і, ламаючи, їм подав. Тут вони Його пізнали, але Він став для них невидимий.

Вони повернулись до Єрусалиму, знайшли одинадцять учнів і розповіли їм, що сталось в дорозі і як пізнали його при ламанні хліба. І коли вони говорили про це, Сам Ісус став між ними і промовив до них: «Мир вам!» А вони налякались, гадаючи, що бачать дух. А Він мовив до них: «Чого ви стривожились? І по що ті думки до сердець ваших входять? Погляньте на руки Мої та на ноги Мої, – це ж Я Сам! Доторкніться до Мене й дізнайтесь – бо не має дух тіла й костей, а Я, бачили, маю» (Лук. XXIV, 36–39).

Він побув з ними, і вони переконалися у Його воскресінні. І послав Він на них обітницю Свого Отця; сказав, щоб вони позостались в місті, аж поки зодягнуться силою з висоти.

Воскресіння Христове святкуємо в Світлу неділю Пасхи. Для християн це найрадісніше й найурочистіше свято, бо воно дає нам надію, що через віру в воскреслого Ісуса Христа і ми воскреснемо і одержимо вічне життя.

Воскресіння Христове – одне із найдавніших і найсвітліших християнських свят. Воно святкується урочисто з часів апостольських і, за рішенням першого Вселенського Собору, святкується в першу неділю після весняного рівнодення і першого березневого повного місяця.

Пасха – це свято радості для всіх: і для дітей, і для дорослих, і для живих, і навіть для мертвих. Бо коли Христос воскрес, то цим Він переміг смерть та диявола, і ми тепер впевнені, що всі люди силою його воскресіння воскреснуть. І живі, й мертві разом з'являться перед Господом Богом. Воскресіння Христове стверджує нас у вірі, що життя людське не обривається, як нитка, що воно сповнене глибокого змісту і значення. У Воскресінні Христовому – джерело неосяжної радості, до якої причетні всі люди. Свято Христового Воскресіння багате своїми різноманітними й величними богослужіннями і церковно-народними звичаями.

Дуже поширений серед нашого народу звичай – благословення на Великдень їжі. Після тривалого посту Свята Церква дозволяє всіляку їжу, щоб люди одержували духовну радість і радість від земних дарів. Освячення пасхальної їжі відбувається урочисто, після святої Літургії

на церковному дворі.

У давнину був звичай: люди приходили до високої особи з якимось дарунком. Марія Магдалина, проповідуючи Христову науку, якось зайшла до двору римського кесаря Тиверія, подала йому червону крашанку зі словами: «Христос воскрес!» і після того почала свою проповідь. За її прикладом й інші християни в день Пасхи почали обдаровувати одне одного крашанками чи писанками.

Як із мертвої шкаралупи яйця з'являється нове життя, так і Ісус Христос вийшов із гробу до нового життя. Червона крашанка є символом нашого спасіння через кров Ісуса Христа.

Свято Воскресіння Христового відбувається навесні, коли оновлюється природа і земля вкривається зеленню, квітами. Радість свята пронизує усіх рідних і близьких, навіть ворогів, бо й про них Церква співає: «Один одного обіймемо і простімо всім заради Воскресіння».

Отже, згадаймо на Пасху, що людина повинна любити всіх і все: живу і мертву природу – людей, тварин, рослин, гори, річки й моря; не ображати людей, не кривдити тварин, не нищити трави, дерев, бо все це – дар Божий для людини. Тропар свята: Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах, життя дарував.

Різдво Господа нашого Ісуса Христа (25 грудня ст. ст. – 7 січня нов. ст.)

За 5508 років до Різдва Христового Сам Бог за переступ Його заповіді вигнав наших предків з раю, але по Своєму великому милосердю пообіцяв їм Спасителя (Бут. III, IV) і цю обіцянку неодноразово повторював (Буг. XXII, 18, 2 Цар VII, 12–13), щоб приготувати людей, щоб Його прийняли. Всі пророчества відносно появи на світ Сина Божого збулися. Навіть пророки Іудейські казали, що Він має народитися у Віфліємі.

Діва Марія чекала Сина, Якого Бог обіцяв їй через Ангела. Жила Марія в невеликому місті Назареті, мешканці якого – іудеї – перебували під владою римлян.

Перед народженням Месії Римський імператор Август звелів по всій імперії провести всенародний перепис населення. Кожен мав піти до того міста, звідки походили його предки, і там записатися. Оскільки старець Іосиф і Діва Марія були з роду Давидового, то вони мали піти до Віфлієму, міста Давидового. Подорож була довга, майже 170 кілометрів, тож вони прийшли до міста, коли воно вже було переповнене людьми, які прибули сюди для перепису. І не було вже жодного місця, де можна було б зупинитися на ніч. І ходили вони від хати до хати, і ніхто не хотів їх прийняти. Старець Іосиф і Марія змушені були зупинитися за містом у печері, куди пастухи заганяли в негоду своїх овець. Настала ніч. І тут збулися пророцтва про народження Спасителя: «Ось Діва в утробі зачне, і Сина народить, і назвуть його йменням Еммануїл, що в перекладі є: з нами Бог» (Ісаія, VII, 14. Матв. 1, 23).

У цій убогій печері народився у Діви Марії Син Ісус Христос, наш Спаситель. Вона його сповила і поклала в ясла, куди клали сіно для годівлі овець. У полі були пастухи, які ночували і стерегли отару свою. Ангели Господні з'явилися коло них, і слава Господня осяяла їх. І вони перестрашились страхом великим. Та Ангел промовив до них: «Не лякайтесь, бо я ось благовіщу вам радість велику, що станеться людям усім. Бо сьогодні в Давидовім місті народився для вас Спаситель, Який є Христос Господь. А ось вам ознака: Дитину сповиту ви знайдете, що в яслах лежатиме» (Лук. II, 14).

Коли Ангели відійшли від них на небо, пастухи сказали один одному: «Підемо до Віфлієму і подивимось, що там сталося, про що сповістив нам Господь».

І, поспішаючи, прийшли і знайшли Марію та Іосифа і Немовля, яке лежало в яслах.

Побачивши ж, розповіли про те, що було сповіщено їм про Немовля це.

І всі, хто чув, дивувались тому, що розказували їм пастухи. А Марія зберігала всі слова ці, складаючи їх у серці Своїм.

Пастухи ж повернулися, славлячи і хвалячи Бога за все те, що чули й бачили, як було сказано їм (Лук. II, 15–20).

Перед народженням Ісуса з'явилась на сході від Віфлієму зірка його. Три мудреці зі Сходу прийшли до Єрусалиму та й спитали: «Де є народжений Цар Іудейський? Бо ми бачили зірку Його на Сході і прийшли поклонитися Йому».

Цар Ірод почув це і дуже стривожився. Він зібрав первосвящеників і книжників та довідавсь від них, що Христос мав народитися у Віфліємі, бо так писали пророки.

Тоді Ірод покликав до себе трьох мудреців і сказав, щоб вони пішли до Віфлієму, довідались все про Немовля і, повернувшись, розповіли йому, бо він хоче піти до Нього поклонитися.

Зірка вказала шлях до місця, де було Немовля Ісус. Мудреці поклонились йому і дали Йому свої дари: золото, ладан і миро. Уночі Ангел застеріг мудреців, щоб вони повернулись до свого краю іншою дорогою.

Ірод розсердився і наказав своїм воїнам піти до Віфлієму і там повбивати всіх дітей, яким ще не було двох років. Він гадав, що серед убитих дітей буде Ісус. Але Ангел явився уві сні Іосифові і сказав: «Устань, візьми Немовля і Матір Його та біжи в Єгипет, будь там, доки не скажу тобі, бо Ірод хоче шукати Немовля, щоб погубити Його».

Іосиф все так зробив, як сказав Ангел. А Ірод був покараний: він невдовзі помер у великих муках.

У пам'ять Різдва Господа нашого Ісуса Христа встановлено Церквою празник. Початок його відноситься до часів Апостолів.

У IV ст. на місці печери Віфліємської, яка була прославлена народженням Ісуса Христа, рівноапостольна цариця Єлена побудувала храм. У V ст. Анатолій, патріярх Константинопольський, у VII ст. Сафроній і Андрій Єрусалимський, у VIII ст. Іоанн Дамаскін, Козьма Моіумський і Герман, X – патріярх Царегородський та інші, яких імена невідомі, написали для празника Різдва Христового багато священних пісень, що їх сьогодні співає Церква.

Тропар: Різдво Твоє, Христе Боже наш, увесь світ осяяло світлом пізнання, бо ним ті, що звіздам служили, від звізди навчилися. Тобі Сонцю Правди поклонятися і визнавати, що Ти є Схід з неба. Господи, слава Тобі!

Перед Різдвом Христовим в народі з повагою проводять Святу вечерю.

З давніх-давен у нас в Україні словом і ділом, словесним твором і магічним актом, всією обстановкою люди створюють у цей день образ багатства, щастя, миру і спокою у своєму домі.

Зранку господиня готує дванадцять свят – вечірніх страв: узвар, горох, квасолю, смажить капусту, ліпить вареники, готує бараболю, гриби, кашу гречану з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці.

У цій багатій, але пісній вечері господиня представляє найголовніші плоди поля, городу і саду.

У той час, коли господиня готує страви, господар порає худобу.

Всі члени родини повинні бути вдома. Боронь, Боже, і сваритися в цей день.

В турботах проходить весь день. Коли вже сонце схилилось до заходу, господар вносить сніпок жита, вітає своїх домашніх з Святим Вечором, бажає, щоб усі в щасті, здоров'ї ці свята провели та других дочекались. Ставить сніп на покуті під образами. Далі вносить сіно. Частину кладе на покуті, а частину під стіл, туди буде ставити покришку з ладаном. На сіно на покуті ставлять горщики з кутею і узваром і кладуть зверху сіль, хліб або калачі.

Особливо цікаві діти, які, хоч і голодні, але чекають, коли зійде вечірня зоря, що має сповістити всім людям про велике чудо – народження Сина Божого!

До хати входить батько і сповіщає, що вже засяяла вечірня зоря і Святий Вечір уже почався. Але перш ніж повечеряти, треба нагодувати худобу. Господар бере миску, підходить до столу і набирає по кілька ложок кожної страви і хлібину. Все це несе в стайню і дає тваринам. Кожну тварину благословляє, тричі торкаючись хлібом до голови.

Після цього відвідує пасіку, якщо має, дає бджолам ситу, а господиня тим часом відвідала курей, качок, гусей і погодувала їх вареною «кутею».

Свята вечеря – це спільна вечеря всього роду. Навіть мертвих запрошують на вечерю. Після того, як прочитають молитви, вечеряють.

У мисках залишають трохи страви, щоб було що поїсти померлим. Після вечері діти починають свої забави, а набавившись, лягають спати. Поступово все завмирає, і настає святвечірня тиша.

Колядувати починають не в усіх місцевостях України одночасно. Є місця, де колядують в

Святий Вечір, а є місця – на перший день Різдва Христового, після того, як у церкві скінчиться Богослужіння.

Колядують діти, дорослі парубки та дівчата. Але по всій Україні першими йдуть колядувати діти. Дорослі парубки частіше колядують з «звіздою» та дзвоником.

На Західній Україні колядують і старші люди – найчастіше чоловіки, учасники церковного хору. Колядують під вікном. Потім господар запрошує до хати. Колядують в хаті. Господар частує колядників оковитою, дякує за привітання.

В день Різдва Христового міщани, дяки, школярі ходять по хатах з вертепом.

Крім колядок і вертепів, був колись, а подекуди зберігся й досі, звичай виголошувати вірші на Різдво Христове.

Виголошувати вірші ходили звичайно хлопці-школярі, збираючись невеличкими гуртками по 2–3 особи.

Змістом різдвяних віршів були священні події, про які звичайно згадує церква під час різдвяного Богослужіння.

День хрещення Господа, Богоявлення, Водохреща (6 січня ст. ст. – 19 січня нов. ст.)

Наступним святом після святого Василія, як ми згадуємо в коляді: «а третій же празник – свято Водохреща, є Хрещення Ісуса Христа».

Коли Ісусові виповнилось тридцять років і коли настав час вийти Йому до людей зі своєю наукою, Він із Галілеї прийшов на річку Йордан до Іоанна Хрестителя, щоб охреститися від нього.

Наступного дня Іоанн бачить Ісуса, що до нього йде, та й каже: «Оце Агнець Божий, що на Себе гріх світу бере! Це той, що про Нього казав я: «За мною йде муж, що передо мною Він був, бо був перше, ніж я. І не знав я його; та для того прийшов я, хрестивши водою, щоб Ізраїлеві Він з'явився». І свідчив Іоанн, промовляючи: «Бачив я Духа, що сходив, як голуб, із неба, та зостався на Ньому. І не знав я Його, але Той, Хто хрестити водою послав мене, мені оповів: «Над Ким Духа побачиш, що сходить і зостається на Ньому, – це Той, Хто хреститься Духом Святим». І я бачив, і засвідчив, що Він – Божий Син!» (Іоанн. 1, 29–39).

І, охрестившись, Ісус зараз вийшов з води. І ось небо розкрилось, і побачив Іоанн Духа Божого, що спускався, як голуб, і сходив на Нього. І ось голос почувся із неба: «Це Син Мій Улюблений, що Його Я вподобав!» (Матв. III, 16–17). Ця подія показує, що Бог єдиний у трьох Особах.

Празник у 6 день січня називається празником Хрещення Господа і Богоявления. Бо при Хрещенні Христа Спасителя було з'явлення Пресвятої Тройці, а також особливо урочисте з'явлення Божества Спасителя, який всенародно розпочав Своє відкрите служіння в ім'я визволення світу. Божество спасителя явлено було при хрещенні Його і народу, і Хрестителю.

За словами св. Амвросія Медіоланського, день Хрещення Господа названий Богоявлениям тому, що в цей день Господь Явився не лише для того, аби Його побачили, а для спасіння людей. Св. Золотоуст говорить, що не той день, в який народився Спаситель, має бути названий Богоявлениям, але той день, в який він хрестився. Через народження Своє Він не всім був відомий, але через хрещення; до дня хрещення Він був невідомий народу. Чому і Богоявлениям зветься не той день, в який (Христос) родився, а той, в який хрестився.

І що народ не знав Його і не розумів, хто Він, почувши, що говорить Іоанн Хреститель. Відповів їм Іоанн, промовляючи: «Я водою хрещу, а між Вами стоїть, що Його ви не знаєте (Іоанн. І, 26). І що дивно, якщо інші не знали, коли ж і сам Хреститель не знав Його до того дня» (Іоанн. 1–33).

Початок празника Богоявления відноситься до часів Апостольських. У IV ст. святі отці Церкви: Григорій Богослов, Григорій Нісскій, Амвросій Медіоланський, Іоанн Золотоуст, Августин та інші залишили нам свої високі повчання, які й зараз чуємо під час свята Богоявления. В день Богоявления, після літургії, в пам'ять про хрещення Ісуса Христа у Йордані, Церква проводить велике освячення води на річках, в озерах, джерелах, колодязях. А саме місце, куди йдуть від церкви на освячення води, називають Іорданою. Богоявленську воду

Церква використовує для скроплення храмів, жител та інших споруд.

Тропар: Коли в Йордані хрестився Ти, Господи, Троїчне явилось поклоніння: бо Родителя голос свідчив тобі, возлюбленим Сином Тебе називаючи, і Дух у виді голубинім засвідчив твердість слова. Явився Ти, Христе Боже, і світ просвітив, слава Тобі.

Напередодні Водохрещів святкується «Голодна кутя», або другий Свят-вечір. Увесь цей день віруючі люди нічого не їдять – постують. Сідають вечеряти, коли вже засяє вечірня зоря. На вечерю подають пісні страви – смажену рибу, вареники з капустою, гречані млинці на олії і кутю та узвар.

Після вечері всі кладуть свої ложки в одну миску, а зверху – хлібину, «щоб хліб родився». Чия ложка вночі «сама перевернеться», той умре.

Кутю, яка залишилась після вечері, виносять курам – «щоб добре плодилися».

Уже геть увечері, як стемніє, виносять з хати «дідуха», несуть його на вигін чи в садок і палять.

На другий день біля церкви святять воду. В окремих місцях України існує такий звичай окроплювати свяченою водою будівлі і кожну кімнату окремо. Кропиться свяченою водою і худоба – корови, воли, вівці, коні. Не кроплять лише свиней та курей.

Після освячення води всі люди повертаються до своїх домівок.

Поки менша або старша дочка подасть на стіл обідати, батько сухими васильками кропить свяченою водою все в хаті та в господарстві, потім бере ще крейду і пише хрести на образах, сволоку, дверях і миснику. Управившися з цим, батько сідає за стіл, а за ним і вся родина. Перед їжею п'ють свячену воду.

На другий день після Водохрещ – Івана Хрестителя, або «посвятки». У цей день господар, вставши вранці, брав у руки той хліб-сіль, що лежав на покуті ще від «багатої куті», ніс у стайню, ламав на шматки і роздавав худобі разом із сіном, як останні різдвяні дари, – «щоб скотина плідна була».

Від Різдва до «Івана» жінки ховали свої починки – «щоб лихий ниток не плутав». А на «Івана» вони діставали свої кужелі, оглядали їх, але до роботи ще не брались. Молодиці йшли в шинок, там вони сходились «по родству» або «по кутках», як де ведеться – і пили горілку, співали веселих пісень та примовляли: «Тільки й притики, що починки превеликі!» Мовляв, час уже братися й до роботи.

Стрітення Господнє
(2 лютого ст. ст. – 15 лютого нов. ст.)

За законом Мойсея у євреїв кожен первісток чоловічої статі на сороковий день від народження мав бути посвячений Богу, для чого і приносився матір'ю у Божий храм. А коли, за законом Мойсея, минули дні їхнього очищення, то до Єрусалиму принесли Його, щоб поставити його перед Господом, як у Законі Господнім написано: «Кожне дитя чоловічої статі, що розкриває утробу, має бути посвячене Господу» (Лук. II, 22–24).

Немовля Господь принесений був у Храм Єрусалимський Богоматір'ю і Іосифом в нинішній день, який є сороковим від народження Спасителя.

За законом Мойсея жінці, яка народить дитину чоловічої статі, заборонено було входити у храм протягом 40 днів: це були дні очищення. До всякої святощі не буде вона доторкатися, і до святині не ввійде аж до виповнення днів очищення її (Левит. XII, 4). А по виповненні днів очищення її за сина або за дочку принесе вона однорічне ягня на цілопалення та голубеня або горлицю на жертву за гріх (Левит. XII, 6).

Хоч Марія, ставши матір'ю Господа, освятилась народженням Його і, не переставши бути Дівою, не мала потреби в очищенні, все ж вона, з глибокої поваги до закону Мойсея, виконала його.

А був у Єрусалимі один чоловік на ім'я Симеон, людина праведна та благочестива, що утіхи чекала Ізраїлю. І Святий Дух був на ньому. І від Духа Святого йому було звіщено смерті не бачити, перш ніж побачить Христа Господнього. І Дух у храм припровадив його. І як вносили батьки Дитину-Ісуса, щоб учинили над ним за звичаєм законним, взяв він на руки Його, хвалу Богу віддав та й промовив: «Нині відпускаєш раба Свого, Владико, за словом Твоїм

із миром, бо побачили очі мої Спасіння Твоє, яке Ти приготував перед всіма народами, Світло на просвіту поганам і на славу народу Твого Ізраїля!» І дивувалися батько його й мати тим, що про Нього було сказано. А Симеон їх поблагословив та й пророк до Марії, Його матері: «Ось призначений Цей багатьом на падіння і уставання в Ізраїлі, і на знак сперечання, і меч душу прошиє самій же тобі, – щоб відкрились думки сердець багатьох!» (Лук. II, 25–35). У храмі була Анна пророчиця, дочка Фануїлова з племені Асирового, – вона дожила до глибокої старості, живши з мужем сім років від свого дівування, удова років вісімдесяти й чотирьох, що не відлучалась від храму, служачи Богові вдень і вночі постами й молитвами. І години тієї вона надійшла, Бога славила та говорила про Нього всім, хто визволення Єрусалиму чекав (Лук. II, 36–38).

Слава Симеона, який прийняв Господа, збулася. Ісус Христос дав людям новий закон благодаті й любові. Але його вчення, як і сам Спаситель світу, стали для багатьох предметом ненависті й протиріччя. А Матір Божа, бачачи страждання і хресну смерть Свого Божественного Сина, пережила стільки горя і сердечних мук – немов той меч душу її прошив.

Стрітення належить до числа древніх свят. Його описують у своїх творах Отці Церкви III, IV, V століть.

Особливо урочисто його почали святкувати при імператорі Юстиніані, коли з ним було пов'язано спогад про врятування Константинополя від страшної моровиці.

Передпразництво Стрітення Господнього буває 1-го лютого, а віддання – 9-го лютого. В VII ст. Андрій Кріт ський, в VIII Кузьма Маіумський, св. Іоанн Дамаскін і Герман, патріярх Константинопольський, у IX ст. Іосиф Студит та інші прикрасили празник Стрітення багатьма священними піснями, які й сьогодні виконуються Церквою.

Тропар свята: Радуйся, благодатна Богородице Діво, бо з тебе засяяло Сонце правди – Христос Бог наш, що просвічує тих, що в темряві. Веселися й ти, старче праведний, ти прийняв в обійми визволителя душ наших, що дарує нам воскресіння.

У народі кажуть, що на Стрітення зима йде туди, де було літо, а літо – де була зима.

За народним віруванням літо зустрічається з зимою двічі на рік: на Стрітення та в день святої Анни – 20-го листопада восени.

Весною Зима – стара баба, а Літо – молода дівчина.

При зустрічі на Стрітення стара Зима і молоде Літо сперечаються між собою – кому йти, а кому вертатись?

Якщо до вечора стане тепліше – Літо переспорило Зиму, а якщо холодніше – Зима.

Ясна і тиха погода в цей день віщує добрий урожай поля і роїння бджіл. Вітер – погана ознака. Відлига – жди пізньої весни. «Як на Стрітення півень нап'ється води з калюжі, то жди ще стужі!»

У цей день в церквах України святять воду і разом святять і свічки. Посвячені на Стрітення свічки звалися «громичними», бо їх запалювали і ставили перед образами під час грози, щоб оберегти людей і худобу від грому. Ці ж свічі давали в руки вмираючому при читанні відхідної молитви.

В день Стрітення, прийшовши з церкви, запалювали «громичну» свічку – щоб весняна повінь не нашкодила посівам і щоб мороз дерева не побив.

Коли святили в церкві воду, селяни набирали тієї води в нову невеличку посудину, приносили додому і пильно берегли. Цій воді приписувалась магічна сила. За народним уявленням це цілюща вода. Нею натирали хворі місця і вірили, що поможе. Найкраще ця вода помагала від пристріту – хвороби, що її спричиняло погане око.

Стрітенською водою ще кропили худобу і напували її – щоб не хворіла. Пасічники берегли цю воду весь рік і кропили нею вулики кожної першої неділі – першої неділі по молодикові.

Колись, як чумак виходив у дорогу, господар давав йому хліб-сіль і кропив стрітенською водою волів, воза і самого чумака, примовляючи: «Боже тобі поможи!»

Як син ішов на війну, батько, благословляючи, кропив його стрітенською водою і промовляв: «Боже тебе збережи!»

Віра в силу стрітенської води в багатьох людей зберігається ще й досі.

Благовіщення Пресвятої Діви Марії (25 березня ст. ст. – 7 квітня нов. ст.)

Пресвятая Діва, після її введення в Єрусалимський храм, залишилася в храмі під опікою священнослужителів і проводила час за молитвами, читанням Святого Письма і рукоділлям. З переказів відомо, як Святій Діві виповнилося 15 років, коли за іудейськими звичаями дівчата виходили заміж, первосвященики оголосили їй, що вона вже не може лишатися в храмі і має обрати собі чоловіка. Пресвята Діва відповіла їм, що, будучи своїми батьками посвячена Богу, Вона бажає назавжди лишитись дівою. Тоді священики вирішили заручити Марію з благочестивим старцем, з роду Давида, на ймення Іосиф, який мав охороняти її і бути тільки мнимим її чоловіком. У Назареті, в домі праведного Іосифа, Пресвята Діва не міняла свого способу життя; Вона увесь свій час проводила в молитві, займалась рукоділлям і читала святі книги. Для Неї дім Іосифа був як храм молитовний, з якого Вона нікуди не виходила і ні з ким не розмовляла, лише з дочками Іосифа.

У Галілейське місто Назарет, у дім Іосифа до святої Діви Марії шостого місяця по зачаттю Іоанна Хрестителя, посланий був Архангел Гавриїл. Ввійшовши до Діви Марії, він промовив: «Радій, благодатная, Господь із тобою! Ти благословенна між жонами!» Вона ж стривожилась цим словом і почала роздумувати, що б означало те привітання. Ангел промовив до неї: «Не бійся, Маріє, – бо в Бога благодать ти знайшла! І ось ти в утробі зачнеш, і Сина народиш, і даси Йому ймення Ісус. Він же буде Великий, і Сином, Всевишнього званий, і Господь Бог дасть Йому престола його батька Давида. І повік царюватиме Він у домі Якова, і царюванню його не буде кінця». А Марія озвалась до Ангела: «Як же станеться це, коли мужа не знаю?..» І Ангел промовив у відповідь їй: «Дух Святий злине на тебе, і Всевишнього сила обгорне тебе, через те й Святе, що народиться, буде Син Божий. А ото твоя родичка Єлисавета – і вона зачала в своїй старості сина, і оце шостий місяць для неї, яку звуть неплідною. Бо для Бога нема неможливої жодної речі!» А Марія промовила: «Я ж Господня раба: Нехай буде мені згідно з словом твоїм!» (Лук. І, 28–38). І відійшов від Неї Ангел, і Свята Діва пустилась до родички своєї Єлисавети. Єлисавета зустріла її такими словами: «Благословенна Ти між жонами, і благословенний Плід утроби Твоєї!» (Лук. І, 42).

А Марія промовила: «Величає душа моя Господа, і радіє мій дух у Бозі, Спасі моїм, що зглянувся Він на покору Своєї раби, бо ось від часу цього всі роди мене за блаженну вважатимуть, бо велике вчинив мені Потужний!» Його ж Імення святе, і милість Його з роду в рід на тих, що бояться Його!» (Лук. І, 46–50).

Святкування Благовіщення Пресвятої Богородиці відбувалось з самого початку створення Християнської Церкви. В Назареті, на тому самому місці, де Архангел благовістив Діву Марію, побудований храм в пам'ять Благовіщення Богородиці.

Святі отці Церкви у своїх писаннях пояснюють і те, чому Син Божий втілився в утробі Діви Марії в день 25 березня. Адже Бог сотворив чоловіка в день 25 березня, і тому Бог послав Архангела Гавриїла цього дня Благовістити Діву Марію.

У V ст. Анатолій Константинопольський, у VII – Андрій Єрусалимський, у VIII – св. Дамаскін, у IX – Феофан та інші написали чимало хвалебних пісень на честь Благовіщення Богородиці, якими нині Церква прославляє подію Благовіщення.

Шостий вселенський Собор, який відбувсь у 691 році, 52-м правилом визначив не служити в празник Благовіщення, на який би день Великого Посту не випав він, літургії Ранішосвячених Дарів, тим самим підкреслив величність празника.

Тропар свята: Днесь спасіння нашого начало і від віку таїнства явління: Син Божий сином Діви стається і Гавриїл благодать благовістує. Тому й ми з ним до Богородиці закличмо: Радуйся, Благодатна, Господь з Тобою!

В народі кажуть, що Благовіщення це велике свято. Цього дня не можна працювати. Навіть птиця не в'є свого гнізда в цей день.

«На Благовіщення і птиця не несеться і кубла не в'є».

«Ніяка птиця не в'є гнізда в цей день, один тільки горобець не знає свята Благовіщення, бо він, бач, бусурмен поміж птицями».

Від Введення до Благовіщення не можна порати землі, бо «земля відпочиває і сили

набирається», а від Благовіщення можна працювати біля неї, бо в цей день Бог благословляє землю: «і всяке дихання».

Вранці, коли ще в церкві правиться служба Божа, випускають пташок з неволі – «щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив».

Прийшовши з церкви, господар випускає на волю, на сонце всіх тварин, навіть пса й кота вигонить на подвір'я – «щоб чули весну і самі про себе дбали». Якщо в день Теплого Олекси пасічник не виставить на пасіку бджіл, то в день Благовіщення він виставляє вулики на пасіку за будь-якої погоди.

В церкві в цей день святять проскури. Благовіщенську проскуру труть в порошок і, годуючи бджіл, сиплють в мед – «щоб бджоли роїлись». Змішують із землею і сіють по чотирьох кутах ниви – «щоб дощова хмара ниви не минала». Заривають в землю – «щоб град посіву не побив».

Хворому на пропасницю дають благовіщенську проскуру, як ліки.

Благовіщенська проскура і стрітенська вода – цілющі, а тому їх зберігають на божнику поміж святими образами.

Все, що народиться в цей день – погано ростиме, бо «від благовісного теляти добра не ждати». Благовісне яйце під квочку не кладуть.

Бог благословляє в цей день рослини, і все починає рости. Цвітуть перші весняні квіти: проліски, первоцвіт, ряст, сон-трава…

Якщо на Благовіщення, йдучи по воду, дівчина знайде квітку первоцвіту, то це знак, що цього літа вона заміж піде. «Первоцвіт – віщун дівочого весілля».

Проліски – символ надії, щастя, молодої краси. «Як знайдеш пролісок на Благовіщення, зірви й поклади в пазуху. На Великдень, як заспівають «Христос Воскрес!», вийми з пазухи і поклади під святими образами на щастя».

«На Благовіщення рано-вранці налий у миску холодної води, поклади пролісок і вимийся – на красу».

Про цей день існує багато прикмет:

Якщо перед сходом сонця на Благовіщення ясно й тихо, то буде добрий врожай на збіжжя.

Яка погода на Благовіщення, така й на Великдень буде.

Якщо на Благовіщення лежить сніг, то літо буде неврожайне.

Якщо на Благовіщення мороз, то буде багато огірків.

«До Благовіщення зими не кляни!» – бо, мовляв, вона ще може вернутись.

Вхід Господа до Єрусалима (або Вербна неділя)

В останню неділю Великого Посту Церква святкує урочистий вхід Ісуса Христа в Єрусалим. А напередодні, в суботу, велике чудо сотворив Господь у Віфанії – воскресив Лазаря, який уже чотири дні лежав у гробі. Більшість людей знало і ввірувало в чудо й чекало приходу Його в Єрусалим до свята Пасхи. Начальники іудейські, фарисеї і книжники, сповнені злості і заздрості, вирішили убити Ісуса Христа. Вони дали розпорядження повідомити їм, коли Він прибуде в Єрусалим.

Відаючи, яка участь чекає на Нього в Єрусалимі, Господь сказав учням своїм, що скоро почнуться його страждання. Ось Він разом з учнями вирушив до Єрусалима на свято Пасхи. Наблизившись до цього міста, де, як Він знав, на Нього чекали страждання і смерть, Господь сказав двом своїм учням: «Ідіть у село, яке перед вами; увійшовши до нього, знайдете прив'язане осля, що на нього ніколи ніхто не сідав із людей. Відв'яжіть його і приведіть. Коли ж вас хто спитає: «Нащо відв'язуєте?», відкажіть тому так: «Господь потребує його» (Лук. XIX, ЗО, 31).

Вони виконали його прохання і привели йому осля. Послявши свою одежу на осля, посадили на нього Ісуса. Його зустрічало багато народу. Люди з пальмовим віттям вийшли до Нього й вітали: «Осанна! Благословенний, хто йде в Ім'я Господнє! Цар Ізраїлів!»

Як відомо, кінь є символом війни, бо на війну воїни колись вирушали на конях, а осел є символом миру, бо він надто повільний і придатний лише для роботи в мирні часи. Коли цар повертався з військового походу, то звичайно їхав на коні. Іудеї чекали царя-завойовника, але

Христос в'їхав до Єрусалима верхи на ослі, мирній тварині. І вся проповідь Ісуса Христа була про царство миру на землі.

Люди гадали, що Ісус Христос прямує до Єрусалима, щоб стати царем, тому й зустрічали Його вигуками, якими завжди вітали царів. А коли увійшов Він до Єрусалима, то завирувало місто, питаючи: «Хто Цей?» Люди ж казали: «Це й є Ісус, Пророк з Назарету Галілейського». Коли Він наблизився і місто побачив, то заплакав за ним і сказав: «О, якби ти хоч цього дня пізнало, що потрібне для миру тобі! Та тепер від очей твоїх сховане це. Бо прийдуть на тебе ті дні, і твої вороги валом тебе оточать, і обляжуть тебе, і стиснуть тебе звідусюди. І зрівняють з землею тебе, і поб'ють твої діти в тобі, і не позаставляють каменя на камені, бо не зрозуміло ти часу відвідин твоїх»… (Лук. XIX, 41–44).

І ввійшов Він у храм і повиганяв торгашів, до них кажучи: «Дім Мій – дім молитви, а ви з нього зробили печеру розбійників». Кожного дня Він у храмі навчав. А первосвященики, книжники, фарисеї замишляли, як Його вбити, але не могли нічого вдіяти, бо всі люди горнулись до Нього і слухали Його.

У день славного входу Ісуса до Єрусалима ми святкуємо Цвітну, або Вербну неділю, в яку освячують у церкві гілочки з лози або верби і роздають людям.

У нас напровесні починають цвісти лише гілки верби. В інших країнах освячують гілки інших дерев.

Тропар свята: Запевняючи перед Твоїм стражданням загальне воскресіння з мертвих, Лазаря воскресив Ти, Христе Боже. Тому і ми, як діти, несучи ознаки перемоги, виголошуємо Тобі, переможцеві смерті: спасіння в небі, благословенний Той, Хто йде в Ім'я Господнє.

Звичай святити вербу дуже старий, бо вже в «Ізборнику» (1073 рік) згадується «Праздьникь Вѣрбѣны». Згадує про вербу і Данило Поломник (1095–1103), що відвідав Єрусалим і там бачив «древіе многого по брегу Іорданову превисоко, яко вербіе есть и подобно». То були пальми, що нагадували нашому землякові рідне чернігівське «вербіе».

Свячена верба користується великою пошаною серед нашого народу. «Гріх ногами топтати свячену вербу», а тому навіть найдрібніше гілля, якщо воно залишилось після освячення, палили на вогні, щоб, боронь Боже, під ноги не потрапило.

Свяченій вербі приписується магічна сила. Вперше навесні худобу виганяють на пасовисько свяченою вербою – «щоб нечисть не чіплялась до тварин». Більше того, кидають гілля свяченої верби на двір під час граду – «щоб град зупинився».

Свячену вербу разом з цілющими травами використовують у народній медицині для лікування від головного болю, пропасниці, ревматизму, гарячки.

Вознесіння Господнє

Ісус являвся Своїм учням протягом сорока днів після Свого Воскресіння. Він оповідав їм про Царство Боже та про те, що Йому необхідно було знести Свої муки. Коли одного разу Він був з ними, то промовив до них: «Ось я пошлю обітницю Отця Мого на вас; всі ж зоставайтесь у місті Єрусалимі, доки не сповнитесь силою з неба» (Лук. XXIV, 49).

Вознесіння Господнє святкується Св. Церквою на сороковий день після Світлої Неділі, у четвер шостого тижня по Пасці.

У Євангеліях Марка і Луки містяться лише короткі відомості про цю велику подію, якою завершується земне життя Ісуса Христа.

Про це описано в Діях Святих Апостолів. Зустрівшись з Апостолами, Ісус Христос звелів, щоб вони не відходили з Єрусалима, а чекали обітниці Отчої. Іван бо водою хрестив, – ви ж охрещені будете Духом Святим через кілька тих днів!

А вони, зійшовшись, питали Його й говорили: «Чи не часу цього відбудуєш Ти, Господи, царство Ізраїлеві?» А Він їм відказав: «То не ваша справа знати час та добу, що Отець поклав у владі Своїй. Та ви приймете силу, як Дух Святий злине на вас, і Моїми ви свідками будете, в Єрусалимі, і в усій Юдеї та в Самарії, та аж до останнього краю землі». І, прорікши оце, як дивились вони, Він угору возноситись став, а хмара забрала Його з-перед їхніх очей…

А коли вони пильно дивились на небо, як Він віддалявся, то два мужі у білій одежі ось стали при них та й сказали: «Галілейські мужі, – чого стоїте й задивляєтесь на небо? Той Ісус,

що вознісся на небо від вас, прийде так, як бачили ви, як ішов Він на небо!» (Діян. І, 4–11).

Тоді учні повернулись у Єрусалим, де перебували в молитві Матір Божа та жінки-мироносиці. В Євангеліста Марка сказано, що Господь, вознісшись на небо, сів по Божій правиці.

Свято Вознесіння вважається великим двунадесятим святом. Віддання буває в п'ятницю сьомого тижня після Пасхи.

Тропар свята: Вознісся Ти у славі, Христе Боже Наш, радість сотворивши ученикам обітуванням Святого Духа, утвердивши їх благословенням, бо Ти єси Син Божий, ізбавитель світу.

У 4-му віці празник Господнього Вознесіння стає загально знаним. Історик Сократ (440 р. Р. Х.) називає його «всенародним празником» (Історія Церкви, VII, 26).

Празник Вознесіння звеличили своїми проповідями св. Іван Золотоустий, св. Григорій Ніський, св. Епіфан Кипрський, Лев Великий та інші. В 4-му віці цариця Єлена поставила храм на честь цього празника на місці Христового Вознесіння.

Св. Іван Золотоустий у своїй проповіді на Вознесіння каже: «Сьогодні людський рід повністю примирений з Богом. Зникла давня боротьба й ворожнеча. Ми, що були недостойні жити на землі, – вознесені на небо. Сьогодні стаємо наслідниками небесного царства, ми, що не вартуємо й земного, – виходимо на небо і унасліджуємо престол Царя і Господа. А людська природа, перед якою херувим боронив рай, піднесена тепер понад усякого херувима».

П'ятидесятниця. Тройця. Зішестя Святого Духа на апостолів

Коли минуло п'ятдесят днів, усі учні Ісуса разом з Матір'ю Божою та деякі святі жінки й іудеї, які ввірували в Нього, зібрались в одному домі на Сіонській горі – всього близько 120 осіб. Як завжди, вони молилися і чекали зішестя Святого Духа, як було обіцяно Господом. І нагло зчинився шум із неба, ніби буря раптова зірвалась, і переповнила весь той дім, де сиділи вони. І з'явилися їм язики поділені, немовби огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнились Духом Святим і почали говорити іншими мовами, як їм Дух промовляти давав.

У цей день був іудейський празник П'ятидесятниці, встановлений в пам'ять дару іудеям закону на горі Синайській, і в Єрусалимі з цієї нагоди перебувала сила людей з різних країн. Почувши незвичайний шум у повітрі, люди почали сходитись до будинку, де були апостоли. Вони почали дивуватись, бо кожен із них тут почув, що вони розмовляли їхньою власною мовою.

Усі ж збентежились та дивувалися, та й казали один до одного: «Хіба ж не галілеяни всі ці, що говорять? Як же кожен із нас чує свою власну мову, що ми в ній народилися? Парфяни, та мідяни, та еламіти, також мешканці Месопотамії, Юдеї та Каппадонії, Понту та Азії, і Фрігії та Памфілії, Єгипту й Лівійських земель край Кірени, і захожі римляни, юдеї й нововірці, критяни й араби – усі чуємо ми, що говорять вони про великі діла Божі мовами нашими!» І всі ж виходили з дива, і безрадні були, і говорили один до одного: «Що ж то статися має?» А інші казали, глузуючи: «Вони повпивались вином молодим!» (Діян. ІІ, 7–13). Тоді апостол Петро став перед людьми та й промовив до них: «Мужі іудейські та мешканці Єрусалима! Нехай вам оце стане відоме, і послухайте слів моїх!

Бо не п'яні вони, як ви думаєте, – бо третя година дня, а це те, що пророк Йоіл передрік» (Діян. ІІ, 14–16).

Далі Петро став їм пояснювати, що той Ісус, якого вони розп'яли, – є Син Божий, Месія, про Якого говорили пророки, що Він воскрес, чого свідки всі ми. Правицею Божою був вознесений, і обітницю Духа Святого прийняв від Отця, якого злив Він на учнів Своїх. Отож, нехай увесь Ізраїлів дім твердо знає, що і Господом, і Христом учинив Бог Його, Того Ісуса, що Його розп'яли ви. Коли вони це почули від Петра, то серцем розжалобились та й почали питати Петра та ін. апостолів, що їм треба робити.

Бог Отець послав до нас Сина на землю; Бог Син навчив нас любити Бога і ближніх, постраждав на хресті за гріхи людей, воскрес і вознісся на Небо, обіцяючи учням Утішителя (Духа Святого); і тепер Цей Дух Святий зійшов на учеників і наповнює засновану Христом

Церкву.

Дух Святий зійшов на апостолів не лише для того, щоб просвітити та надихнути їх на труди і подвиги. Він зійшов, щоб залишитися в Церкві Христовій до кінця віків. Апостоли не тільки отримали право і владу роздавати дар Духа Святого віруючим, але й передавати те право своїм наступникам, єпископам, священикам, а ті своїм, і так у нашій Церкві ця спадковість триває й донині. Тому наша православна Церква має найтіснішний зв'язок з Христом та апостолами. Наша Церква – це діло Боже, це діло Христа і Святого Духа. Іншими словами, Церкву нашу ми не створили, але отримали її у спадщину від Христа і Духа Святого, від апостолів, від отців і вчителів Церкви. Наша православна віра – це віра апостолів, віра святого князя Володимира, при якому наші предки прийняли її зі Сходу, від греків. Потрібно берегти і цінувати нашу віру…

Празник цей ще називається «Зеленими святами», бо зелене – то барва відновленого життя і зростання.

Тропар свята: Благословенний, Ти, Христе Боже наш, що рибалок премудрими показав, зіславши їм Духа Святого, і ними увесь світ уловив, Чоловіколюбче, слава Тобі.

Місяць по Юрію в римських календарях є святом ром – розалії. Розалії в римлян були святом предків та тим днем, що з нього починається літо. Від римлян це свято перейшло на Балкани, з Балкан – на Україну, а з приходом християнства було злучене з Святою неділею – Тройцею.

В час Зелених Свят цвіте жито і, за народним повір'ям, прокидаються мерці, виходять з води русалки. Люди прикрашають свої житла клечанням і встеляють їх пахучими травами, дівчата плетуть вінки.

Зелений тиждень починається з четверга. У цей день дівчата йдуть на поля, в левади чи в ліс і там плетуть вінки. Вінки плетуть з конвалій, незабудок, васильків, чебрецю, вплітають і полин. З вінками дівчата повертаються в село. (Про цей обряд поширено можна прочитати в кн. Олекси Воропая «Звичаї нашого народу».)

Напередодні дня Святої Тройці, в суботу вранці, до схід сонця, дівчата й молодиці йдуть на левади або в поля рвати запашне зілля: чебрець, полин, любисток, канупер і татарське зілля. Ввечері цього ж дня квітчають свої хати зеленим гіллям клену, липи, ясеня та осики. Перед дверима будівель, на воротях, а також в загороді, де ночує худоба, ставлять гілля зеленої осики.

Гілля й молоді деревця, зрубані в цей день для оздоби двору й хати, називаються клечанням.

В Україні існував звичай – у день П'ятидесятниці, після літургії, йшли хресним ходом до криниць і кропили їх свяченою водою; ті з прихожан, які бажали повного посвячення своїх будівель, виносили до воріт стіл, накривали його скатертиною, а зверху клали хліб-сіль. Священик зупинявся біля такого столу і, прочитавши Євангеліє, заходив до хати і кропив свяченою водою всі стіни, а потім ішов і кропив усі інші будівлі, що були в господарстві.

У «Зелену суботу» здавна існує звичай поминати самогубців та ще тих, що загинули безвісти десь на далеких дорогах, в чужих невідомих краях, а таких у нас в Україні завжди було багато. Були це переважно козаки, а пізніше – вояки-герої, що гинули в боротьбі з ворогом за честь, волю і славу своєї батьківщини – України.

Преображення Господнє (Другий спас)
(6 серпня ст. ст. – 19 серпня нов. ст.)

Ісус Христос у бесідах зі Своїми учнями часто говорив їм, що Йому потрібно йти в Єрусалим. По дорозі в Єрусалим Він їм сповістив: «Оце в Єрусалим ми йдемо, і первосвященикам і книжникам виданий буде Син Людський і засудять на смерть Його… І поганам Його вони видадуть, – на наругу та на катування, і на розп'яття, але третього дня Він воскресне!» (Матв. XX, 18, 19).

Ісус сподобив деяких учнів Своїх бачити Його божественну велич і славу. Серед учнів Христа було троє, яких Він найбільше любив. То були Петро, Яків та Іоан. Будучи в Галілеї, Христос, взявши їх з собою, пішов на високу гору Фавор і став молитися. Під час молитви Ісус преобразився на очах апостолів. Його обличчя раптово перемінилося і засяяло, як сонце, а одяг

його побілів, як сніг. І ось з'явились до них Мойсей та Ілля і розмовляли з Ним. І озвався Петро та й сказав до Ісуса: «Господи, добре бути нам тут! Коли хочеш, поставлю отут три шатри: для тебе одне, і одне для Мойсея, і одне для Іллі!» Як він це говорив, ось хмара ясна заслонила їх, і ось голос з хмари почувся, що казав: «Це син Мій Улюблений, що Його Я вподобав. Його слухайтесь!» А почувши це, попадали учні долілиць і полякались сильно. А Ісус підійшов, доторкнувся до них і промовив: «Уставайте й не бійтесь!» Звівши ж очі свої, нікого вони не бачили, окрім Самого Ісуса. А коли з гори сходили, заповів їм Ісус і сказав: «Не кажіть нікому про цеє видіння, аж коли Син Людський із мертвих воскресне» (Матв. XVII, 3–9). Апостоли промовчали і нікому нічого тих днів не казали, що бачили.

У словах Петра: «Господи, добре нам бути…» апостоли на хвилину відчули насолоду Царства Небесного, яке Бог приготував тим, хто любить його. Прийде час, коли Господь Ісус знову з'явиться в славі, в якій Він тоді з'явився Своїм учням, з Ним прийдуть всі викуплені Ним.

Чому Ісус Христос тільки трьом учням показав славу свого Божества? На думку св. Івана Дамаскина, Христос взяв з собою Петра, щоб він, який був прилюдно визнав Христове Божество, почув підтвердження свого визнання і від Небесного Отця. Господь взяв на Фавор Якова, бо він мав бути перший єпископ Єрусалима і перший з апостолів мав віддати своє життя за Христа. Спаситель зробив свідком своєї переміни й апостола Іоана, бо він був Його улюблений учень.

Всі три апостоли, свідки Христової слави на Фаворі, будуть опісля свідками і його агонії в Оливнім Городі. Як глибоко Христова переміна вразила їхні серця, говорить те, що вони про неї писали після багатьох років. Апостол Петро у своїм другім посланні віру в Христа скріплює згадкою про його славне Преображення, кажучи, що вони були «наочними» свідками його величі. Бо Він прийняв від Бога Отця честь і славу, коли до Нього прийшов такий голос від величної слави: «Цей мій Син любий, якого Я вподобав». І цей голос ми чули, як сходив з неба, коли ми були з Ним на святій горі. А св. Євангеліст Іоан із захопленням писатиме у своїй Євангелії: «І ми славу його бачили – славу Єдинородного від Отця, благодаттю та істиною сповненого».

Празник Преображення Господнє належить до великих двунадесятих празників нашої Церкви. Він має один день перед і сім днів попразденства. Цей празник припадає на той час, коли доспівають плоди землі. І від найдавніших часів у Східній Церкві того дня на подяку Богові буває благословення первістків, земних плодів. Цей звичай перейняла християнська Церква від Старого Завіту, який приписував приносити первістки плодів до Господнього Храму. У кінці Виходу читаємо: «Щонайкраще з первоплоду землі твоєї приноситимеш у дім Господа, Бога Твого». «Як увійдете в землю, – сказано в книзі Левіт, – що оце хочу вам дати, і там жатимете жниво, то принесете сніп, первоплід ваших жнив, священикові».

Звичай благословити в церкві первоплоди вже приписують Апостольські правила з кінця 3-го віку. Апостольські постанови (4-й вік) мають молитву на свячення первоплодів. Шостий Вселенський Собор 691 року говорить про благословення первоплодів винограду і пшениці.

У Греції в серпні дозрівають виноград і пшениця. В Україні виноград замінено яблуками й іншими фруктами.

Тропар свята: Преобразився Ти на горі, Христе Боже, показавши ученикам Твоїм славу Твою, скільки їм можна було. Нехай засяє і нам грішним світ Твій споконвічний молитвами Богородиці, Світодавче, слава Тобі.

Колись правовірні селяни до цього дня не їли садовини, бо це вважалось гріхом. Повернувшись із церкви, родина сідала за стіл і обідала: їли яблука з медом і запивали виноградним або яблуневим вином – «щоб садовина родила».

В середній смузі України в цей час можливі вранці заморозки, а тому й кажуть: «Прийшов Спас, держи рукавиці про запас!»

Спасом є два тижні посту – спасівка. Існує легенда, що спасівка – це є продовження Великого Посту. Бог призначив до Великого посту дев'ять тижнів, а святі отці почали просити Бога, щоб розділив піст, бо людям важко витримати довгий піст. Тоді Бог розділив той піст на дві частини: сім тижнів весною перед Великоднем і два тижні в кінці літа перед Спасом. Ось чому за народним віруванням у спасівку треба так само постити, як у Великий Піст. Свято Спаса – це день поминання померлих родичів; за народною міфологією, це третій виступ мерців

на світ у весняно-літньому сезоні: мерці з'являються на Страсний Четвер, на Зелені Свята і на Спаса.

Успіння Божої Матері
(15 серпня ст. ст. – 28 серпня нов. ст.)

З усіх свят, встановлених Церквою на честь Богоматері, найбільшим є празник її святого і славного Успіння. Двотижневим постом ми готуємо себе до святкування цього дня.

Смерть Матері Божої називається Успінням на знак того, що Вона нібито заснула на якусь хвилину, а тоді, наче сон, отрясла з очей мертвотність гробу, побачила безсмертне життя і Господню славу.

В Діях святих апостолів сказано, що після Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа апостоли повернулись з гори Елеонської в Єрусалим і там жили всі разом, чекаючи зішестя Духа Святого. З ними була і Матір Божа, Яка в цей час жила у св. Іоанна Богослова, молилася, постійно згадувала про Свого Божественного Сина.

Вона була з апостолами під час зішестя Святого Духа на апостолів. Із численних переказів і праць отців Церкви відомо, що після зішестя Святого Духа на апостолів Богородиця лишилась в Єрусалимі, відвідувала ті місця, де ходив і проповідував її Син Ісус Христос і не хотіла полишати країну, для Неї дорогу і священну.

Та цар Ірод Агриппа почав переслідувати Церкву Божу, язичники та іудеї, які ненавиділи Матір Божу за те, що її люблять християни, хотіли вбити її. Тоді Вона, разом з Іоанном Богословом, пішла з Єрусалима і прибула в Ефес. В Ефесі Вона відвідала єпископа Кіпрського Св. Лазаря, якого воскресив Спаситель, а також гору Афонську. Коли гоніння на християн закінчились, Пресвятая Діва повернулась у Єрусалим і поселилась знову в домі Іоанна Богослова на Сіоні.

Одного разу Вона, як завжди, пішла на Елеонську гору і там під час молитви побачила перед Собою архангела Гавриїла, який тримав у руках райську маслинову гілку.

Він подав їй гілку і сказав: «Твій Син і Бог наш жде Тебе з ангелами, архангелами і всіма небесними силами. Через три дні Ти преставишся, і Він вознесе Тебе, Матір Свою, в небесне Своє Царство, де Ти будеш жити з Ним вічно». З великою радістю почула Богородиця звістку про свою близьку кончину і, поклонившись до землі своєму небесному вісникові, від усієї душі подякувала Господові за обіцяну їй милість. Повернувшись додому, Вона розповіла Богослову все, що бачила і чула, і почала готуватись до своєї кончини. Вона прибрала свою світлицю, як до великого свята, зробила свої останні розпорядження, просячи, щоб її поховали в Гетсиманії, там, де лежали її батьки та праведний Іосиф, і вручила Іоанну райську ангельську гілку з тим, щоб, за повелінням ангела, він ніс її перед гробом її під час похоронної процесії, їй дуже хотілося ще раз побачити тут, на землі, зібрання всіх апостолів. І сталося чудо, про яке так зворушливо співає Церква: «На безсмертне Твоє Успіння, Богородице Мати життя, чудесно зібралися розсіяні по всьому світі апостоли». Вони дуже здивувались, коли побачили один одного, і тільки тоді, коли Іоанн Богослов розповів їм про близьку кончину Матері Божої, апостоли збагнули, для чого їх Господь зібрав таким чудесним чином.

Апостоли зажурились, що бачать Божу Матір востаннє, і, обливаючись слізьми, ледве відповідали на її запитання про їхні апостольські труди в справі проповіді слова Божого. Вона утішала їх. «Не плачте, друзі і учні Христові, – говорила Вона їм, – і не засмучуйте Моєї радості вашим горем. Я йду до Сина Мого і Бога вашого, а ви, поховавши Моє тіло, повертайтесь кожний до своєї справи». Коли настав час кончини Пресвятої Діви, о першій годині дня у світлиці раптом засяяло яскраве світло божественної слави, дах дому розкрився, і чудне видіння побачили присутні.

Сам Господь Ісус Христос зійшов з неба із Ангелами і святими. «Величає душа Моя Господа, – скрикнула Матір Божа, – і радіє Мій дух у Бозі, Спасі Моїм, що зглянувся Він на покору Своєї раби!» З цими словами Вона підвелась із смертного ложа назустріч Спасителю і передала душу Свою в руки Свого Божественного Сина. Тоді всі почули спів ангельського хору, який повторював слова, якими архангел Гавриїл вітав Пресвяту Діву Марію в час благословення. «Радуйся, Благодатная, Господь із Тобою! Благословенна Ти між жонами!» Всі

присутні дивились на це чудне видіння зі страхом і благоговінням. На іконах душу Пречистої зображають у вигляді немовляти.

У день поховання апостоли підняли труну з тілом Божої Матері й зі співом псалмів пронесли її через місто Єрусалим у Гетсиманію; спереду йшов Іоанн Богослов і ніс сяючу яскравим небесним світлом гілку райської маслини. Багато люду із запаленими свічками супроводжували Пречисте Тіло Богоматері. Жителі Єрусалима, іудеї, побачивши цей чудесний похід, виходили з домів і приєднувались до процесії.

Це не подобалось іудейським священикам і старійшинам. У переказах мовиться, що один з них, зухвалець Афоній, кинувся до гроба і хотів було його перекинути. Але ангел Господній невидимим мечем відсік йому руку. Афоній тут же розкаявся, і Апостол Павло зцілив його. Апостоли поховали тіло Богоматері в печері і завалили вхід до неї великим каменем. Три дні не відходили вони від гробниці і молилися.

На третій день до Єрусалима прибув відсутній на похороні апостол Хома. Аби дати йому можливість попрощатися з Тілом Божої Матері, відвалили камінь, який закривав печеру, але Тіла Богоматері там не знайшли. На місці, де було Тіло, лежала лише плащаниця, яка покривала Його.

Вернувшись додому, апостоли зібрались за спільною трапезою і, як завжди, лишили одне вільне місце і, як завжди, поклали хліб на честь воскреслого Господа Ісуса. Після трапези вони, як завжди, піднесли хліб, названий частиною Господа, вигукуючи: «Господи Ісусе Христе, допомагай нам!»

Вони молились, дивлячись на небо, і раптом почули над собою ангельський спів і побачили у хмарах Божу Матір, в оточенні ангелів і святих. «Радуйтеся, – сказала Вона їм, – Я завжди буду з вами». Святі апостоли, вклонившись, промовили: «Пресвятая Богородице, помагай нам!» Тут тільки вони зрозуміли і повірили, що Богоматір на третій день по Своєму успінню воскресла.

В пам'ять про цю подію Свята Церква встановила 15 серпня празник Успіння Пресвятої Богородиці, якому 14 серпня буває предпразництво Успіння Божої Матері. В пам'ять того, що Пресвята Діва певний час до Своєї кончини постила, Св. Церква встановила Успенський Богородичний піст, який починається 1 серпня і закінчується 15 серпня.

Тропар свята: У родах зберегла Ти дівоцтво, а після смерті не покинула світу, Богородице, прийшла-бо Ти до життя, бувши Матір'ю Життя, і молитвами Твоїми визволяєш від смерті душі наші.

Різдво Пресвятої Богородиці (8 вересня ст. ст. – 21 вересня нов. ст.)

Різдво Пресвятої Богородиці є велике двунадесяте свято. Господь, перш ніж народитися на землі як людина для спасіння світу, приготував Свою Пречисту Матір. Вона народилась у Галілейському місті Назареті, від праведних і добропорядних батьків Іоакима та Анни. Єпіфаній говорить: «Іоаким – значить приготування для Господа, або від Іоакима приготувався храм Господа, тобто Пресвятая Діва Марія; Анна – благодать, тому що Іоаким і Анна одержали благодать через зачаття від них благословенної Діви». По батькові Діва Марія походить од роду царського, по матері – від архієрейського, і таким чином Вона вінчана славою і честю; славою – бо від кореня царського проросла, честю – бо з архієрейського племені виросла.

Батьки Діви Марії дожили до глибокої старості, але не мали дітей. Вони дуже сумували через це, часто молилися Богові і просили Його, щоб дарував їм дитя. І при цьому дали обітницю – коли в них народиться дитя, то вони Його посвятять на служіння Богові.

Після довгих чекань і молитв це бажання Іоакима та Анни здійснилося. У них народилась дочка, яку щасливі батьки назвали Марією. Так назвав її Ангел, який сповістив про її народження. «Марія або Маріам, – говорить святий Єпіфаній, – означає Володарка і надія. Бо Вона мала народити Господа, який є сподівання народів». «Марія, ставши Матір'ю Творця, – говорить святий Дамаскін, – дійсно стала володаркою всіх народів».

На спомин Різдва Пресвятої Богородиці з давніх-давен встановлено Церквою свято. Згадка про це свято дійшла до нас із IV ст., коли рівноапостольна Єлена побудувала храм у

пам'ять про народження Матері Божої. Відомості про святкування можна знайти також у записах святого Іоанна Золотоустого, святих Прокла, Єпіфанія і Августина. Святкування Різдва Богородиці описується в служебнику Галасія (V ст.). Тоді ж Анатолій, єпископ Константинопольський, написав на день Різдва Богородиці стихирі, що їх і зараз співають у Церкві. В VI ст. про святкування Різдва Богородиці згадує святий Григорій Двоєслов у своєму секрементарії. В цьому ж столітті Стефан Світоградський, в VII – Андрій Крітський, Сергій – патріарх Константинопольський, у VIII – Іоанн Дамаскін, Герман – патріарх Константинопольський, у IX – Іосиф Студит прославили Різдво Богородиці багатьма піснями, які і нині співають в Церкві в дні святкування Різдва Діви Марії. З давніх-давен оспівуємо святе народження Твоє, шануємо благословенне зачаття Твоє, Богом обрана Невісто й Діво.

Святкуючи Різдво Богородиці, Церква і священики прославляють найвищу ступінь наближення Божества до людей, Його благодатне єднання з ними в образі Діви, народженої з благословення Божого.

«Сьогодні неплідна Анна породила Діву божественну, призначену бути Матір'ю Царя всіх і Сотворителя, Христа Бога», – оспівує Церква при Богослужінні. – «Величаємо Тебе, Пресвята Діво, і шануємо Твоїх родителів, і всехвальне славимо народження Твоє», – співають величальну Богородиці.

Святий Андрій Крітський у своєму слові на день Різдва Пресвятої Богородиці говорить: «Нинішнє свято є для нас початок свят. Воно служить провісником благодаті і істини». За словами святого Іоанна Дамаскіна: «День Різдва Богородиці є свято всесвітньої радості, тому що Богородицею весь рід людський обновився і смуток праматері Єви змінився на радість».

Свято Різдво Богородиці триває 6 днів – з 7 по 12 вересня (ст. ст.).

Євангеліє благовіщає про зустріч Пресвятої Діви Марії після Благовіщення з праведною Єлисаветою, у якої заворушилась дитина в утробі її. І Єлисавета наповнилась Духом Святим і прорекла: «Благословенна Ти між жонами і благословен Плід утроби Твоєї!» А Марія промовила: «Величає душа моя Господа, і радіє дух мій у Бозі, Спасі моїм» (Лук. I, 39–47).

На літургії Євангеліє сповіщає про проповідь Ісуса Христа, за яку ублажали не тільки його Самого, але і Матір Його (Лук. 10, 38–42; 11, 27–28).

Тропар свята: Різдво Твоє, Богородице Діво, радість звістило всій вселенній, з тебе бо засяяло Сонце правди Христос Бог наш. Він, розпушивши клятву, дав благословення і, ударемнивши смерть, дарував нам життя вічне.

У народі свято Різдва Пресвятої Богородиці називають «Друга Пречиста». З цим святом пов'язується день Рожениць, коли жінки, в яких немає дітей, частують бідних людей, – «щоб молилися Богородиці за її дітей». Такі жінки замовляють службу Божу в Церкві, а після богослужіння запрошують людей до себе на обід.

Воздвижения чесного і животворящого Хреста Господнього (14 вересня ст. ст. – 27 вересня нов. ст.)

Свято Воздвижения є славне торжество чесного і животворящего Хреста Господнього. Воно започаткувалося внаслідок двох священних подій в історії Церкви Христової. Перша подія є чудесна поява і знахідка Хреста в період царювання Константина Великого. Константин не був християнином, але, за наказом свого батька, до християн ставився прихильно.

Кесар Італії Максентій оголосив війну Константину, щоб помститися йому за смерть свого батька Максеміана і в особі Константина знищити сильного захисника християн. Св. Євсевій оповідає, що військо Константина поступалося ворожому в чисельності й силі. Він відчував, що йому необхідна допомога з високості, і він шукав її. Мудрий цар відав, що чимало державних діячів звертались до різних богів, але вони не допомагали. А його батько Константій все своє життя молився до єдиного Бога, який йому завжди допомагав. Константин почав молитися до єдиного Бога і просити, щоб Він явився і допоміг йому.

Цар оповідає, що в 312 році, 28 жовтня, коли сонце почало заходити, він побачив на небі знамення Хреста Господнього і напис із зірок: «Цим переможеш». А наступної ночі уві сні Константин побачив самого Ісуса Христа, Який звелів йому зробити на військових прапорах хрест і провістив, що Константин переможе в цій битві.

Константин зробив такий хрест із золота і самоцвітів. Подібні хрести були виготовлені для всієї армії. І справді, його військо, серед якого були християни, наступного дня виграло битву і переможно ввійшло до Риму. Силою Божою Константин знищив ворога, який, тікаючи, був скинутий з мосту в річку Тібр і потоплений. Переможець урочисто ввійшов у місто, де його зустрічали люди з веселими обличчями і добрими серцями, з благословінням і великою радістю. Він не похвалявся і не пишався своєю перемогою, а зразу ж приніс подяку Господові своєю молитвою до Нього. У своєму виступі перед народом він показав велику силу знамення Хреста Господнього. Після цього в місті була поставлена статуя царя з хрестом у правій руці. На ній зроблено напис: «Цей рятівний хрест, істинний свідок мужності, яким я спас і звільнив місто наше від ярма мучителя і повернув Римському сенату волю і колишню славу».

І надалі Константин і його воїни неодноразово переконувались у великій силі й допомозі Хреста. Коли вороги бачили прапор з хрестом, то зразу ж тікали. Прапор охоронявся п'ятдесятьма дужими воїнами. Сам цар розповідав, що якось один з охоронців злякавсь і, передавши прапор іншому, побіг з поля бою. Та його наздогнала стріла, пронизала йому живіт, і він помер. То була йому кара за полохливість і невіру. А той охоронець, що підхопив прапор, залишився живий. Силою хреста Константин переміг не лише одного Максентія, але і Августа Ликинія, скіфів і сарматів.

Хрест, який був у язичників знаряддям смертної кари, з часів появи і допомоги Константинові в перемогах над ворогом став знаком торжества християн над язичниками в Римській імперії.

Чесна і благодатна поява хреста вселила в Константині Великому любов до християнства. Він відмінив смертну кару на хресті. Прапори і зброю прикрасив зображенням хреста. Завжди при собі мав постійно животворящий хрест, для якого він поставив намет у таборі, де молився до Бога. До того ж, на честь животворящого хреста він вирішив побудувати храм у Єрусалимі на місці страждань і воскресіння Господа нашого Ісуса Христа. У виконанні благих його намірів допомагала благочестива мати його Єлена.

326 року свята рівноапостольна цариця Єлена з листом царя дісталася до Єрусалима, щоб знайти Хрест Господа нашого Ісуса Христа на Голгофі. У іудеїв був звичай закопувати знаряддя страти неподалік од місця страти.

Не тільки іудеї, а й язичники, що змінили іудеїв у ненависті до Христа і християн, докладали всіх зусиль, аби знищити Божественний пам'ятник страждань, смерті і воскресіння Христа Спасителя. В 119 році язичники за велінням Адріана, який вигнав іудеїв з Єрусалима, завалили печеру землею, замостили камінням і закрили ідольським капищем. Цариця Єлена знайшла місце страждань і смерті Христа на Голгофі і організувала розчищення його. При розкопках було знайдено три хрести і дощечку з написом: «Ісус Назарянин – Цар Іудейський». Ці ж слова, як читаємо в Євангелії, за велінням Пілата – правителя Іудеї, написані були над головою Розіп'ятого Ісуса (Іоанн. XIX, 19). Однак важко було відрізнити Хрест Господа від інших хрестів, оскільки табличка з написом лежала окремо. З цієї причини Божественне дерево Хреста Господа залишалось ще невідомим і потрібно було засвідчити з висоти. Бог не допустив, аби християни замість Хреста Господа віддавали честь хресту розбійника. Та проявилась чудодійна сила Животворящего Хреста. Сталося чудесне зцілення жінки від тяжкої хвороби і воскресіння померлого, коли поклали один з хрестів на них. Рятівний Хрест, що його тоді розшукали, знаходиться в Єрусалимі в срібному ковчезі, а частину його цариця відправила своєму синові Константину.

При відкопуванні Хреста, крім цариці Єлени, були присутні Єрусалимський патріарх і багато християн і невірних. Блаженна Єлена, патріарх, усі люди з радістю і побожною шанобою схилили свої голови перед Животворящим Хрестом, вклонились йому до землі, цілували його та співали: «Господи, помилуй!»

Таким чином, день знахідки Хреста став початком щорічного святкування Воздвижения Хреста і тих молінь, поклонінь, цілувань, які збереглись у Православній Церкві від дня Воздвижения Хреста.

З того часу стали будувати храми на честь його. Такі храми були побудовані царицею Єленою в Єрусалимі на місці знахідки Хреста і Константином Великим у Римі.

Після відкриття храму в Єрусалим з'їжджалось багато віруючих. У V ст. в числі їх була

преподобна Марія Єгипетська, яка поклонилась храму Господньому. В VI ст. Григорій Великий згадує про свято Воздвижения в 14 день вересня (ст. ст.). В VII ст. св. Андрій Критський у проповіді на Воздвижения Хреста говорив: «Хрест воздвигається, і всі вірні сходяться. Хрест воздвигається, і місто торжествує, і народи святкують. Воздвигається Хрест не тому тільки, що Христос розп'ятий був на ньому, але і тому, що Хрест був знайдений і викрив безумство іудеїв. Тому ми і нині торжествуємо, що в нинішній день знайдена святиня, що цей утаєний скарб був вийнятий з землі і засяяв, як золото».

У VII ст. з празником Воздвижения Церква пов'язала спомин про другу святу подію, яка знов прославила Животворящий Хрест Господній. То було славне повернення Животворящего Хреста з Персії.

Під час царювання грецького імператора Фоки (602–510) Хозрой II, цар перський, оголосив йому війну під приводом помсти за смерть Маврикія і його дітей.

Перси перейшли Іордань, спустошили Палестину і Єрусалим, умертвили багатьох священиків і християн, спалили Єрусалимський храм Воскресіння, пограбувавши його і захопивши дерево Хреста Господа. Патріарха Захарія і чимало люду було взято в полон. Святиня перебувала 14 років у руках язичників. Знаючи силу Хреста, язичники не посміли доторкнутися до Хреста і кивота, в якому він зберігався. Син Хозроя заключив мир з Грецьким царем Іраклієм і наприкінці 628 року повернув полонених і святий Хрест.

Радуючись і дякуючи Богу за велику милість до християн – повернення святині, сам цар з патріархом і народом з прихильністю зустріли Хрест в Константинополі й звідси в 629 році передали його в Єрусалим. Дійшовши до гори Єлеонської, цар прийняв Хрест на свої плечі, щоб внести його до храму Воскресіння. Патріарх Захарій, який супроводив Хрест, говорив царю, що Син Божий ніс дерево Хреста на Голгофу не в царському вбранні, а йшов, як смиренний раб.

Зворушений порадою святителя, цар зняв царську одежу та взуття, босоніж вніс Животворящий Хрест у храм і поставив на те місце, де він стояв раніше. Християни з радістю споглядали торжество Хреста Господнього. В храмі, за давнім звичаєм, Хрест знову був піднятий руками патріарха, і люди, радіючи, благали: «Господи, помилуй!»

Віднайдення і повернення Хреста Господа в Церкву поєднані в одне свято Воздвижения. Воно причислене до двунадесятих свят і з'єднане з постом. У VII ст. Андрій, єпископ Критський, у VIII – Кузьма Маіумський, Феофан Константинопольський – ісповідник, св. Іоанн Дамаскін, у IX – Іосиф Студит, Лев імператор мудрий та інші склали на честь свята пісні, які і нині прославляють Чесний Хрест.

Згадуючи Воздвижения Хреста, Церква прославляє особливо Божественну його силу як запоруку перемоги і життя, називаючи Хрест Животворящим.

При богослужіннях силу Хреста Церква споглядає в старозавітних образах і пророцтвах: у благословінні патріарха Якова, який, схрестивши свої руки, положив їх на синів Йосипових (Бут. XIVIII, 14), у піднятті руки Мойсеевої, коли він роз'єднав і з'єднав Чорне море (Вихід. XIV, 16, 27), у переможному піднятті рук і молитві Мойсея, який переміг Амалика (Вихід. XVII, 11–13), у народі Ізраїльському, що розділився на чотири частини (Числ. II), у мідяному змії, виставленому на жердині (Числ. XXI, 9), коли зупинили сонце, у Гівоні, для знищення ворогів (Нав. X, 12) та ін. За словами Церкви, Хрест є дерево життя і спасіння, дерево безсмертя, дерево розуму, ознаменування незбагненної Тройці.

На згадку і продовження свята Воздвижения Церква ухвалила воздвигати його 14 вересня (ст. ст.).

На всеношній відправі Хрест прикрашають квітами, як символ дерева життя, і кладуть на святий престол, туди, де лежить Євангеліє, кладуть на горне місце. Перед Хрестом ставлять світильник на всю ніч. Читається Євангеліє від св. Іоана (Ів. XII, 28–35).

Після великого славословія священик, в усьому облаченні, тричі кадить престол, на якому лежить Хрест, співаючи: «Святий Боже», далі підносить святий Хрест на голову і в супроводі свічників та під звуки дзвонів виносить його на середину храму до віруючих для поклоніння і цілування.

Статутом встановлено великий чин Воздвижения Хреста проводити на чотири сторони і двічі на схід. Після трикратного благословіння віруючих Хрест піднімається і опускається. При

поклонінні співається: «Господи, помилуй!» 80 разів і при піднятті стільки ж, понижуючи і підвищуючи голос.

Вірні поклоняються йому і цілують при співі: «Хресту Твоєму поклоняємось, Владико, і святе Воскресіння Твоє славимо». В Євангелії Церква згадує про суд Пілата і про розп'яття Ісуса Христа (Ів. XIX, 7–24).

В оддання Воздвижения 21 вересня Хрест, після кадіння перед ним, урочисто піднімається з аналоя священиком на голову і відноситься на престол.

Подальша доля дерева Хреста Господнього така: він знаходився в Єрусалимі під час хрестових походів від 1099 до 1245 р., часто виносився до воїнів під час боїв. Був забраний в Багдад мусульманами, а згодом повернений в Єрусалим.

Нині ми не можемо побачити Хрест цілим. Частини від нього роздавались для освячення по всьому світу. 1681 року частина Хреста була доставлена в Москву і зберігається в Успенському соборі, частина Хреста знаходиться в Києві у Софіївському соборі. Отже, Хрест Господній дістався всім частинам світу, заради спасіння якого Христос був розп'ятий на Хресті. Найбільша частина Хреста зберігається і донині в Єрусалимі, у храмі Воскресіння, у вівтарі соборної церкви греків в особливому ковчезі.

Тропар свята: Спаси, Господи, людей Твоїх і благослови насліддя Твоє, перемогу побожному народові нашому на супротивників подай і Хрестом Твоїм охороняй громаду Твою.

Свято Воздвижения Чесного і Животворящего Хреста Господнього в народі називають «Здвиження».

«На Здвиження земля движиться ближче до зими», а тому від цього часу наступають холодні дні і птахи відлітають до вирію.

Першою до вирію летить зозуля, бо вона є ключницею впрію: «У неї золотий ключ від тієї теплої країни, куди летять птахи, де ніколи не буває зими». До вирію повзуть і гади, а тому в день Здвиження небезпечно ходити в ліс.

Батьки, лякаючи дітей, щоб не ходили в ліс, кажуть їм, що в день Здвиження гади заповзають у велику яму і там лижуть гадючий камінь. Одна дівчина не послухала мами. Пішла в ліс. Впала в гадючу яму і там прожила всю зиму аж до весни. Гадюки смоктали з неї кров, а вона лизала гадючий камінь. Весною гадюки повилазили з ями. З ями вилізла і дівчина. Вона була дуже квола. Змогла дійти до своєї хати, розповіла про свою пригоду і вмерла.

Введення у храм Пресвятої Богородиці (21 листопада ст. ст. – 4 грудня нов. ст.)

Батьки Діви Марії, праведні Іоаким і Анна, будучи бездітними, сумували, й не раз, гірко плачучи, молили Бога, щоб Він дав їм дитя, і при тому склали обіцянку, що віддадуть те дитя до храму Єрусалимського на служіння Богові. Тож зглянувся Господь над горем праведників, дав їм доньку, і назвали її Марією. Не встигли батьки натішитися своєю дитиною, як минуло дівчинці три роки і треба було виконати дану Богові обіцянку – відвести Її до храму Єрусалимського.

Урочистим і гарним був той похід. Іоаким і Анна скликали в Назарет своїх родичів, запросили багато дівчат. Одягнені у найкраще вбрання, із свічками в руках, дорослі дівчата поволі йшли попереду та співали побожні пісні. З ними йшла трирічна дівчинка Марія, а за Нею вже батьки, родичі та чимало людей. Первосвященикові Захарію було дано знати від Духа Святого, що до храму має прийти майбутня Матір Божа, і він разом з священиками в пишному вбранні вже чекав Діву на паперті, до якої вели п'ятнадцять сходинок. На кожній із цих сходинок співали один псалом. На першу сходинку батьки поставили маленьку Марію, а далі Вона пішла вже сама прямо до первосвященика Захарія. Архієрей взяв Богообразну Отроковицю за руку і, натхненний від Духа Святого, провів Її до найголовнішої частини храму, в так зване Святее Святих, куди в стародавні часи вносивсь з духовною веселістю Кивот Божий. Туди по закону було дозволено входити тільки одному архієрею один раз в рік, притому з жертовною кров'ю, яку він приносить за себе і за людські провини (Євр. IX, 7).

Дивувалися всі, хто був тут, а в церковних піснях сказано, що навіть ангели дивувалися, як Діва увійшла в Святее Святих.

Пресвятая Діва не лише один раз ввійшла в Святее Святих на введення, але під час перебування Свого в храмі Вона завжди входила туди, що було заборонено, і навіть під страхом смерті, первосвященику.

Діва Марія залишилась при храмі, де згодом під опікою первосвященика й священиків дістала досить високу освіту й гарне побожне виховання і навчилась різних ручних робіт.

Пресвята Діва Марія прожила в храмі Єрусалимському майже дванадцять років.

Настав час, коли Марія мала залишити храм і, як інші дівчата, вийти заміж. Вона пояснила первосвященику і священикам, що Вона від зачаття Свого посвячена батьками єдиному Богу і Сама дала обітницю зберегти вічно Свою непорочність, і тому не може вийти заміж.

Отож для нетлінного збереження непорочності під чином шлюбу Св. Діва в 15 років Свого життя, за порадою-згодою священного Собору, була заручена зі своїм родичем праведним старцем Іосифом, який дав обітницю зберегти дівочу честь Марії, вважаючи себе мнимим Її чоловіком і мнимим батьком Ісуса Христа. Таким чином Вона переселилась із храму в Назарет, у будинок праведного Іосифа.

На згадку про Введення Пресвятої Богородиці у храм Єрусалимський 21 листопада Церквою запроваджений празник. Згадку про це свято можна знайти у переказах Палестинських християн IV ст., де оповідається, що царицею Єленою був побудований храм Введення Богородиці.

На прикладі Богоотців Іоакима і Анни, які посвятили свою дочку з юних літ Богу, ми бачимо, що християнським батькам потрібно з ранніх літ виховувати дітей благочестивими. Ознайомлення дітей із Божественним і святим словом Церкви і Слова Божого допомагає їм стати чуйними, добрими людьми.

Введення у храм Богородиці є великий, вселенський двунадесятий празник.

Тропар свята: Сьогодні початок Божого змилування і провіщення про спасіння людей. В храмі Божому Діва велично з'являється і про Христа всім сповіщає, їй же і ми голосно заспіваємо: радуйся, здійснення Божого піклування.

Це свято в народі називають Введіння. Початок нового господарського року у введінських повір'ях виступає досить виразно. Хто в цей день вранці прийде першим до хати, той буде першим «полазником» на новий господарський рік. За народним віруванням перший полазник приносить до хати щастя або невдачу.

Якщо перший ввійшов молодий гарний чоловік, а до того ще із грішми – добра ознака: ввесь рік у хаті будуть усі здорові і будуть «вестися» гроші. Якщо увійде до хати старий кволий чоловік, а до того ще й бідний – погана ознака: і хворі в хаті будуть, і злидні заведуться… А найгірше, як увійде до хати стара жінка – «то вже добра не жди»… Недобрий знак, якщо в цей день хтось із сторонніх приходить що-небудь позичити.

У східних районах України зберігався дивний звичай серед «дівчат-чарівниць» святити воду в ніч проти Введіння. Говорилося, що така «свячена» вода годиться на «привернення» парубка до дівки.

На Поділлі ранком на Введіння молодиці обсипали колись своїх корів сім'ям та мастили маслом вим'я – «щоб давали багато молока».

У багатьох селах України ворожили по різних прикметах, який буде врожай в наступному році. Деякі з прикмет оформились в приповідки, як ось:

«Скільки на Введінні води, стільки на Юрія трави», «Як є на Введіння вода, то буде в мисці молоко», «Як Введіння мостить мостки, а Микола забиває гвіздки, то люта зима буде».

На Слобожанщині селяни кажуть, що в цей день Бог відпускає праведні душі подивитись на своє тіло: «Душа видить своє тіло, тому й Видіння».

У різних місцевостях святкують це свято по-різному, але скрізь спостерігається одна тенденція – накликати багатство та добробут на майбутній рік.

Святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їхньої Софії (17 вересня ст. ст. – 30 вересня нов. ст.)

У II ст. за царювання імператора Адріана жила в Римі вдова-християнка, на ім'я Софія. У неї було три дочки, яких вона назвала іменами трьох християнських чеснот: Віри, Надії і

Любові. Вона виховувала їх в страхові Божому, навчала їх читати Євангеліє і вселяла в них твердість духу і віру в Господа нашого Ісуса Христа. До імператора дійшли чутки про те, що вдова – християнка. Він покликав її до себе. Довідавшись од самої Софії, що вона та її діти християни, – він доручив наглядати за ними жінці-язичниці і через три дні викликав Софію на суд.

Ці три дні Софія провела в молитві і в розмовах з дітьми. В той час лиха доля чигала на християн, їх жорстоко переслідували за те, що вони не визнавали богів язичників.

У призначений день Софія з дітьми прийшли до Адріана. Побачивши юних святих дів (Вірі було 12 років, Надії – 10, а Любові – 9 років), імператор почав умовляти їх поклонитися ідолам. Він обіцяв навіть удочерити їх, якщо вони виконають його прохання. Але сестри були непохитними, вони твердо стояли на тому, що в них один отець – Бог і вони з радістю готові постраждати і вмерти за Христа.

Тоді імператор звелів піддати жорстокому катуванню старшу сестру. Вона зазнала страшних мук, але просила матір і сестер молитись і бути вірними Богу до кінця. Знісши пекельні катування, лишалась цілою і здоровою, та за наказом свого мучителя поклала голову на плаху. Кат відрубав їй голову. Сестри наслідували її приклад. Молились, страждали і славили в молитвах єдиного Бога. Обом їм відрубали голови.

Софію не катували. Адріан вирішив, що досить з неї того, що вона бачила муки і смерть своїх дочок. Він переконався, що ніякі катування не похитнуть її віри, тому відпустив її і дозволив забрати тіла закатованих дочок. Вона поховала їх, а на третій день сама померла на їхній могилі.

Тропар свята: Мучениці Твої, Господи, через страждання своє прийняли вінок нетління від Тебе, Бога нашого, бо, маючи кріпость Твою, мучителів перемогли й навіть спокусу диявола знищили. За молитви їх спаси, Боже, душі наші.

Покрова Пресвятої Богородиці
(1 жовтня ст. ст. – 14 жовтня нов. ст.)

За царювання Лева VI Філософа (886–911), у 910 році, під час вторгнення сарацин до Грецької імперії, св. Андрій Юродивий та його учень Єпіфаній, перебуваючи 1 жовтня в Константинопольському храмі, де зберігалась риза Богородиці, під час всеношного недільного співу побачили в повітрі чудесне з'явлення Пресвятої Діви Богородиці в оточенні пророків, Апостолів і Ангелів. Вся осяяна сонячним світлом, Вона молилася за грішників і покривала християн чесним своїм омофором. Побачивши це з'явлення, Андрій запитав свого учня Єпіфанія: «Бачиш, брате, царицю і Богиню всіх, яка молиться за весь світ?» – «Бачу, святий отче, і жахаюсь», – відповів йому Єпіфаній. З'явлення було прославлене спочатку тими, що молились у храмі, а згодом в усьому Константинополі.

Мешканці Константинополя, почувши про це з'явлення, зраділи, що Бог молитвами Заступниці визволить усіх від біди, яку заподіяли їм вороги, що вдерлися в їхню імперію. І справді, невдовзі після з'явлення ворогів Церкви було переможено.

Честь встановлення цього свята належить Російській церкві, яка з самого початку ввірувала у покрову Богоматері і освятила день з'явлення його урочистим святкуванням. З'явлення сталося 1 жовтня, і в цей день Церква встановила свято Покрова Пресвятої Богородиці. Прославляючи свою небесну Заступницю, Церква співає: «Сьогодні ми, православні люди, радісно святкуємо, осяяні Твоїм, Божа Мати, явленням, і, здіймаючи очі до Твого пречистого образу, уклінно просимо: покрий нас чесною Твоєю покровою й визволи нас від усякого зла, благаючи Сина Твого, Христа, Бога нашого, щоб спас душі наші».

«Величаємо Тебе, Пресвята Діво, і шануємо покрову Твою святу, бо Тебе бачив святий Андрій у церкві, як за нас Ти Христу молилася».

Це свято велике, тож, окрім Божої служби, Православна Церква служить акафіст Покрову Богоматері. В акафісті часто повторюються слова: «Радуйся, Радосте Наша, покрий нас від всякого зла чесним твоїм омофором». Омофором називається довга широка тканина, прикрашена хрестом, яку носять єпископи під час богослужіння. Омофор оперізує їхні рамена і звисає додолу. Омофор знаменує собою особливу благодать Божу, якою наділений єпископ, і

те, що він турбується про всяку людину, яка заблукала чи відстала від Церкви.

Покров Божої Матері для Православної Церкви засвідчують спогади про різні випадки благодатної допомоги Матері Божої віруючим, які були в нашому краї. Можна, скажімо, пригадати заступництво Почаївської Божої Матері.

На Запоріжжі була церква святої Покрови, і запорізькі козаки вважали святу Покрову своєю покровителькою.

Існує переказ, що після зруйнування москалями Запорізької Січі 1775 року козаки, які пішли за Дунай, під ласку турецького султана, на еміграцію, взяли з собою і образ Пресвятої Покрови.

Час святкування Покрови – це був саме сезон сватань та весіль. Дівки, яким уже надокучило дівувати, молилися: «Свята Мати, Покровонько, накрий мою головоньку хоч ганчіркою, аби не зосталася дівкою».

Люди примічали погоду: якщо на Покрову вітер віяв з півночі, то це знак, що зима буде холодна і з великими снігами, а як з півдня, то тепла.

Українська Повстанська Армія (УПА), що постала в час Другої світової війни як збройна сила проти гітлерівської і більшовицької окупації, – теж обрала собі свято Покрови за день Зброї, віддавшись під опіку святої Матері Богородиці. Таким чином, Покрова святкується в нас не тільки як релігійне, а й національне свято.

Тропар свята: Сьогодні ми, православні люди, радісно святкуємо, осяяні Твоїм, Божа Мати, явленням, і, здіймаючи очі до Твого пречистого образа, уклінно просимо: покрий нас чесною Твоєю покровою й визволи нас від усякого зла, благаючи Сина Твого, Христа Бога нашого, щоб спас душі наші.

Святого апостола і євангеліста Луки (18 жовтня ст. ст. – 31 жовтня нов. ст.)

Святий Апостол і Євангеліст Лука народився в Антіохії. Батьки його були язичники. Із стародавніх переказів відомо, що він був освіченою людиною в науках грецьких. За фахом лікар, до того ж займався живописом і непогано знав юриспруденцію. Будучи в Єрусалимі, він почув проповідь Господа Ісуса Христа. Він ввірував у Господа, став Його послідовником і був зарахований до лику сімдесяти Апостолів, про обрання яких він розповідає в своїй Євангелії (Лук. X, 1– 16). Його приголомшила страта Ісуса. Та допоміг йому сам Ісус, який явився йому в Клеопі. Переконавшись у тому, що Ісус Христос воскрес, св. Лука по вознесінню Господа став проповідувати його для інших. В Антіохію часто приїздив Апостол Павло. Лука полюбив цього Апостола і спільно з ним навертав людей до віри в Ісуса Христа. Вони неодноразово відвідували Малу Азію і Грецію, побували в Єрусалимі і Римі. Лука не розлучався з Павлом до самої його смерті. Це описано в діях Апостолів. Близько 90 р. по Р. Х Св. Ап. Лука написав третє Євангеліє. В той час Лука був уже похилого віку. Цар Доміціан чинив гоніння на християн. Лука в своєму Євангелії доводить, що християни не вороги держави. Адже, зазначав він, сам Пілат переконався, що Ісус не мав за собою жодної вини.

Його Євангеліє змістовніше й докладніше, ніж попередні. Сам Лука вважав себе насамперед істориком. У своїй праці він життя Ісуса Христа пов'язав з історією Римської імперії і навів ряд хронологічних конкретних дат. Святий Лука на прохання Апостола Павла написав книгу Дії святих Апостолів. У ній, за словами Іоанна Золотоустого, багато уваги відведено Апостолу Павлу, який найбільше зробив для поширення віри Христової. Св. Ап. Лука проповідував віру Христову в Греції. В Солуні він був поставлений єпископом м. Македонії. Він був рукоположений Апостолом Павлом. Св. Апостол Павло називає його лікарем (Кол. IV, 14). Він пише: «Вітає вас Лука, улюблений лікар». Ап. Лука малював ікони. Ним написані ікони Божої Матері, а також ікони Св. Ап. Петра і Павла.

З переказів відомо, що за віру Христову вороги християнства повісили Луку на оливковому дереві в місті Ахаї на 84 році від народження. Тіло його при імператорі Константані 360 року було перенесено з Ахаї в Константинополь у церкву Петра і Павла разом з мощами Ап. Андрія і Тимофія. Філосторгій свідчить, що, коли переносили мощі Св. Апостола, до процесії підійшов хворий євнух Анатолій і допоміг нести тіло Луки. Під час перенесення він

зцілився і став здоровим.

Є свідчення, що святкувати Ап. Луку почали в IV ст. У V ст. Анатолій Константинопольський, Лев Магістр написали пісні на честь Євангеліста Луки, які й зараз співає св. Церква, прославляючи св. Луку як Євангеліста, автора Дії святих Апостолів і як лікаря.

На «Хваліте» співаємо: «Ти навчився, Луко всеблаженний, більш науки лікування душ, ніж тіл, і, натхненний Божою мудрістю, до всього здатним показав себе, лікуючи і душі, і тіла. Ти завжди закликаєш людей до знання, підносиш до бажання Бога, на небо зводиш і молишся за всіх, що вславляють тебе».

Тропар свята: Апостол святий і Євангеліст Луко, молися до милостивого Бога, щоб прощення гріхів подав Він душам нашим.

З'явлення чудотворної ікони Божої Матері в Казані (22 жовтня ст. ст. – 4 листопада нов. ст.)

28 червня 1579 року за царювання Івана Васильовича IV в Казані, при московському митрополиті Антони, при архієпископі Казанському Ієремії для зміцнення віри Христової серед магометян, що населяли Казанське царство, дев'ятирічній дівчинці Матроні з'явилась Богоматір. Вона просила розповісти про це духовним і світським властям міста, щоб вони взяли ікону її із землі, вказавши місце, де та знаходиться. З'явлення відбувалось тричі. Дівчинка спочатку про це нікому не говорила, а коли розповіла своїй матері, та не повірила. Після третього з'явлення дівчинка, ридаючи, сказала матері, що вона уві сні бачила ікону Матері Божої, з обличчя якої струменіло полум'я, що могло її спалити, і чула голос: «Якщо ти нікому не розкажеш, то я з'явлюсь в іншому місці, а ти загинеш». Мати розповіла про це архієпископу і воєводі міста. Вони не повірили матері. Мати сама почала копати землю і шукати ікону, але не знайшла. Шукали ікону й інші люди, але не знаходили. Ікону відшукала сама Матрона. Вона поставила її на тому місці, де її знайшла. З усіх кінців міста сходились люди, які молились до ікони і цілували її. Про дивну новину повідомили архієпископа і воєводу міста. Архієпископ відправив службу Пресвятій Богородиці і переніс ікону в найближчий храм. Ніс ікону на руках настоятель храму Гермоген. У храмі відслужив молебень патріарх. Про все це повідомили в Москву царю.

Цар Федір Іванович виділив кошти, і в 1595 році на місці з'явлення ікони був побудований храм та Богородицький жіночий монастир. Крім того, сам цар приніс велике пожертвування. В цьому монастирі прийняли чернецтво дочки і мати царя. З'явлення Казанської ікони Божої Матері святкується в Казані 8 червня, того дня, коли мати і дочка ходили до архієпископа і воєводи і повідомили про з'явлення ікони.

Другий празник на честь Казанської ікони Божої Матері встановлений як подяка за врятування Москви і Росії під час навали поляків у 1613 році, 22 жовтня.

Після того як 1610 року був скинутий з престолу цар Василь Іванович Шуйський, в країні точилися міжусобні війни. Цим скористались шведи і поляки, які грабували й палили міста і села, захопили Москву. Народ російський почав створювати партизанські загони і народне ополчення для боротьби з ворогами. Казань прийшла на допомогу, вислявши свої дружини до Москви (1612 р.) з іконою Казанської Божої Матері. Воїни були наснажені вірою в образ і силу Пречистої. Прибувши до Москви, дружини відбили у ворогів Новодівичий монастир, взяли в полон дві роти поляків і 500 німців. Ікона з дружинами перебувала в Москві до зими і була перенесена в Ярославль, куди на той час прибули з Нижнього Новгорода дружини Мініна і Пожарського.

Наші предки з постом і молитвою звернулись по допомогу до Господа і Пречистої його Матері. Всі воїни три дні постили і молились. Бог почув молитви, і за Його допомогою ворогів було вигнано із Суздалі. Первопрестольне місто російське було повернуте православним християнам. Наснажені вірою, воїни підступили до Москви і 20 серпня 1612 року вигнали ворогів з Новодівичого монастиря, який ті були знову захопили, і прогнали гетьмана Хоткевича з Москви. Рештки війська оточили і морили голодом, а 22 жовтня 1613 року звільнили Китай-город. Поляки, втративши всяку надію, здали місто і попросили пощади в Пожарського. Як щиросердна подяка Господу Богу був проведений хресний хід, урочисте моління, а ікону

Казанської Божої Матері було принесено на лобне місце. Коли відбувався цей урочистий хід, з Кремля вийшли архієпископ Арсеній і священики. Вони винесли Володимирську ікону Богоматері та інші св. ікони, що перебували в полоні. Побачивши чудотворну ікону, воїни, народ від радості плакали і цілували св. ікони.

Після вигнання ворогів з Москви князь Пожарський освятив храм Введення Богородиці на Сретенській вулиці в Москві і поставив у ньому ікону Божої Матері Казанської. Священики доповіли царю і великому князю Михайлу Федоровичу про чудеса від ікони в бою з гетьманом і при взятті Москви. Великий князь і його мати ввірували в ікону і встановили свято ікони в Москві двічі на рік – 8 червня і 22 жовтня.

Князь Дмитро Пожарський прикрасив ікону коштовним камінням і золотом. З часу вигнання поляків з Москви і Росії ікона Казанської Божої Матері стала сімейною реліквією в царській родині.

З нагоди народження у царя Олексія Михайловича наслідника престолу – цесаревича Дмитра Олексійовича в 1649 році, 22 жовтня встановлено свято Казанської Божої Матері по всій Росії.

Ікона, за повелінням імператора Петра Першого, була перенесена з Москви в С. – Петербург на честь освячення нової столиці й поставлена спочатку в центрі, на Петербурзькій стороні, в церкві на Посадській вулиці.

1721 року ікону Казанської Богоматері було перенесено в Троїцький собор. У 1737 році, в день освячення новозбудованої церкви Різдва Богородиці на Невському проспекті, де нині Казанський собор, ікону перенесено сюди. Її було прикрашено золотою ризою з коштовним камінням. Золота риза і коштовне каміння подаровані імператрицею Анною Іванівною.

В день освячення Казанського собору, 15 вересня 1811 року, на ікону покладено нову ризу, виготовлену із чистого золота високої проби, та прикрашено коштовним камінням і перлами. Більшу частину цих прикрас подаровано імператрицями Марією Федорівною, Єлисаветою Олексіївною та великою княгинею Катериною Павлівною. В день освячення собору св. ікона в присутності імператора, двору, військового параду, при великій кількості народу перенесена в новозбудований чудовий храм.

Канони церковної служби в дні святкування Казанської ікони Божої Матері 8 червня і 22 жовтня написані ієромонахом Ігнатієм.

Тропар свята: Заступнице милосердна, Мати Господа Бога нашого. За всіх благаєш Ти Сина Твого, всім допомагаєш спастися, хто до могутнього Твого захисту вдається. Поможи, Царице і Владичице, всім нам, що в напастях і скорботах і недугах, обтяжені гріхами скорботними перед пречистим Твоїм образом, обливаючись сльозами, і непохитну віру на Тебе покладаємо, щоб визволитись від усякого зла. Подай усім корисне і всіх спаси, Богородице Діво, Ти бо єси божественний захист рабам Твоїм.

День св. великомученика Димитрія Солунського (26 жовтня ст. ст. – 8 листопада нов. ст.)

Свята Церква від перших віків християнства високо цінує заслуги мучеників, їх почитає, ставить нам за взірець геройської любові до Бога та визнання святої віри. Деякі з них, що в особливий спосіб відзначилися своєю ревністю і мужністю у визнанні святої віри та чудами, що ними їх Господь Бог по смерті прославив, мають у церковному році урочисті празники. До них належить святий мученик Димитрій, якому св. Церква дала титул великомученика і мироточця.

Св. Димитрій жив у другій половині III ст. у місті Солуні, де його батько був високим цісарським достойником. Після смерті батька цісар Максиміліан зробив його солунським проконсулом. З дитинства св. Димитрій виховувався в християнській вірі, яку згодом ревно проповідував. За апостольські діяння цісар Максиміліан кинув його до в'язниці. Перебуваючи у в'язниці, він благословив святого Нестора на бій з непереможним цісарським гладіатором Лієм. Св. Нестор виступив проти Лія з хрестом у руках і переміг його. Цісар, довідавшись, що Димитрій благословив Нестора на поєдинок з Лієм, послав своїх солдатів, і вони прокололи його списами. Це було 306 року по Р. Х. Пам'ять про св. Нестора Церква відзначає наступного дня після празника св. Димитрія.

Велику віру св. Димитрія прославив Господь Бог не тільки різними чудами після його смерті, але також нетлінністю тіла та мироточивістю. Майже через сто років по його смерті відкрито домовину – його тіло лишилось нетлінним, а з його кісток точилося пахуче миро – олій, яке зціляло недужих.

Дар чудес, нетлінністю тіла та мироточивість стають джерелом великого й широкого культу св. Димитрія. До його гробу щороку йдуть сотні й тисячі прочан. У V ст. над його гробом побудовано величний храм. А на Балканах є більше двохсот церков, збудованих на честь св. Димитрія.

Культ св. Димитрія прийшов із християнською вірою і на наші українські землі. Почалося все з облоги Царгорода нашим князем Олегом. Коли наші війська зломили грецьку силу, то греки казали, що це не Олег, а св. Димитрій посланий на них Богом. А згодом, коли християнська віра поширилась серед нашого люду, князі, а також усі вірні віддавали себе св. Димитрієві в опіку.

Князь Ізяслав Димитрій Ярославович побудував у Києві 1057 року монастир на честь св. Димитрія. 1197 року великий князь Всеволод Димитрій Юрійович дістав у дар із Солуня дошку з труни та сорочку св. Димитрія. З дошки точилося миро, яке лікувало хворих. На честь св. Димитрія цей князь побудував храм у Володимирі, передавши йому згадані дари. На наших рідних землях було побудовано багато храмів, присвячених св. Димитрію.

Свята Церква славить св. Димитрія як мужнього Христового воїна й ісповідника, як чудотворця, що лікує недуги душі й тіла, допомагає людям в скрутні хвилини.

Тропар свята: Великого в напастях оборонця придбав увесь світ у тобі, що ворогів перемагаєш. Отже, як Лієву пиху зневажив ти і до подвига нахилив сміливість Нестора, так, святий Димитре, Христу Богові молися, щоб подав нам велику милість.

В народі кажуть: свято «святого Дмитра» або просто: «Дмитра».

У Дмитрову, або «родинну», чи ще інакше – «дідову» суботу справляють осінні поминки по померлих родичах. Поминають парастасом у церкві та обідом удома. Ось як описується такий поминальний обід на Рівненщині: «Хазяйка наготує найбільше страв, які люблять діди. Обід буває пізніше, ніж звичайно, після полудня або надвечір. За обідом з кожної страви по ложці одкладають в окрему посудину, яку з ложками ставлять на ніч на покуть. Тут ще в посудині ставлять воду і вішають рушник, щоб уночі «душечки померлих помились і пообідали» (Мат. до ет-нол. XV, ст. 55; Грушевський М., I, ст. 198).

Існує повір'я, що в цю ніч на цвинтарі можна бачити тіні померлих, як вони встають із гробів і розходяться по хатах своїх родичів.

Пам'яті св. великомучениці Параскеви П'ятниці (28 жовтня ст. ст. – 10 листопада нов. ст.)

Свята великомучениця Параскева названа П'ятницею. Батьки її, іконійські християни, з особливою повагою ставились до дня страстів Господніх – п'ятниці, а тому, коли їм Господь Бог послав дочку, назвали її П'ятницею (по-грецькому – Параскева). Зберігаючи пам'ять страстів Христових у власному імені, вона зберегла їх у своєму серці і зрештою сама прилучилась до страстів Христових своїми стражданнями. Після смерті батьків одержала багату спадщину, Свята Діва роздала своє багатство бідним християнам, присвятила дівство Христу і, безнастанно згадуючи Господа, прославляла його між язичниками в Іконії. За проповідь віри Христової святу Діву кинули до в'язниці, а потім піддали пекельним тортурам. Це сталося за царювання Діоклетіана (257–304).

Страшні були муки, що їх довелося зазнати Параскеві. Та в неї вселилась велика благодать, яка зміцнила Параскеву. У темниці до неї з'явився Ангел, який приніс хрест страстей Христових, і сталось чудо – всі рани її зарубцювались, і вона стала здоровою. Нове чудо сталось, коли ввели святу в ідольське капище – за її велінням усі ідоли в капищі попадали і розсипались на порох. Параскеву почали обпалювати свічками. Але полум'я повернулось до її мучителів, і багатьох їх обпалило. Тоді їй відрубали мечем голову.

Тропар свята: Премудра і всехвальна мучениця Христова Параскева, твердість чоловічу придбавши, а неміч знехтувавши, диявола перемогла і мучителів посоромила, виголошуючи і

заклинаючи: прийдіть, порубайте тіло моє і в огні спаліть, а я, радіючи, іду до Христа, Жениха мого. За молитви мучениці Параскеви, Христе Боже, спаси душі наші.

В народі прийнято, що в цей день жінки не прядуть і не шиють. Існує вірування, що свята П'ятниця з'являється людям у вигляді дуже бідної жінки, її тіло пошпигане голками, понівечене веретенами, порізане ножами та попробиване цвяхами. Це так її понівечили ті люди, котрі в день святої П'ятниці працюють.

В «Духовному регламенті», який був складений Теофаном Прокоповичем в 1721 році, сказано, що день святої П'ятниці відзначався в церкві з великими врочистостями.

В році є дванадцять п'ятниць, які були колись в особливій пошані серед жінок: це – п'ятниця перед Благовіщенням, десята після Великодня, перед Зеленими Святами, Успінням, Головосіком, Здвиженням, Покровою, Введенням, Різдвом Христовим, Водохрещем та дві Великопісні.

Собор Архістратига Михаїла
(8 листопада ст. ст. – 21 листопада нов. ст.)

Цей день є головний із свят на честь св. Ангелів. Він присвячений св. Архістратигу Михаїлу, начальнику воїнства небесного. За стародавніми переказами, сатана, колись світліший од усіх духів небесних і тому названий Люцифером, впав у самолюбство, гордість і злобу і спокусив багато інших духів. Архангел Михаїл зібрав військо благочестивих Ангелів. Михаїл та його Ангели вчинили змієві війну. І змій воював та його ангели, та не втримались. І вже не знайшлось їм місця на небі. І спинений був змій великий, вуж стародавній, що зветься диявол і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його ангели були скинені (Апокал. Х, 7–9). Ангели прославляють Пресвяту Тройцю піснями «Свят, Свят, Свят, Господь Савааф! Повне небо і земля слави Твоєї!»

Ангели слідкують за кожною людиною. Про це свідчить Святе Писання. Патріарх Яків бачив Бога і Ангелів (Бут. XXVIII, 12–15). Благословляючи своїх внуків, він сказав: «Ангел, що рятує мене від всього лихого, – нехай поблагословить цих юнаків» (Бут. XIVIII, 16). Ангел Божий охороняв полки синів ізраїльських під час їх походу з Єгипту (Вихід. XIV, 19). У Псалмі 90 говориться: «Тебе зло не спіткає, і до намету твого удар не наблизиться, бо Своїм Ангелам Він наказав про тебе, щоб тебе пильнували на всіх дорогах твоїх, – на руках вони будуть носити тебе, щоб не вдарив об камінь своєї ноги!» (Псал. XC, 10–12).

Ап. Павло в посланні до євреїв говорить: «Чи не всі вони дуже служебні, що їх посилають на службу для тих, що має спасіння вспадкувати» (Євр. 1, 14).

І Сам Ісус Христос сказав до смиренних віруючих: «Стережіться, щоб ви не погордували ані одним із малих цих: кажу бо Я вам, що їхні Ангели повсякчасно бачать у небі обличчя Мого Отця, що на небі».

Святий Діонісій, учень апостола Павла, навчає нас, що всі ангели поділяються на три ієрархії, а кожна ієрархія в свою чергу – на три чини. У першій, найвищій ієрархії стоять чини, найближчі до Пресвятої Тройці: серафими, херувими та престоли. Серафими – ангели полум'яноподібні – оточують вогненний Престол Божий і співають славу Господню день і ніч, як це було відкрито святому пророкові Ісаії у видінні (Іс. 6, 2, 3). Вони палають любов'ю до Бога і ту любов запалюють у серцях людей. Херувими сіяють світом і знанням Бога та розумінням таємниць Божих і просвітлюють людей. Престоли служать правосуддю Божому і силу того правосуддя надають земним престолам, тобто царям і владикам землі.

У другій ієрархії теж стоять три чини: володарі, сили й влади. Ангели – володарі називаються тому, що вони володарюють над нижчими чинами, володарюють любовно, охоче і радісно, служачи Господові та Його слугам. Вони надають сили земній владі і зміцнюють душі тих людей, які борються з лихими страстями й похотями. Ангели сили сповнені Божественної міцності, за волю Господа творять великі чудеса во славу Божу, вони надають чудотворної сили святим угодникам і допомагають кожній людині терпіти скорботи й слабості. Ангели власті мають особливу владу над злими духами: вони відганяють силу ворожу, що намагається спокушати святих подвижників, і допомагають людям у боротьбі зі злими духами.

На нижчому ступені небесної ієрархії також три чини: начальства, архангели і ангели.

Ангели начальства стоять над нижчими ангелами, їм Господь доручає керувати державами, царствами й містами. Вони поставляють на світі начальників і допомагають їм виконувати свої обов'язки на благо ближніх і на славу Богу. Архангели – то великі благовісники, що сповіщають людям таємниці Божі. Наприклад, архангел Гавриїл сповістив Діві Марії про народження від Неї Христа Спасителя. Найнижчий чин – це просто ангели, вони найближчі до людей. Між ними є так звані ангели-хранителі. Такий ангел дається кожному християнинові при святому Хрещенні. Він остерігає нас від усякого зла і навчає нас правдивого християнського життя й вічного спасіння. Отже, ми повинні дбати про те, щоб ангел-хранитель завжди був при нас і не залишав нас. А для того ми мусимо частіше звертатись до нього з молитвою і жити так, щоб не ображати його своїми негідними вчинками і поганими словами, бо в противному разі він, як істота свята й безгрішна, покине нас, а натомість може приступити до нас ворог, наш лукавий спокусник.

У житті преподобного Нифонта розповідається про такий випадок. Одного разу преподобний ішов по вулиці міста й побачив, що біля брами якогось дому стоїть прекрасний юнак і гірко плаче. Преподобний запитав його: «Хто ти такий і чого ти плачеш?» На це юнак відповів: «Я ангел-хранитель одного християнина, а той, доручений мені від Бога християнин, пішов у цей дім пияцтва і розпусти. Я там не можу з ним бути, щоб спасти душу його від гріха і загибелі».

8 листопада Православна Церква кожен рік святкує св. Архістратига Михаїла, який охороняє Церкву і прославляє Бога, і всіх сил небесних, безтілесних, прославляючи велич Пресвятої Трійці. Архістратиг Михаїл є перший охоронець людей.

На службі Божій співають: «Величаємо Тебе, святий Архістратиге Михаиле, і всіх Вас, ангельські сили небесні, що повсякчас прославляєте Господа».

Установлення церковного собору в честь небесного собору відноситься до стародавніх часів християнства. Вже в IV ст. на честь Архангела Михаїла були побудовані храми. В V ст. Анатолій – патріарх Константинопольський, в VIII ст. Іоанн Дамаскін, в IX ст. Георгій Неконидійський, Студит, Візантій, а також Арсеній Константинопольський, Кіпріан і Єфрем Карійський написали багато священних пісень на день собора в честь Архістратига Михаїла і всіх сил небесних, безтілесних.

Тропар свята: Небесних сил архістратиги, завжди молимо вас ми, недостойні, щоб вашими молитвами охороняли й покровою небесної вашої слави захищали ви нас, що з любов'ю припадаємо до вас і взиваємо: від напастей спасайте нас, як старшини небесних сил.

У народі це свято називають Михайлів день, або «Михайла».

Святого Архістратига Михайла наш народ вважає за патрона столиці України Києва. Стародавній герб Києва оздоблений образом Архістратига з мечем.

У народній уяві Архістратиг Михайло – це мужній лицар, який перемагає всі темні сили нашої землі. «Грім гримить – це Архістратиг Михайло веде війну з чортами, – каже народна легенда, – де б не заховався нечистий, а стріла Архістратига знайде його скрізь».

Мисливці в Україні вважають Архістратига Михайла за свого покровителя. В легендах, оповіданнях мисливці Архістратига Михайла змальовують лицарем, суддею, оборонцем і покровителем мисливців на полюванні. Тому-то в цей день, на Михайла, мисливці йшли до церкви й перед образом святого Архістратига ставили свічку.

Якщо в цей час уже випав сніг, то люди кажуть: «Михайло приїхав на білому коні».

Святої великомучениці Катерини (24 листопада ст. ст. – 7 грудня нов. ст.)

Св. Великомучениця Катерина з Олександрії мала 17 років од роду. Була дуже вродлива, високоосвічена і багата. У 304 році вона прийняла християнську віру і відтоді проповідувала Ісуса Христа. За наказом імператора Максиміана, який переслідував християн, була замучена за віру Христову. Після тривалих умовлянь відректися від Христа і перейти до язичників кати роздягли її і били воловими жилами дві години по плечах і животу, її дівоче тіло стало суцільною раною. Кров мучениці струменіла і обагряла землю, її було кинуто до в'язниці, де Катерину тримали без їжі і води, та кати на цьому не вгамувалися. Вони вдалися до нових

тортур – поклали дівчину поміж чотирьох коліс з гострими зубцями і, обертаючи колеса два праворуч, два ліворуч, почали шматувати її тіло. Та ось Ангел Господній зійшов з неба і зробив так, що великомучениця лишилась цілою і неушкодженою, а колеса розлетілись на друзки. Тоді кати відрубали їй голову мечем.

Великі страждання св. Катерини навернули багатьох язичників до віри Христової. Серед них – царицю Августину, дружину Максиміана, Порфирія Стратилата і 200 воїнів, котрі спостерігали її страшні муки.

Місце страти Великомучениці Катерини і сьогодні показують в Олександрії туристам. Жителі Олександрії, які вірили в розп'ятого Господа, встановили мармурову колону, на якій висікли голову св. Великомучениці. Ця колона й зараз стоїть у храмі св. Сави.

Як свідчать перекази, св. мощі Великомучениці були далеко на Синайській горі. У піснях співається: радуйся, всеславна Великомученице Катерино: на горі-бо Синайській, де бачив Мойсей терновий кущ неспалимий. Сам Христос зберігає чесне тіло твоє нетлінним аж до другого пришестя Свого.

На високу гору Синай ці мощі могли покласти тільки Ангели. У храмі на горі Синай знаходяться мощі голови і лівої руки св. Катерини. Невелика мармурова рама стоїть у храмі праворуч престолу. Святую голову нареченої Христової покриває нині золотий вінець, а рука її прикрашена коштовними перснями.

У IX ст. Феофан Нікейський і невідомий монах Вавіль написали багато пісень на честь Великомучениці Катерини, які і сьогодні співаються Православною Церквою в день її пам'яті.

Церква в день пам'яті Великомучениці говорить: «Радуйся ти, бо, посоромивши зухвальство заблудлих красномовців, несвідомістю сповнених, до віри істинної направила; радуйся, бо тіло твоє на муки великі віддавши за любов до Бога, ти, як діва непохитна, не подолана була; радуйся, бо в нагороду за муки небесних осель сподобилася ти й славою вічною втішаєшся. В надії на неї, Великомученице, подвигом твоїм і нас, твоїх співців, стверди».

Тропар свята: Мучениця твоя, Ісусе, Катерина голосно взивала: «Тебе, женише мій, люблю і, Тебе прагнучи, страждання терплю і розпинаю себе з Тобою і погрібаюся з Тобою в хрещенні Твоїм. Страждаю за Тебе, щоб царствувати з Тобою, і умираю за Тебе, щоб жити з Тобою. Але, як жертву чисту, що з любов'ю принесла Тобі, прийми мене». За молитви Великомучениці, милосердний Господи, спаси душі наші.

Це свято в народі називається «Катерини», це свято дівочої долі. Напередодні цього свята колись парубки постили, щоб Бог послав їм добру жінку. В самий же день свята дівчата ворожать і закликають долю.

Вранці, до схід сонця, дівчина йде в садок і зрізає гілочку вишні. В хаті дівчина ту гілочку ставить у пляшку з водою і чекає свята Меланки. Якщо до «Меланки» вишня розів'ється і зацвіте – добрий знак, бо й доля дівоча цвісти буде. Засохне гілочка без цвіту – кепська ознака.

Увечері дівчата сходяться до однієї хати і варять спільну вечерю – борщ і кашу. Приходять хлопці, починаються розваги.

Опівночі, перед «півнями», дівчата беруть горня з «вечерею», обгортають його новим рушником і йдуть «закликати долю». Простують до воріт. Кожна з дівчат вилазить по черзі на ворота, тримаючи в руках горня з кашею та борщем і тричі гукає:

– Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Якщо в цей час заспіває півень, «доля обізвалась», якщо ж ні: «Доля оглухла, не чує мого голосу». Журиться дівчина і проклинає долю: «Щоб ти зозулі не чула, блуднице моя!»

Гірше, коли зірка з неба впаде. «Погасне доля!» – злякано шепочуть дівчата.

У Франції св. Катерина вважається патронесою старих дівчат. В цей день неодружені дівчата старше 25 років одягають капелюшки, прикрашені жовтими і зеленими стрічками, що означають надію на одруження, і виходять групами на вулицю. У цей день їм дозволяється багато вільностей: за старою традицією, чоловіки можуть цілувати на вулиці дівчат у жовто-зелених капелюшках. Але ніхто не дивується, коли і «катеринетші» цілують хлопців.

Святого всехвального апостола Андрія Первозванного (ЗО листопада ст. ст. – 13 грудня нов. ст.)

Андрій з роду єврейського, з Віфсаїди Галілейської, рибак і брат Ап. Петра. Спочатку він був учнем Іоанна Хрестителя. Як тільки Предтеча, поглянувши на Ісуса, що проходив, сказав: «Ото Агнець Божий!», Андрій пішов за Ісусом і став Його першим учнем. Він названий Первозванним. Коли Ісус проходив біля моря Галілейського, то Петро і Андрій ловили рибу. Господь їх покликав за Собою, сказавши: «Ідіть за Мною. Я зроблю вас ловцями людей!» (Матв. IV, 18–19).

Він займає друге місце серед Апостолів. Христос дав Апостолам владу над нечистими духами, щоб їх виганяли вони, щоб уздоровлювали всіляку недугу та неміч всіляку (Матв. X, 1). В числі чотирьох учнів Господа Андрій удостоєний його довір'я слухати пророцтво Його про майбутню долю Церкви і світу (Марк. XIII, 3–5).

Зіславши на Апостолів Духа Святого, Ісус Христос, разом з іншими Апостолами, дав Андрію владу прощати гріхи (Іоанн. XX, 23). Слово Боже Андрій проповідував у багатьох країнах Азії і Європи. Для проповіді Євангелія він здійснив три подорожі з Єрусалима.

Перша подорож була в Антіохію Сирійську, в Тіану, в Синоп. З Синопа Первозванний поїхав у Амасію, що на березі Понта; відвідав також Трапезонт, звідти попрямував до Іверії, а далі в землю Парфян і повернувся до Єрусалима на свято Пасхи.

Після празника П'ятидесятниці св. Ап. Андрій вирушив у свою другу подорож для проповіді Євангелія і побудови Церков. З Єрусалима він знову прибув у Антіохію Сирійську, в Ефес, у Лаодикію, в Нікею, де Апостол пробув два роки і багатьох язичників навернув до віри Христової. Далі попрямував до Нікомідії. Звідти відплив морем у Віфанське місто Халкидон, потім відвідав Ираклію і Амастриду, в якій залишався тривалий час, просвіщаючи багатьох світлом Євангелія.

Із Амастриди прибув у місто Харакон. Далі поплив до Синопа. З великим успіхом проповідував віру Христову в Неокесарії, дістався до міста Самосата у Вірменії, звідти повернувся в Єрусалим на празник Пасхи.

Із Єрусалима Андрій Первознанний вирушив у третю і останню свою подорож для навернення в Христову віру язичників і іудеїв. Прибув в Едес, відвідав Сванетію, дійшов до Осетин. Із Осетії рушив до Абхазії і зупинився в місті Севасті (Сухумі), звідси морем дістався до землі Джієстов. Далі відвідав приморське місто Воспор (Керч). Прямуючи вздовж південного берега Тавриди, відвідав Феодосію, а далі рушив до Херсонеса. Припускають, що далі Апостол поплив по Дніпру в Скіфію. З описів письменників III ст. Іполіта і Оригена відомо, що Первозванний Апостол відвідав місця, де згодом виник Київ. Літописець Нестор оповідає: «Бачите гори ці, сказав Апостол своїм учням; на цих горах засяє благодать Божа, і буде великий город і багато церков буде споруджено Господом». На місці, де перебував Апостол, він поставив хрест і побудував храм Апостола Андрія Первозванного. Від гір Київських Ап. Андрій дійшов до озера Ільменя. Повернувшись у Херсонес, св. Андрій знову відвідав Воспор, звідти переплив Понт і втретє побував у Синопі, де вже утвердилось християнство. Далі він відвідав Візантію. Там він рукоположив єпископа Стахія, одного з 70 учнів Христових. З Візантії Первозванний прибув у Фракійське місто Ираклію і там багато язичників навернув до віри Христової. Потім Апостол утвердив віру християнську в Пелопонесі і в Ахайському городі Патрах. Тут начальник області, злий язичник Егей, побачивши, що багато язичників стали вірити в Христа і в тому числі його дружина, посадив Апостола до в'язниці. Та в'язниця для Апостола стала храмом, куди сходились християни послухати рятівне слово Апостола. Тоді Егей засудив Андрія Первозванного до страти, розп'яттям на Хресті. Оскільки хрест, на якому він був розп'ятий, мав форму літери X, він називається хрестом Ап. Андрія. Два дні тривали страждання Андрія, він же до самої смерті продовжував навчати людей, що юрмились біля хреста. 30 листопада 70 року по Р. Х. Апостол помер. Пресвітери і диякони Ахайські поховали св. тіло Первозванного й описали історію його мук в невеликому посланні, яке збереглось до наших часів.

У 355 році по Р. Х. мощі Андрія Первозванного були перенесені в храм святих Апостолів, між гробницями св. Євангеліста Луки і св. Тимофія – учня Ап. Петра.

Цар Константій, довідавшись від одного священика про мощі Ап. Андрія і Луки, організував їх перенесення в храм св. Апостолів. Від часу перенесення мощів св. Ап. Андрія Первозванного пам'ять про нього почали святкувати 30 листопада ще урочистіше. В IV ст. св.

отці Григорій Богослов, Іоанн Золотоуст, Прокл та інші прославляли Андрія Первозванного в своїх проповідях. У V ст. Анатолій Константинопольський, у VII – Андрій Єрусалимський, у VIII – Іоанн Дамаскін, Герман Константинопольський та інші написали багато хвалебних пісень, які й нині співають у Православній Церкві на честь святого Андрія Первозванного. 8 травня 1208 року, за часів хрестоносців, мощі Первозванного були перенесені до Італії в місто Амальфи. Голова Первозванного за імператора Царграда Константина перенесена в Рим, де і зараз знаходиться у Ватиканському базеліці св. Ап. Петра.

Частину мощей святого було передано в Росію. У Московському Успенському соборі зберігається кисть від правої руки його, яку приніс в благословіння царю Михайлу Федоровичу від вселенського патріарха Парфенія архімандрит Солунський Галактіон. Частина мощей була прислана як священний дар Святійшому Синоду із Єрусалима, які нині зберігаються в срібному ковчезі в Синодольній палаті.

Велика прихильність стародавніх християн до Ап. Андрія зберегла в переказах для нащадків зовнішній образ його: він був великого зросту, трохи згорблений, ніс мав орлиний, очі мали благодатний вираз, брови, волосся і борода густі.

Так само, як західні християни з особливою вірою звертаються до Ап. Петра, котрому вони приписують заснування Церкви Римської, східні християни з особливою любов'ю вшановують Андрія Первозванного, який обійшов кордони Православної Церкви.

ЗО листопада в Константинополі патріарх служить урочисту літургію, яка буває чотири рази на рік: на Пасху, Різдво Христове, на П'ятидесятницю і ЗО листопада. Служить патріарх і 12 архієреїв.

В день пам'яті Андрія Первозванного Церква прославляє його: «Тебе, Первозванного, знайшов Христос, як найкращого тайнослужителя, Андрію Славний, що повеління Його щиро по всьому світу проповідував, облітаючи, як на крилах, просвітив громади народів і сподобив нашу землю своїм завітанням і благовістям Христовим. Ублагай Господа, щоб подав нам велику ласку».

Тропар свята: Як Первозванний з апостолів і як верховний брате, Владиці всіх, Андрію, молися, мир вселенній дарувати і душам нашим велику милість.

Хоч Андрій Первозванний – християнський святий, але в народній традиції звичаї і обряди в день цього святого мають стародавній дохристиянський характер: угадування майбутньої долі, заклинання, ритуальні кусання «калити».

З давніх-давен у ніч під «Андрія» дівчата ворожать. Ще звечора вони печуть балабушки. Балабушки – це невеличкі круглі тістечка з білого борошна, замішаного на воді, яку дівчина повинна принести в роті від криниці. Хлопці старались смішити дівчат. Після того як балабушки спечуть, дівчата помічають кожна свою. Потім розкладають їх на долівці і в хату пускають голодного пса, який «вирішує долю». Чию балабушку схопить першою, та раніше вийде заміж, а чию не зачепить, та сидітиме в дівках. Інколи пес несе балабушку в куток – так дівчину занесе доля в чужі краї, в далекі села. Найгірше, якщо пес не з'їсть балабушку, а надкусить її і покине.

Увечері на «Андрія» хлопці і дівчата сходяться разом кусати калиту. Калита – це великий корж з білого борошна. Печуть калиту дівчата. Тісто солодке, з медом і запечене, щоб було важко вгризти. Підвішують калиту до сволока посередині хати. Обирають вартового – «Пана Калитинського» – веселого і жартівливого парубка. Він бере в руки квач, змочений у масну сажу, і стає біля калити і запрошує гостя покуштувати. Якщо гість буде сміятись, то його мажуть сажею. Обов'язково «їхати» кусати калиту на коцюбі. Якщо запрошений не сміється, то він вкусить калиту. Якщо трапиться добрий Калитинський, то за весь вечір ніхто калити не вкусить. Кінчається тим, що калиту знімають і ділять між усіма учасниками гри. Дівчатам дають задурно, а хлопці платять гріш дівкам на стрічки за те, що калиту місили.

В ніч під Андрія хлопці мають найбільші права – єдина ніч у році, коли парубкам люди вибачають за бешкети.

Якщо парубок сердитий на батька своєї дівчини (не пускає дочку гуляти чи інше), то такого батька треба «провчити». Парубок підмовляє хлопців, ставить могорич і… хлопці гуляють! І вранці: там віз на хаті, там ворота на річці пливуть, а в іншого господаря – він дуже вже дошкулив парубкам – геть плота розібрали, і кілка не знайдеш.

Святої великомучениці Варвари (4 грудня ст. ст. – 17 грудня нов. ст.)

За царювання імператора Максиміана у фінікійському місті Ізіолі жив багатий і знатний чоловік Діоспор. Дружина його померла, і він сам виховував свою єдину дочку – Варвару. Будучи переконаним язичником, оберігав свою улюбленицю від впливу християн. Та юна Варвара перейнялася думкою про те, що має бути єдиний Творець всесвіту, її світлий розум відкидав могутність богів язичників, творіння рук людських, і чутливе серце її шукало невідомого Бога. Коли настав час, батько сказав дочці, що їй треба виходити заміж. Але вона відмовилась. Батько спочатку думав, що на неї вплинуло її самітне життя.

Він дозволив їй зустрічатись із дівчатами її віку. Серед її подруг були християнки, які розкрили їй суть віри Христової. З великою радістю вона сприйняла звістку про спасіння роду людського. Вона побажала стати християнкою і невдовзі прийняла святе хрещення від священика, котрий приїхав у її місто з Олександрії.

Коли батько довідався, що його дочка стала християнкою, він побив її, зачинив у кімнаті, опечатав двері й поставив до них сторожу. Погрози і побої батька не скорили Варвару. Переконавшися, що він не може зломити її віру, він відвів її до начальника управи Мартіана і сказав йому, коли вона не покається і не поклониться богам язичників, то той може чинити з нею що хоче. «Муч її, як хочеш. Я їй не батько, і вона мені не дочка!»

Мартіан був розчулений молодістю і вродою Варвари. Він почав її умовляти, аби вона зберегла своє молоде життя. Та свята діва, сповнена любов'ю до Христа, нізащо не визнавала богів язичників і заявила Мартіану, що вона готова прийняти мученицьку смерть заради свого Бога і Спасителя. Тоді розгніваний Мартіан наказав її катувати і кинути до в'язниці. Сам Ісус Христос з'явився до неї і зцілив її рани.

Коли її знову привели до Мартіана, то він здивувався, побачивши, що всі рани в неї загоїлись і вона цілком здорова. Він запропонував їй принести жертву богам за своє зцілення. «Не твої боги зцілили мене, – вигукнула св. Варвара, – мене зцілив Господь Бог Ісус Христос. Йому я з вдячністю поклонюсь і віддам себе в жертву».

Її знову почали катувати. Вона мужньо зносила тортури. Дівчинка Юліанія, побачивши її мужність, підбігла до Мартіана і голосно заявила, що вона також християнка. Її зразу ж схопили і підвісили на дереві разом з св. Варварою і піддали страшним мукам. Після цього обом святим відрубали голови. Це було в 306 р. по Р. Х. В той же день Діоспор і Мартіан загинули від блискавки під час грози, і від них не залишилося навіть кісток. Мощі св. Великомучениці Варвари були в м. Києві у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Сюди вони були перевезені з Царграда грецькою царівною Варварою, дружиною великого князя. Зараз мощі св. Великомучениці Варвари знаходяться у Володимирському соборі.

Тропар свята: Варвару святу вшануймо, бо сітки ворожі вона розірвала і, як пташка, визволилася вона з них за допомогою Христа, Великомучениця преславна.

Народна легенда каже, що свята Варвара Великомучениця була така мудра на вишивання, що вишила ризи самому Ісусові Христу. У день Великомучениці Варвари гріх прати, білити і глину місити. «Можна тільки вишивати та нитки сукати…» Беручись до вишивання, колись дівчата хрестились і шептали: «Свята Варвара золотими нитками Ісусові ризи шила і нас навчила».

«Варвари» – день повороту на весну. Приповідка каже, що «Варвара ночі увірвала, а дня приточила».

На другий день – преподобного Сави, а на третій – Миколая. В Україні в цей час звичайно випадають великі сніги, починаються справжні морози, замерзають річки. З цього приводу в народних приповідках говориться: «Варвара снігом постелить, Сава загладить хуртовиною, а Микола морозом придавить!», «Варвара мосте, Сава гостре, а Микола гвозде!», «Варвара заварить, а Микола поставить кола!»

Всі ці три дні наші селяни варили колись кутю та узвар – «щоб хліб родив та садовина рясніла!».

День Святого Миколая
(6 грудня ст. ст. – 19 грудня нов. ст.)

Немає на нашій землі жодної християнської хати, де не було б на стіні образа святителя Миколая. Немає душі, що не горнеться до цього великого святителя. Святий Миколай для нас, християн, з давніх-давен – правдиве правило віри і уособлення сумирності. Кожна християнська душа любить його і звертається до нього зі своїми потребами, бо серце чує і знає, що він колись, за свого життя, був добродієм для християн, отож і сьогодні він може подати нам руку допомоги в нашій біді.

Св. Миколай народився в місті Патарі, в Малій Азії, від благородних, правовірних і багатих батьків – Феофана і Нони, близько 280 року, за царювання Валеріана. Батьки його сповідували християнську віру. Микола уже змалку був набожним. З віком він виявляв схильність до суворого стримування і полюбляв бути на самоті. Вихований у страху Божому, він завжди уникав мирських веселощів, любив бути в храмі Божому і зрештою відцурався мирського життя і прийняв чернечий чин. Після смерті своїх батьків Микола роздав свою спадщину бідним людям, а сам вирушив до Палестини поклонитися святим місцям. Після подорожі повернувся в м. Патар, де єпископом був його дядько. Той запропонував йому прийняти сан священика.

Відтоді св. Миколай допомагав усім, хто потребував його ласки. Своїми молитвами він утихомирює бурю на морі, рятує хворих і без ліку творить добрі діла. За такий великий і ревний труд він одержав сан архієпископа в місті Мірах. Він не пишався тим, що посів таке високе становище в Церкві Христовій. Навпаки, він носив простий одяг, їв один раз на день, не прагнув до розкоші, пив лише воду, не досипав ночей, молячись. Усіх його чеснот не можна перелічити й переказати, бо їх безліч. Двері його серця відчинені для всіх, хто може з вірою просити його допомоги, а він нікому не відмовляє в пораді і дарує втіху.

Під час гоніння в Римській імперії на Церкву Христову, за царювання Діоклетіана і Максиміана, святитель Миколай був схоплений і кинутий до в'язниці. За царювання Константина Великого св. Миколай був визволений з тюрми і повернувся до свого приходу.

У 325 році св. Миколай був присутній на першому Вселенському Соборі, де ревно захищав Православну Церкву.

У грудні 343 року великий святитель помер. Тіло його було поховане в соборному храмі міста Мір.

У VII ст. св. Андрій Критський написав хвалебні вірші святому Миколаю, називаючи його великим чудотворцем. У VIII ст. св. Іоанн Дамаскін, у IX – Феофан і Візантій на честь чудотворця Миколая склали багато хвалебних пісень, які нині співають на Богослужінні.

За царювання Алексія Комнина (1081–1118) в 1087 р. по Р. Х. нетлінні мощі святителя Миколая були перенесені в місто Бар у Південній Італії. Це сталось після того, як варвари захопили Лікійське місто Мір і спустошили його. Пресвітеру з міста Бар уві сні св. Миколай заповів перенести мощі з міста Мір у місто Бар. Коли пресвітер розповів про це людям, близьким до Церкви, ті дуже зраділи великому дару Божому. Вони відправили знатних людей і священиків на кораблі в м. Мір, де відшукали раку з мощами і перенесли її на корабель. При цьому дуже багато людей зцілилося. 11 квітня вони вирушили з Мір, а 9 травня прибули в Бар. Жителі міста вийшли зустрічати корабель із свічками і з піснями. Вони з радістю і честю прийняли святі мощі угодника Божого і поклали їх у церкві Іоанна Предтечі.

У той час місто Бар було під управлінням Константинопольського патріарха, і жителі його сповідували віру Православної східної Церкви. В XII ст. нармани завоювали всі грецькі володіння в Італії. Папи, перебуваючи в добрих стосунках з нарманами, утвердили в Греко-італійській церкві свою владу. Замість влади Константинопольського патріарха, замість грецької ієрархії і Богослужіння почали вводити Латинську. Ця зміна сталась через сто років по перенесенню мощів чудотворця Миколая.

Вдячні жителі м. Бар побудували на честь чудотворця Миколая чудовий кам'яний храм, встановили золоту раку. На третій рік після перенесення мощей, зібравши з навколишніх міст архиреїв і священиків, при великій кількості людей урочисто перенесли мощі св. Миколая з церкви Іоанна Предтечі в новозбудований храм і поклали в приготовлену раку в олтарі.

Перенесення мощей св. Миколая святкується 9 травня (ст. ст.).

У Київській Русі празник перенесення мощей святителя Миколая з Мір у Бар встановлений за Київського митрополита Іоанна II і Київського князя Всеволода (1078–1093).

У своїх піснях на честь св. Миколая Церква співає: «На висоту чеснот підніс ти себе і славним чудотворцем у Мирях явився; почиваючи тілом у Барі, духом ти всюди одвідуєш вірних і всіх із біди визволяєш, достойно честь приймаючи, між святителями прославлений угодниче Христовий».

Тропар свята: Правилом віри і образом лагідності, учителем повздержности явила тебе твоєму стаду всіх речей істина. Ради цього придбав ти смиренням високе, убогістю – багате, отче, священноначальнику Миколаю. Моли Христа Бога, щоб спаслися душі наші.

Це – веселе народне свято. Колись господарі варили пиво, скликали гостей: пили, гуляли, веселились. А по обіді запрягали найкращі коні в «козирки» і з піснями та веселими вигуками їздили навколо села – «бо ж треба знати, чи слизький сніг цього року випав!»

Хто перший прийде вранці до хати, той буде першим «полазником». Добре, щоб це була добра людина.

У народних легендах та переказах святий Миколай боронить людей перед стихійним лихом, а найбільше – на воді. Всі одеські рибалки в своїх куренях мали образ св. Миколая. Виходячи в море на промисел, рибалки брали з собою образ святого чудотворця.

В Галичі св. Миколай роздає дітям подарунки.

Найменування господнє. Новий церковний рік. Василія Великого (1 січня ст. ст. – 14 січня нов. ст.)

Обрізання – це священнодійство старозавітної Церкви, що було прообразом християнського таїнства св. Хрещення, яке відбувалось у іудеїв над восьмиденним народженим хлопчиком.

Бог у своєму заповіті Аврамові говорить: «А кожен чоловічої статі восьмиденний у вас буде обрізаний у всіх ваших поколіннях, як народжений дому, так і куплений за срібло з-поміж чужоплемінних, що він не з потомства твого» (Бут. XVII, 12).

Ісус Христос, який по плоті із роду Авраама, був також обрізаний в цей день, – восьмий від народження Свого, і названий Ісусом – тим ім'ям, яке було передвіщено Пресвятій Діві Марії Архангелом Гавриїлом: «І ось ти в утробі зачнеш і Сина породиш, і даси Йому ймення Ісус» (Лук. I, 31).

У цей день святкується і найменування Господнє. В Євангелії від Луки сказано: «Коли ж виповнились вісім днів, щоб обрізати Його, то Ісусом назвали Його, як був Ангел назвав, перше ніж Він в утробі зачався» (Лук. II, 21).

Ім'я Ісус є скарбниця і запорука нашого спасіння і поклоніння. Про величність цього імені провіщали пророки, кажучи, що «спасе Він людей Своїх від їхніх гріхів» (Матв. I, 21).

Перед Вознесінням на небо Сам Господь сказав Своїм учням, що хто ввірує, то супроводити будуть його ознаки такі: «У Ім'я Моє демонів будуть вигонити, говоритимуть мовами новими, братимуть змій; а коли смертодійне що вип'ють, – не буде їм шкодити; кластимуть руки на хворих, – і добре їм буде!» (Марк. XVI, 17).

Ім'ям Ісуса апостоли оздоровлювали, зцілювали людей. Ім'я Ісуса вище всякого імені.

Свято обрізання і найменування Господнє святкується один день. Служба Божа в цей день відбувається на честь цієї події і в пам'ять св. Василія Великого.

Василій Великий, архієпископ Кесарії Каппадокійської, народився близько 329 року по Р. Х. в Кесарії у сім'ї багатих і благочестивих батьків. В дитинстві виховувався у своєї бабусі, св. Мокрини. Поняття про Бога одержав з раннього дитинства, і Віра в Нього зростала з його віком. Одержавши перші знання в сім'ї, як пчілка, що збирає мед з квітів, Великий Василій потягнувся до знань і поступив на навчання в училище. Він був риториком серед риториків, філософом серед філософів, а особливо, не маючи сану священика, священиком серед християн. Найбільше він займався любомудрієм. Сам Бог послав його у Візантію в м. Афіни, де його прийняли на навчання не як новачка, а як вже відому людину. Маючи великі успіхи в навчанні, Василій Великий не забував про Бога. Він пише про себе, що ніколи погано не думав про Бога і ніколи

не міняв своїх поглядів і понять про Бога, які мав раніше, які одержав у дитинстві від блаженнішої матері своєї і бабки Мокрини.

Після закінчення навчання йому запропонували посаду адвоката і учителя. Але він відмовився і повернувся в Кесарію. Тут він почав вивчати досконало Євангеліє, життя глибоковіруючих людей, які не думали про своє тіло, а тільки про душу.

Він вирушає в Єрусалим і там приймає святе хрещення. Спочатку читає і тлумачить народу святі книги, а згодом стає єпископом. Та перед цим він їде в Понт і стає настоятелем тутешнього монастиря. Багато часу віддає молитвам і посту. Разом із своїм товаришем Григорієм сумлінно вивчає Св. Письмо.

За царювання Констанція Василій повернувся в Кесарію. В 362 році він був рукоположений в сан диякона і в цьому сані був присутній на соборі в Константинополі. Невдовзі був висвячений в сан пресвітера Євсевієм Кесарійським. Його чесноти, розум і служіння Богу і Церкві поставили його вище від інших служителів Церкви. Євсевій, за своєю людською ревністю, почав висловлювати проти Василія неблагодатні думки. Василій залишив Кесарію і знову вирушив до Понту. Тут він написав свої тлумачення Святого Письма і правила, які необхідні для кожного християнина.

Григорій Богослов все зробив для того, щоб примирити Василія з Євсевієм. З пустині Євсевій відкликає Василія для загального добра Церкви.

Василій став проповідувати слово Боже. Завжди виступав з проповідями, без підготовки проповідуючи кожен день. Написав молитву (літургію) для служіння в Церкві.

Після смерті Євсевія Василій Великий був обраний архіпастирем Кесарійської Церкви. Майже щодня проводив богослужіння. На одному з богослужінь був цар. Василій же вдав, що не помітив його і не приніс йому дари. Цар розгнівався і підписав указ, щоб вислати Василія із Кесарії. Але в царя був хворий син – Галат. Ніякі ліки і лікарі не допомагали йому. Мати сина докоряла цареві, що син хворий тому, що цар виступає проти Бога і Церкви та її вірного слуги Василія Великого. Василій прийшов до постелі хворого, прочитав молитви, і той видужав. Молитвою Василій зцілював багатьох людей.

На думку Василія, багатство означає не мати для себе нічого, жити з одним Христом. Він не мав багатої одежі і харчувався лише самим хлібом, сіллю і водою, обнімав недужих, як братів.

Св. Василій і в сані єпископа підтримував чернецтво. В Кесарії було відкрито кілька чоловічих і жіночих монастирів. Він також влаштував будинок для старців і бідних прочан, який називався Василіадою. Він часто туди приходив, утішав і наставляв їх.

Св. Василій мав слабке здоров'я. Ось настав час помирати. Він ще зміг помолитися перед смертю. Та сталось чудо. Його відвідав відомий на той час лікар Іосиф єврей. Лікар сказав, що якщо св. Василій доживе до завтрашнього дня, то він охреститься в ім'я того, в кого той вірить. Василій просив Господа, щоб той дарував йому декілька годин життя, аби спасти душу невіруючого. Коли на другий день лікар застав Василія живого, то впав на коліна біля його постелі й сказав, що він вірить в Бога.

Василій пообіцяв йому, що сам його охрестить. Коли настав час хрещення, Василій став перед олтарем, провів Богослужіння і охрестив невірного. Служба відбулась першого січня 379 року. Того ж дня, на 50 році від народження, він помер.

Тіло його виносили святі отці. Було багато народу. Кожен хотів торкнутись труни і облачения святого отця. Всі люди плакали.

Після смерті Св. Василія Церква почала святкувати пам'ять про нього. Із стародавніх переказів відомо, що нетлінні мощі Великого Василія перенесені в Італію і знаходяться в Римі.

Тропар Господу Ісусу Христу: На престолі очевидному на небі з Отцем безпочатковим і божественним Твоїм Духом пробуваючи, благозволив Ти родитися на землі від Діви непорочної Твоєї Матері, Ісусе, через те й обрізаний був Ти, як людина восьмиденна. Слава всемилостивому Твойому зволенню, слава піклуванню Твоєму, слава завітанню Твойому, єдиний Чоловіколюбче.

Тропар Василію: Пролунала проповідь Твоя по всій землі, що прийняла слово Твоє, котрим побожно навчив Ти, людські звичаї добре впорядкував Ти, віконосче, преподобний отче Василію, моли Христа Бога за спасіння душ наших.

У народі перед Новим Роком – Щедрий Вечір. Це залишок стародавнього, імовірно, дохристиянського звичаю. За християнським календарем – це день преподобної Меланії. У народній традиції обидва свята об'єднались, і тепер маємо Щедрий Вечір, або свято Меланки.

У Західній Україні в цей день ходять щедрувати. Готують багату вечерю з дванадцяти страв. Обов'язково, щоб була кутя з медом, маслом і волоськими горіхами.

А коли вже починає світати на другий день, то йдуть посівати зерном. Зерно беруть у рукавицю або в торбину. Спочатку йдуть до хрещених батьків та інших родичів і близьких. Коли посівальник зайде в хату, то сіє зерном і поздоровляє з Новим Роком.

Перший посівальник на Новий Рік звичайно буває і першим «полазником» – приносить до хати щастя. За народним віруванням, дівчата щастя не приносять – тільки хлопці, а тому посівати дівчатам не годиться.

На Новий Рік є дуже багато прикмет. Окремі з них.

Якщо ніч проти Нового Року тиха і ясна, буде щасливий рік не тільки для людей, а й для худоби.

Якщо сонце весело зійде, ввесь рік буде щасливий, а особливо добрий буде врожай садовини.

Якщо іній рясно вкриває всі дерева, буде врожай на збіжжя.

«На Новий Рік не годиться пити по одній чарці, а все по дві, щоб старі в парі жили, а молоді собі пару знайшли!» – так промовляють за новорічним обідом, коли гостей приймають.

Собор трьох святителів – Василія Великого, Іоанна Золотоустого, Григорія Богослова
(ЗО січня ст. ст. – 12 лютого нов. ст.)

За переказами Церкви, празник на честь трьох святителів Вселенської Церкви встановлений у 1706 році після того, як всі три святителі з'явились єпископу Євхаїтському Іоанну і попросили його встановити в пам'ять їх один празник: «Об'яви християнам, – сказали вони, – щоб вони залишили даремну суперечку про наші переваги. Так, як в житті своєму ми старались бути єдинодушними, так і після смерті бажаємо однодумності віруючих». Дійсно, всі три святителі жили і діяли в один час, і важко сказати, який з них мав більше значення в історії Церкви.

Св. Василій Великий народився 329 року в Кесарії Каппадокійській у благочестивій і багатій сім'ї. Першу освіту він одержав від своєї баби Мокрини (яку в своїх творах називав знаменитою жінкою). Навчався в училищі в Кесарії, де він подружився із Св. Григорієм Богословом, який був на рік старший від Василія.

З Кесарії юнаки перейшли на навчання в кращу школу Візантії, а потім в Афіни, де фундаментально вивчали всі науки того часу. Після закінчення навчання Василію Великому запропонували роботу вчителя і адвоката, але він бажав інших пізнань, прагнув до іншої вищої мети і повернувсь на батьківщину до своєї сім'ї. Баба його вже померла, але старша його сестра Мокрина мала на Василя великий вплив і направила всі його помисли на вивчення християнської віри. Під впливом Євангельських проповідей Василій здійснив подорожі по Палестині, Сирії, Єгипту і, ознайомившись із подвижницьким життям святих пустинників, вирішив посвятити себе служінню Богу і 30-и років од роду прийняв святе хрещення. Ставши повністю християнином, він відправився в Понтійську пустелю і в убогій хатині молився і відмовляв собі в усьому необхідному. Разом з ним був його товариш Григорій Богослов.

Слава про святе життя Василія Великого поширювалась довкола. Він був викликаний в Кесарію і прийняв спочатку сан диякона, потім священика і зрештою єпископа. В цьому сані він прославився своїми проповідями, на які збиралося багато народу, і своїми численними творами. Але за царювання імператора Валента святителя почали переслідувати за його тверді переконання і віру Христову. Але в царя був хворий син – Галат. Ніякі ліки і лікарні не допомагали йому. Мати сина докоряла царя, що син хворий тому, що цар виступає проти Бога і Церкви та її вірного слуги Василія Великого. Василь Великий молитвами зцілив хворого сина. В нього були й інші випадки зцілення. Невдовзі, не досягши 50-річного віку, Василій Великий 1

січня 379 року помер. Церква вшановує в цей день кончину святителя і служить літургію, яку склав Василій Великий, десять раз на рік: 1 січня, в п'ять неділь Великого Посту, в четвер і суботу Страсної неділі, у Святий Вечір перед Різдвом Христовим і Богоявленим або в дні самих свят, коли святвечір припадає на суботу і неділю. Св. Григорій народився в 328 році у Каппадонії в місті Назіанзі. Його батько був язичник, але завдяки своїй дружині став християнином. Закінчивши навчання в один час з Василієм Великим, він повернувся додому, а пізніше, в ЗО років, прийняв хрещення і поселився разом з Василієм у Понтійській пустині. Та довго вони разом не жили. Василій Великий був викликаний в Кесарію для боротьби з аріанською єресью, а Св. Григорій повернувся додому і допомагав батькові в управлінні Назіанської церкви, де він був єпископом. Після смерті батьків Св. Григорій виїхав у Селевкію, де дізнався про смерть свого друга Василія Великого і хотів останні дні життя свого закінчити в монастирі Св. Фекли, але був викликаний у Константинополь, де віруючі терпіли гоніння від аріан та інших лжевчителів. Приїхавши в Царгород, він побачив, що всі церкви були в руках аріан. Свої проповіді він проводив у приватному будинку, який згодом був перетворений на церкву. Свою церкву він назвав церквою Воскресіння, тому що мав надію на воскресіння православної віри. Скоро слава нового проповідника поширилась на всю округу. Його красномовність була така переконлива, особливо коли він розкривав вчення про Боже Слово, тобто про Сина Божого, що його було названо Богословом. Імператор Феодосій, палкий захисник православної віри, прибувши в Царгород, повернув усі церкви православним і призначив Св. Григорія єпископом Константинопольської церкви. Тоді був скликаний другий Вселенський собор, на якому головував Григорій Богослов, обраний імператором і народом архієпископом. Та деякі єпископи виступили проти того, щоб Гр. Богослов був архієпископом.

Григорій Богослов сам відмовився від головування і просив імператора відпустити його в своє рідне місто Назіанз. Тут він свій час провів у молитві і посту. Тут ним було написано багато церковних творів, які дихали любов'ю до Бога.

У 390 році Св. Григорій відійшов до Господа, доручивши роздати своє майно бідним. У 950 році святі мощі його були перенесені в Константинополь, а звідти в Рим. Голова святителя знаходиться в Москві в Успенському соборі, куди була перенесена за царя Олексія Михайловича.

Св. Іоанн Златоуст народився в Антіохії приблизно в 350 році. Коли він був ще маленьким, помер його батько. Мати все своє життя присвятила вихованню свого єдиного сина. Він пройшов найкращі школи, які мали язичники, і в 25-річному віці повернувся до своєї благочестивої матері і прийняв святе хрещення від Св. Мілетія, єпископа Антіохійського. Він хотів постригтись у ченці, але мати вблагала його, аби був біля неї і доглянув її до смерті. Спочатку він був псаломщиком Антіохійської церкви, а після смерті матері пішов у монастир, в якому пробув тільки три роки і подався в печери в Антіохійських горах. Та невдовзі його здоров'я погіршилось, і він повернувся в Антіохію, де був поставлений дияконом, а пізніше священиком.

Іоанн був священиком дванадцять років. На його проповіді приходили не лише православні, а й язичники. Він пояснював народу обов'язки християн і палко проповідував любов до ближнього і милосердя.

Його красномовність так впливала на віруючих, що вони записували його проповіді і вивчали напам'ять. Багато християн, вийшовши з церкви, змінювали своє життя, чинили так, як вчив великий учитель, його називали устами Божими, а одна жінка, слухаючи його проповідь, вигукнула: «Учитель духовний, Іоанн, золотії уста!» З тих пір народ почав його називати Золотоустом.

Любов народу до Іоанна Золотоустого була така велика, що коли його призначили єпископом Константинопольським, то довелося в столицю його вивозити вночі. Вступивши на святий престол у столиці, він ревно почав займатися справами своєї пастви, майже щодня проголошував проповіді, написав свої тлумачення Святого Письма і склав Чин божественної літургії, відомої під назвою Злотоустої, яка служиться в наших Церквах кожен день, за винятком десяти днів, коли служиться літургія Василія Великого. Та мав він і своїх ворогів, котрі заздрили йому. Вони знайшли підтримку в особі імператриці Євдокії, дружини імператора Аркадія. Вона не стерпіла сміливих викривальних виступів проти неї і вирішила знищити його.

Під її впливом був скликаний незаконний собор в поселенні Дубе, біля Халкидона, і коли єпископ відмовився поїхати туди, його вороги звільнили його з посади і засудили на заслання. Коли це рішення стало відоме в Константинополі, народ збунтувався і не випускав із храму улюбленого пастиря. Іоанн сам віддав себе в руки чиновника, що прийшов за ним. Тоді народ оточив царський палац і вимагав, аби випустили їх пастиря. Цієї ж ночі стався землетрус, і налякана імператриця сама попросила імператора, щоб повернув Іоанна в Константинополь. Імператор послав гінців і повернув Іоанна в Константинополь. Люди радісно зустрічали свого пастиря.

Вороги вдруге організували собор і знову вирішили викликати його з Константинополя у велику суботу, напередодні Пасхи. Святитель був у церкві, коли йому оголосили про його вигнання. Він відмовився залишити в таке велике свято своїх віруючих. Тоді послана імператором сторожа увірвалась у храм і силою вивела Іоанна і відправила в Нікею, а пізніше в Арценію.

Повсюди з великою радістю люди зустрічали Іоанна і уважно слухали його проповіді. Багато людей хотіли почути від Іоанна пораду і отримати духовну допомогу. Це не радувало його ворогів. Вони вирішили привезти його в невелике містечко на березі Чорного моря. По дорозі він помер. Це було 14 вересня 407 року в містечку Команах. Через 30 років, на прохання народу, його святі мощі були перенесені в Константинополь. Урочисто народ зустрічав нетлінні останки великого угодника. Голова Св. Іоанна Золотоустого знаходиться в Москві в Успенському соборі.

Тропар свята: Як рівноапостольні навчителі світу всього, Владику всіх благайте, щоб подав спокій світові й душам нашим велику Свою ласку.

Отця Феодосія, ігумена Києво-Печерського (3 травня ст. ст. – 16 травня нов. ст.)

Преподобний Феодосій, ігумен Києво-Печерського монастиря, народився у Василькові, поблизу Києва, в благочестивій сім'ї. З ранніх років виховувався в любові до Бога. Не полюбляв дитячих ігор, одежу носив просту, в школі добре вчився, читав Святі книги. Коли йому виповнилося 14 років, помер його батько. Він ходив у церкву, вдома трудився разом із челяддю, все, що мав, роздавав бідним.

Почувши про святі місця, в яких творив чудеса Ісус Христос, Феодосій виявив бажання сходити туди. Якось він зустрів прочан, що прийшли із святої землі й мали намір знову повертатись туди. Феодосій упрохав їх, аби вони взяли його з собою. Тайкома від матері він вирушив до Єрусалима. Лише через три дні мати наздогнала його і в гніві побила. Феодосій, як і раніше, ходив до церкви. Все, що одержував від матері, віддавав бідним, додержувався постів, носив залізні вериги.

Коли йому минуло 23 роки, він прочув про святе життя Преподобного Антонія і поїхав до Києва. Феодосій прийшов до нього і попросив, щоб той узяв його за послушника. Преподобний Антоній поселив юнака в свою тісну печеру, а згодом постриг. Це було в 1037 році. Феодосій їв сухий хліб з водою, а по суботах і неділях – сочевицю і зелень. Мати Феодосія всюди шукала його. Через кілька років вона довідалася, що він у Києві, й поїхала до нього. Преподобний Антоній умовив Феодосія зустрітися з матір'ю. Вона кинулась йому на шию й зі сльозами на очах просила вернутись додому. Переконавшись, що не зможе його умовити облишити чернече життя, поблагословила його. Невдовзі вона, за порадою сина, сама пішла в жіночий монастир поблизу Києва.

На цей час у печері Преп. Антонія зібралося вже дванадцять ченців, сам же він полюбляв самотність. Преподобний Антоній залишив печеру і замість себе залишив за старшого Феодосія, який вирізнявся серед усіх своїм смиренням, працелюбством, послушаниям і строгістю в побуті.

За бажанням преподобного Антонія Феодосій був рукоположений у пресвітери і кожен день служив літургію. Після того як Преп. Антоній пішов з печери і поселився в новій, Феодосій з ігуменом Печерським Варлаамом побудували малу церкву над печерою на честь Успіння Божої Матері і викопали ще кілька нових печер.

Обраний за своє велике благочестя в 1062 році ігуменом Києво-Печерської Лаври, Феодосій не змінив свого смиренного способу життя, завжди показував приклад в роботі, на всі роботи і в церкву приходив раніше од усіх, а полишав роботу пізніше за всіх.

Святе життя Преподобного привабило в монастир багато ченців. При обранні його в сан ігумена братії було лише 12 чоловік, а невдовзі стало вже сто. Бажаючи утвердити благочестя своїх ченців на твердій основі, Преподобний Феодосій влаштував їм монастирське життя за статутом Студійського Грецького монастиря, тим самим започаткувавши монастирське життя в Київській Русі.

Крім того, Преп. Феодосієм було побудовано другу церкву, поставлено кілька келій, загороджено всі будови дерев'яним тином. Завдяки його старанням, Печерський монастир швидко піднявся, володів великим маєтком, мав можливість десяту частину своїх прибутків давати бідним.

Святим життям Преп. Феодосій славився по всій Київській Русі. Великий князь Ізяслав Ярославович вельми шанував Преподобного і часто приходив на бесіди до нього. Великий князь Святослав, який вигнав Ізяслава з Києва, часто запрошував його до свого палацу. «Якби батько мій встав із мертвих і прийшов до мене, – говорив Святослав до Феодосія, – я так не зрадів би йому, як твоєму приходу».

Шанований великим князем і боярами, Преп. Феодосій не лишав свою братію без уваги. Він був для неї прикладом в усьому. Кожен день він працював з ченцями. Приходив у пекарню, місив тісто, рубав дрова, пік хліб. На трапезі їв хліб і страву без масла. Часто прокидався вночі, молився за себе і братію монастиря. Тіло своє ніколи не омивав водою, крім лиця і рук. Під час великого посту Преп. Феодосій ішов у печеру і там проводив свій час в молитві і посту. Прощаючись з братією, він давав настанови, як себе поводити. Чернець повинен мало їсти, читати духовні книжки, постити, молитися, менших мав любити, старших – слухатись і поважати. Начальник повинен любити своїх підлеглих, навчати і наставляти їх і бути в усьому прикладом для них.

Давши настанови братії, Преп. Феодосій брав з собою трохи хліба і води, заходив до монастиря в печеру і засипав за собою вхід землею. Якщо була крайня потреба комусь поспілкуватися з ним, то в суботу і неділю підходив до вікна печери і говорив з ним. Преп. Феодосій в своїх переконаннях був твердий. Під час міжусобиць київських князів підтримував старшого брата Ізяслава і на єктеніях згадував молодшого брата Святослава, який несправедливо заволодів великокняжеським престолом. Преп. Феодосій кілька разів писав до Святослава, умовляв його повернути владу старшому брату, але слова його тільки дратували великого князя. Останній мав намір вислати святого старця з Києва.

Та Господь змирив серце непокірного князя, він примирився з Преп. Феодосієм і, на прохання Преподобного Феодосія і Преподобного Антонія, заклав новий кам'яний храм на честь Успіння Божої Матері. Під час молитви Преподобних чудесні знамення вказали те місце, де повинна стояти нова церква. Під час побудови церкви сам Преподобний часто приходив і сам працював на її будівництві. Але Преподобний не дожив до освячення церкви, яке відбулось 14 серпня 1089 року.

В 1074 році Преподобний Феодосій, як завжди, усамітнився на весь Великий Піст у печеру й на Святій неділі захворів. Почувши одкровення від Господа про свою близьку кончину, святий старець прикликав всю братію, обрав свого наступника, благословив усіх ченців, просив їх суворо виконувати чернецькі правила, попросив їхнього прощення і в суботу на Святій неділі, 3 травня, помер.

Через вісімнадцять років братія монастиря перенесла тіло свого святого ігумена в новий соборний храм монастиря, де святі мощі Преподобного Феодосія спочивають і нині. Це перенесення святкується церквою 14 серпня.

Тропар свята: Піднісся ти до чеснот, змолоду полюбивши монаше життя, бажане сміливо осягнув, вселився ти в печеру і, прикрасивши життя своє постом і світлістю, в молитвах як безплотний пробував ти, в руській землі, як світле світило, засіяв ти, отче Феодосію. Моли Христа Бога, щоб спаслися душі наші.

Святих рівноапостольних Кирила й Мефодія, учителів слов'янських

(11 травня ст. ст. – 24 травня нов. ст.)

Свв. Мефодій і Кирило, які народилися в місті Солунь у Македонії, вважаються просвітителями слов'ян, оскільки вони перші поширили між слов'янськими племенами їхньою мовою вчення Ісуса Христа. Вони жили в IX ст. й належали до багатої і знатної родини. Старший з братів, Мефодій, був призначений грецьким імператором начальником слов'ян, що мешкали поблизу Солуня. Та він прийняв чернецтво і поселився на горі Олімпії, де проводив свої дні в молитві і вивчав Святе Письмо. Менший брат Константан (названий Кирилом при постригу в ченці) виховувався спочатку вдома, а з 13 років у Константинополі разом з грецьким імператором Михайлом. Він вирізнявся надзвичайним розумом, великими здібностями в навчанні Святого Письма і грецької та латинської мов. По закінченні курсу наук він одержав місце книгохранителя при церкві св. Софії, до того ж був учителем філософії в Константинополі, де скоро став відомим під ім'ям Константина Філософа. Йому було лише 24 роки, коли імператор послав його в Багдад як найосвіченішого й надійного захисника християнства від сарацинських мудреців. Молодий філософ з радістю прийняв це запрошення і своїми мудрими відповідями переміг своїх супротивників, які до того його зненавиділи, що навіть хотіли отруїти. Але Коліф відпустив його з Багдада з повагою, і він благополучно повернувся в Константинополь, де його з урочистостями зустріли імператор, патріарх і народ як поборника і захисника православ'я. Після повернення в Царгород Константан поселився на горі Олімп разом зі своїм братом Мефодієм, і вони оддалік од мирської суєти ще глибше почали вивчати закони Христа і готуватись до апостольських проповідей. У 857 році прийшли до імператора Михайла посли від хазар і попросили імператора прислати їм наставників, які б навчили їх істинній вірі. Вибір царя і патріарха випав на Константина, і він разом із Мефодієм вирушив до невідомої країни. Спочатку вони прибули в Корсунь (нині Херсонес біля Севастополя) і в цьому місті допомогли перенести мощі Св. Климента, єпископа Римського. Частину святих мощей вони взяли з собою і відвезли в Рим. Господь Бог благословив їх, і вони багатьох із хазар охрестили, їхній князь прийняв християнство, з почестями відпустив проповідників і письмово подякував імператору за те, що той прислав таких мудрих і вчених людей. Коли святі вчителі повернулись в Константинополь, то були зустрінуті з великими почестями як апостоли, їм обом було запропоновано єпископський сан, але на них чекала інша діяльність. У той час Борис, князь болгарський, бажаючи прийняти християнство, звернувся до грецького імператора з проханням прислати йому християнських наставників. До Болгарії вирушив Мефодій, і цар Борис прийняв від нього хрещення, його приклад наслідували Моравія та інші слов'янські племена. Константин створив слов'янську азбуку, яка відома під назвою кирилиці, і переклав св. Євангеліє з грецької мови на старослов'янську. Він почав свій переклад з Євангелія Іоанна Богослова: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово!» Це були перші слова Святого Письма, написаного церковнослов'янською мовою.

Брати провели більше чотирьох років у Моравії і Паннонії (сучасна Угорщина) і за цей час переклали слов'янською мовою Євангеліє, Апостол, Псалтир, Часослов, Служебник і ввели богослужіння рідною для них мовою. Великі християнські вчителі зустріли опір західного католицького духовенства, яке доводило, що літургію можна служити лише трьома мовами, якими був зроблений напис на хресті Господньому, тобто єврейською, грецькою і латинською. Константан же обстоював, що Господь прийшов спасти всі народи, і тому кожен народ повинен прославляти його своєю рідною мовою. Слов'янські вчителі змушені були їхати в Рим, щоб захистити свою святу справу. В той час Папою був Адріан II; він ласкаво зустрів Мефодія і Константина, підтримав їхній переклад і розпорядився, аби в церквах Св. Петра і Св. Андрія служили обідні служби слов'янською і латинською мовами. Таке рішення збадьорило святих проповідників, та невдовзі Константин, здоров'я якого було підірване подорожами і трудами, захворів, постригся в ченці під ім'ям Кирило і на 42 році життя 14 лютого 869 року помер. Залишаючи світ з надією на милість Божу, передав розпочату ним справу старшому братові, заповідаючи йому й надалі проводити проповіді Слова Божого серед слов'янських народів. Сам Папа відслужив похорон за участю всього римського духівництва і поховав його в Римі у церкві Св. Климентія.

Після смерті Кирила Мефодій був посвячений Папою Римським у сан єпископа Моравії.

Він приїхав у Паннонію до князя цієї області Коцелю, який сам прийняв християнство і ревно прагнув поширити його в своїх володіннях, але й він нічого не міг вдіяти проти підступного духовенства. Св. Мефодій був висланий у Швабію, де пробув понад два роки. Папа його звільнив, але він знову зазнав гонінь і був оббріханий перед грецьким імператором, який викликав Св. Мефодія в Константинополь. Виправданий патріархом і імператором, він знову вирушив у слов'янські землі, завершив переклад Святого Письма слов'янською мовою, тобто тих книг, які не встиг перекласти Кирило. Він поширив християнство не лише в Моравії і Паннонії, але і в Хорватії, Далмації і Чехії. Відчуваючи свою кончину, Св. Мефодій обрав двох своїх учнів і заповів їм продовжувати його справу. Він управляв слов'янською паствою 16 років і помер 6 квітня 885 року в Велеграді. На його похороні служба відбувалась трьома мовами: грецькою, латинською і слов'янською. Відтоді слов'янські народи згадують своїх блаженних вчителів Свв. Мефодія і Кирила з почуттям вдячності. В Росії, яка також зобов'язана їм своєю духовною освітою, з 1863 року в пам'ять тисячоліття Росії встановлено щорічно відзначати 11 травня пам'ять Свв. Мефодія і Кирила як першовчителів і просвітителів слов'янських.

Тропар свята: Рівноапостольні вчителі слов'янських країн, Кириле й Мефодію богомудрі, Владику всіх моліте, щоб утвердились усі народи в істинній вірі Христовій і в однодумності, щоб утихомирив Він світ і спас душі наші.

Святих рівноапостольних царів Константина та Єлени (21 травня ст. ст. – 3 червня нов. ст.)

За рівноапостольного римського царя Константина Великого (307–337) і матері його цариці Єлени християнська Церква, яка три століття зазнавала гонінь од ворогів Христа, здобула мир і восторжествувала над іудеями і язичниками. Докладно життя Константина і Єлени описав їх сучасник Євсевій – єпископ Кесарійський.

Імператор грецький Константан народився в 276 році від Констанція Хлора і його першої жінки Єлени. Батько, цар Констанцій Хлор, управляв західними територіями римської імперії. Будучи сам язичником, він не перейнявся вірою язичників, а виявив інтерес до християн, які жили у його володіннях на заході. На сході та в інших місцевостях імперії, де царювали Діоклетіан, Максиміан, Максентій, ще тривало гоніння на християн. Язичники нападали на церкви, знищували віруючих, а Констанцій зберіг свої руки чистими, не заплямувавши їх кров'ю.

Після смерті батька Константин на 31 році свого життя був проголошений імператором і швидко здобув любов і пошану від свого народу насамперед своїм розумом, смиренністю, справедливістю і сміливістю.

Остаточно утвердили його в християнстві чудесне з'явлення на небі знамення Хреста Господа і з'явлення йому Сина Божого в нічному видінні.

Впевнений в істині Божественного з'явлення, Константин став християнином, почав читати святі книги й звелів, аби християнські ієреї перебували при ньому. І не тільки в душі вірив у Христа Сина Божого, а й всенародно сповідував його перед своїми підлеглими. Після перемоги над Максентієм Константин разом з Ликинієм, зятем своїм, проголосив у 314 році свободу християнського віросповідування.

Благодать і щедроти Константина особливо сходили на Церкви Божі. «Яка була Божественна в усіх радість, – говорить Євсевій, – коли бачили, що місця, спустошені невірними, як би після довгої і смертоносної виразки, знову оживають; що храми, починаючи з фундаменту до висоти недосяжної, знову будуються і одержують набагато кращий вид, ніж ті, які були раніш зруйновані».

Константан спорудив великий пам'ятник на місці воскресіння Христа в Єрусалимі. Він звелів побудувати там молитовний дім. Цар забажав, аби цей храм був найкращий від усіх існуючих церков. І такий храм був побудований.

За велінням Константина Великого, завдяки турботам матері його Єлени побудовані були храми Божі у Віфлеємі на горі Масличній, щоб вшанувати місце Народження і Вознесіння Господа; біля дуба Маврійського, де Авраам приймав і пригощав Господа і Ангелів у подобі трьох мандрівників, у Нікомідії, в Антіохії, в Іліополі та в інших містах Фінікії.

У Римі Константин побудував храм на честь Спасителя, у Ватикані – храм в ім'я святого Апостола Петра, в домі Сессорія – на честь св. Хреста, храм на честь святих Апостолів та багато інших храмів.

Константин Великий проповідував істинного Бога і Христа не лише в своїй імперії. Він виявляв батьківську турботу щодо персидських християн, просив їхнього царя, аби в усьому сприяв їм. Він велів, аби святкували перший день неділі в пам'ять воскресіння і п'ятницю в пам'ять смерті Господа Пасху, вшановували пам'ять про християнських великомучеників, дав воїнам молитви, написані на честь цих свят. Життя ченців сприймав як великий християнський подвиг. Він також заборонив християнам слугувати євреям, карати людей смертю на хресті.

Відомо, що в 325 році він був присутній на першому Вселенському Соборі в Нікеї і сам відкрив його вступним словом, у якому закликав усіх присутніх до миру й злагоди між собою.

Ним було побудовано на березі Босфору чудове місто, що стало столицею Грецької імперії і назване ним Новим Римом і Константинополем. Місто ще називали Царгородом, у ньому імператор Константин побудував багато християнських храмів, зокрема дивовижний храм Св. Софії премудрості Божої, який був перетворений при взятті турками Константинополя на мечеть.

На 65 році свого життя цар Константин захворів і вирушив до Єленополя, щоб полікуватися теплими цілющими водами. Відчуваючи, що хвороба його посилюється, він відбув у Нікомідію і вирішив тут прийняти святе хрещення.

Прийнявши св. хрещення, рівноапостольний вінценосець помер у Нікомідії на 65 році свого життя, на 33 – свого царювання, в день П'ятидесятниці, 21 травня 337 року по Р. Х.

Цариця Єлена, мати Константина Великого, прийняла християнство і, одержавши від сина владу над всіма скарбами, побудувала в Єрусалимі на місці розп'яття і воскресіння Господа храм.

Цариця сама привезла листа державного сина свого до єпископа Єрусалимського Макарія про будівництво в Єрусалимі Храму Божого. Побачивши місце смерті Господа, розпорядилась очистити ганебне капище і таким чином знайшла животворящий Хрест Христа. Вона ще побудувала в Єрусалимі і в інших місцях Палестини чимало церков, а також внесла пожертвування на відновлення іконостасів. Вона не залишала без уваги місця, де молились християни, і в малих містах. Єлена подавала милість різним людям: одних звільняла від важких робіт, іншим давала гроші на їжу й одяг. Тих, що були засуджені, звільняла із в'язниць, деяких повертала із заслання, особливу любов проявляла до черниць.

Досягнувши благословенної старості, вона померла на руках свого сина на 80 році життя в кінці 326 року по Р. Х. Тіло її поховане в Константинополі. На її честь невелике місто Дрепану, місце її народження, було перейменовано на Єленополь.

У IX ст. Мефодій – патріарх Константинопольський і Візантій написали хвалебні пісні на честь Константина і Єлени, які співаються Православною Церквою і нині в день їх пам'яті.

Тропар свята: Образ хреста Твого на небі побачивши і, як Павло, не від людей знання одержавши, між царями апостол Твій, Господи, царське місто в руки Твої віддав. За молитви його спасай і нас, єдиний Чоловіколюбче.

Різдво чесного і славного пророка предтечі Хрестителя Іоана (24 червня ст. ст. – 7 липня нов. ст.)

Іоан Хреститель народився неподалік Єрусалима в містечку Ютта. Батько його Захарій був іудейським священиком, а мати Єлисавета – дочка рідної сестри св. Ганни, матері Пресвятої Богородиці. І обоє вони були праведні Перед Богом, бездоганно виконуючи заповіді й постанови Господні. А дітей не мали вони, бо Єлисавета неплідна була, та й віку обоє похилого.

І ось одного разу, як у порядку своєї черги Захарія служив перед Богом, за звичаєм священства, жеребком йому випало до Господнього храму ввійти й покадити. Під час же кадіння вся безліч народу молилась знадвору. І явився йому Ангел Господній, ставши праворуч кадильного жертовника. І стривожився Захарій, побачивши, і острах на нього напав. А Ангел до нього промовив: «Не бійся, Захаріє, бо почута молитва твоя, і дружина твоя Єлисавета сина породить тобі, ти ж даси йому ймення Іоан. І він буде на радість, на втіху тобі, і з його

народженням багато хто втішиться. Бо він буде великий у Господа, «ні вина, ні п'яного напою не питиме», і наповниться Духом Святим ще з утроби своєї матері. І багато синів Ізраїля він наверне до їхнього Господа Бога. І він сам буде перед Ним йти в дусі й силі Іллі, «щоб серця батьків привернулись до дітей, і неслухняних – до мудрості праведних, щоб готових людей спорядили для Господа». І промовив Захарій до Ангела: «І з чого пізнаю я це? Я ж старий, та й дружина моя вже похилого віку». А Ангел пророк йому у відповідь: «Я Гавриїл, що стою перед Богом; мене послано, щоб говорити з тобою і звістити тобі про цю Добру Новину. І замовкнеш ось ти, і говорити не зможеш аж до дня, коли станеться це, за те, що ти віри не йняв був словам моїм, які збудуться часу свого!» А люди чекали Захарія та й дивувались, чого забарився він у храмі. Коли ж вийшов, не міг говорити до них, і вони зрозуміли, що видіння він бачив у храмі. А він тільки їм знаки подавав – і залишився німий…

І як дні його служби скінчились, він повернувся до дому свого. А після тих днів зачала його дружина Єлисавета і таїлась п'ять місяців, кажучи: «Так для мене Господь учинив за тих днів, коли зглянувся Він, щоб зняти наругу мою між людьми!» (Лук. І, 6–25).

Якось Діва Марія відвідала Єлисавету. Коли ж Єлисавета зачула Маріїн привіт, заворушилась дитина в утробі її. І настав час родити Єлисаветі, і сина вона породила. І почули сусіди й родина її, що Господь Свою милість велику на неї послав, – та й утішилися разом із нею. І сталось восьмого дня, прийшли, щоб обрізати дитя, і хотіли його назвати йменням батька його – Захарій. І озвалась мати його та й сказала: «Таж у родині твоїй нема жодного, який названий був тим ім'ям!» І кивали до батька його, як хотів би назвати його? Попросивши ж табличку, написав він слова: «Іоан імення йому». І всі дивувались. І в тій хвилі уста та язик розв'язались йому, і він став говорити, благословляючи Бога! І страх огорнув усіх їхніх сусідів, і по всіх верховинах юдейських пронеслась чутка про це все… А всі, що почули, розважили в серці своїм та казали: «Ким то буде дитина оця?..» І Господня рука була з нею (Лук. І, 57–66).

А дитя росло й мужніло духом. Скоро після народження Іоана іудейський цар Ірод наказав убити всіх малих дітей у Віфлеємі і його околицях, і Єлисавета, рятуючи сина свого, пішла в пустелю, де зростав майбутній Хреститель Господа, постом, молитвою готуючись до великого свого служіння. Він мав одежу з верблюжої шерсті, а поживою його була сарана і дикий мед. Коли Іоану виповнилось ЗО років, то за велінням Божим він прийшов в Іордан своєю проповіддю приготувати людей до приходу Спасителя – Ісуса Христа. І після хрещення Ісуса Христа святий Іоан продовжував проповідувати народові смирення й покаяння, закликаючи тих, що каялись, повернутись до любові і правди.

Цар Ірод, син старшого Ірода, що знищував дітей, взяв собі за жінку дружину свого брата Пилипа. За законами Мойсея, він не мав права брати в дружини братову після смерті брата, бо в неї була дитина. Мав право женитися на братовій-вдові, яка не мала дітей. Такого беззаконня не стерпів св. Іоан. Він говорив до Ірода, що йому не годиться мати за дружину жінку свого брата. Ірод схопив Іоана, закував у ланцюги й кинув у в'язницю. А Іродіада лютилася на нього і хотіла йому смерть заподіяти, та не могла. Бо Ірод боявся Іоана, знаючи, що він муж праведний і святий, і беріг його. І його слухаючи, він дуже бентежився, але слухав його залюбки. Та настав день догідний, коли в день народження Ірод справляв був бенкета вельможам своїм, і тисячникам, і галілейській старшині, і коли прийшла дочка тієї Іродіади, і танцювала, і сподобалась Іродові та присутнім із ним при столі, – тоді цар промовив до дівчини: «Проси в мене чого хочеш, – і дам я тобі». І поклявся він їй: «Чого тільки від мене попросиш, то дам я тобі, – хоча б і півцарства мого!» Вона ж вийшла і спиталася матері своєї: «Чого маю просити?» А та відказала: «Голови Іоана Хрестителя…» І зараз квапливо вернулась вона до царя, і просила, говорячи: «Я хочу, щоб дав ти негайно мені на полумиску голову Іоана Хрестителя!» І засмутився цар, але через клятву й через тих, що з ним були при столі, не хотів їй відмовити. І цар зараз послав вояка і звелів принести голову Іоана. І пішов він, і стяв у в'язниці Іоана, і приніс його голову на полумискові, і дівчині віддав, а дівча віддало її своїй матері… А коли його учні зачули, то прийшли, і взяли його тіло, і до гроба поклали його (Марк. VI, 19–29). Поховали його в самарянському місті Севастії, а голова його лишилася в царському палаці і була покладена дружиною Хузи, правителя Ірода, в жбан, який вона закопала на Єлеонській горі. Після вбивства Іоана Хрестителя велика біда прийшла на сімейство Ірода. Військо його було розбито на війні з батьком його першої жінки, а сам він був відправлений в заслання

римським імператором. За царя Константина Великого голова Іоана Хрестителя була перенесена в Константинополь і покладена у дворецькій церкві. Вшановуючи Іоана Хрестителя як найвеличнішого з пророків, православна Церква посвятила кілька днів у році, а саме:

24 червня святкується різдво Чесного і Славного Пророка Предтечі Хрестителя Іоана; 29 серпня – усікновення Голови Святого Хрестителя Господнього Іоана; 24 лютого – перше і друге, а 25 травня третє обрітення Голови Святого Пророка й Предтечі Іоана і 12 жовтня – перенесення його правої руки з Мальти в Гатчину. В день Собору Іоана Хрестителя, 7 січня, Церква празнує перенесення руки його Євангелістом Лукою із Севастії в Анохію, звідти була вона перенесена в Халкідон і потім в Константинополь. Султан Баязет, оволодівши Царгородом, передав святу руку Іоана Хрестителя Мальтійським рицарям, які 12 жовтня 1779 року віднесли її, з іншими святинями, імператорові Павлу Петровичу в Гатчині. Зараз вони зберігаються в С. – Петербурзі у церкві Спаса Нерукотворного Образа.

Тропар свята: Пророче й Предтече пришестя Христового, ми не домислюємо, як достойно вшанувати тебе любов'ю, неплідність-бо матері й батькове мовчання розв'язалися славним і почесним народженням твоїм, і втілення Сина Божого проповідується.

В народі свято Різдва Святого Пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Іоана збігається з відзначенням Івана Купала.

Як народне свято, день Івана Купала відбувається з багатьма своєрідними обрядами та піснями.

У старих писаних джерелах Купала характеризується як поганський бог земних плодів, якому приносили в жертву хліб – основний плід землі.

З давніх-давен в Україні дівчата й хлопці виходили із села з радісними співами, розкладали вогнище на горі або десь у лісі поблизу ріки, танцювали навколо того вогнища й стрибали через вогонь.

Дівчата з трав і польових квітів плели вінки, пускали їх на воду і ворожили: який вінок тоне, та дівчина й заміж не вийде. Інші, сплівши вінки з богородської трави, святили їх у церкві та зберігали протягом цілого року. Під час хвороби людей чи тварин напували хворих настоєм із зілля тих вінків.

Головними атрибутами свята є Купало й Марена, що в різних місцевостях України готуються по-різному.

Коли вже потоплено Купала й Марену, то дівчата тікають від хлопців, щоб ворожити. Дівчата дістають з-за пазухи заздалегідь підготовлені свічі, запалюють їх і кожна ліпить до свого вінка, а потім ті вінки пускають на воду. І ось у темну Купальську ніч на спокійній поверхні води пливуть десятки вінків із золотистими вогниками, віщуючи дівочу долю. А дівчата в цей час ідуть понад річкою і співають.

В окремих місцях вінки виловлюють хлопці і розшукують по них дівчат, бо, за умовами свята, той, хто розшукає дівчину, має поцілувати її.

Наші давні предки мало знали про спорові рослини, а тому вірили, що вони повинні цвісти. Існує вірування, що чоловік, здобувши цвіт папороті, стає всезнаючим і всебачачим. Папороть цвіте дуже короткий час, тільки одну мить у ніч під Івана Купала, а тому здобути цю квітку дуже важко, тим більше, що той цвіт бережеться від людей самою нечистою силою. Отже, хто хоче здобути цвіт папороті, той мусить перехитрити самого чорта.

В наш час народні звичаї відзначати Івана Купала продовжуються і в різних місцевостях України мають своє забарвлення.

Свято Відсічення Голови Святого Пророка Предтечі в народі називають Головосіка.

В цей день не варять борщу, бо в цей день гріх їсти борщ. Віруючі люди не беруть у цей день в руки ножа, навіть хліб ламають руками. Нічого не можна рубати сокирою і пиляти пилкою.

Цього ж дня суворо дотримуються посту. Не можна різати нічого, що нагадує собою голову, бо може потекти кров.

Збирається останній цвіт звіробою, заливають його горілкою й тримають як ліки протягом року.

Святих апостолів Петра й Павла

(29 червня ст. ст. – 12 липня нов. ст.)

Свята Церква святкує в один день пам'ять двох апостолів Петра й Павла, які своїми стражданнями і великомученицькою смертю засвідчили свою віру в Христа. Найважливіші події з їхнього життя описані в Євангелії і Діяннях святих апостолів. Правила християнської віри написані ними в Посланнях, з яких два належать апостолові Петру і чотирнадцять апостолові Павлу.

Св. апостол Петро, який спершу мав ім'я Симон, родом з Віфсаїди. Єврей, син Іони, старший брат Андрія Первозванного, був рибалкою, одружений (Матв. VIII, 14–15) і мав дітей. За словами св. Золотоустого, був людиною палкою, неграмотною, простою, бідною і богобоязною. Спочатку його привів до Господа брат Андрій – тоді ж Господь дав йому ім'я Кифа, по-сирійському «скеля», або Петро по-грецькому, тобто «камінь» (Іоан. I, 40–42).

Але Петро і далі ловив рибу, доки сам Спаситель не покликав його в число премудрих ловців людських душ (Матв. IV, 18–19; Лук. V, 10–11).

Петро показав своє глибоке смирення і високу послушність; був послідовником Христа і прекрасним учнем Господа. Коли Господь вибрав Петра в число апостолів, то Він відвідав його дім і зцілив тещу його від гарячки (Марк. I, 29–31).

Серед трьох вибраних учнів Своїх Господь удостоїв Петра бути свідком Своєї Божественної сили при воскресінні дочки Яіра (Марк. V, 37), Своєї Божественної слави на Фаворі і свого страждання в Гетсиманському саду. Господь дуже любив апостола Петра. Апостол Петро раз у раз доводив Господові свою вірність в Його Божество, за що і почув від Спасителя світу такі слова: «Блаженний ти, Симоне, сину Йонин, бо не тіло і кров тобі оце явили, але Мій небесний Отець. І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, і сили пекельні не переможуть її» (Матв. XVI, 17–18).

Незважаючи на те, що Петро сповідував Ісуса Христа, Господь молився за нього, щоб не зменшилась віра його. Хоча Петро палко любив Господа, але через свою людську слабкість тричі відрікся від свого божественного Учителя в страшні хвилини останньої розлуки з ним.

Гіркими слізьми каяття злив своє відречення учень Господа. Господь, милосердний до тих, що каються, простив апостолові Петру його трикратне відречення і після свого воскресіння явився йому першому з усіх учнів (Лук. XXIV, 34).

Пізніше Ісус явився учням над морем Тиверіядським і при трапезі запитав Симона-Петра тричі: «Симоне, сину Йонин, чи ти любиш мене?»

Цим самим Ісус нагадав апостолові про його відречення і показав, що він йому простив.

По вознесінню Ісуса Христа апостол Петро запропонував на зборах учнів обрати дванадцятого апостола, замість зрадника Іуди. Ним був обраний Матвій (Діян. I, 23–26).

Після зішестя Святого Духа на Апостолів Петро звернувся з палкою промовою до народу, якою викликав любов до Господа Бога ще близько трьох тисяч чоловік.

Господь Бог дав апостолам велику силу. Апостол Петро оздоровляє кривого. Проповідує в храмах про Ісуса Христа, його життя і смерть, закликає до каяття. Сила слова апостола Петра була така велика, що після його промов багато людей ставали християнами.

Після однієї з промов у Єрусалимі, де Петро й Іван навчали народ та заповідали в Ісусі воскресіння з мертвих, їх посадили до в'язниці. Не знайшовши за ними ніякої вини і побачивши, що народ не розходиться, відпустили їх, заборонивши їм навчати і згадувати ім'я Ісуса.

І відповіли їм Петро та Іван: «Розсудіть, чи це справедливо було б перед Богом, щоб слухатись вас більше як Бога? Бо не можемо ми не казати про те, що ми бачили й чули!» (Діян. IV, 19–20).

У той час віруючі жили в любові й злагоді. Багаті продавали свої маєтки і гроші приносили апостолам для поповнення спільної каси на користь бідних братів. Одного разу сталося так, що Ананій і його дружина Сапфіра, продавши своє майно, приховали частину одержаної ними суми; апостол Петро силою Святого Духа дізнався про їхній обман, і вони були покарані. Апостол Петро зцілював хворих, калік, вигонив нечистих духів.

Первосвященики, сповнені заздрощів, що люди слухали апостолів і вірили в Христа, кинули апостолів до в'язниці. Ангел Господній уночі вивів їх на волю.

Пізніше апостоли Петро й Іван проповідували Боже Слово в Самарії, а вернувшись звідти

до Єрусалима, Петро вирушив у Лідду, де зцілив чоловіка на ймення Еней; далі попрямував до Йоппії, де воскресив мертву жінку на ймення Тавіта. В Кесарії апостол Петро навернув до християнської віри сотника Корнилія, його сім'ю та інших язичників. То були перші язичники, котрі повірили у Христа.

З Кесарії апостол Петро повернувся в Єрусалим, де царював Ірод Агрипа І, онук Ірода І Великого. Мечем він стяв Якова, брата Іванового. А побачивши, що подобалось це іудеям, він задумав схопити й Петра. Були ж дні Опріскоків. Він схопив Петра і посадив до в'язниці і закував двома ланцюгами. Петро спав, коли до нього з'явився Ангел Божий, розбудивши його, промовив: «Мерщій вставай!» І ланцюги йому з рук поспадали. Ангел Господній вивів його із в'язниці. Петро прийшов у садибу Марії, матері Івана, і розповів, як Господь звільнив його з в'язниці. А Ірод, пошукавши його, віддав варту до суду і звелів її стратити.

В Діяннях Апостолів не згадується, куди апостол Петро пішов після свого звільнення. Відомо тільки про те, що він брав участь в Соборі, де довелось йому розв'язувати спірне питання між віруючими. Після цього був у Кесарії, Антіохії та інших містах Малої Азії і, зрештою, прибув до Рима.

У Римі святий апостол Петро проповідував віру Христову, примножував число християн. У Римі він викрив волхва Симона, який видавав себе за Христа. Навернув до Христа двох улюблених дружин Нерона. З Риму на 67 році по Р. Х. апостол Петро написав своє соборне послання до християн.

Розгніваний цар Нерон за смерть Симона і за навернення до християнства двох своїх жінок наказав схопити апостола Петра і стратити, розп'явши його на хресті. 29 червня 67 року по Р. Х апостол був розп'ятий. Він попросив, аби його розп'яли головою вниз, показавши різницю між своїми стражданнями і стражданнями свого Божественного учителя. Тобто він вважав, що негідний померти однаково з Ісусом Христом. Апостол Петро був страчений приблизно на 75-му році свого життя і похований Св. Климентом у Римі. Над його гробницею був збудований прекрасний храм.

Св. апостол Павло, названий до свого апостольства по-єврейському Савлом, був родом єврей з міста Тарса в Кілікії, мав право римського громадянства, яке було дане його предкам (Діян. XXII, 25–29).

Виступаючи перед народом в Єрусалимі, він говорив: «Я іудеянин, що родився в кілікійському Тарсі, а вихований у цім місті, у ніч Гамаліїла докладно навчений закону отців; горливець я Божий, як і всі ви сьогодні. Переслідував я аж до смерті цю путь, і в'язав, і до в'язниці вкидав чоловіків і жінок, як засвідчить про мене первосвященик та вся старшина. Я від них був узяв навіть листа на братів і пішов до Дамаска, щоб тамтешніх зв'язати й привести до Єрусалима на кару.

І сталось, як у дорозі я був і наближався до Дамаска опівдні, то ось мене нагло осяяло світло велике з неба! І я повалився на землю і голос почув, що мені говорив: «Савле, Савле, чому ти мене переслідуєш?» А я запитав: «Хто ти, Господи?» А Він мені відказав: «Я Ісус Назарянин, що Його ти переслідуєш…» А ті, що зі мною були, правда, бачили світло, але не почули вони того голосу, що мені говорив. А я запитав: «Що я, Господи, маю робити?» Господь же до мене промовив: «Уставай та й іди до Дамаска, а там тобі скажуть про все, що тобі призначено робити». А від ясноти того світла невидющим я став… І присутні зі мною за руку мене повели, і до Дамаска прибув я.

А один муж Ананій, у Законі побожний, що добре свідоцтво про нього дають усі іудеї в Дамаску, до мене прибув і, ставши, промовив мені: «Савле, брате, стань видющим!» І я хвилі тієї побачив його. І озвавсь він до мене: «Бог отців наших вибрав тебе, щоб ти волю Його зрозумів і щоб бачив ти Праведника, і почув голос із уст Його. Бо будеш ти свідком йому перед усіма людьми про оте, що ти бачив та чув! А тепер чого гаєшся? Уставай та охрестися, і обмий гріхи свої, прикликавши ймення Його!»

І сталося, як вернувся я в Єрусалим, і молився в храмі, та в захоплення впав я, і побачив Його, що до мене сказав: «Поспіши, і піди хутчій з Єрусалима, бо не приймуть свідоцтва твого про Мене…» А я відказав: «Самі вони, Господи, знають, що я до в'язниць садовив та бив по синагогах отих, хто вірує в Тебе. А коли лилася кров Твого свідка Степана, то сам я стояв та вбивство його похваляв, і одежу вбивців його сторожив…» Але Він до мене промовив: «Іди, бо

пошлю Я далеко тебе, – до поган!» (Діян. XXII, 3–21).

В Апостольських діяннях описано, як апостол Варнава прибув до Єрусалима посередником між апостолом Павлом та іншими апостолами, які все ще боялись колишнього гонителя християн, не вірячи йому. Там же розповідається про його апостольські труди в Антіохії, про те, як він і Варнава відпливли на о. Кіпр, де правитель острова Сергій Павел, побачивши чуда, які творились апостолами, почав вірити в Христа. В Лістрі апостол Павло зцілює кривого від народження. Це чудо справило таке сильне враження, що народ став називати апостолів богами і хотів на їх честь принести жертву. З труднощами апостоли переконували народ, що вони не боги, а прості люди, і щоб люди їм не приносили жертви, а щоб прийшли до них, аби вони змогли навернути їх до віри Христової.

Але люди, підбурювані іудеями, забувши про те, яке чудо зробив Павло, накинулись на нього і побили його камінням, і, вважаючи його за мертвого, виволокли його за місто. Але Господь зберіг слугу Свого, і апостол Павло зовсім здоровий повернувся до міста і звідти, разом з Варнавою, вирушив в інші місця: був у Македонії, відвідав Солунь і Афіни і, з учнями своїми Силою та Тимофієм, проповідував Слово Боже в Коринфі та Ефесі.

В Ефесі Апостол поширював слово Боже майже три роки. Після Ефесу він попрямував до Єрусалима. По дорозі заїхав у Кесарію. Там його умовляли не їхати до Єрусалима. В Єрусалимі апостола посадили у в'язницю, але він виправдався перед іудейським синедріоном. Воїни переправили його до Кесарії, де він два роки був ув'язнений. Цар Агріппа присудив відбути Павлові до Рима на суд кесаря. Корабель, на якому плив Павло, потонув, але Господь врятував апостола Павла та інших людей. А коли прибув апостол Павло до Рима, то йому дозволили жити осібно, ураз з вояком, що його сторожив (Діян. XXVIII, 16).

У Римі він проповідував віру Христову і Боже царство, навернув до Господа одну з жінок царя Нерона. Цар засудив апостола Павла на смерть. Але як громадянин Рима він не був розп'ятий на хресті, бо для римлянина така смерть вважалась ганьбою. Апостол Павло був страчений роком пізніше від апостола Петра. Кати відрубали йому голову.

Встановлення празника на честь Первоверховних апостолів Петра й Павла відноситься до часів апостольських і з IV ст. святкується всюди в Християнській Церкві. На честь св. апостолів Петра і Павла за царювання Константина Великого були побудовані храми в Римі і в Константинополі.

Духовні вчителі IV ст. Амвросій, Золотоуст, Августин, Максим Туринський та багато інших залишили потомству свої проповіді, з ними вони виступали в день ап. Петра і Павла. Святкуючи Петра і Павла, Церква прославляє їх.

Якими хвалебними вінками увінчаємо Петра й Павла, роз'єднаних тілами, з'єднаних духом, богопровідників, первосвятителів. Одного – як першого серед апостолів, другого – що більше від інших потрудивсь.

Крім того, в пам'ять святих апостолів установлено піст, названий Петровим.

Тропар свята: Між апостолами найвищі й усього світу навчителі. Владику всього моліте, спокій світові подайте й душам нашим велику милість.

На другий день святкування св. Петра й Павла Церквою встановлено празник Собор святих і всехвальних 12 апостолів, незалежно від того, що свято кожного святкується окремо протягом року.

Після Петра в багатьох районах України починаються жнива, а звідси походить народне вірування про те, що справа святого Петра – «жито зажинати».

Святий Петро згадується в народній легенді про те, як Бог з ним парували людей.

До свята Петра й Павла готувались колись в Україні як до великого свята: білили хати, оздоблювали рушниками стіни, вбирали подвір'я. Ранком цього дня усі йшли до церкви. Дівчата вбирали свої голови вінками з польових квітів…

Повернувшись із церкви, люди розговлялися мандриками. Мандрики – це пампушки, печені з пшеничного тіста, яєць і сиру. Сама назва походить ніби від того, що, мандруючи по світу, Петро з Павлом живилися мандриками. В цей день зозуля перестає кувати, селяни кажуть, що вона мандриками вдавилася, бо ж украла у святого Петра одну мандрику, й за це її Бог покарав тим, що вона на Петра давиться мандриками й перестає кувати. А якщо кує зозуля й після Петра, то це, за народним віруванням, віщує нещастя.

На другий день після Петра є теж свято, але наполовину менше, і називається воно «Полупетра», або «Петрового батька». На Слобожанщині колись у цей день різали трьох півників і варили борщ у трьох горнятах – «три борщі, бо святий Петро три рази відрікався від Христа».

Преподобного Антонія Києво-Печерського (10 липня ст. ст. – 23 липня нов. ст.)

Преподобний Антоній народився в 983 році у невеличкому містечку Любеч неподалік од Чернігова. В миру він носив ім'я Антипи. З дитинства полюбив Господа і ще зовсім юним помандрував до святих місць. Антоній побажав постригтися в ченці в одному із Афонських монастирів, про святість яких він чув і в яких він побачив благочестиві подвиги ченців. Антипа прибув в Афон, прийняв на себе Ангельський образ з іменем Антонія і від ігумена монастиря Феоктиста одержав благословення на життя в печері, висіченій в скелі над морем. Але Бог покликав Антипія в Київську Русь, де вже в той час була поширена християнська віра. Взявши благословення від ігумена, він в 1913 році прибув до Києва, обійшов монастирі, які були вже створені грецькими ченцями, котрі прийшли в Русь з митрополитом Михайлом при Володимирі. Довго шукав пустельного місця і зрештою нагледів над Дніпром, на Берестовій горі, печеру, яка колись була вирита варягами, і оселився в ній.

Сварки, які зчинилися між синами Володимира, змусили Антонія повернутися в Афон 1015 року. В 1017 році Антоній знову прибув до Києва.

Після другого повернення з Афону Антоній поселився в іншій печері, яка була вирита в його відсутність священиком Іларіоном, котрий у 1051 році буде посвячений в сан Київського митрополита.

У цій тісній, як могила, печері, в глибокій тиші, в молитвах і постах Антоній провів 40 років.

Слава святого його життя приваблювала до нього багатьох; до нього приходив великий князь Ізяслав Ярославович зі своєю дружиною за благословенням. Чимало людей, бажаючи наслідувати його спосіб життя, виривали собі печери довкола його помешкання і приймали постриг у ченці. В його печері зібралось близько 15 чоловік братії. В їх числі були: Феодосій, Никон і двоє бояр, найближчих князів Ізяслава. Їхнім постриженням Антоній викликав на себе гнів великого князя, який хотів розігнати ченців і зруйнувати їхні печери. Антоній був змушений тимчасово залишити печеру. Але дружина князя вблагала його, щоб він перепросив Антонія, аби той повернувся. Антоній повернувся і став жити мирно в своїй печері. Побачивши, що число печер і іноків зросло, він влаштував для них підземну церкву.

Вибравши для ченців нового ігумена, Варлаама, дав їм благословення, сам вирив собі нову печеру в ста сажнях від першої, переселився туди і жив у ній 16 років до своєї смерті. Ця печера відома нині під назвою Ближні Антонієві печери.

При збільшенні братії ігумен, з благословення Преподобного Антонія, побудував малу дерев'яну церкву над печерою в ім'я Успшня Богоматері. Випросив у князя Ізяслава місце на горі для будівництва келій і дерев'яної огорожі. З тих пір монастир став називатися Печерським. Таким чином Преподобний Антоній поклав початок чернецтва в Русі і став одним із засновників Києво-Печерської лаври.

Після того як Варлаам був переведений у монастир, ігуменом для печерських ченців став з благословення Антонія Преподобний Феодосій.

Слава Преподобного Антонія дедалі зростала. Бог прославив його даром чудотворця і ясновидця. Коли князі Ізяслав Київський, Святослав Чернігівський, Всеволод Переяславський з варязьким князем Шимоном, виступаючи на війну проти половців, прийшли просити у Преподобного благословення, старець пустив сльозу і сказав, що вони зазнають поразки. Що і сталося 1068 року на річці Альті.

Шимонові сказав, що той благодаттю Господа рятуватиметься від смерті на полі бою і буде похований в Печерській кам'яній церкві, яка буде скоро побудована. Все це збулося.

Князь розгнівався на старця. Антоній змушений був покинути Київ і переховуватися в печері на Болдиних горах поблизу Чернігова, користуючись захистом князя Чернігівського

Святослава. На прохання князя Ізяслава, який переконався в його невинності, Преподобний Антоній повернувся до Києва і поселився в своїй печері. До цього часу відноситься заснування і будівництво нової великої кам'яної церкви. Це будівництво пов'язане з багатьма чудесними знаменнями. З переказів відомо, що на місці, де мала будуватись церква, вночі спалахувало незвичайне світло. А варязькому князеві Шимону в чудному видінні двічі поставала чудова церква, яка й стала прообразом Печерської Церкви. Будівельники з Царгорода розповіли, що Антоній і Феодосій явились їм і покликали їх до Києва, за велінням Богородиці. Перекази також свідчать, що Господь показав Преподобному Антонієві те місце, де мала бути побудована Церква.

Церква була закладена Преподобним Антонієм 1073 року на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Цього ж року 10 липня, на дев'яностому році життя Преподобний Антоній помер.

У різних печерах Антоній прожив понад 56 років. Літописець Нестор називав св. Антонія великим і славним. З дня смерті Антонія святі мощі його стали джерелом благодатних зцілень для віруючих. Скоро після смерті св. Антонія, за князя Святополка (1093–1113), в молитвах стали називати Антонія Святим.

Тропар свята: Від марности мирської відійшов ти, та, зневаживши світ, по Євангелії за Христом пішов, і, проживши життям ангельським, до тихого пристановища, до гори Афон прибув, а звідти на гору Київську з благословення отців прийшов, і там, у подвизі життя скінчивши, отчизну свою просвітив, і множеству ченців стежку до царства небесного показав, до Христа їх привів. Молися же Йому, Антонію Преподобний, щоб спас душі наші.

Блаженної Ольги (Єлени), жінки князя Ігоря (11 липня ст. ст. – 24 липня нов. ст.)

Літописці по-різному оповідають про походження і місце народження Великої Княгині Ольги. Одні пишуть, що вона родом із Ізборська, інші – що вона правнучка Гостомисла, який правив у Новгороді. Нестор розповідає, що вона народилась на Псковщині, росла язичницею і з юних літ вирізнялась своєю вродою і розумом. Одного разу, як ідеться в легенді, син Рюріка, молодий князь Ігор, під час полювання захотів переправитись на другий берег річки. Він гукнув юнака, що плив на човні. Сівши в човен, зауважив, що човном правила дівчина дивовижної вроди. Молодий князь заговорив до неї і був зачарований її вродою, розумом і скромністю. При виборі собі дружини віддав їй перевагу над іншими, багатими і знатними дівчатами. Таким чином проста дівчина стала дружиною князя Ігоря і після його смерті правила державою, бо її син Святослав був малолітнім.

Відомо також, як княгиня Ольга помстилася древлянам за смерть свого чоловіка. Вона навела в управлінні державою порядок і встановила правосуддя, за що її полюбив і шанував простий люд. На цей час, хоч русичі поклонялися ідолам, в Києві було чимало християн. Ольга почула від них про єдиного, всемогутнього Бога, Творця всього видимого й невидимого, і що великий і мудрий народ – греки поклоняються невидимому Богові. Під впливом цих розповідей вона вирішила поїхати в Грецію, щоб власними очима побачити християнські богослужіння і дізнатися про суть християнського вчення.

Грецький імператор Константан Багрянородний і Патріарх прийняли руську княгиню з великою повагою. При їхній допомозі вона стала вчитися вірі Христовій і через деякий час виявила бажання прийняти святе хрещення.

Імператор, вражений її вродою, бажав одружитися з нею. Та вона захотіла спочатку прийняти хрещення і попросила імператора бути її хрещеним батьком. Коли після обряду хрещення імператор запропонував їй вийти за нього заміж, вона йому відповіла, що не може хрещений батько брати в жінки свою хрещену дочку не лише в християн, а й у язичників.

Імператор погодився з тим, що Ольга його перехитрила, і облишив свій намір. Він обдарував Ольгу і з почестями провів її з Царгорода. Попрощавшись з Патріархом і одержавши його благословення, частину хреста Господа, ікони і утвар церковну, Велика Княгиня в супроводі кількох священиків вернулась до Києва. Вона стала дбати про поширення християнської віри серед свого народу. Невдовзі була побудована церква св. Миколая на могилі Аскольда поблизу Києва. Княгиня руйнувала ідольські капища і на їхньому місці будувала

християнські храми.

Однак їй не вдалось навернути свого сина Святослава до істинного Бога. Він вперто залишався язичником, але не забороняв своїм підлеглим приймати святе хрещення. Сам мало жив у Києві. Свою родину залишав під наглядом матері.

Ольга померла 11 липня 969 року і була похована сином за християнським обрядом. Мощі св. Ольги були перенесені її внуком св. Володимиром в Десятинну церкву в Києві, де вони і нині перебувають під фундаментом храму.

Тропар свята: Піднісши розум свій на крилах богопізнання, преславна Ольго, ти злинула вище видимого світу, осягнувши Бога, Творця Вселенної. Знайшовши його, ти прийняла у хрещенні нове життя і повсякчас перебуваєш у нетлінності, втішаючись плодами життєдайного дерева.

Святого рівноапостольного Володимира, князя Київського (15 липня ст. ст. – 28 липня нов. ст.)

Так само, як на початку християнства для навернення язичників до святої віри Господь обрав Ап. Павла і згодом для торжества віри в Римській імперії – рівноапостольного Константина Великого, наприкінці X ст. по Р. Х. Господь обрав Володимира, щоб просвітити народ Київської Русі в християнській вірі. Церква за рівноапостольні подвиги його в хрещенні свого народу іменує рівноапостольним.

Володимир був молодшим сином князя Київського Святослава і внуком св. Ольги. Він одержав від свого батька в спадщину Новгород і княжив там кілька років. Після смерті батька, коли почались сварки між його братами, виїхав за море до варягів. Через два роки він повернувся з варязькою дружиною і пішов війною на старшого брата, який захопив його наділ, вигнав його з Новгорода. Оволодівши Києвом, Володимир став єдинодержавним Київським князем. Володимир був мудрим діячем і хоробрим воїном. А вдома – розбещений, жорстокий і мстивий. Як ревний язичник, встановлював повсюди різних ідолів, поклонявся їм і вимагав проводити язичницькі обряди та жертвоприношення. Та все ж усвідомлював, що його боги безсилі, і прагнув знайти істинну віру. Це прагнення і розповіді мудрої його бабусі – св. Ольги про християнську віру, зрештою, прихилили його серце до прийняття закону Христа.

У той час, як розповідає літописець Нестор, різні правителі, прагнучи тісніших взаємин з Київським князем, присилали до нього своїх проповідників, аби схилити Володимира прийняти їхню віру. Великий князь з повагою вислуховував їх. Із них тільки проповідник, який був присланий від Церкви Православно-грецької, філософ Константан, мав успіх у Володимира. Віроучитель грецький розкрив перед Володимиром Святославовичем історію віри та спасіння світу і показав князеві зображення Страшного Суду. Побачивши, що його проповідь глибоко зворушила Володимира, сказав йому: «Христись, якщо хочеш стати одесную з праведними». За порадою бояр і старців Володимир послав десятьох мудрих мужів у різні країни, аби вони вивчили суть кожного віровчення. Послані ним мужі повернулись до Києва і з захопленням розповіли князеві про Божественну літургію православної Церкви, яку служив патріарх у Константинополі. «Не знаємо, – говорили вони, – на небесах ми були чи на землі; нам здавалось, що в храмі ангели співають разом з хором, і ми знаємо, що там, під час служби, Бог перебуває з людьми». Володимир вирішив стати членом Церкви православної і, як мудра Ольга, прийняти таїнства святої віри безпосередньо з рук царів і святителів грецьких. В ньому ще була гордість язичника, і він вважав, що принизливо князеві Київському просити наставників у греків. Він хотів зброєю завоювати закон любові і миру.

Зібравши численне військо, він вирушив на південь, завоював місто Корсунь в Криму і вимагав від грецьких імператорів Василя і Константина руки їхньої сестри, царівни Анни. На випадок відмови він погрожував завоювати Царгород. Греки погодились видати заміж свою сестру за Володимира, але за умови, що той прийме християнську віру.

Князь Володимир відповів: «Мені й так полюбилась віра ваша, присилайте мені сестру вашу, а я поверну вам Корсунь».

В цей час Володимир захворів, зір почав швидко слабнути. Царівна, прибувши до Корсуня, порадила Володимирові, аби позбутися хвороби, негайно охреститися. І справді, при

хрещенні в церкві святого Ап. Якова Володимир прозрів тої хвилини, коли Корсунський єпископ поклав на нього руку. Володимир сказав: «Тепер побачив Бога істинного!» При цьому благодатному знаменні багато бояр і воїнів прийняли хрещення. З прийняттям віри Христової Володимир одержав ім'я Василя – ім'я старшого грецького імператора.

За християнським законом, він обвінчався з царівною Анною, повернув грекам Корсунь і в супроводі кількох грецьких єпископів та священиків повернувся до Києва.

По приїзді в Київ Володимир відпустив усіх своїх численних жінок, похристив синів на тому місці в Києві, яке й нині називається «Хрещатиком», знищив ідолів, а найважливішого з них, Перуна, звелів скинути в Дніпро.

1 серпня 988 року він наказав усім киянам приходити хреститися. Освятивши молитвою води Дніпра, духовенство разом з першим митрополитом Київським охрестили велику кількість людей, що зібрались на березі великої річки, яка стала духовною купеллю нашого народу.

Володимир поширював і утверджував християнство в інших містах Київської Русі, будував церкви, в тому числі і Десятинну в Києві, в яку переніс мощі своєї бабусі св. Ольги з Миколаївського монастиря. У Васильєві, нині Василькові, побудував церкву Преображення Господнього; в своєму рідному селі Берестові – церкву Первоверховних апостолів Петра й Павла. Він піклувався про духовенство, зводив духовні школи. Проявляв велике милосердя, дозволяв бідним приходити в його палац. Хто ж не міг прийти – надсилав їжу та одяг до їхніх домівок.

На 63-му році життя, 15 липня 1015 року, Володимир помер у своєму селі Берестові. Коли він помирав, біля нього не було його синів. Відчуваючи, що скоро помре, він послав гінця за сином своїм Борисом, князем Ростовським, та усиновлений ним небіж Святополк, який перебував тоді в Києві, підступно вбив князя.

Тіло князя Володимира було покладено в мармурову гробницю поряд з гробницею княгині Ганни, в Десятинній церкві. 15 липня встановлено празник в пам'ять його, як святого Апостола рівного, який землю Руську просвітив святим хрещенням. Це свято встановлено, очевидно, за великого князя Ярослава.

В 1635 році митрополит Київський Петро Могила, оглядаючи руїни Десятинної церкви, відкрив гробницю Св. Володимира і побачив чесну голову Рівноапостольного Князя. Тепер вона зберігається в Києво-Печерській лаврі, у соборному Успенському храмі, в срібній раці, поблизу іконостасу.

Тропар свята: Уподобився ти купцеві, що шукає цінної перли, славновладний Володимире, що сидиш на високому престолі матері городів – богобережного Києва. Досліджуючи і посилаючи до царського городу, щоб пізнати православну віру, знайшов ти неоціненний жемчуг – Христа, що вибрав тебе, як другого Павла, і отряс сліпоту у святій купелі, разом душевну і тілесну. Тому празнуємо твоє успіння ми, люди твої. Моли, щоб спаслися душі наші.

Святого славного пророка Іллі
(20 липня ст. ст. – 2 серпня нов. ст.)

Пророк Ілля жив приблизно в 900-х роках до Р. Х. Народився в місті Фесфії Галаадській, в коліні Левіїном, в племені Аарона, від батька Саваха. В той час царем ізраїльським був Ахава, який одружився на ідолопоклонниці Єзавель. Ваал був найшанованішим богом Єзавелі, і вона підмовила Ахава поклонятися Ваалові нарівні із золотим телям. Ахав збудував храм Ваалові у місті Самарії, де він мешкав. При царському дворі було багато пророків, які умовляли народ поклонятися Ваалові. На землі Ізраїльській були люди, які не поклонялись ідолам. Таким пророком, що мешкав на землі Ізраїльській, був Ілля. Він не поклонявся ідолам і переконував народ повернутися до справжнього Бога. Бог часто йому з'являвся і показував йому, що має відбутися. Ілля багато молився. В Першій книзі Царів сказано: «І станеться – будеш ти пити з потоку, а крукам наказав Я годувати тебе там». І він пішов, і зробив за Господнім словом, і пішов, й осівся при потоці Керіті, що навпроти Йордану. А круки приносили йому хліба та м'яса вранці, і хліба та м'яса ввечері, а з потоку він пив (Пер. Кн. Царів, XVII, 4–6).

Ілля просив людей покаятись і повірити в Єдиного Бога. Але вони не послухались Іллі.

Тоді Бог покарав їх. Протягом багатьох місяців не було ні дощу, ні роси вранішньої на траві, палюче сонце знищило всю рослинність, хліб на полях зів'яв, дерева не вродили ніякого плоду. Висох і струмок, де жив Ілля. Бог звелів йому йти до міста Сарепти, де мешкала бідна вдова. Народ, який там мешкав, не знав Бога і поклонявся ідолам.

Ілля знайшов вдову і поселився в неї. Він розповів їй про Бога, бо досі вона поклонялась ідолам. Велике горе спіткало вдову. Захворів її син і помер. Вона була у відчаї і думала, що Бог покарав її. Жінка звернулась до Іллі з гіркими докорами. Ілля сказав: «Дай мені свого сина!» Жінка принесла мертве дитя. Ілля заніс його до своєї кімнати і почав молитися до Бога, кажучи: «Господи, Боже мій! Невже ти зробив зло вдові, де я живу, невже ти умертвив її сина?» Після того Ілля нахилився над підлітком і зробив це три рази, закликаючи Бога: «Господи, Боже мій! Поверни душу підлітка назад!» Хлопчик ожив. Ілля приніс хлопчика і віддав його матері, сказавши такі слова: «Поглянь, син твій живий!» Відтоді вдова почала вірити в одного Бога.

Ілля довгий час жив у бідної вдови, а Ахав і Єзавель шукали його повсюди, щоб знищити. Ілля сумував, що голодує народ, він почав благати Бога послати дощ, аби зросити поля й луки. Бог почув молитву Іллі й звелів йому піти до Ахава, щоб Ілля помолився і небо зронило дощ, а земля зростила свій плід» (Як. 5, 18).

Прямуючи до Ахава, він зустрів управителя палацу іменем Авдій. Ілля послав його сповістити Ахава, що Ілля прибув на землю Ханаанську. Ахав гостро сказав Іллі: «Чи це ти, що бентежиш Ізраїль?» Ілля відповів Ахавові: «Не я бентежу Ізраїль, але і ти, і твій дім є причиною нещасть, тому що ви не слухаєте наказів Божих і служите Ваалові». Тоді Ілля сказав Ахавові: «Збери на гору Кармел народ і всіх пророків Ваалових». Ахав виконав прохання Іллі. Він велів узяти теля, розрубати його надвоє, накласти хмизу – і нехай пророки викличуть вогонь з неба. Пророки Ваала довго кричали, молились, благали, але вогню не було.

Тоді Ілля зробив жертовник, поклав теля, облив водою і почав благати Бога і став молитись: «Господи, Боже Авраамів, Якова і Ізраїля! Нехай пізнають цього дня, що Ти єдиний Бог в Ізраїлі і що я – раб Твій. Почуй мене, Господи, почуй мене!» Вогонь злетів з неба і спалив і жертву, і дрова, і навіть каміння, а вода в рові висохла.

Побачивши це, люди здивувались, вони впали долілиць і сказали: «Господь – це Бог! Господь – це Бог!» Тепер вони побачили, що Ваал не був справжнім богом. Пророки Ваала були покарані, а люди почали вірити, що коли Бог послав на землю вогонь, то він пошле й дощ. Ілля почав молитись і знав, що Бог почує його молитву і пошле на землю дощ. Пішов дощ, який наповнив висохлі ставки, освіжив зів'ялу траву і напоїв спечені на сонці ниви.

Цар Ахав розповів дружині Єзавелі про все, що сталося, але вона мала намір убити Іллю. Почувши це, Ілля вирушив у пустелю, де став жити самотою. Одного разу Ілля помолився й ліг під кущем. Уві сні ангел доторкнувся до нього і сказав: «Вставай, поїж!» Ілля прокинувся і побачив коржа та глечик з водою біля себе. Ілля з'їв хліб і випив воду. Він знову заснув, але ангел розбудив його та й каже:

«Вставай і поїж, тому що далека дорога чекає на тебе». Ілля знову поїв і попив і вирушив у дорогу, в пустелю. Сорок днів він не мав потреби в їжі. Він пробув у пустелі сорок днів на самоті, аж поки не підійшов до гори. Там він знайшов печеру, ліг та й заснув. Коли він перебував у печері, то почув голос Божий, який запитав його: «Чому ти тут, Ілля?» Ілля розповів: «Народ ізраїльський зруйнував жертовники Божі і вбив пророків Господніх, залишився я один, та й моєї душі шукають». Бог наказав йому вийти з печери на гору. Тоді Бог спричинив великий і сильний вітер, гора затремтіла, як під час землетрусу, потім з'явився вогонь. Бог таким чином показав свою могутність, щоб Ілля знав, що Господь сильний і захистить його.

Бог наказав Іллі вийти на поле, де він повинен зустрітися з людиною на ім'я Єлисей, і Ілля повинен був помазати його на пророка. Ілля вийшов з печери і пішов у поле і там знайшов чоловіка, який орав поле. Це був Єлисей, який кинув орати і пішов за Іллею, перед тим попрощавшись із сім'єю та рідними.

Ілля проповідував слово Боже серед народу і молився. Часто йому доводилось переховуватись од нечестивих. Єлисей любив Бога, тому й ділив усі злигодні разом з пророком Іллею.

Ахав був дуже багатий. Але цього йому було мало. Він хотів заволодіти виноградником,

який належав його сусідові на ім'я Навот. Вони підкупили свідків, які посвідчили, що Навот лихословив Бога. За це Навота вбили, а Ахав заволодів його виноградником. Бог об'явив Іллі все, що зробив Ахав, і сказав: «Йди до Ахава, ти знайдеш його у винограднику, і скажи йому, що собаки лизатимуть його кров на тому самому місці, де вони лизали кров Навота». Ілля розповів усе Ахавові. Бог врахував каяття Ахава і полегшив покарання. Коли Ахав пішов війною проти народу, що жив недалеко від землі Ханаанської, то один воїн прошив стрілою його тіло, і в дорозі він помер. Вся колісниця була залита кров'ю. Служники почали її змивати, і собаки лизали її. А його дружину Єзавель викинули з вікна. Кров її полилась по стінах і на коней. Коні потоптали її. Поки служники обідали, собаки з'їли її, залишивши лише кістки голови, рук і ніг. Так Бог покарав нечестивих за смерть багатьох безневинних людей.

Після Ахава царював його син Ахазія. Він теж був нечестивим, поклонявся і служив ідолам. З ним сталося нещастя. Він упав з вікна горішньої кімнати і дуже забився. Хотів знати, чи вмре, чи видужає. Послав своїх слуг запитати в ідола. Слуги зустріли Іллю. Ілля їм сказав, що Бог гнівається, що цар звертається до ідолів і що за це він помре, не підвівшись із ліжка. Вони розповіли цареві, і він розгнівався на пророка Іллю. Він хотів його побачити. Наказав п'ятдесятьом солдатам привести Іллю.

Воїни знайшли його на горі. І Господь спалив їх вогнем.

Цар послав ще п'ятдесят воїнів. З ними сталося те ж саме.

Цар послав третього начальника з п'ятдесятьма воїнами. Цей вже знав, що сталося з попередніми. Прийшов до гори, на якій був Ілля, і, впавши на коліна, почав благати помилувати його і воїнів, щоб їм не загинути подібно до інших.

Ангел Господній з'явився і сказав Іллі: «Іди з ним, не бійся його». Ілля прийшов до царя і сказав йому: «За те, що ти прославляв поганського божка, чи ти видужаєш, Бог тебе не зцілить, і ти помреш, не підводячись уже з ліжка свого». Так і сталося.

Ілля хотів померти, але Бог вирішив, що Ілля ніколи не помре, а живим потрапить на небо. Єлисей дуже хотів побачити, як сам Ілля буде підніматись на небо. Заради цього він ходив слідком за Іллею, жодної хвилини не полишаючи його на самоті. Вони ходили разом, переходячи від одного міста до іншого, і проповідували єдиного Бога. Так вони дійшли до річки Йордан. Ілля зняв плаща, скрутив його і вдарив ним по воді. Вода розійшлася обабіч, і вони перейшли обидва по сухому.

Перейшовши на другий бік, Ілля сказав до Єлисея: «Прохай, що для тебе маю зробити, перед тим як маю вознестись на небо?»

Той попросив, аби і він став таким великим пророком, як Ілля.

Ілля сказав: «Ти прохаєш нелегкого. Якщо ти побачив, як я буду взятий від тебе, то матимеш те, що прохаєш, а коли не побачиш, то ні».

Вони йшли далі, розмовляли, раптом з'явилась колісниця вогняна і коні вогненні, тобто ангели, «Котрі сяють, немов вогонь, і Ілля піднявся на небо. Єлисей бачив усе це і вигукнув: «Батьку мій, батьку мій!» Коли Ілля піднявсь на небо, то з нього впав плащ. Єлисей бачив усе це і вигукнув: «Батьку мій! Батьку мій!» Єлисей підняв плаща, вдарив ним по воді, вода розійшлася, і він пройшов Йордан по сухому. На другому березі стояли друзі Іллі і бачили це Боже чудо. Вони підійшли до Єлисея і сказали: «Дух Іллі спочив на Єлисеєві». Вони йому поклонилися, як пророкові (2 Цар. 2; 1–15).

Під час земного життя Ісуса Христа іудеї, бачачи великі чудеса його, приймали Його за пророка Іллю (Матв. XVI, 14).

В день Преображення Господа Ілля як представник пророків у світлі явився разом з Мойсеєм на горі і розмовляв з Господом. Святого пророка Іллю поважають монголи, буряти забайкальські. Татари в цей час не працюють. У своїх піснях Церква називає пророка провідником великих справ Божих.

Тропар свята: Ангел тілесний, твердиня пророків, другий предтеча Христового пришестя, Ілля славний, що послав з височини Єлисеєві благодать недуги зцілення й прокажених очищати, і всім, хто шанує його, подає зцілення.

За народною міфологією, Ілля є наступником громовика Перуна, і з цим в'яжеться багато вірувань та легенд, як-от:

«Грім гримить, то Ілля по небесному мосту в огненній колісниці їде».

«До Іллі хмари ходять за вітром, а після Іллі – проти вітру».

Існує народна легенда, що коли біси повстали проти Бога, то Бог наказав Іллі прогнати нечисту силу з неба. З того часу Ілля ганяється за бісами і пускає в них огненні стріли: громи і блискавки.

Якщо в цей час грім запалить хату, то селяни колись вірили, що таку пожежу нічим погасити не можна, бо ж: «Як Бог запалив, то чоловік не погасить!»

Під час грози селяни запалювали перед образами «страсну свічку», щоб грім хати не спалив.

Після Іллі починається озимий посів жита й пшениці.

«На Іллі новий хліб на столі» – селяни у цей час вже випікають хліб з нового врожаю.

Святої мироносиці рівноапостольної Марії Магдалини (22 липня ст. ст. – 4 серпня нов. ст.)

Марія Магдалина народилась у Сирії, в містечку Магдали, поблизу Капернаума, тому була названа Магдалиною. Про неї часто згадується в Євангелії, оскільки вона була найщирішою послідовницею Ісуса Христа, який зцілив її, вигнавши з неї сім демонів. Вона ходила з Ним, прислуговувала Йому. Разом з іншими жінками Магдалина йшла і плакала за Господом, і вона бачила гроба, і як покладене тіло Його (Лук. XXIII, 55). Коли Господь був розп'ятий на хресті, вона здалеку з глибокою скорботою дивилась на Розп'ятого і дивилась, де ховали його (Марк. XV, 47; Матв. XXVII, 61).

В день воскресіння Ісуса Христа, до зорі, коли ще було темно, Марія Магдалина прийшла до гроба, щоб ароматами і миром помазати тіло Господа, але, не знайшовши Його в гробі, сповістила про це апостолів Петра й Іоанна і знову повернулась до гроба, де гірко плакала. Вона перша почула від ангела Господнього звістку про те, що Ісус воскрес (Лук. XXIV, 1–6). В Євангелії оповідається: «Як воскрес Він уранці дня першого в тижні, то з'явився найперше Марії Магдалині, із якої був вигнав сім демонів» (Марк. XV, 9). Побачивши воскреслого Господа, вона радісною звісткою про Його воскресіння втішила Його учнів. Як перша благовісниця воскресіння Христового, визнана св. Церквою Рівноапостольною. Після вознесіння Господа на небо Марія Магдалина разом з Божою Матір'ю залишалась з апостолами в Єрусалимі, а потім для проповіді віри Христової відвідала багато міст, в тому числі й Рим. Тут, за давніми переказами, з словами: «Христос Воскрес!» піднесла червону крашанку імператорові Тиверію і звинуватила перед ним Пілата в хресній смерті Спасителя. Після цього християни дарують одне одному крашанки в свято Воскресіння Христового. З Риму Марія Магдалина попрямувала в Ефес до Іоанна Богослова і допомагала йому проповідувати віру Христову. Там вона й померла.

В IV ст. отці Церкви Амвросій, Золотоуст, Августин та інші прославляли Рівноапостольну в своїх проповідях.

В V ст. за царювання грецького імператора Льва I мощі її перенесені із Ефеса до Константинополя.

Тропар свята: За Христом, що для нас від Діви народився, чесна Магдалина Маріє, ти послідувала, заповітів і науки Його додержуючи. Тому сьогодні, святу твою пам'ять шануючи, прощення гріхів за твої молитви одержуємо.

Святих мучеників – благовірних князів українських Бориса та Гліба (24 липня ст. ст. – 6 серпня нов. ст.)

Князі Борис і Гліб були синами св. Рівноапостольного князя Володимира і при святому хрещенні були названі Романом і Давидом. Борис княжив у Ростові, а Гліб у Муромі. Обидва своєю справедливістю, мудрістю і лагідністю здобули любов і повагу своїх підлеглих.

Св. Володимир, будучи уже похилого віку, не довіряв своїм старшим синам Святополку та Ярославу. Він викликав до себе Бориса і дав йому завдання виставити військо проти печенігів, що напали на Київську Русь. Не зустрівши ніде ворога, Борис повернувся назад і стояв близько

річки Альти, коли одержав звістку про смерть батька. Дружина умовляла його йти на Київ і хотіла його проголосити Великим князем. Але молодий князь відмовився. Засмучений смертю свого батька, він утішився молитвою і не вживав ніяких заходів проти лихих дій старшого брата Святополка. Святополк, зайнявши престол у Києві, послав своїх вірних людей схопити князя. Вони віроломно увірвалися до намету князя Бориса, перебили охорону і пораненого князя привезли до Києва, до Святополка, котрий звелів своїм людям всадити меча в серце Борисове.

Тіло забитого князя було поховано у Вишгороді, в церкві св. Василя. Умертвивши Бориса, Святополк вирішив убити й князя Муромського Гліба і послав до нього гінця сказати, що батько хворий і хоче бачити його. Гліб повірив йому і поспішив до Києва. По дорозі, біля Смоленська, його зустрів гонець від Ярослава, який повідомив, що батько вже помер, Борис уже вбитий Святополком і що на нього також чигає смерть. Застереження Ярослава прийшло дуже пізно, зловмисники, послані братовбивцею, зарізали його, коли він молився за батька і брата. Тіло його було залишене на березі річки і прикрите хмизом. Лише через деякий час його було знайдено і поховано в Смоленську.

Через чотири роки після смерті братів Ярослав завдав нищівної поразки Святополку і, прогнавши його, зайняв великокняжеський престол у Києві. По закінченні війни він переніс тіло брата Гліба із Смоленська у Вишгород в церкву св. Василя і поклав поряд з тілом брата Бориса. Пізніше, коли ця церква згоріла, над гробницями обох князів відбувалися зцілення і були чудесні знамення. Ярослав побудував нову церкву і, відкривши гробницю своїх братів, знайшов нетлінні тіла святих мучеників, пам'ять яких свята Церква з тих пір святкує 24 липня, день загибелі святого князя Бориса. На місці старої церкви, яка стала непридатною, князь Ізяслав у 1072 році побудував нову церкву в пам'ять святих князів Бориса і Гліба. До неї були перенесені мощі святих стратотерпців 2 травня, і з тих пір у цей день установлено святкувати перенесення святих мощей князів Бориса і Гліба. Вдруге переносили мощі за Володимира Мономаха 2 травня 1115 року в нову, побудовану ним церкву.

Тропар свята: Правдиві стратотерпці і істинні Євангелія Христового послухачі, доброчесний Романе з незлобивим Давидом, ви не спротивилися ворогові-братові, що вбив ваші тіла, а душ не міг діткнутися. Нехай, отже, плаче злий властолюбець, а ви, радіючи з ангельськими ликами, стоячи перед Святою Тройцею, моліться за вашу рідну землю, щоб вона від Бога ласку мала, і за спасіння синів її вірних.

Святого великомученика Пантелеймона (27 липня ст. ст. – 9 серпня нов. ст.)

Святий великомученик Пантелеймон, що означає по-грецькому «всемилостивий», при народженні був названий Пантелеоном, в перекладі «Лев в усьому», і жив у третьому столітті, в Нікомідії. Мати його була християнкою і виховувала його в християнській вірі, але вона померла, коли Пантелеон був ще дитиною. Батько його був язичником, став водити його в ідольські капища, віддав до грецької школи, а потім відправив учнем до відомого на той час лікаря Єфросина. Єфросин був придворним лікарем імператора Максиміана і часто брав з собою до царя свого учня. Пантелеон сподобався імператорові, і він сказав Єфросину, аби той зайнявся юнаком, щоб зробити з нього лікаря для його царського двору. Вирушаючи щодня до свого учителя, Пантелеон проходив повз двір християнського священика Єрмолая, який з іншими християнами ховався від переслідувань язичників. Одного разу Єрмолай, який давно помітив юнака, вийшов йому назустріч і, запросивши до себе, почав розпитувати про його віру, заняття і сімейне життя. Юнак розповів йому, що його мати була християнкою і служила Єдиному Богові, і що по смерті матері батько виховав його у своїй вірі, і що він тепер поклоняється грецьким богам. Вислухавши його розповідь, священик став говорити про Бога істинного і розказав йому суть християнського вчення. Слово старця так заполонило його душу, що він часто заходив до нього і проводив час в бесідах про віру Христову. З часом у юному серці з'явилось бажання стати християнином. Якось, повертаючись додому, він побачив на дорозі мертвого хлопчика, якого вкусила змія, і поряд з ним ще живу змію. Спочатку він злякався і хотів бігти, але, згадавши слова Єрмолая про силу благості Ісуса Христа, він став з вірою призивати святе ім'я Його і молити Господа, аби воскресив хлопчика і умертвив змію.

Моління його було почуто Господом. Хлопчик раптово прокинувся, а змія лежала мертва біля своєї жертви. Здивований цим чудом, Пантелеон повернувся до Єрмолая, розповів йому про те, що сталося, і висловив бажання охреститися. Ставши християнином, Пантелеон молив Бога, щоб і його батько пізнав істину, доказував йому безсилля богів язичників, але його батько, хоч і сумнівався в своїй вірі, але не відважувався змінити віри своїх предків. У той час Пантелеон став уже відомим лікарем, і багато людей зверталось до нього по допомогу і за порадами. Одного разу до нього привели сліпого, який вже бував у багатьох лікарів, але ніхто не зміг його вилікувати. Він попросив Пантелеона, аби той зцілив його, а він за це віддасть усе, що має. «Лише Отець небесний може тебе зцілити, – сказав йому Пантелеон. – Якщо я тебе зцілю, то все багатство ти віддаси бідним». Батько Пантелеона просив його, щоб він не брався за хворого, бо сам Єфросин не міг його зцілити. Але Пантелеон не послухав батька, підійшов до сліпого і, торкнувшись його очей, промовив: «В ім'я Господа мого Ісуса Христа кажу тобі: стань видющим!» І тої ж хвилини сліпий прозрів. Побачивши таке чудо, батько Пантелеона і той, що прозрів, прийняли хрещення.

Після смерті батька молодий лікар відпустив своїх рабів, продав і роздав бідним усе добро й посвятив себе виключно безплатному лікуванню хворих. Він зціляв усі недуги іменем Христа. Чутка про чудесного цілителя, якого народ прозвав Пантелеймоном, «всемилостивим», рознеслась повсюди і викликала заздрість інших лікарів. Довідавшись, що молодий лікар християнин і іменем Христа зціляє хворих, вони донесли про це імператорові Максиміану. Той звелів прикликати до себе Пантелеймона і, гамуючи свій гнів, прийняв його ласкаво.

«Я чув про тебе, Пантелеймоне, – сказав він, – що ти ганьбиш богів, а вихваляєш розп'ятого Христа. Я не хочу цьому вірити і сподіваюсь, що ти негайно принесеш жертву нашим богам». Тоді Пантелеймон, не боячись мук, які на нього чекали, заявив імператорові, що він відрікся від богів язичників і вірить в одного істинного Бога і Його Сина Ісуса Христа. Щоб довести силу своєї віри, він запропонував Максиміанові, щоб той звелів принести невиліковно хворого і прикликати жерців, аби вони молили богів про його зцілення. Імператор згодився. Принесли хворого, та як не старалися жерці, хворому ставало все гірше й гірше. Тоді Пантелеймон відіслав жерців, прочитав молитву, підійшов до умираючого хворого і сказав: «В ім'я Господа Ісуса Христа, встань!» Хворий тут же підвівся і відчув себе майже здоровим. «Великий Бог християн!» – вигукнули присутні, і багато з них почали вірувати в Христа. Але імператор приписав силу святого Пантелеймона чаклунству і, слухаючи намови жерців, звелів піддати його страшним тортурам. Ніякі катування не діяли на святого юнака: ні кипляче олово в котлі, ні море, куди кинули його з каменем на шиї, ні голодні звірі, до яких його вкинули, ні колесо з гострими ножами, до якого він був прив'язаний. З вірою в Бога, котрий явився йому під час страждань, Святий ішов на смерть радісно, оспівуючи милість і силу Божу. Сам подавав знак, щоб проводили страту, бо воїни, яким було наказано відрубати йому голову, впали до його ніг, визнаючи Христа, і благали мученика простити їм. Коли страта була завершена, оливкове дерево, до якого був прив'язаний мученик, раптом вкрилося свіжими плодами. Побачивши це, багато присутніх навернулися до істинного Бога, але благодать не торкнулась серця Максиміана, і він звелів зрубати оливкове дерево і спалити тіло мученика; але воно залишилось цілим і в огні, і було поховане благочестиво християнами.

Святий Пантелеймон помер 27 липня 305 року в Нікомідії. Частина його мощей була перенесена на гору Афон в руський монастир св. Пантелеймона, де вони зберігаються й до цього часу.

Тропар свята: Стратотерпче святий і цілителю Пантелеймоне, моли милостивого Бога, щоб прощення гріхів подав душам нашим.

Вшанування Хреста Господнього (Перший Спас) (1 серпня ст. ст. – 14 серпня нов. ст.)

Як відомо, за царювання Константина Великого його мати, рівноапостольська цариця Єлена, дісталась до Єрусалима, щоб відшукати Хрест Господа нашого Ісуса Христа. Вона його знайшла, і всі люди поклонялись Чесному Животворящому Хресту. Це свято Воздвижения, тобто піднесення Чесного Хреста, святкується 14 вересня (ст. ст).

Хрест Господній зцілював хворих людей. У Константинополі, за усталеним обрядом, починаючи з 1 серпня (за ст. ст.) Чесний Хрест проносять міськими вулицями і площами для освячення міста й запобігання всіляким хворобам. Увечері перед 1 серпня готують хрест на св. престолі Софійської церкви, звідти потім виносять його для поклоніння народові і далі носять по місту до дня Успіння Богородиці. Цей обряд збігається з іншим обрядом Грецької Церкви – освячення води в придворному Константинопольському храмі у перший день кожного місяця, крім січня, коли вода святиться 6-го числа, і вересня, коли святиться 14-го числа.

У народі перший день серпня називають першим днем Спаса; день Преображення Господнього, 6 серпня – другим днем Спаса; 16 день перенесення нерукотворного образа Господнього – третім днем Спаса. Руські князі, як Константин Великий, у походи, на війну брали з собою ікони й Животворящий Хрест Господній.

Так, у 1164 році Володимирський князь Андрій Боголюбський виступив проти казанських болгар і мусульман. У його військах була ікона Богоматері і Чесний Хрест, два пресвітери у священних шатах носили цю святиню. Перед битвою великий князь зі слізьми на очах молився перед святими образами і приймав святі таїнства. За його прикладом молились воїни, цілували Хрест та ікону.

1 серпня, в день бою, великий князь побачив чудесне знамення допомоги Господа. Світле проміння від ікони Спасителя і Богоматері осяяло все військо. Воїни, освітлені Божественним сяйвом, швидко перемогли ворогів.

Повернувшись на місце бою, де воїни князя стояли біля грецького образа Богоматері, який був привезений з Вишгорода, Андрій упав перед святою іконою, своїми слізьми виявив подяку Господові.

У тойже час грецький імператор Мануїл (1143–1180), у військах якого були ікони Спасителя, Богородиці Силуанської і хрест, одержав перемогу над персами.

Руський князь і грецький імператор повідомили один одного про свої перемоги над ворогами з Божою допомогою. Обидва прославили Бога, після поради зі своїми святителями, з благословення Константинопольського патріарха Луки, встановили в 1-й день серпня особливий празник подяки Христу Спасителю і Пречистій Його Богоматері за одержані перемоги.

Нині на ранішньому Богослужінні хрест виносять для поклоніння і цілування його, а в день Воздвижения і пізніше несуть на джерела, озера, колодязі та інші місця для малого освячення води.

Цього дня і згадують хрещення України-Русі, що його проводив рівноапостольний князь Володимир у 988 році на Дніпрі.

Тропар свята: Спаси, Господи, людей Твоїх і благослови насліддя Твоє, перемогу побожному народові нашому на супротивників подай і Хрестом Твоїм охороняй громаду Твою.

В цей день вшановують сім святих мучеників Маковеїв, або, як звичайно кажуть в народі, «Маковея». В цей день ще святять квіти й мак. Люди приносять до церкви букети квітів та великі, достиглі головки маку. Після посвяти квіти й головки маку кладуть за образами, і все це там зберігається аж до весни. Весною мак розсівають на городі, а сухі квіти на Благовіщення дівчата вплітають до своїх кіс, – «щоб не випадало з голови волосся».

Поміж звичайним городнім маком дівки-чарівниці часто святять ще й мак-видюк, що в народному знахарстві вживається як засіб проти чародійства: цим маком треба обсипати дім, і всі вроки та хитрощі відьми пропадуть безслідно.

Обрядовою їжею в цей день є «уліки». Готують їх так: печуть коржі, ламають на дрібні шматочки в макітру і заливають медовою ситою з розтертим маком. Це їжа досить смачна.

З переказів відомо, що в Києві існував звичай: на Маковея всі кияни сходились та з'їжджалися на Дніпро святити воду. Все чоловіче населення повинне було з'являтися на водосвяття в козацькому одязі. Було б добре, щоб цей звичай відродили сьогодні.

Свято Маковея в народі називають першим Спасом, або Спасом на воді. Хворі на пропасницю купаються в річці, бо вода в цей день вважається цілющою.

Перенесення Нерукотворного Образа Господнього з Едеси до Царгорода (16 серпня ст. ст. – 29 серпня нов. ст.)

Єпископ Палестинської Кесарії Євсевій (270–338), знаменитий історик Християнської Церкви, записав переказ про Нерукотворний Образ Спасителя. Слава Ісуса Христа облетіла не тільки Іудейське царство, а й дійшла до Едеси. В місті Едесі царював князь Авгар, який тяжко занедужав, і з його хворобою не могли впоратись лікарі. Почувши про Ісуса Христа, він написав Йому листа, в якому просив, щоб Ісус прийшов до нього. Він вірив, що Він або Бог, що зійшов з неба, або Син Божий. З цим листом Авгар послав художника Ананія і доручив йому намалювати Образ Спасителя на полотні. Декілька разів Ананій пробував намалювати Образ Спасителя, та ніяк не міг зобразити небесну красу його обличчя. Господь, побачивши його старання, покликав Ананія до себе. Прочитавши лист Авгара, попросив води, вмився, взяв вчетверо складений шматок полотна, обтерся ним, віддав Ананію і звелів вручити князеві Авгару. На полотні було зображення Образа Спасителя.

Водночас Ісус послав листа Авгарові такого змісту: «Блаженний ти, Авгаре, що й бачивши Мене, віриш у Мене, бо написано, що ті, що не бачать Мене, увірують в Мене, а ті, що бачать Мене, не увірують, а ті, що бачать і увірують, – наслідують життя вічне. Ти прости Мене, що Я не зміг прийти до тебе, але Я повинен зробити те, для чого Мене послано, і після всього повернутись до Отця, який послав Мене. Коли вознесусь до нього, то пошлю до тебе одного з Моїх учнів, який зцілить тебе від хвороби і дарує тобі життя».

Авгар прийняв Нерукотворний Образ Спасителя з великою радістю і благоволінням. А після Вознесіння Господа в Едесу прибув апостол Фадей, який був посланий апостолом Хомою. Цей апостол повністю зцілив князя.

Прийнявши святе хрещення, Авгар натягнув святе полотно на дошки з негниючого дерева, поставив цю святиню над воротами міста і видав наказ: хто входить у місто, має поклонитись цьому святому образові. Повеління Авгара тривалий час виконувалось. Та після смерті Авгара правнук його, ідолопоклонник, побажав зняти святе полотно і на його місце поставити ідола.

Тоді, як ідеться в переказі, єпископові Едеському було одкровення від Бога, скоряючись якому, він вночі прийшов до воріт, де стояв Образ, поставив перед ним запалену лампадку і заложив те місце камінною плиткою і цеглою так, що місце стало рівним.

Багато років минуло, і ніхто не відав, де зберігається Нерукотворний Образ Спасителя.

У VI ст., коли на Едесу напали перси, єпископ Євлавій після чудного видіння Пречистої Діви відкрив нішу і там побачив святий Образ і лампадку, яка ще горіла. Коли єпископ взяв Образ і в супроводі народу обійшов довкола міста, військо персів відступило від його стін.

У VII ст. слава Нерукотворного Образа поширилась по всьому Півдні, і християни сумували, що ця святиня перебуває в руках невірних. У X ст. грецький імператор Константин Порфирородний запропонував великий викуп правителеві Едеси за Нерукотворний Образ Спасителя, який з великими урочистостями був перенесений у Царгород. Пам'ять цього перенесення Православна Церква святкує 16 серпня. Тепер цього Образа в Константинополі немає, і невідомо, де він перебуває.

За одним переказом, він був подарований генуезцям на початку XI ст., за другим – в XIV ст. викрадений венеціанцями під час пограбування Константинополя хрестоносцями і відправлений до Венеції на кораблі, який потонув у Мармуровому морі. Третій переказ свідчить, що Нерукотворний Образ Спасителя знаходиться в Грузії.

Тропар свята: Пречистому Твоєму Образові поклоняємось, Милосердний, і просимо прощення наших гріхів, Христе Боже, – звелів-бо Сам Ти на хрест тілом зійти, щоб визволити своє створіння з неволі ворожої. Тим-то вдячно виголошуємо Тобі: Ти радістю все сповнив, Спасе наш, що прийшов спасти світ, слава Тобі.

Пам'ять Благовірного князя Олександра (ЗО серпня ст. ст. – 12 вересня нов. ст.)

Святий Благовірний великий князь Володимирський (1219–1263), другий син великого князя Київського, Володимирського і всієї Русі Ярослава Всеволодовича і Феодосії, народився ЗО травня 1219 року. З юності Олександр вирізнявся надзвичайним розумом, вродою і силою тілесною. У 17 років вже самостійно керував Новгородським князівством (1236–1245).

Незважаючи на свою молодість, Олександр в управлінні князівством виявляв велику мудрість. Слава про його мудрість ширилася далеко за межі князівства.

Олександр був миролюбним князем. Та коли король шведський пішов війною проти Новгорода, він не злякався. Зібрав свою дружину і з словами: «Нас мало, а ворог сильний, але Бог не з сильними, а з тими, за ким правда», – пішов назустріч нападникам. Вночі він наблизився до берегів Неви і наступного дня, 15 липня 1240 року, у жорстокій битві переміг ворога. Після цієї перемоги Олександра стали називати Невським. Розгром шведів не втихомирив сусідніх німців та литовців, які, скориставшись тим, що Невський від'їхав у Суздаль, напали на Новгородські і Псковські землі і вже були наближались до Новгорода. Благочестивий Олександр, закликавши на допомогу Господа і Пречисту Його Матір в соборному храмі Софії міста Пскова, виступив проти ворогів зі своїми дружинами. На льоду Чудського озера він розгромив нападників. Ця битва відома під назвою Льодового побоїща.

В цей день багато ворогів було побито і багато взято в полон, а решта врятувалася втечею. Німці й литовці ще не раз приходили на Руську землю, та великий князь Олександр щоразу проганяв їх.

Після перемоги на Чудському озері Олександра зустріли у Пскові з хрестами, хоругвами єпископи, священики і простолюд. Невдовзі батько Олександра, великий князь Володимирський Ярослав, помер. Олександр змушений був їхати замість нього до хана Батия. Хан прийняв його з почестями, як славного переможця, і на знак поваги до нього не змусив поклонитися сонцю і вогню, адже князь був християнином і поклонявся тільки Єдиному Богові. Після цього Олександр ще двічі їздив до Орди. Він зумів пом'якшити гнів хана Сартика на Володимирського князя Андрія, а згодом був затверджений ханом великим князем Володимирським, Новгородським і Київським.

Востаннє Олександр Невський їздив в Орду з дуже важливої справи. Наступник Батия, хан Берку, зробив на Русі перепис населення для того, щоб накласти великий податок. Новгородці виступили проти хана і, незважаючи на вмовляння Олександра Невського, відмовились виконувати ханську волю. Серед новгородців був і син великого князя, князь Василь, якого батько посадив у тюрму, а його прихильників наказав стратити. В цей самий час у багатьох містах на Русі вибухнули повстання проти збирачів ханських податків, а в містах Володимирі, Суздалі, Ярославлі й Ростові народ перебив своїх гнобителів. Такі дії були оцінені в Орді як зневага до хана. Орда готувала велике військо проти Русі.

Аби врятувати вітчизну від навали татарських полчищ, великий князь сам поїхав в Орду, щоб умовити хана не здійснювати свого наміру. Господь благословив Невського на цей вчинок, і земля Руська була врятована. Пробувши майже рік в Орді, по дорозі додому він захворів у селі Городці Нижньогородської губернії. Прийняв чернецтво з іменем Олексія і 14 листопада 1263 року, помер на 44-му році життя, залишивши після двох одружень четверо синів та дочку. 23 листопада тіло благовірного священним собором було перенесено у місто Володимир, у монастир Різдва Христового. «Зайшло сонце землі Руської», – говорив Володимирський митрополит, звертаючись до народу в день похорону.

Про святість Олександра Невського збереглось чимало переказів. Розповідають, що ніч перед битвою зі шведами на березі Неви він провів у молитві і що одному з його воїнів було видіння: у вранішньому тумані на воді з'явився човен, в якому, обійнявшись, стояли святі князі, мученики Борис і Гліб. Було чути тихий голос Бориса: «Брате мій Гліб, поспішімо на допомогу нашому родичеві Олександру». З інших переказів відомо, що при вторгненні Мамая на Русь, коли княжив Дмитрій Донськой, раптом вночі самі загорілися свічки в церкві монастиря Різдва Христового у Володимирі, де було покладене тіло благовірного князя Олександра, і що два старці, які вийшли в той час з олтаря, підійшли до гроба святого князя і сказали: «Олександре, встань і спаси правнука свого Дмитрія, якого перемагають іноплемінники!» Олександр устав з гроба і разом з ними зник. Наступного після цього видіння дня була одержана Дмитрієм Донським перемога над татарами на Куликовому полі.

Мощі св. Олександра Невського були відриті 117 років після його смерті і слава про чудеса і зцілення біля його гробниці поширилась по всьому краю. До лику святих благовірний князь був зарахований на Соборі у 1547 році.

З греко-католицького катихизму

Щоденні молитви

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, амінь. (3 рази). За молитвами святих Отців наших, Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас.

Слава Тобі, Боже наш, слава Тобі.

Молитва до Святого Духа

Царю небесний, Утішителю, Духу правди, що всюди єси і все виповняєш, скарбе добра й життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої погані, і спаси, Благий, наші душі.

Трисвяте

Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас. (3 рази).

Мале славослове

Слава Отцю і Синові і Святому Духові, і нині і завсіди і во віки віків, амінь.

Молитва до Пресвятої Трійці

Пресвята Трійце, помилуй нас; Господи, очисти наші гріхи; Владико, прости наші беззаконня; Святий, зглянься на наші немочі і зціли їх задля Твого імени.

Господи, помилуй. (3 рази).

Слава Отцю і Синові і Святому Духові, і нині і завсіди і во віки віків, амінь.

Господня молитва

Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться Твоє ім'я, нехай прийде Твоє царство, нехай буде Твоя воля, як на небі, так і на землі; хліб наш насущний дай нам днесь і прости нам наші довги, як і ми прощаємо нашим довжникам, і не введи нас у спокусу, але вибави нас від лукавого. Амінь.

Господи, помилуй. (12 разів).

Слава Отцю і Синові і Святому Духові, і нині і завсіди і во віки віків, амінь.

Поклін Ісусу Христу

Прийдіте, поклонімся Цареві, нашому Богу. Прийдіте, поклонімся Христу Цареві, нашому Богу. Прийдіте, поклонімся і припадім до самого Господа Ісуса Христа, Царя і Бога нашого.

Псалом 50

Помилуй мене, Боже, по великому Твому милосердю, і по многоті Твоїх щедрот очисти мов беє законня.

Перш за все омий мене з мого беззаконня, і з мого гріха очисти мене.

Бо я знаю моє беззаконня, і мій гріх заєдно переді мною.

Тобі єдиному я згрішив і перед Тобою зло вчинив; щоб Ти оправдався в Твоїх словах, і побідив, коли Тебе судитимуть.

Це бо в беззаконнях я зачатий, в гріхах породила мене моя мати.

Це бо Ти правду полюбив; незвісні і тайні правди Твоєї премудрости явив Ти мені.

Окропиш мене ісопом, і очищуся: омиєш мене, і стану білішим від снігу.

Слухові мойому даси радість і веселість, зрадіють смиренні кости.

Відверни Твоє лице від моїх гріхів, і всі мої беззаконня очисти.

Чисте серце вчини у мені, Боже, і правий дух обнови в моїй утробі.

Не відкинь мене від Твого лиця, і Твого Святого Духа не відійми від мене.

Дай мені радість Твого спасения, і владичним Духом утверди мене.

Вкажу беззаконним Твої дороги, і нечестиві до Тебе навернуться.

Вибави мене від кровавих діл, Боже, Боже мого спасения, і радіти буде мій язик Твоїй справедливости.

Господи, отвориш мої уста, і уста мої сповістять Твою хвалу.

Бо коли б Ти схотів жертви, я дав би; цілопаленню не будеш радий.

Жертва Богові дух сокрушений: сокрушеним і смиренним серцем Бог не погордить.

Ущасливи, Господи, Твоєю ласкою Сіон, і нехай здвигнуться єрусалимські мури.

Тоді радий будеш жертві справедливости, приносові й цілопаленням, тоді положать на Твій вівтар телців.

Символ віри

Вірую в одного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього, що видимо й не видимо.

І в одного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, единородного, від Отця родженого перед всіми віками; світло від світла, правдивого Бога від правдивого Бога, родженого, не сотвореного, односущного з Отцем, через котрого все сталося.

Що для нас людей і для нашого спасения зійшов з небес, прийняв тіло від Святого Духа і Марії Діви, і стався чоловіком.

Що був рознятий за нас при Понтію Пилаті, страдав і був погребаний.

І воскрес третього дня, як було писано.

І вознісся на небеса і сидить праворуч Отця.

І вдруге прийде зі славою судити живих і мертвих, а Його царсту не буде кінця.

І в Святого Духа, Господа животворного, що від Отця і Сина походить, котрому з Отцем і Сином однаковий поклін і однакова слава, котрий говорив через пророків.

І в одну, святу, соборну й апостольську Церкву.

Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.

Ожидаю воскресения мертвих.

І життя будучого віка.

Амінь.

Покаянна молитва

Ослаби, прости, відпусти. Боже, наші прогрішення, добровільні й недобровільні, ті, що в слові і в ділі, свідомі й несвідомі, ті, що в умі і в думці, вдень і вночі; все нам прости, як благий і чоловіколюбець.

Молитви до Пресвятої Богородиці

Богородице Діво, радуйся, обдарована ласками Маріє, Господь з Тобою; благословенна Ти між женами і благословенний плід Твоєї утроби, бо Ти родила Христа Спаса, Освободителя нашим душам.

Справді це є достойно славити Тебе, Богородицю, всеблаженну і пренепорочну і Матір Бога нашого, гіднішу від Херувимів і незрівняно славнішу від Серафимів, що без зотління родила Бога Слово, справжню Богородицю, Тебе величаємо.

До Твоєї милости прибігаємо, Богородице Діво, нашими молитвами в журбах не погорди, але від бід вибави нас, єдина чиста й благословенна.

Преславна Вседіво, Маріє, Мати Христа, Бога нашого, прийми наші молитви і донеси їх Твому Синові й Богові нашому, щоб спас і просвітив задля Тебе наші душі.

Молитва до святих Ангелів

Всі небесні Сили, святі Ангели й Архангели, моліть Бога за нас грішних.

Молитва до всіх Святих

Святі, славні і всехвальні Апостоли, Пророки і Мученики і всі Святі, моліть Бога за нас грішних.

Величання Пресвятої Трійці

Нашим упованням Отець, прибіжищем нашим Син, нашим покровителем є Святий Дух; Тройце Свята, Боже наш, слава Тобі.

Митарева молитва

Боже, милостивий будь мені грішному.
Боже, очисти мої гріхи і помилуй мене,
Без числа согрішив я, Господи, прости мені.

Іспит совісті

Шість правд віри

1. Що є один Бог, котрий все сотворив і всім управляє.
2. Що Бог є справедливий Суддя, котрий нагороджує за добре, а карає за зле.
3. Що є три Божі особи: Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух, або одним іменем: Пресвята Тройця.
4. Що друга Божа Особа, Божий Син, стався чоловіком і вмер на хресті для нашого спасения.
5. Що людська душа безсмертна.
6. Що Божа ласка (благодать) до спасения конечно потрібна.

Дві головні заповіли любови

1. Люби Господа Бога твого цілим твоїм серцем, цілою твоєю душею, цілою твоєю силою і всіми твоїми думками.
2. Люби ближнього твого, як самого себе.

Десять Божих заповідей

1. Я є Господь Бог твій; не будеш мати інших богів, крім Мене.
2. Не взивай надармо імени Господа Бога твого.
3. Пам'ятай святий день святкувати.
4. Шануй свого отця і матір, щоб тобі було добре і щоб ти довго прожив на землі.
5. Не убий.
6. Не прелюбодій.
7. Не кради.
8. Не свідчи ложно на свого ближнього.
9. Не пожадай жени твого ближнього.
10. Не пожадай нічого, що є твого ближнього.

Шість церковних заповідей

1. Приказані свята святкувати.
2. В неділі і свята взяти участь у цілій Службі Божій.
3. Приказані пости постити.
4. Кождого року бодай раз, а саме коло Великодня, сповідатися і причащатися.
5. Весілля і забави в заборонені часи не справляти.
6. Заборонених часописів і книжок не читати.

Сім святих Тайн

1. Хрещення.
2. Миропомазання.
3. Евхаристія.
4. Покаяння.
5. Єлеопомазання.
6. Священство.
7. Подружжя.

Божі чесноти
1. Віра.
2. Надія.
3. Любов.

Моральні чесноти
1. Мудрість.
2. Справедливість.
3. Мужество (відвага).
4. Здержність.

Головні добрі діла
1. Молитва.
2. Піст.
3. Милостиня.

Діла милосердя для душі ближнього
1. Грішника навернути.
2. Невіжу навчити.
3. Сумніваючомуся раду дати.
4. Сумного потішити.
5. Кривду терпеливо зносити.
6. Образу з серця прощати.
7. За живих і вмерлих молитися.

Діла милосердя для тіла ближнього
1. Голодного накормити.
2. Спрагненого напоїти.
3. Нагого приодіти.
4. Подорожного в дім прийняти.
5. Недужого відвідати.
6. Невільника викупити.
7. Вмерлого похоронити.

Дари Святого Духа
1. Мудрість. 2. Розум. 3. Знання. 4. Рада. 5. Кріпость. 6. Побожність. 7. Боязнь Божа.

Євангельські ради
1. Добровільне убожество.
2. Досмертна чистота.
3. Повний послух духовному начальству.

Блаженні
Блаженні вбогі духом, бо тих є царство небесне.
Блаженні ті, що плачуть, бо вони будуть потішені.
Блаженні лагідні, бо вони наслідять землю.
Блаженні голодні й жадні правди, бо вони наситяться.
Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть.
Блаженні чисті серцем, бо вони Бога оглядатимуть.
Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
Блаженні переслідувані за правду, бо тих є царство небесне.
Блаженні ви, коли вас будуть зневажати і переслідувати і лихословити задля Мене.
Радуйтеся і веселіться, бо ваша нагорода велика на небесах.

Головні гріхи і їм противні чесноти
1. Гордість.
2. Лакімство.
3. Безстидність.
4. Зависть.
5. Неуміреність.
6. Гнів.
7. Лінивство.
1. Покірність.
2. Щедрість.
3. Стидливість.
4. Зичливість.
5. Уміреність.
6. Лагідність.
7. Ревність у доброму.

Чужі гріхи
1. Принаджувати до гріха.
2. Радити до гріха.
3. Приказувати грішити.
4. Дозволяти на гріх.
5. Мовчати на гріх.
6. Помагати до гріха.
7. Хвалити гріх.
8. Не карати гріха.
9. Боронити гріх.

Гріхи проти Святого Духа
1. Надмірна надія на Боже милосердя.
2. Безнадійність на Боже милосердя.
3. Противления пізнаній правді християнської віри.
4. Завидування ближньому Божої ласки.
5. Закаменілість на спасенні упімнення.
6. Нерозкаяність аж до смерти.

Гріхи, що кличуть до неба о пімсту
1. Убійство.
2. Содомський гріх.
3. Покривдження убогих, вдів і сиріт.
4. Задержання наємничої заплати.

П'ять умовин доброї сповіди
1. Іспит совісти.
2. Жаль за гріхи.
8. Постанова поправи життя.
4. Сповідь.
5. Відправлення наложеної покути.

Християнська праведність
Стережися злого, а роби добре.
Останні речі
1. Смерть.
2. Божий суд.
3. Небо.

4. Пекло.

Образець іспиту совісти

По молитві «Царю небесний» запитай себе:

Коли я відправив останню сповідь? Чи моя остання сповідь була добра? Чи я не затаїв або не забув якогось гріха? Чи відправив покуту? Чи винагородив заподіяну шкоду?

Потім роздумай над заповідями Божими і церковними та спитай себе:

Чи я згрішив ділом, мовою, думкою (бажанням) або опущенням доброго діла, яке я був обов'язаний зробити?

Народний хліборобський календар

Новий рік

1. Коли під Новий рік добрий сніг, то сій гречку.
2. Коли під Новий рік небо в зірках, буде урожай грибів.
3. Коли перший день в Новому році веселий, то й рік буде такий.
4. На Новий рік погода – буде в полі урода.
5. а) На Новий рік прибавилось дня на заячий скік; б) На Новий рік прибуває дня на барана скік.
6. Старий рік в ноги, а Новий у пороги.

Василій

а) Василів вечір додає дня на курячу ніжку; б) На Васильєв вечір день прибуває на курячий шаг.

2. На Василія вечором відьми крадуть місяць.

Водохрещі

1. Коли на водохреща риба табунами ходить, на рої добре буде.
2. Тріщи, не тріщи, а вже минули водохрещі.
3. Яскраві хрещенські морози породять білі ярки.

Дорога

В лютім Дорота заповідає сніги і болота.

Громниця

1. Громове свято.
2. Громниця – скидай рукавиці, близько весна.
3. а) Коли на громницю півень нап'ється водиці, то на Юрія він не наїсться травиці; б) Як на громниці нап'ється півень водиці, то на Юрія напасеться кінь травиці; в) На громницю півень нап'ється водиці.
4. а) На громницю маєш зими половицю; б) Громниця – зими половиця.
5. а) На громницю медвідь буду свою або руйнує, або наново будує; б) Як на громницю мороз, то медвідь вже бурить свою буду, а як тепло, то її поправляє.
6. Як на громницю в лютім день ясний, то буде льон прекрасний.
7. а) Якщо на громницю з дахів тече, то зима ще довго ся проволоче; б) Якщо на громницю дощ падає, то зима довга буде.

Стрітення

1. Єжелі на стрітення метіль дорогу перемітає, то корм відмітає.
2. а) Коли на стрітення відлига, пропала ще весна надовго, б) Як на стрітеніє одвільгне, то буде іще довга зима.
3. Коли на стрітення іней, зародить добре гречка і бульба.
4. а) Коли на стрітення мороз, медвідь розбиває свою гавру, а коли відлига, то направляє;

б) Коли на стрітення мороз буває, то медвідь свою буду розбиває.

5. а) Коли на стрітення нап'ється гуска з сліду води, набереться господар біди; б) Коли на стрітення півень нап'ється води, то на Юрія віл не напасеться трави; в) Як на стрітення не нап'ється півень на порозі, то на Євдоки – віл на дорозі; г) На стрітення з криниці півень нап'ється водиці.

6. а) На стрітення як із стріх капає, то ще довго зима буде; б) Як на стрітення капає із стріхи, не найдеться з літа потіхи; в) Як на стрітення капає з стріх, то буде мед капати з вуликів.

7. а) На стрітення зима з літом пострічаються; б) На стрітення зима з весною зустрічаються; в) На стрітення стрітилася зима з літом; г) Стрітення – зима з літом стрічаються; д) Стрічаються на стрітення зима з літом, щоб поборотися, кому йти наперед, кому вертаться назад.

8. Стрітення – половина зими.

9. На стрітення обертається птиця до гнізда, хлібороб до плуга.

Влас

1. Святий Власій зшибає ріг з зими.
2. Прийшов Улас – з печі злазь.

Катерина

1. На святу Катерину – ховайся під перину.
2. Катерина по воді, то Різдво по леді.
3. Як на Катерину холодно, то буде голодно.

Казимир

1. На святого Казимира вийде жайворонок з пір'я.
2. Якщо на Казимира погода, то буде на бараболі урода.

Касьян

Касьян на скот взгляне, скот валить, на дерево – дерево валить.

Євдокія

1. Євдокія красна, то й зима красна.
2. На Явдохи голі боки.
3. На Явдохи води по боки;…снігу трохи.
4. Прийшли Євдокії – дядькові затії: плуга чинити, борону точити.
5. Який день на Євдоки, таке буде ціле літо.
6. Як на Євдокії гарний день, то треба рано сіяти лен.

Сорок святих

1. а) З сорока святих сорок морозів буде; б) Сорок святих сорок лопат снігу вкинуть.
2. Напитав сорок святих і без великого посту.
3. На сорок святих сорока сорок паличок у гніздо положить.

Теплий Олекса

1. На Теплого Олекси діставай вулики.
2. На Теплого Олекси риба хвостом лід розбиває;…щука риба лід хвостом розбиває.
3. На Олекси кидай сани, готуй воза.
4. На Олексія з гір вода, зі ставу риба.

Кирило

На Кирила святою буває ще морозу много.

Хризант

Як Хризант погідний, буде рік дорідний.

Марко

Як на святого Марка дощ іде, то й на камені овес зійде.

Пущення

На пущення – як зав'язано.

Великий піст

1. Великий піст усім прижме хвіст.
2. Піст – не міст, об'їхати можна.
3. а) Прийшов Великий піст – тягни дзвона за хвіст; б) Прийшов піст – підогнув собака хвіст.
4. У Великім пості не ходи у гості.
5. Якщо в перший тиждень Великого посту тепло, то літо буде ясне, якщо холодно, то літо буде сльотаве.

Вербний тиждень

1. Верба красна – б'є напрасно, верба біла – б'є за діло.
2. Вербич – два кожухи тербич.
3. Дме вербич – кожуха тербич.
4. Прийде тиждень вербовий – бери віз у дорогу дубовий.

Великдень

1. Де вовк на Великдень зачує голос дзвонів, там буде цілий рік крутитися.
2. а) Де той Великдень, а він уже з крашанками; б) Де той у Бога Великдень, а він уже з пасками і крашанками; в) Де ще той Великдень, а він уже з крашанками носиться.
3. Дороге яєчко – к великому дню.
4. На Великдень перший раз зозуля закує.
5. На Великдень сорочка хоч лихенька, аби біленька, а на Різдво хотя й сирова, аби нова.
6. а) Не кождий день Великдень, а хліб не паска; б) Не щодень Великдень; в) Раз у рік Великдень; г) Не кожний рік Великдень.
7. Обійдеться Великдень без гречаної паски.
8. Шити-білити: завтра Великдень.
9. Як на Великдень удень спить господар, то виляже пшениця, а як спить господиня, то виляже льон.

Благовіщення

1. Благовіщення без ластівок – холодна зима.
2. До Благовіщення кам'яна зима.
3. До Благовіщення зими не лай, а саней не ховай.
4. Мокре Благовіщення – грибне літо.
5. На Благовіщення весна зиму поборола.
6. На Благовіщення гадь вилазить із землі.
7. На Благовіщення виносять вулики з бджолами.
8. На Благовіщення дощ – родиться жито.
9. На Благовіщення і птиця гнізда не в'є.
10. На Благовіщення чорногуз прилітає і ведмідь встає.
11. Як на Благовіщення півень на порозі води нап'ється, то на Юрія віл напасеться.
12. Як хороша погода буде на Благовіщення, то буде добрий урожай.

Вознесіння

Як на знесіння цвіт, то на Петра хліб.

Святого Духа, Зелені свята

1. а) До Духа не скидай кожуха, а мине Дух – надівай другий кожух;…пройде Дух, знов надівай кожух; б) До Святого Духа не покидай кожуха;…не цурайся кожуха; в) До Святого Духа не скидай кожуха, а по Святім Дусі ще ходи в кожусі; г) Не покидай сі кожуха до Святого Духа; д) Не скидай кожуха до Святого Духа, а по Святім дусі ходи у кожусі; є) До Святого Духа держися кожуха; є) До Святого Духа тримайся кожуха, по Святім Дусі бери сіряк по кожусі; ж) До Святого Духа не опускайся кожуха, а по Святім Духу деколи добре і в кожуху.

2. Натягнуться вуха до Святого Духа.

3. Дощ на Зелені святки – будуть великі достатки.

Тодул

1. Прийшов Тодул – теплий вітер подув.

2. Дедул – губи надув.

Лука

1. а) Багач, що на Луки нема хліба, ні муки; б) Дочекались Луки: ні хліба, ні муки; в) На Луки нема хліба, ні муки; г) У нас сьогодні Луки – ані хліба, ані муки; д) Як не придбаєш до Луки, то не буде ані хліба, ані муки.

2. До Луки не везуть сіна з луки.

Григорій, Юрій

1. а) Коли на Єгор'їв день мороз, то і під кустом овес; б) Коли на Єгорія зимно і великий мороз, то бувають і просо, і овес.

2. На святого Григорія пливуть леди до моря.

3. У нас два Єгорія: один голодний, другий холодний.

4. Що у вовка в зубах, то йому Єгорій дав.

5. Гур, гур, іде святий Юр.

6. До Юр'я б'ють дурня, а після Юр'я і розумного.

7. До Юр'я паші хватить і в дурня.

8. З Юрія хороводи, з Дмитрія вечорниці.

9. Коли до Юрія закує зозуля на голе дерево, то буде голодне літо, а як на лист, то буде поліття;…а як на листя, то буде урожай.

10. Коли на Юрія дощ і грім, буде радість людям всім.

11. На святого Юра висхне баюра.

12. а) На Юра, як рак свисне; б) На Юрія о цій порі, як рак свисне надворі; в) На маленького Юрія.

13. На Юрія мороз – уродиться овес.

14. На Юрія сіна коню кинь та й вила закинь.

15. На Юрія роса – не треба коням вівса.

16. а) На Юря сховається в жито куря; б) На Юрка сховається в житі курка; в) На Юр'я ворона в житі сховається.

17. а) Ось тобі, бабусю, і Юр'їв день; б) Ось тобі, бабо, і Юр'їв день; в) Ото тобі, бабо, і Юр'я.

18. Після Юр'я восени буде каша і в дурня.

19. Рання сівба ярих з Юрія, середня – з Миколи, пізня – з Івана.

20. Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить.

21. а) Сіно до Юрка, збіжжя до Ілька;…а хліб до Ілька; б) Треба добре дбати, аби не купувати: сіна до Юрка, хліба до Ілька.

22. У кожнім році два Юр'ї і обидва вони дурні: один голодний, а другий холодний.

23. Що перед Юрієм виросте, то після Якова висохне.

24. Юрій з теплом, а Никола з кормом.

25. Юрій мости мостить, а Никола гвоздьом побиває.

26. Юрій з водою, а Никола з травою.

27. Юрій з хати всіх на поле вижене.

28. Як на Юрія стала буря, буде мокре літо.

29. Як піде дощ на Юря, те буде хліб і в дурня.

Мокій

На Мокія день мокрий – все літо буде мокрим.

Яків

На Якова трава ніякова.

Микола

1. а) В кожнім році два Миколи: на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепла ніколи; б) Два Миколи – теплий і холодний, два Єгорія холодний і голодний; в) Два Миколи: один з травою, другий з морозом.

2. Держи сіно до Миколи, не побоїшся зими ніколи.

3. а) До весняного Миколи не можна купатися, бо з чоловіка верба виросте; б) До Миколи не буде літа ніколи: не сій гречки, не стрижи овечки; в) До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки; г) До Миколи ніколи не сій гречки, не стрижи овечки; д) До Миколи нема добра ніколи.

4. До Миколи нема зими ніколи.

5. а) Із Миколи та й ніколи; б) На Миколи та й ніколи; в) На Миколи або ніколи.

6. На Миколи весняного сади картоплю.

7. Не хвались на Юрія посівом, а хвались на Миколи травою.

8. По Миколі не сій вівса ніколи.

9. Святий Микола не поставить кола.

Федот

На Федота зоря руку подає.

Іван

1. а) Бджола каже: «Годуй мене до Івана, я зроблю з тебе пана»;…то вона вбере тебе, як пана; б) Годуй мене до Івана, а я з тебе зроблю пана;…то наряджу тебе, як пана в) Догодуй бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана.

2. Велика роса на Івана – буде урожай огірків.

3. До святого Івана робить муха на пана.

4. Коли до Івана проса буде з ложку, то буде і в ложку.

5. а) На Івана Богослова хто не посіяв жита, не варт і доброго слова; б) Хто не посіяв на Богослова, той не варт і доброго слова.

6. На Івана Купала баба муки не мала, на святого Петра пирогів напекла.

7. На Івана нажала, на Петра напекла.

8. Празник – Іван-бражник.

9. Після Івана Купала не треба жупана.

10. а) Коли піти в ліс проти Івана Купала, можна побачити, як цвіте папороть; б) Як зірве на Івана Купала цвіт папоротника і сховає за капелюх, то буде щасливий у житті; в) Як найде в ніч на Купала цвіт папоротини, то увидить скарби під землею.

Петро

1. а) Бабське літо до Петра тілько; б) Бабине літо тільки до Петра.

2. Від Петра красне літо.

3. До Петра молочка відерце, а по Петрові глек та й то неповний.

4. а) До Петра не є тепла, а по Петрі та й по теплі; б) До Петра не сподівайся тепла, а по Петрі вже й по теплі; в) На Петра і душа тепла.

5. Жнива на Петра, голод коло Різдва.

6. За Петра Афонського сонце повертається на зиму, а літо на жару, а з Спиридона Сонцеворота сонце повертає на літо, а зима на мороз.

7. а) Зозуля кує тільки до Петра, а потім мандрикою вдавиться; б) Зозуля кує до Петра.

8. Йшло до Петра, тепер до Різдва.

9. Кожний то знає, що святий Петро колоски підпалює.
10. Коли на Петра сльота, то буде в літі багато болота.
11. Коли на Петра проса в ложку, то буде в ложці.
12. На Петра – колос, на Іллю – жнина.
13. Не все в середу Петра.
14. а) По Петру, то й по теплу; б) По Петрі, то й по теплі; б) Як по Петрі, то й по теплі.
15. По Петрі на дворі пусто, а на полі густо.
16. а) Прийшов Петро – вирвав било, прийшов Ілля – вирвав два, а прийшов спас – бери рукавиці про запас, а прийшла Покрова – на дереві голо; б) Прийшов Петро вирвав листок, прийшов Ілля – вирвав і два, а прийшов Спас – бери рукавиці про запас, прийшла Пречиста – на дереві чисто, прийшла Покрова – на дереві голо.
17. Раз у рік – Петра.
18. Соловейко співає до Петра.
19. Як на Петрів день спека, то на Різдво – мороз.
20. Як на Петра у червні погода, то на рівнинах буде урода, але біда мешканцям гір: сонце збіжжя повипалює.
21. Якщо хліба вродили, то ні Петро, ні Павло їх не віднімуть.
22. На Петра Вериги розбиваються криги.

Петрівка

1. а) В Петрівку день рік; б) У Петрівку день, як рік.
2. В Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку – на себе.
3. В Петрівку на льоду розчахнувся.
4. а) Захотілося йому в Петрівку льоду; б) Захотілося йому в Петрівку мерзлого; в) Забажалось у Петрівку печеної криги.
5. а) Не Петрівський день; б) Тепер не Петрівський день, щоб двічі казати; в) Тепер не Петрівка, щоб казати разів кілька; г) Тепер не Петрівка, щоб повторяти разів кілька, а зима – сказав та й нема; д) Тепер не Петрівка – два рази говорити.
6. а) Петрівка – голодівка; б) Петрівка на хліб катівка.
7. а) Пішло уже мені з Петрового дня; б) Пішло йому з Петрового дня.
8. Хліб на Петрівку ощаджуй.
9. Хто в Петрівку сіна не косить, той зимою і в собак їсти просить.

Борис і Гліб

1. Борис – за соху берись.
2. Борис і Гліб – сіють ранній хліб.
3. а) На Бориса і Гліба берися до хліба; б) На Гліба-Бориса до хліба берися.
4. На Бориса і Гліба найпізніша сівба.

Прокіп

1. Зле на Прокопа, коли змокне копа.
2. а) На Прокопа жита копа; б) На Прокопа є на полі вже копа.
3. На Прокопа приготуй плечі до снопа.

Ілля

1. а) До Іллі гарні рої; б) До Іллі рій під гілля, а по Іллі рій на гіллі; в) Тільки до Іллі добрі рої, а по Іллі повісь роя на гіллі; г) Після Іллі нехай рій сидить на гіллі.
2. До Іллі мужик купається, а після Іллі з рікою прощається.
3. До Іллі зробити сіно – наче пуд меду в нього вкласти.
4. а) До Іллі сіно і під кущем сушать, а після Іллі на кущі не сохне; б) До Іллі дощ – сіно кидай в оборіг, після Іллі – в остерву.
5. До Іллі хмари ходять за вітром, а з Іллі – проти вітру.
6. Ілля на полі копи лічить.
7. На Іллі до обіду літо, а після обіду осінь.

8. На Іллі новий хліб на столі.

9. На Іллі-пророка вода неглибока.

10. а) Святий Ілля наробить гнилля; б) Як прийде Ілля, то наробить у полі гнилля; в) Прийде Ілля – наробе гнилля.

11. Хто по Іллі парить, той торбою шарить.

12. а) Як не буде волоти в Іллі, то не буде ся молоти в млині; б) Як не запряде до Іллі, то не буде в млині.

13. Коли жито дозріває до Іллі, то воно найкраще для насіння.

Мокрина

Як на Мокрини буде дощ, то осінь буде мокра.

Спас

1. Згадали про Різдво на Спаса.

2. а) Минув Спас – держи кожух про запас; б) Од Спаса та й рукавиці до паса; в) Прийшов Спас – держи рукавиці про запас;…бери рукавиці про запас; г) Як минув Спас, то вже держи рукавиці про запас.

3. Прийшов Спас – пішло літо від нас.

4. Первий Спас час припас, Петр і Павел – два прибавив, Ілля пророк – три приволок.

5. Як прийде Спас, комарам урветься бас, а як прийде Пречиста забере їх нечиста.

Спасівка

1. а) До Спасівки бджола на пана робить, а після Спаса на себе; б) До Спасівки мухи на пана роблять, а в Спасівку на себе.

2. а) Спасівка – ласівка; б) Спасівка – ласівка, а Петрівка – голодівка; в) Петрівка – голодівка, Спасівка – ласівка.

Пречиста

1. Внесе нечиста – не винесе і Пречиста.

2. Прийшла друга Пречиста – взяла комара нечиста.

3. Прийшла третя Пречиста – стало дерево без листя.

4. Як прийшла Пречиста – надворі чисто, як прийшла Покрова – надворі голо.

Бартоломей

1. Прийшов Бартоломей – жито на зиму сій.

2. Суша на Бартоломея – гострої зими єсть надія.

Тадей

На Тадея святого – в селянина хлібця много.

Покрова

1. а) До Покрови давали молоко корови, а по Покрові пішло молоко в роги корові; б) По Покрові пішло молоко в роги корові.

2. До Покрови думай о пашу для корови.

3. Коли на Покрову вітер, то й весна буде вітряна.

4. Когда на Покров вітер подує з востока, то зима буде жестока.

5. Минула Покрова – з'їла полудень корова.

6. Минула Покрова – зоставайся здорова.

7. а) Минула Покрова – заревіла дівка, як корова; б) Прийде Покрова – зареве дівка, як корова;

8. На Покрову вітер східний – зима холодна.

9. Недалеко до Покрови – ще сіна накошу.

10. Покрова всю землю листом покриває.

11. Покрова накриває траву листям, землю – снігом, воду – льодом, а дівчат – шлюбним

вінцем.

12. а) Покров! Натопи хату без дров! б) Прийшла Покрова – натопи хату без дрова.
13. По Покрові – по теплові.
14. По Покрові – слід по корові.
15. Прийшла Покрова – всохла діброва.
16. Прийшла Покрова, сиди, чумак, дома.
17. а) Покрівонько, Покрівонько, покрий мені голівоньку! б) Святая Покровонька, накрий мені головоньку;…покрий мою головоньку; в) Святая Покровонько, покрий мені головоньку, яков-таков онучею, хай дівкою не мучуся!;…як не хусткою, то гонучею, бо дівкою вже надокучило; г) Святая Покровонько, покрий мені головоньку, хоч ганчіркою, аби я була жінкою.
18. Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови.
19. Хто сіє по Покрові, не має що дати корові.
20. Хто сіє по Покрові, той виводить взимі по корові.
21. Як на Покрову віє з півдня вітер, буде тепла зима.
22. Якщо до Покрови журавлі не відлетять, зима наставатиме поволі.

Кіндрат

Пустий господар по Кіндраті не має ще кожуха у хаті.

Кузьма-Дем'ян

Скує Кузьма-Дем'ян – до весни не розкувати.

Михайло

1. Від Михайла зима морози кує.
2. Звідає ся Михалко, ци маш теплі ногавки.
3. На Михайла зима саньми приїхала.
4. Після Михайла хоч і за шкандибайла.
5. а) Що Михаїл-архангел закує, то Никола розкує; б) Як Михайло закує, то Микола розкує.
6. Як Кузьма з медом, то Михай з ледом;…то Михайло з медом.
7. Як на Михайла вітер з полудня, то буде тепло і до півгрудня.
8. Якщо Михайло дощем не услужить, добру і суху весну ворожить.
9. Якщо ніч ясна на Михайла, то буде довго тривати гостра і сніжна зима.

Мартин

1. Як у листопаді Мартин на білім коні приїде, то гостру зиму нам приведе.
2. Якщо на Мартинів день гусь вийде на лід, то буде ще плавати по воді.

Федор-Студит

1. З Хведора-Студита стає холодно й сердито.
2. Федор-Студит землю студить.

Пилип

1. Хто святкує на Пилипа, той буде голий, як липа.
2. Чи дуб, чи липа, нині святого Пилипа.
3. Як іней на Пилипа, буде овес, як липа;…буде вліті урожай вівса.

Пилипівка

1. У Пилипівку день до обіда.
2. Яка ніч у Пилипівку, такий день у Петрівку.
3. Як хочеш лози, то в Пилипівку вози.

Симеон-Юда

На Симеона-Юди боїться кінь груди.

Семен

На Семена горобці збираються в табунці.

Введення

1. Введенські морози ще зими не роблять.

2. а) Як воробець нап'ється на Введення в бичачім сліду води, то ся напасе худоба до Іря трави; б) Як буде на Вводеніє в сліду вода, то в Ірю буде трава.

3. Як на Введеніє буде вода, то вліті буде молоко.

Дмитрій

1. а) До Дмитра дівка хитра; б) До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра ще хитріша; в) До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі – лавку витри;…а по Дмитрі хоч кахлі витри;…а після Дмитра хоч каглу витри;…а по Дмитрі хоч комин витри;…а по Дмитрі хоч нею грубу витри;…а по Дмитрі хоч лаву витри;…а після Дмитра хоч чобіт витри;

г) До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі по сім за цибулю;

д) До Дмитра дівка хитра, а після Михайла хоч за попихайла;…а після Дмитра сякий-такий аби був, аби хліба роздобув;…а по Дмитру хоч за старця, аби не остаться; є) До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі стріне собаку та й питається: «Дядьку, чи ви не з сватами?»; є) До Дмитра дівка хитра, а опісля Дмитра свиня йде, а вона пита: «Тітко!

Чи не бачили старостів?»; ж) До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра зустріне собаку та й каже: «Здоров, дядьку! Чи не в старости?»; з) До Дмитра каже дівка: «А люшки, бо тя перескочу!», а по Дмитрі: «А кота! бо тя розтопчу!».

2. Єсли на Дмитрія день без снігу, то ще не буде зими.

3. Звідайся, Митро, яке маш хутро.

Андрій

1. На Андрія вложи руку в засув у хліві.

2. На Андрія робиться дівицям надія.

3. На Андрія треба кожуха-добродія.

4. а) Святий Андрію, на тобі коноплі сію, дай же ми, боже, знати, з ким їх буду брати; б) Я, святий Андрію, конопельки сію, дай же, Боже, знати, з ким весілля грати; в) Андрію, Андрію, я тобі коноплі сію, пеленою волочу, бо я заміж хочу!

Варвара

1. а) Було не савити та не варварити, а сісти і на три веретена напарити; б) Було не савити, не варварити та на сорочки сурганити; в) Не савити, не варварити, не євдошити, на куделю ковдошити; г) Хто савить і варварить, той починок не напарить; д) Вона просавилась, проварварилась.

2. а) Варвара заварить, Сава закалить, а Никола закує; б) Варвара заварить, а Сава засолить, а Микола поставить кола; в) Варвара заварить, Микола загвоздить, а на Галки сідай в санки; г) Варвара постелить, Сава погладить, а Микола стукне; д) Варвара мости мостить, Сава гвозді гвоздить, а Микола прибиває; е) Варвара мостить, Сава гвоздить, а Микола кріпить.

3. а) Варвара кусок ночі ввірвала; б) Варвара кусок ночі ввірвала, а дня приточила.

4. Коли на Варвару мороз, то ховай сани, а витягай віз.

5. Свята Варвара по світі брикала.

6. Якщо на Варвару гострі морози, то на зиму готуй вози, а якщо розтане, то кажи – оглянути сани.

7. Якщо в грудні на Варвари болото, то буде зима красна, як злото.

Ганна

1. Яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки.

2. Яка Ганна до полудня, така зима до грудня.

Тома

Добре говорив святий Тома, що в грудні найліпше сидіти дома.

Кутя

Коли на багату кутю буде зоряно, то буде урожай.

Різдво

1. а) Дми, не дми, не к Різдву йде, а к Великодню; б) Хоть дуй, не дуй, не до Різдва йде, а до Великодня; в) Іде не до Різдва, а до Великодня; г) Не к Різдву йде, а к Великодню: уночі тріщить, а вдень плющить; д) Дуй, не дуй, а вже не до ковбаси, а до яєць.

2. Зелене Різдво – білий Великдень.

3. Коли проти Різдва місячна або зоряна ніч, то це врожай на баштани.

4. Краще Різдво тріскуче, ніж пекуче.

5. а) На Різдво обійдеться без паски, а про мак буде й так, а без олію не зомлію; б) Обійдеться на Різдво без свяченого, а на Великдень без куті.

6. На Різдво метіль – бджоли будуть гарно роїтися.

7. Не дивниця, що на Різдво метелиця.

8. Різдво гарне ковбасою, Великдень крашанкою, а Зелені свята не варті й кота.

9. Як на Різдво сніг, то добре озимина буде.

10. а) Який день Різдва, такий буде і на Петра, як по Різдві, так і по Петрі; б) Як на дві неділі перед Різдвом рясний іней, то перед Петром буде на гречці рясний цвіт.

11. а) Як на Різдво зеленів, то на Великдень багато нових могил видніє; б) Як на Різдво зеленіє, то на цвинтарі більш могил видніє.

Коляда

1. На коляду уночі тріщить, а вдень плющить.

2. Збираюсь колядувать, а то вже й щедрувати пора.

3. Стань у ряду – дістанеш коляду.

4. а) Пропадай ти, пане, з колядою, віддай мій міх; б) Пропадай ти з колядою, оддай мій міх.

Примітки

Хліборобський календар, побудований на спостереженні людини над явищами природи, відігравав важливу роль у житті наших предків. Позбавлені наукового пізнання, вони тільки стихійно могли спостерігати взаємозв'язки між окремими явищами природи. Зараз народний календар перейшов у пасивний фонд мови, але він має для нас пізнавальне значення. Дні календаря подаються за старим стилем, оскільки прислів'я активно побутували в час, коли діяв старий церковний календар.

Новий рік. Перший день Нового року відзначався в XIX ст. 13, у XX 14 січня. За Новим роком вгадували погоду на весь рік, передбачали врожай. Виходили із спостереження, що сніжна зима в січні дає влітку добрий урожай.

3. З повір'я: який Новий рік, таким будуть і наступні дні.

5. У січні вже збільшується день.

Василій. Святкували в той же день, що й Новий рік.

2. Повір'я: відьми під Новий рік або на Різдво можуть украсти місяць. Відгомін повір'я знаходимо в оповіданні «Ніч перед Різдвом» М. В. Гоголя.

Водохрещі. 5 січня. З цим святом пов'язані численні ворожіння.

2. Минули Водохрещі, половина зими, холод поступово втрачатиме свою силу.

3. Будуть народжуватися білі ягнята.

Дорота. 24 січня. В ту пору чергуються морози з відлигою.

Громниця. 2 лютого. З цим днем пов'язані численні повір'я. Запалювали свічки, які мали рятувати від грому.

2. Нестійка погода, бувають потепління, пов'язані з наближенням весни.

3. 5. Повір'я, що коли на громницю відлига, то ще довго триватиме зима, а коли мороз і холод, то швидко потепліє.

4. На громницю починається поворот сонця на літо.

Стрітення. Відзначалось того ж дня, що й громниця.

4. Те ж повір'я, що й до громниці: коли на стрітення ведмідь прокидається зі сплячки і надворі холодно, мороз, то він розбиває лігво, бо незабаром потепліє, коли ж відлига або сльота, то він укріплює лігво і знову лягає спати, бо ще буде довго зима.

7. Повір'я, що на стрітення зустрічаються зима з літом.

Влас. 11 лютого. Закінчується зима. Влас – покровитель домашньої худоби, корів і овець. Пов'язувався із слов'янським божеством Белесом – «скотним» богом, ідол якого знаходився в Києві на Подолі.

Казимир. 19 лютого. Кінець зими, весняні птиці починають виводити потомство.

Касьян. Касьян відзначався у високосний рік – 29 лютого – і вважався нещасливим днем. Через нестачу кормів у той час був падіж худоби. За апокрифічними легендами, Касьян сердитий і сварливий, посилає хуртовини, бо його святкують раз на чотири роки.

Євдокія. 1 березня. У цей час бувають відлиги, тане сніг. Вважається початком весни.

Сорок святих. 9 березня. Ще можуть бути великі морози, однак птахи починають вити гнізда.

Теплого Олекси. 17 березня. 2–4. Скресає крига, починаються весняні повені, люди готуються до виходу в поле.

Кирило. 18 березня. Ще можуть бути морози.

Хризант. 19 березня. Тепла погода в квітні сприяє врожаю.

Марко. 29 березня. Коли йдуть дощі, то швидко сходить овес.

Пущення. В лютому або на початку березня, перед Великим постом. Після Пущення аж до Великодня заборонялось їсти скоромну їжу.

Великий піст. Від початку березня до травня. Весна супроводжувалася голодовками, що спричинювалися нестатками селян. Піст призначався для насадження покори.

Вербовий тиждень. Був у квітні, коли розпускалась верба. Пов'язаний з багатьма повір'ями. В той час селяни готувались до весни, чумаки лаштувались у дорогу.

2–3. Вербич – холодний весняний вітер.

Великдень. Весняне релігійне свято. Припадало на квітень-травень.

2. П.: про хвалька або такого, що робить усе не в пору. Те ж, що й «Де ще те теля, а він уже з довбнею бігає» та ін.

6–7. Після довгого семитижневого посту дозволялось на Великдень вживати всяку їжу, та не кожний її мав.

8. Перед Великоднем, пов'язаним з весною, прибирали хату, подвір'я, було багато роботи. П.: про таку, що скрізь не встигає.

Благовіщення. 25 березня. Настає весна, все оживає.

6. Щезання гадюк восени і їх поява на Благовіщення пов'язана а повір'ями, відображеними в легендах про гадюк.

Знесіння. Травнево-червневе свято. У той час усе цвіте, є надія на новий урожай.

Святого Духа, Зелені свята. Припадало на кінець травня або перші тижні червня. Настає тоді тепла пора, хоч іноді ще повертається й холод.

3. Дощі у травні й червні дуже корисні для посівів.

То дул. 5 квітня. Буває сонячна або дощова погода.

Лука. 22 квітня. 1. Часто селянам до того часу вистачало харчів, а далі вони голодували аж до нового хліба.

2. Крім Луки весняного, був Лука осінній, 31 жовтня, тоді завозили сіно з лук додому.

Григорій, Юрій. Одне з основних весняних свят, що залишило найбільше відгомонів у народній міфології. Юрія шанували як захисника свійських тварин, особливо корів. 23 квітня, в день Юрія, відбувався масовий вигін худоби на пасовиська, супроводжуваний обрядами. За древніми віруваннями, Юрій «відмикає» весну. Не виключено, що християнський Юрій замінив слов'янське язическое божество Ярила.

3. Крім весняного Юрія «теплого», був ще «холодний» Юрій, що припадав на 26 листопада.

8. Після весняного Юрія були весняні хороводи, а восени збиралась молодь на вечорниці.

9. Про повір'я, пов'язані з Юрієм.

12. Гов., коли хочуть заперечити, що цього не буде.

17. Юріїв день – час, коли дозволявся перехід феодально залежних селян від одного землевласника до іншого. Звичай був скасований в 1649 році. Озн.: все пропало, безвихідь.

21. До травня приберігали селяни корм для худоби.

25. На осіннього Юрія починаються морози, замерзають ріки.

Яків. ЗО квітня. На полях виростає трава. До Якова дозволялось пасти худобу на всіх полях.

Микола. 1. Весняний Микола – 9 травня, зимовий припадає на 6 грудня.

3. Вода ще холодна, не можна купатися. Не можна стригти вівці, бо ще буде холод. Микола – захисник селян.

Федот. 8 червня. Найбільший день.

Іван Купало. 24 червня. З цим святом пов'язано багато повір'їв, що знайпшо відображення у фольклорі та багатьох літературних творах («Ніч напередодні Івана Купала» М. В. Гоголя; «Купала на Івана» С. Писаревського, «Ніч під Івана Купала» М. Старицького та ін.).

1. Тоді все цвіте, бджоли дають багато меду.

5. День Івана Богослова – 26 вересня, до того часу закінчують сіяти озимину.

7. У липні жнива, можна напекти хліба з нового врожаю.

10. Повір'я: перед святом Купала вночі цвіте папороть. Петро. 29 червня. 3. Вигорає у липні трава, зменшуються надої молока.

4. Про холодне літо.

7. Зозуля перестає кувати тоді, як достигає зерно, звідси й повір'я, що вона вдавилася колосом.

13. Не все буде біда, настане й гаразд.

14. У другій половині липня все виразніше відчуваються ознаки осені, сохне трава, стають холодними ночі.

22. День Петра Вериги припадав на 16 січня за ст. стилем. Петрівка – двотижневий піст перед святом Петра й Павла.

1. В Петрівку найбільший день у році.

4. П.: про капризного; у спеку ніде немає льоду; хтось бажає неможливого.

6. У переднівок селяни часто голодували.

7. З Петра йде на осінь; п.: наближається старість.

Борис і Гліб. Були два рази в році 2 травня і 24 липня. Прислів'я пов'язані з хліборобськими роботами.

П р о к і п. 8 липня. Починаються жнива.

Ілля. 20 липня. 1. Збирають хліба, бджоли носять мед.

10. Ідуть дощі і заважають сушити сіно.

Мокрина. 19 липня. Від того, яка погода в цей день, залежало, якою буде наступна осінь. Мокрину пов'язували з давньослов'янським божеством Мокошшю, що входило до пантеону слов'янських богів.

Спас. 6 серпня. Вже закінчується літо, треба готуватися до зими.

Спасівка. 2. Спасівський піст не такий важкий, як петрівський, бо вже вродили овочі й фрукти.

Пречиста. Були три Пречисті: 15 серпня, 8 вересня і 21 листопада. Між цими днями були значні проміжки часу, то можна було помічати зміни в природі.

Покрова. 1 жовтня. Закінчуються осінні роботи в полі; стає холодно. З Покровою пов'язано чимало повір'їв. 6 і далі. Після Покрови справляють багато весіль; гумор.: плачуть дівчата, яких поминули сватачі.

19. Після Покрови вже пізно сіяти озимину.

Кузьма-Дем'ян. 1 листопада. У листопаді починаються морози, наближається зима.

Михайло. 8 листопада. Листопадові морози, після яких замерзає земля.

2. На зиму треба мати теплий одяг.

4. Після Михайла закінчуються весілля, бо наставав піст – Пилипівка.

Мартин. 9 листопада. Випадає сніг.

Федор-Студит. 11 листопада. Переддень зими, замерзає земля.

Пилип. 14 листопада. 1. Жінки прядуть кужіль на полотно. Пилипівка – піст після Пилипа.

Пилипівка 1. В грудні дуже малий день.

Симеон-Юда. 15 листопада. Замерзає земля.

Введення. 24 листопада. За цим днем вгадують, яка буде весна.

2. Пов'язували погоду в грудні з весняною.

Дмитрій. 26 листопада. Пов'язаний цей день з багатьма віруваннями, які найбільше стосуються одружень.

1. Гумор.: до Дмитра, поли було багато сватачів, дівчата ще могли коверзувати над женихами, перебирати, а після Дмитра кінчаються сватання, і ті дівчата, що не засватались, сумують, раді б вийти заміж за будь-якого без вагань.

Андрій. ЗО листопада. 1. На Андрія ворожать дівчата. Коли дівчина засуне руку в хлів і піймає барана, то у м'ясниці вийде заміж.

4. Зразок ворожіння дівчини, що хоче вийти заміж. Андрій у народі вважався покровителем дівчат.

Варвара. 5 грудня. 1. В грудні жінки пряли кужіль. Докір лінивій жінці, що не пряла, а святкувала Варвару і Саву (5 грудня), тому не має полотна на сорочки.

2. У грудні замерзають ріки.

3. В кінці грудня починають зменшуватися ночі і збільшуватися день.

Ганна. 9 грудня. За цим днем вгадували погоду на зиму.

Тома. 16 грудня. Дуже холодно, найкраще тоді бути в теплі.

Кутя. 24 грудня. За погодою цього дня вгадували, яким буде врожай наступного літа.

Різдво. Коляда. 25 грудня. З цим днем було пов'язано багато народних обрядів. Одним з них було виконання величальних пісень – колядок.

2. Коли на Різдво зеленіє трава, то на Великдень буде ще лежати сніг.

3 і далі. З Різдвом пов'язували погоду і врожай наступного року.

5. До Різдва приготовлялась обрядова їжа. Тут жарт, бо кутю готували на Різдво, а паску – до Великодня.